ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-5 Issue-14

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance And Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.5 Issue-14 Mar-Apr- 2024

International journal of advance and applied research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal
Bi-Monthly

Volume-5 ***Issue-14***

Published by:
Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India
Website: *https://ijaar.co.in*

Submit Your Research Paper on Email

Regular Issue: 2013ijaar@gmail.com **Special Issue:** ijaar2022@gmail.com

For Publication Call On - **8888454089**

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India
Email: *editor@ijaar.co.in* ***Mob-*** *8624946865*

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde	Dr. M. B. Potdar	Dr. P. K. Pandey
Dr. L. R. Rathod	Mr. V. P. Dhulap	Dr. A. G. Koppad
Dr. S. B. Abhang	Dr. S. P. Mali	Dr. G. B. Kalyanshetti
Dr. M. H. Lohgaonkar	Dr. R. D. Bodare	Dr. D. T. Bornare

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.5 Issue-14 Mar- Apr 2024

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Existance Solution for Nonlinear Fractional Integrodifferential Equation with Fractional Integral Boundary Value Condition in Banach Algebra **S. V. Badgire**	1-8
2	"Examining the role of Teachers training programs in promoting Mental Health Literacy and supportive environment in schools'' **Preeti Roberts, Dr. A. Vijayanand**	9-10
3	A Protozoan Rhizopod Amoeba discoides (Amoebozoa: Tubulinida) In Freshwater From Aurangabad (Sambhaji Nagar), M. S., India **Deshmukh N. Z.**	11-14
4	Importance of Work-Life Balance to Employees **B. Pawni, Dr. V. Sailaja**	15-17
5	The Impact of Racism in Native Son **Abdulsattar Jubair Mohammed, Dr. Rucha Brahmbhatt**	18-25
6	Diversity of Butterfly in Dnyanganga Wildlife Sanctuary, Maharashtra, India **R. M. Yewale, A. B. Gaware, C. D. Morey**	26-31
7	Genetic diversity and population structure of Myristica malabarica using ISSR primers and its conservation **D. Thangamani, O. M. Mohamed Nawas, R. Vasudevan, S. Poopathi Rajan, S. Lalitha, R. Ananthalakshmi**	32-38
8	Risk Management in Indian Banking Sector **Dr. S. Kokilavizhi**	39-41
9	A Geographical Analysis of Sex Ratio of Jalna District (Maharashtra) **Dr. Vaijnath Kantiram Chavan**	42-46
10	Harvesting Innovation: Advancements in Sustainable Agriculture Practices **Dr. Karuna N. Raut**	47-49
11	Fish Diseases – Causes, Symptoms and Treatments **Dr. Korde Seema**	50-53
12	Challenges in Education **Dr. Vinaya Keshav Kamble**	54-58
13	A Study on Challenges in Human Resource Management Practices **Mrs. Pallavi P. Chintakikar, Dr. H.W. Kulkarni**	59-62
14	Environmental Education **Hemalatha H. M., Dr. Chandrashekara B**	63-66
15	Government Initiatives Aimed at Empowering Women **P. M. Surwase, Dr. B. R. Thakur, S. Y. Suryawanshi-Nilangekar**	67-71
16	Shaiva Siddhanta Philosophy **Dr. Avinash S. Waghmare**	72-74
17	कुपोषण : भारतातील एक प्रमुख आरोग्य समस्या **डॉ. रमेश वाघमारे**	75-78
18	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 आणि उच्च शिक्षण: एक पुनरावलोकन **प्रा. डॉ. गोरखनाथ पांडुरंगराव फसले**	79-82
19	वैश्विक परिदृश्य में भारत के चरम मौसम की स्थिति का विश्लेषण **डॉ. अश्विनी कुमार सिन्हा**	83-85
20	"शाश्वत विकासासाठी पर्यावरण संवर्धनाचे योगदान : काळाची गरज" **प्रा. दिनेश यादवराव पारखे**	86-90
21	आजादी की लड़ाई में आधुनिक हिंदी साहित्यकारों की भूमिका **डॉ. राखी. के. शाह**	91-94
22	मराठी कवितेवर जागतिकीकरणाचा परिणाम **प्रा. डॉ. माधव मारुती भोसले**	95-98
23	निवडक ग्रामपंचायतीमधील महिला प्रतिनिधीत्व व त्यांच्यासमोरील आव्हानांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण: विशेष संदर्भ गडहिंग्लज तालुका **प्राचार्य डॉ. दामावले डी. एन., श्री. ससाणे जे. के.**	99-108

24	विकास कार्यो में नवीनकरणीय ऊर्जा की बढती भूमिका **डॉ. सुधीर कुमार**	**109-111**
25	संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि मानवी हक्क **डॉ. कैलाश व्हि. बिसांद्रे**	**112-115**
26	सेंद्रिय शेती काळाची गरज **भगवान ईश्वरलाल परदेशी**	**116-118**
27	"गणपतरावजी देशमुख यांची विधिमंडळ कारकीर्द - एक विकासात्मक अभ्यास" **श्री. अशोक किसन वाकडे**	**119-124**
28	भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीत महिलांचे योगदान **योगेंद्र अशोक ठाकरे**	**125-130**
29	स्त्रीवाद **अश्विनी भाऊरावजी चौधरी**	**131-134**
30	आंतरराष्ट्रीय परिप्रेक्ष्य में भारत की महिलाओं के मानवाधिकार **Mrs. Sunanda Anshul Raut**	**135-141**
31	जागतिक तापमान वाढ **प्रा. डॉ. सूर्यकांत नागनाथ कळसकर**	**142-146**
32	जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा **प्रा. विजया महादेव पाटील साळोखे**	**147-148**
33	संशोधन आणि संशोधन कार्यात साधनांचा उपयोग **सुभाष एकनाथ निकम, डॉ. दादासाहेब आर. पवार**	**149-153**
34	भारत में स्त्री शिक्षा की स्थिति **डॉ. कुमारी प्रेमलता**	**154-158**
35	परभणी जिल्ह्यातील रेशीम उत्पादनाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास **रुपणार प्रतिभा खंडेराव, बादाडे अभिजीत राजपाल**	**159-161**
36	भारतातील निवडणूक रोखे - एक विश्लेषण **डॉ. दिलीपकुमार दगडू क्षीरसागर**	**162-168**
37	जैन ग्रंथांतील स्त्री विषयक दृष्टिकोण एक अभ्यास **डॉ. एस. वाय. गवळी, प्रा. वाय. ए. गांगुर्डे**	**169-173**
38	भारताचे 'पूर्वेकडे पहा आणि कृती करा' धोरण **डॉ. कीर्तिकर वाल्मीक भीमराव**	**174-177**

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

Existance Solution for Nonlinear Fractional Integrodifferential Equation with Fractional Integral Boundary Value Condition in Banach Algebra

S. V. Badgire
Department of Mathematics, Azad Mahavidyalaya, Ausa, Maharashtra, India
Corresponding Author- S. V. Badgire
Email: sanjayvbadgire@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11173406

Abstract:
In this article, the existence results are proved for of nonlinear fractional integrodifferential equation with fractional integral boundary conditions in Banach spaces.

Keywords: The existence solution, fractional integrodifferential equation, fractional integral boundary conditions

First, we consider the class of mixed nonlinear fractional integrodifferential inclusion with fractional integral boundary value condition of the type

Introduction:

Let $C(J,R)$ be the Banach space of all continuous functions from $J = [0,1]$ into R endowed with the norm $\|x\| = \sup\{\|x(t)\| : t \in J\}$.

$$^{C}D^{q}x(t) \in F\left(t, x(t), \int_0^t k(t,s)x(s)ds, \int_0^1 h(t,s)x(s)ds\right)$$

$$x(0) = \alpha I^{p}x(\eta),\ 0 < \eta < 1, \qquad 1.2$$

where $^{C}D^{q}$ is the Caputo fractional derivative of order q, $F : J \times R \times R \times R \to P(R)$ is a multivalued map, $P(R)$ is the family of all subsets of R, $\alpha \in R$ is such that $\alpha \neq \frac{\Gamma(p+1)}{\eta^{p}}$, Γ

$$x(0) = x0 + g(x),\ x(1) = \alpha I^{p}x(\eta),\ 0 < \eta < 1,$$

where $^{C}D^{q}$, F and I^{P} are as in problem (1.1) - (1.2).

Recently, several qualitative results for fractional differential inclusions are obtained in [20, 6, 7, 8] etc. Integral boundary conditions are encountered in population dynamics, blood flow models, chemical engineering, cellular systems, heat transmission, plasma physics, thermo elasticity.. Sometimes it is better to impose integral conditions because they lead to more precise measures than those proposed by a local condition [12]. Many recent papers deal with the existence, uniqueness and other properties of solution of special forms of the equations (1.1) - (1.2), see [1, 2, 3, 4, 13, 15, 16] and some references therein. Recently, in an interesting papers [15, 16], S.K. Ntouyas have investigated the existence and boundedness of solution of special form of (1.1) - (1.2) .

Preliminaries

Before we proceed to the statement of our main result, we set forth definitions, preliminaries and hypotheses required in our subsequent discussion see for details [11, 14, 19]).

Definition 1. *For an at least n− times differentiable function f* : $[0,\infty) \to R$, *the Caputo derivative of fractional order q is defined by*

$$^{C}D^{q}f(t) = \frac{1}{\Gamma(n-q)}\int_0^t \frac{f^{(n)}(s)}{(t-s)^{1+q-n}}ds,\ \ n-1 < q < n,\ \ n = [q]+1 \qquad 2.1$$

where $[q]$ *denotes the integer part of the real number q.*

Definition 2. *The Riemann-Lowville fractional integral of order q, is defined by*

$$I^{q}f(t) = \frac{1}{\Gamma(q)}\int_0^t \frac{f(s)}{(t\quad s)^{1-q}}ds\ ,q > 0 \qquad 2.2$$

provided the right hand side is point wise defined on $(0,\infty)$.

Lemma 2.1. *Let* $\beta > \alpha > 0, f \in L^1[a,b]$. *Then* ${}^C D^\alpha I^\beta f(t) = I^{\beta-\alpha} f(t)$, *for all* $t \in [a,b]$.

Lemma 2.2. *Let* $p,q \geq 0, f \in L^1[a,b]$. *Then* $I^p I^q f(t) = I^{p+q} f(t)$ *and* ${}^C D^q I^q f(t) = f(t)$, *for all* $t \in [a,b]$.

Definition 3. *The Riemann-Lowville fractional derivative of order* $q > 0$, *for a continuous function* $f : (0,\infty) \to R$, *is defined by*

$$D^q f(t) = \frac{1}{\Gamma(n \quad q)} \left(\frac{d}{dt}\right)^n \int_0^t \frac{f(s)}{(t \quad s)^{q+1-n}}\, ds, \;\; n = [q] + 1 \qquad 2.3$$

provided the right hand side is point wise defined on $(0,\infty)$.

Lemma 2.3. *Let* $q > 0$, *then the differential equation* ${}^C D^q f(t) = 0$ *has solutions*
$f(t) = c0 + c1t + c2t^2 + ... + cn-1t^{n-1}$,
where $c_i \in R, i = 0,1,2,....,n-1; n = [q] + 1$.

Lemma 2.4. [11] (Nonlinear alternative for single valued maps) Let E be a Banach space, C a closed, convex subset of E,U an open subset of C and $0 \in U$. Suppose that $F : \bar{U} \to C$ is a continuous, compact(that is, $F(\bar{U})$ is a relatively compact subset of C) map. **Then either:**

(i) F has a fixed point in $\bar{U}$*; or*

(ii) There is a $u \in \partial U$*(the boundary of U in C) and* $\lambda \in (0,1)$ *with* $u = \lambda F(u)$.

For a normed space $(X, \|\cdot\|)$, let $P_{cl}(X) = \{Y \in P(X) : Y \text{ is closed}\}$, $P_b(X) = \{Y \in P(X) : Y \text{ is bounded}\}$, $Pcp(X) = \{Y \in P(X) : Y \text{ is compact}\}$, and $Pcp,c(X) = \{Y \in P(X) : Y \text{ is compact and convex}\}$. A multivalued map $G : X \to P(X)$ is convex (closed) valued if $G(x)$ is convex (closed) for all $x \in X$. The map G is bounded in X for all $B \in P_b(\in X)$ (*i.e.*$\sup_{x \in B}\{\sup\{|y| : y\ G(x)\}\} < \infty$). G is called upper semi-continuous(u.s.c.) on X if for each $x_0\ X$, the set $G(x_0)$ is a nonempty closed subset of X, and if for each open set N of X containing $G(x_0)$, there exists an open neighborhood N_0 of x_0 such that $G(N_0) \subseteq N$. G is said to be completely continuous if $G(B)$ is relatively compact for every $B \in P_b(X)$. If the multi-valued map G is completely continuous with nonempty compact values,if and only if G has a closed graph, i.e., $x_n \to x_*$, $y_n \to y_*$, $y_n \in G(x_n)$ imply $y* \in G(x*)$. G has a fixed point if there is $x \in X$ such that $x \in G(x)$. The fixed point set of the multivalued operator G will be denoted by $FixG$. A multi-valued map $G : J \to P_{cl}(R)$ is said to be measurable if for every $y \in R$, the function $t \to d(y,G(t)) = \inf\{|y - z| : z \in G(t)\}$ is measurable.

Definition 4. *Let X be a nonempty closed subset of a Banach space E and* $G : X \to P(E)$ *be a multi-valued operator with nonempty closed values. G is lower semi-continuous(l.s.c.) if the set* $\{y \in X : G(y) \cap B \neq \phi\}$ *is open for any open set B in E.*

Definition 5. *Let A be a subset of* $J \times R$. *A is* $L \otimes B$ *measurable if A belongs to the* $\sigma-$*algebra generated by all sets of the form* $\Im \times D$, *where J is Lebesgue measurable in J and D is Borel measurable in R.*

Definition 6. *A subset A of* $L^1(J,R)$ *is decomposable if for all* $x,y \in A$ *and measurable* $\Im \subset J$, *the function* $x\chi\Im + y\chi J-\Im \in A$, *where* $\chi\Im$ *stands for the characteristic function of* $\Im$.

Definition 7. *Let Y be a separable metric space and let* $N : Y \to P(L^1([0,1],R))$ *be a multi-valued operator. We say N has a property (BC) if N is lower semi-continuous (l.s.c.)*

Let $F : J \times R \to P(R)$ be a multi-valued map with nonempty compact values. Define a multivalued operator $F' : C(J,R) \to P(L^1(J,R))$ associated with F as

$$F'(x) = \{w \in L^1(J,R) : w(t) \in F(t,x(t)) \text{ for a.e. } t \in J\},$$

which is called the Nemytskii operator associated with F.

Lemma 2.6. *Let Y be a separable metric space and let* $N : Y \to P(L^1(J,R))$ *be a multi-valued operator satisfying the property (BC). Then N has a continuous selection, that is, there exists a continuous function (single-valued)* $g : Y \to L^1(J,R)$ *such that* $g(x) \in N(x)$ *for every* $x \in Y$.

Definition 8. *The multivalued map* $F : J \times R \times R \times R \to P_{cp,c}(R)$ *is called an* L^1*-Caratheodory if*

(a) $t \to F(t,x,y,z)$ *is measurable for each* $x,y,z \in R$,

(b) $x,y,z \to F(t,x,y,z)$ *is lower semi-continuous for each* $t \in J$.

(c) *For each* $r > 0$, *there exists* $p_r \in L^1(J,R^+)$ *such that*

$$\|F(t,x,y,z)\| = \sup\{\|v\| : v \in F(t,x,y,z)\} \leq pr(t), \text{ for all } \|x\|,\|y\|,\|z\| \leq r \text{ for a.e. } t \in J.$$

Definition 10. *For each* $x \in C(J,R)$, *define the set of selections of F by*

$$S_{F(x)} = \left\{ v \in L^1(J,x) : v(t) \in F\left(t, x(t), \int_0^t k(t,s)x(s)\,ds, \int_0^1 h(t,s)x(s)\,ds\right) a.e.\ t \in J \right\}.$$

is a closed graph operator in $C(J,X) \times C(J,X)$.

Theorem 2.7. *Let X be a Banach space and D a bounded neighborhood of $0 \in X$. Let $Z_1 : X \to P_{cp,c}(X)$ (here $P_{cp,c}(X)$ denotes the family of all nonempty, compact and convex subsets of X) and $Z_2 : \bar{D} \to P_{cp,c}(X)$ two multi-valued operators satisfying*

(a) *Z_1 is contraction and*
(b) *Z_2 is u.s.c. and compact.*

Then, if $G = Z_1 + Z_2$, either:

(i) *G has a fixed point in $\bar{D}$; or*
(ii) *there is a point $u \in \partial D$ and $\lambda \in (0,1)$ with $u \in \lambda G(u)$.*

For the convenience, we list the following hypotheses used in our further discussion.

(H_1) Let $F : J \times R \times R \to P(R)$ is an L^1-Caratheodory map and for each fixed $x \in C(J,R)$ the set

$$S_{F(x)} = \left\{ v \in L^1(J,x) : v(t) \in F\left(t, x(t), \int_0^t k(t,s)x(s)\,ds, \int_0^1 h(t,s)x(s)\,ds\right) a.e.\ t \in J \right\}$$

is non empty.

(H_2) There exists a function $p \in L^1(J,R^+)$ such that

$$\|F(t,x,y,z)\| \le p(t)\psi[\ \|x\| + \|y\| + \|z\|\ ],$$

for almost all $t \in J$ and $x,y,z \in R$, where $\psi : R^+ \to (0,\infty)$ is continuous increasing function satisfying

$$\psi(l(t)x + \beta(t)y + \gamma(t)z) \le l(t)\psi(x) + \beta(t)\psi(y) + \gamma(t)\psi(z).$$

(H_3) There exists a function $m \in L^1(J,R^+)$ such that

$$\|F(t,x,y,z) - F(t,\bar{x},\bar{y},\bar{z})\| \le m(t)[\ \|x - \bar{x}\| + \|y - \bar{y}\| + \|z - \bar{z}\|\ ],$$

for almost all $t \in J$ and $x,\bar{x},y,\bar{y},z,\bar{z} \in R$.

(H_4) There exists a constant $l_g < \frac{1}{2}$ such that $\|g(x) - g(y)\| \le l_g\|x - y\|$ for all $x,y \in R$.

3. Existence results for Multi-valued case of order $q \in (0,1]$ with fractional integral boundary condition :

In this section we state and prove results related to existence and uniqueness of solution of mixed fractional integrodifferential inclusion of order $q \in (0,1]$ with fractional integral boundary condition in Banach spaces.

Theorem 3.1. *Assume that hypotheses (H_1)–(H_3) are satisfied. Also there exists a constant $M > 0$ such that*

$$\frac{M}{(1 + k_1 + h_1)\psi(M)\left[I^q p(1) + \frac{|\alpha|\Gamma(p+1)}{|\Gamma(p+1) \quad \alpha\eta^p|} I^{p+q} p(\eta)\right]} > 1 \qquad 3.1$$

Then the system (1.1) - (1.2) has at least one solution on J.

Proof. A solution of the problem (1.1) - (1.2) is a fixed point for the multi valued map $\Lambda : C(J,R) \to P(C(J,R))$ defined by,

$$\Lambda(x) = \left\{ h \in C(J,R) : h(t) = \int_0^t \frac{(t-s)^{q-1}}{\Gamma(q)} v(s)ds + \frac{\alpha\Gamma(p+1)}{\Gamma(p+1) - \alpha\eta^p} \int_0^\eta \frac{(\eta - s)^{p+q-1}}{\Gamma(p+q)} v(s)ds \right\}.$$

Now we prove that Λ is continuous .Let $\{x_n\}$ be a sequence such that $x_n \to x$ in $C(J,R)$. Then

$$\|\Lambda(x_n)(t) - \Lambda(x)(t)\|$$
$$= \left\| \int_0^t \frac{(t-s)^{q-1}}{\Gamma(q)} [v_n(s) - v(s)]ds + \frac{\alpha\Gamma(p+1)}{\Gamma(p+1) - \alpha\eta^p} \int_0^\eta \frac{(\eta - s)^{p+q-1}}{\Gamma(p+q)} [v_n(s) - v(s)]ds \right\|$$
$$\le \int_0^t \frac{(t-s)^{q-1}}{\Gamma(q)} \left\| F\left(s, x_n(s), \int_0^s k(s,\tau)x_n(\tau)\,d\tau, \int_0^1 h(s,\tau)x_n(\tau)\,d\tau\right) - F\left(s, x(s), \int_0^s k(s,\tau)x(\tau)\,d\tau, \int_0^1 h(s,\tau)x(\tau)\,d\tau\right) \right\| ds$$

$$+\frac{\alpha\Gamma(p+1)}{|\Gamma(p+1)-\alpha\eta^p|}\int_0^\eta \frac{(\eta-s)^{p+q-1}}{\Gamma(p+q)}\left\|F\left(s,x_n(s),\int_0^s k(s,\tau)x_n(\tau)\,d\tau,\int_0^1 h(s,\tau)x_n(\tau)\,d\tau\right)\right.$$
$$\left.-F\left(s,x(s),\int_0^s k(s,\tau)x(\tau)\,d\tau,\int_0^1 h(s,\tau)x(\tau)\,d\tau\right)\right\|ds$$
$$\le\int_0^t \frac{(t-s)^{q-1}}{\Gamma(q)}m(s)\left[\|x_n(s)-x(s)\|+\left\|\int_0^s k(s,\tau)x_n(\tau)\,d\tau-\int_0^s k(s,\tau)x(\tau)\,d\tau\right\|\right.$$
$$\left.+\left\|\int_0^1 h(s,\tau)x_n(\tau)\,d\tau-\int_0^1 h(s,\tau)x(\tau)\,d\tau\right\|\right]ds+\frac{\alpha\Gamma(p+1)}{|\Gamma(p+1)-\alpha\eta^p|}\int_0^\eta\frac{(\eta-s)^{p+q-1}}{\Gamma(p+q)}m(s)\left[\|x_n(s)-x(s)\|\right.$$
$$\left.+\left\|\int_0^s k(s,\tau)x_n(\tau)\,d\tau-\int_0^s k(s,\tau)x(\tau)\,d\tau\right\|+\left\|\int_0^1 h(s,\tau)x_n(\tau)\,d\tau-\int_0^1 h(s,\tau)x(\tau)\,d\tau\right\|\right]ds$$
$$\le\int_0^t\frac{(t-s)^{q-1}}{\Gamma(q)}m(s)[1+k_1+h_1]\|x_n(s)-x(s)\|ds+\frac{\alpha\Gamma(p+1)}{|\Gamma(p+1)-\alpha\eta^p|}\int_0^\eta\frac{(\eta-s)^{p+q-1}}{\Gamma(p+q)}m(s)[1+k_1+h_1]\|x_n(s)-x(s)\|ds,$$

where $k_1=\sup\{|k(s,\tau)|:0\le\tau\le s\le 1\}$, $h_1=\sup\{|h(s,\tau)|:0\le\tau\le s\le 1\}$. Hence

$$\|\Lambda(x_n)-\Lambda(x)\|\le\int_0^t\frac{(t-s)^{q-1}}{\Gamma(q)}m(s)[1+k_1+h_1]\|x_n(s)-x(s)\|ds$$
$$+\frac{\alpha\Gamma(p+1)}{|\Gamma(p+1)-\alpha\eta^p|}\int_0^\eta\frac{(\eta-s)^{p+q-1}}{\Gamma(p+q)}m(s)[1+k_1+h_1]\|x_n(s)-x(s)\|ds$$

which tends to zero as $n\to\infty$. Thus Λ is continuous. Next we show that Λ maps bounded sets into equicontinuous sets of $C(J,R)$. Let $t_1,t_2\in J$ with $t_1<t_2$ and $x\in B_\rho=\{x\in C(J,R):\|x\|\le\rho\}$. Then

$$\|\Lambda(t_2)-\Lambda(t_1)\|\le\left\|\int_0^{t_2}\frac{(t_2-s)^{q-1}}{\Gamma(q)}v(s)ds+\frac{\alpha\Gamma(p+1)}{|\Gamma(p+1)-\alpha\eta^p|}\int_0^\eta\frac{(\eta-s)^{p+q-1}}{\Gamma(p+q)}v(s)ds\right.$$
$$\left.-\int_0^{t_1}\frac{(t_1-s)^{q-1}}{\Gamma(q)}v(s)ds-\frac{\alpha\Gamma(p+1)}{|\Gamma(p+1)-\alpha\eta^p|}\int_0^\eta\frac{(\eta-s)^{p+q-1}}{\Gamma(p+q)}v(s)ds\right\|$$
$$\le\left\|\int_0^{t_2}\frac{(t_2-s)^{q-1}}{\Gamma(q)}F\left(s,x(s),\int_0^s k(s,\tau)x(\tau)\,d\tau,\int_0^1 h(s,\tau)x(\tau)\,d\tau\right)ds\right.$$
$$\left.-\int_0^{t_1}\frac{(t_1-s)^{q-1}}{\Gamma(q)}F\left(s,x(s),\int_0^s k(s,\tau)x(\tau)\,d\tau,\int_0^1 h(s,\tau)x(\tau)\,d\tau\right)ds\right\|$$
$$\le\int_0^{t_1}\left[\frac{(t_2-s)^{q-1}-(t_1-s)^{q-1}}{\Gamma(q)}\right]\left\|F\left(s,x(s),\int_0^s k(s,\tau)x(\tau)\,d\tau,\int_0^1 h(s,\tau)x(\tau)\,d\tau\right)\right\|ds$$
$$+\int_{t_1}^{t_2}\frac{(t_2-s)^{q-1}}{\Gamma(q)}\left\|F\left(s,x(s),\int_0^s k(s,\tau)x(\tau)\,d\tau,\int_0^1 h(s,\tau)x(\tau)\,d\tau\right)\right\|ds$$
$$\le\int_0^{t_1}\left[\frac{(t_2-s)^{q-1}-(t_1-s)^{q-1}}{\Gamma(q)}\right]p(s)(1+k_1+h_1)\psi(\|x\|)ds$$
$$+\int_{t_1}^{t_2}\frac{(t_2-s)^{q-1}}{\Gamma(q)}p(s)(1+k_1+h_1)\psi(\|x\|)ds$$
$$\le\int_0^{t_1}\left[\frac{(t_2-s)^{q-1}-(t_1-s)^{q-1}}{\Gamma(q)}\right]p(s)(1+k_1+h_1)\psi(\rho)ds$$
$$+\int_{t_1}^{t_2}\frac{(t_2-s)^{q-1}}{\Gamma(q)}p(s)(1+k_1+h_1)\psi(\rho)ds$$

Obviously the right hand side of the above inequality tends to zero independent of $x\in B_\rho$ as $t_2-t_1\to 0$. Therefore it follows by the Arzela-Ascoli Theorem that Λ is completely continuous.

Now let $\lambda\in(0,1)$ and let $x=\lambda\Lambda x$.

$$x(t)=\lambda\int_0^t\frac{(t-s)^{q-1}}{\Gamma(q)}v(s)ds+\frac{\lambda\alpha\Gamma(p+1)}{[\Gamma(p+1)-\alpha\eta^p]}\int_0^\eta\frac{(\eta-s)^{p+q-1}}{\Gamma(p+q)}v(s)ds$$
$$\|x(t)\|=\left\|\lambda\int_0^t\frac{(t-s)^{q-1}}{\Gamma(q)}v(s)ds+\frac{\lambda\alpha\Gamma(p+1)}{[\Gamma(p+1)-\alpha\eta^p]}\int_0^\eta\frac{(\eta-s)^{p+q-1}}{\Gamma(p+q)}v(s)ds\right\|$$

$$\leq |\lambda| \left[\int_0^t \frac{(t-s)^{q-1}}{\Gamma(q)} \|v(s)\| ds + \frac{\alpha\Gamma(p+1)}{|\Gamma(p+1)-\alpha\eta^p|} \int_0^\eta \frac{(\eta-s)^{p+q-1}}{\Gamma(p+q)} \|v(s)\| ds \right]$$

$$\leq \left[\int_0^t \frac{(t-s)^{q-1}}{\Gamma(q)} \left\| F\left(s, x(s), \int_0^s k(s,\tau)x(\tau)d\tau, \int_0^1 h(s,\tau)x(\tau)\, d\tau\right) \right\| ds \right.$$

$$\left. + \frac{\alpha\Gamma(p+1)}{\Gamma(p+1)-\alpha\eta^p} \int_0^\eta \frac{(\eta-s)^{p+q-1}}{\Gamma(p+q)} \left\| F\left(s, x(s), \int_0^s k(s,\tau)x(\tau)d\tau, \int_0^1 h(s,\tau)x(\tau)\, d\tau\right) \right\| ds \right]$$

$$\leq (1+k_1+h_1)\psi(\|x\|) \left[\int_0^t \frac{(t-s)^{q-1}}{\Gamma(q)} p(s)ds + \frac{\alpha\Gamma(p+1)}{|\Gamma(p+1)-\alpha\eta^p|} \int_0^\eta \frac{(\eta-s)^{p+q-1}}{\Gamma(p+q)} p(s)ds \right]$$

$$\leq (1+k_1+h_1)\psi(\|x\|) \left[\int_0^1 \frac{(1-s)^{q-1}}{\Gamma(q)} p(s)ds + \frac{\alpha\Gamma(p+1)}{|\Gamma(p+1)-\alpha\eta^p|} \int_0^\eta \frac{(\eta-s)^{p+q-1}}{\Gamma(p+q)} p(s)ds \right]$$

$$\leq (1+k_1+h_1)\psi(\|x\|) \left[I^q p(1) + \frac{\alpha\Gamma(p+1)}{|\Gamma(p+1)-\alpha\eta^p|} I^{p+q} p(\eta) \right],$$

Consequently:

$$\frac{\|x\|}{(1+k_1+h_1)\psi(\|x\|)\left[I^q p(1) + \frac{\alpha\Gamma(p+1)}{|\Gamma(p+1) \quad \alpha\eta^p|} I^{p+q} p(\eta)\right]} \leq 1$$

In view of (3.1), there exists M such that $\|x\| \neq M$. Let us set $U = \{x \in C(J,R) : \|x\| < M\}$. Note that the operator Λ is continuous and completely continuous. From the choice of U, there is no $x \in \partial U$ such that $x = \lambda\Lambda x$ for some $\lambda \in (0,1)$. Consequently, by the nonlinear alternative of Leray-Schauder type (Lemma2.5), we deduce that Λ has a fixed point $x \in \bar{U}$ which is a solution of the problem (1.1) - (1.2). This completes the proof.

4. Existence solution results of order $q \in (1,2]$ with fractional integral boundary condition :

In this section we state and prove results related to existence and uniqueness of solution of mixed fractional integrodifferential inclusion of order $q \in (1,2]$ with fractional integral boundary condition in Banach spaces.

Theorem 4.1. *If L^1–Caratheodory multi-valued map $F : J \times R \times R \to P_{cp,c}(R)$ satisfies hypotheses $(H_1) - (H_4)$. Also there exists a constant $M > 0$ such that*
(4.1)

$$\frac{(1-2l_g)M}{\wedge(1+k_1+h_1)\psi(M)+2|x_0|} > 1,$$

$$\wedge = \frac{1}{\Gamma(q)} \left[\int_0^1 (1-s)^{q-1} p(s)ds + \frac{\Gamma(p+2)}{|\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}|} \int_0^1 (1-s)^{q-1} p(s)ds \right.$$
$$\left. + \frac{|\alpha| p(p+1)}{|\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}|} \int_0^\eta \int_0^s (\eta-s)^{p-1}(s-r)^{q-1} p(r)drds \right]$$

Then the system (1.3) - (1.4) has at least one solution on J.
Proof. Transform the problem (1.3) - (1.4) into a fixed point problem. Consider the operator $N : C(J,R) \to P(C(J,R))$ defined as

$$N(x) = \left\{ h \in C(J,R) : h(t) = \frac{1}{\Gamma(q)} \int_0^t (t-s)^{q-1} v(s)ds - \frac{t\Gamma(p+2)}{\Gamma(q)[\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}]} \int_0^1 (1-s)^{q-1} v(s)ds \right.$$
$$\left. + \frac{t\alpha p(p+1)}{\Gamma(q)[\Gamma(p+2) \quad \alpha\eta^{p+1}]} \int_0^\eta \int_0^s (\eta-s)^{p-1}(s-r)^{q-1} v(r)drds + (1-t)[x_0+g(x)] \right\}$$

Now, we define two operators $A : C(J,R) \to C(J,R)$ and $B : C(J,R) \to P(C(J,R))$ as follows :

$$Ax(t) = (1-t)[x_0+g(x)]$$

$$B(x) = \left\{ h \in C([0\ 1], R) : h(t) = \frac{1}{} \int^t (t \quad s)^{q-1} v(s)ds \quad \frac{t\Gamma(p+2)}{} \int^1 (1 \quad s)^{q-1} v(s)ds \right. \qquad 4.2$$

$$+\frac{t\alpha p(p+1)}{\Gamma(q)[\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}]}\int_0^{\eta}\int_0^{s}(\eta-s)^{p-1}(s-r)^{q-1}v(r)drds+(1-t)[x_0+g(x)]\Big\} \quad 4.3$$

Then $N = A + B$. We prove that the operators A and B satisfy all the conditions of Theorem2.7.

Step1]: The operator A is contraction on $C(J,R)$.

Let $x,y \in C(J,R)$. Then

$$|Ax(t) - Ay(t)| = |1 - t|\,|g(x) - g(y)| \le 2|g(x) - g(y)| \le 2Lg|x - y|$$

Taking supremum over t,

$$\|Ax - Ay\| \le L_0\|x - y\|,\ L_0 = 2Lg < 1.$$

This shows that A is a contraction.

Step2]: We show that the operator B is compact and convex valued and it is completely continuous.

Claim I]: B maps bounded sets into bounded sets in $C([0,1],R)$.

Let $B_\rho = \{x \in C(J,R) : \|x\| \le \rho\}$ be a bounded sets in $C(J,R)$. Then, for each $h \in B(x)$, $x \in B_\rho$ there exists $f \in S_{F,x}$ such that

$$x(t)=\frac{1}{\Gamma(q)}\int_0^t(t-s)^{q-1}v(s)ds-\frac{t\Gamma(p+2)}{\Gamma(q)[\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}]}\int_0^1(1-s)^{q-1}v(s)ds$$
$$+\frac{t\alpha p(p+1)}{\Gamma(q)[\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}]}\int_0^{\eta}\int_0^{s}(\eta-s)^{p-1}(s-r)^{q-1}v(r)drds$$

Claim II]: Next we show that B maps bounded sets into equiconntinuous sets in $C(J,R)$.Let $t_1,t_2 \in J$ with $t_1 < t_2$ and $x \in B_\rho$. For each $h \in B(x)$, we obtainObviously the right hand side of the above inequality tends to zero independently of $x \in B_\rho$ as $t_2 - t_1 \to 0$. As B satisfies the above three assumptions, therefore it follows by the Arzela-Ascoli Theorem that $B : C(J,R) \to P(C(J,R))$ is completely continuous.

Claim III]: Further more we prove that B has a closed graph.Let $x_n \to x_*$, $h_n \in B(x_n)$ and $h_n \to h_*$. Then we need to show that $h_* \in B(x_*)$. Associated with $h_n \in B(x_n)$, there exists $v_n \in S_{F,xn}$ such that for each $t \in J$,Thus, it is sufficient to show that there exists $v* \in S_{F,x}*$ such that for each $t \in J$,

$$h_*(t)=\frac{1}{\Gamma(q)}\int_0^t(t-s)^{q-1}v_*(s)ds-\frac{t\Gamma(p+2)}{\Gamma(q)[\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}]}\int_0^1(1-s)^{q-1}v_*(s)ds$$
$$+\frac{t\alpha p(p+1)}{\Gamma(q)[\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}]}\int_0^{\eta}\int_0^{s}(\eta-s)^{p-1}(s-r)^{q-1}v_*(r)drds$$

Let us consider the linear operator $\theta : L^1(J,R) \to C(J,R)$ given by,

$$\theta(f)(t)=\frac{1}{\Gamma(q)}\int_0^t(t-s)^{q-1}f(s)ds-\frac{t\Gamma(p+2)}{\Gamma(q)[\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}]}\int_0^1(1-s)^{q-1}f(s)ds$$
$$+\frac{t\alpha p(p+1)}{\Gamma(q)[\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}]}\int_0^{\eta}\int_0^{s}(\eta-s)^{p-1}(s-r)^{q-1}f(r)drds$$

Observe that

$$\|h_n(t)-h_*(t)\|$$
$$=\Big\|\frac{1}{\Gamma(q)}\int_0^t(t-s)^{q-1}(v_n(s)-v_*(s))ds-\frac{t\Gamma(p+2)}{\Gamma(q)[\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}]}\int_0^1(1-s)^{q-1}(v_n(s)-v_*(s))ds$$
$$+\frac{t\alpha p(p+1)}{\Gamma(q)[\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}]}\int_0^{\eta}\int_0^{s}(\eta-s)^{p-1}(s-r)^{q-1}(v_n(r)-v_*(r))drds\Big\|$$
$$\to 0, \text{as } n\to\infty.$$
$$h_*(t)=\frac{1}{\Gamma(q)}\int_0^t(t-s)^{q-1}v_*(s)ds-\frac{t\Gamma(p+2)}{\Gamma(q)[\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}]}\int_0^1(1-s)^{q-1}v_*(s)ds$$
$$+\frac{t\alpha p(p+1)}{\Gamma(q)[\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}]}\int_0^{\eta}\int_0^{s}(\eta-s)^{p-1}(s-r)^{q-1}v_*(r)drds$$

$$v_* \in S_{F,x_*}.$$

Thus, it follows by that $\theta o S_F$ is a closed graph operator. Further, we have $h_n(t) \in \theta(S_{F,xn})$. Since $x_n \to x_*$, therefore, we have for some

Hence B has a closed graph.As a result B is compact valued. Therefore, the operators A and B

satisfy all the conditions of Theorem2.7 and hence as an application of it yields that either condition (i) or condition (ii) holds.

We show that the conclusion (ii) is not possible. If $x \in \lambda A(x) + \lambda B(x)$ for $\lambda \in (0,1)$, then there exists $f \in S_{F,x}$ such that

$$x(t) = \frac{1}{\Gamma(q)}\int_0^t (t-s)^{q-1}v(s)ds - \frac{t\Gamma(p+2)}{\Gamma(q)[\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}]}\int_0^1 (1-s)^{q-1}v(s)ds$$
$$+ \frac{t\alpha p(p+1)}{\Gamma(q)[\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}]}\int_0^\eta\int_0^s (\eta-s)^{p-1}(s-r)^{q-1}v(r)drds + (1-t)[x_0+g(x)],\ t\in J.$$

Consequently, we have

$$\|x(t)\| \le \frac{\psi(\|x\|)\ [1+k_1+h_1]}{\Gamma(q)}\ \left[\int_0^t (t-s)^{q-1}p(s)ds + \frac{\Gamma(p+2)}{|\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}|}\int_0^1 (1-s)^{q-1}p(s)ds\right.$$
$$\left. + \frac{|\alpha|p(p+1)}{|\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}|}\int_0^\eta\int_0^s (\eta-s)^{p-1}(s-r)^{q-1}p(r)drds\right] + 2[|x_0| + L_g\|x\|]$$
$$\le \frac{\psi(\|x\|)\ [1+k_1+h_1]}{\Gamma(q)}\ \left[\int_0^1 (1-s)^{q-1}p(s)ds + \frac{\Gamma(p+2)}{|\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}|}\int_0^1 (1-s)^{q-1}p(s)ds\right.$$
$$\left. + \frac{|\alpha|p(p+1)}{|\Gamma(p+2)-\alpha\eta^{p+1}|}\int_0^\eta\int_0^s (\eta-s)^{p-1}(s-r)^{q-1}p(r)drds\right] + 2[|x_0| + L_g\|x\|]$$

If condition (ii) of Theorem2.7 holds, then there exists $\lambda \in (0,1)$ and $x \in \partial B_r$ with $x = \lambda N(x)$. Then, x is a solution with $\|x\| = M$. Now, the previous inequality implies

$$\frac{(1-2L_g)M}{\wedge\psi(M)(1+k_1+h_1)+2|x_0|} \le 1$$

which contradicts (4.1). Hence the operator N has a fixed point $x \in J$, which is the solution of the(1.4).This completes the proof.

References:

1. B. Ahmad, J. J. Nieto; Existence results for nonlinear boundary value problems of fractional integrodifferential equations with integral boundary conditions, Bound. Value Probl. 2009, Art ID 708576, 11 pp.
2. B. Ahmad, S. K. Ntouyas, A. Alsaedi; New existence results for nonlinear fractional differential equations with three-point integral boundary conditions, Adv. Differ. Equ., Volume 2011, Article ID 107384, 11 pages.
3. M. Benchohra, S. Hamani, S. K. Ntouyas; Boundary value problems for differential equations with fractional order, Surv. Math. Appl. 3 (2008), 1-12.
4. A. Boucherif; Second order boundary value problems with integral boundary conditions, Non-linear Anal., **70**(2009), 364-371.
5. L. Byszewski; Theorems about existence and uniqueness of solutions of a semilinear evolution nonlocal Cauchy problems , J. Math. Anal. Appl., **162** (1991), 494-505.
6. A. Cernea; On the existence of solutions for fractional differential inclusions with boundary conditions, Fract. Calc. Appl. Anal.,**12** (2009), 433-442.
7. A. Cernea; Variational inclusions for fractional differential inclusions, Commun. Appl. Nonlin. Anal.,**16** (2009), 85-92.
8. A. Cernea; A continuous selections of solution sets of fractional differential inclusions involving Caputo's fractional derivative, Revue Roumaine Math. Pures Appl.,**55**(2010), 121-129.
9. K. Deimling; Multivalued Differential Equations, Walter De Gruyter, Berlin-New York, 1992.
10. K. Deng; Exponential decay of solutions of semilinear parabolic equations with nonlocal initial conditions, J. Math. Anal. Appl. 179(1993), 630-637.
11. A. Granas, J. Dugundji; Fixed Point Theory, Springer-Verlag, New York, (2005).
12. A. Guezane-Lakoud, D. Belakroum; Rothe's method for telegraph equation with integral conditions, Nonlinear Anal.,**70** (2009) 3842-3853.
13. A. Guezane-Lakoud, R. Khaldi; Solvability of a fractional boundary value problem with fractional integral condition, Nonlinear Anal.,**75** (2012) 2692-2700.
14. A. A. Kilbas, H. M. Srivastava,J. J. Trujillo ; Theory and applications of fractional differential equations,[in:]North-Holland Mathematics Studies,vol.204, Elsevier Science B.V., Amsterdam ,(2006).
15. S. K. Ntouyas; Existence results for first order boundary value problems for fractional differential equations and inclusions with fractional integral boundary conditions,Journal of Fractional Calculus and Applications, Vol. 3. July 2012, No. 9, pp. 1-14.
16. S. K. Ntouyas; Boundary value problems for nonlinear fractional differential equations and inclusions with nonlocal and fractional integral boundary conditions, Opuscula Math.33, no. 1. (2013), 117-138.

17. D.O'Regan;Fixed-point theory for the sum of two operators,Appl.Math.Lett.**9** (1996) 1-8.
18. Sh. Hu, N. Papageorgiou; Handbook of Multivalued Analysis, Theory I, Kluwer, Dordrecht, The Netherlands, 1991.
19. I. Podlubny; Fractional differential equations, Academic Press, San Diego, (1999).
20. A. M. A. El-Sayed and A. G. Ibrahim; Multivalued fractional differential equations of arbitrary orders, Appl. Math. Comput.,**68** (1995), 15-25.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

"Examining the role of Teachers training programs in promoting Mental Health Literacy and supportive environment in schools''

Preeti Roberts[1], Dr. A.Vijayanand[2]
[1]Assistant Professor, Kamla Nehru College, Korba, Chhatisgarh,
Research scholar, Kalinga University, Naya Raipur, Chhatisgarh
Affiliations -Atal Bihari Vajpayee University, Bilaspur, Chhatisgarh
[2]Associate Professor, Department of English, Kalinga University, Naya Raipur, Chhatisgarh
Affiliations-Kalinga University, Naya Raipur, Chhatisgarh
Corresponding Author- Preeti Roberts
Email: preetiroberts 826@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11173474

Abstract:

Teachers play a very crucial role in the society. The duty of the teacher is not only to teach but help in the all-round development of the society .In today's world where the classroom situation is not the same as the traditional one, the student has to cope with different problems related to his different aspects of life. This may affect his mental health. So it is the duty of the teacher tokeep the knowledge of students mental health.

Teachers training is very important because it not only equips the teacher with propper methods,techniques ,strategies of teaching , but also gives opportunities of professional development .The teacher also acquires the knowledge of mental health literacy .

Mental Health Literacy is very crucial in today's modern stressful life. It is not only important to have the knowledge about this, but at the same time finding professional services and seeking to stay well .Mental health literacy is one's ability to recognize specific disorders or different types of psychological distress and its

Some programs like SMPH [School Mental Health Program can be executed by teacher to create supportive environment in schools. A positive supportive environment in the school can foster academic success, social and emotional well being and sense of belonging for everyone.It can help develop not only academically ,but also responsible and emphathetic and well rounded individuals prepared for the challenges of the future.

Keywords: Mental HealthLiteracy, supportive, environment, academic success, socioemotional wellbeimg

Introduction:

Teachers play an essential role in education ,most especially in the lives of the students they teach in the class room .What defines a teacher is his/her ability to teach .students and a positive influence on them .

Generally the role of teacher in education goes beyond teaching. In today's world teaching has different faces, and the teadher has to carry out the part of being an external parent, counselor, mentor, role-model and so on.

Teachers are important because they change lives, inspire dreams and push that limit of human potential.A teacher's job is to nurture, teach and raise children to become useful in the society

Importance of Teachers training

Training of teachers is necessary in the 21.st century because of the fact it helps teachers to acquire professional growth ,when teachers attend training , it gives them the opportunity for continuous professional development ,to learn new ways,methods,strategies skills and tools.

An upskilled teacher can better manage students and also implement new methods and techniques

Mental Health Literacy

Mental Health Literacy is defined as one's ability to recognize specific disordres or different types types of psychological distress , but is equally relevant to all communities .

It is learning not only about risk factors and causes of various psychiatric dpsychiatric disorders but also self help ,knowledge of professional services and how to nseek help and remain well.

How can Teachers help

Teacherts play a key role in mental health promotion .To fulfill the role , it is imperative that teachers have adequate mental health literacy .The amount of time that teachers spen in the classroom and the nature of their interaction with their students put teachers in an advantageous position to create a positive impact on youth mental health. Youth mental health literacy is essential for enhancing mental health related decisions and loweringstigma.Hence programs for mental health literacy are best integrated into these programs must have sufficient mental health literacy for these programs to be successful.

Researches have demonstrated how teacher mental health literacy has aided in student mental

health promotion.Mental Health Literacy has enabled teachers to screen students withwith socioemotional and behavioural problems and identify students in need of mental healthservices accurately.In low and middle income countries where mental health resources are scarce teacher mental health literacy training has allowed to assume the role of a lasy counsellor .Teacher knowledge of mental illness has found to be associated with that of their students.

Role of Teacher and school in promoting Mental Heajth Literacy

School Mental Health Program [SMHP] has been recognized world wide as a key to improve mental health and well -being of school going children has proven efficacy in the holistic growth of children .It strengthens abilities such asresilience and stress -tolerance that are needed for the overall growth of children .It also helps children with psychological problems at the criticsl junctureso that their future years are not affected by the presence of these problems..

Creating supportive environment at schools

The school has the supreme responsibility of shaping young minds.Part of that responsibility is setting a dailine for the students that makes them free ,safe and comfortable so they can focus on learning.A safe learning environment goes beyond the classroom ,it is intangible space that supports students in the pursuit of knowledge ,that inspires curiosity and that makes them feel empowered to participate in classroom.

Some tips can be implemented

1. Holding a daily morning meeting of teachers with students can create a feeling of trust,help student feel important ,insires empathy and collaboration between students and support emotional and academic learning
2. Create supportive educational environment provides the foundation for emotional,physical and academic wellness when students can rely on school's supportive environment ,they can focus on learning
3. Open communication helps them resolve problems between student,teacher and parents. Build strong relationships between teacher and student foster a sense of belonging and support.

Objectives:

1. To learn about the important role of teachers in Mental health literacy.
2. To learn about Mental health LITERACY .
3. To learn about the role of teacher and school in creating supportive environment in schools to enhance learning

Data and Methodology

Data is collected from already published texts in the public domain. Literature sources can include textbooks, government ab Nd private companies, reports, online papers and articles

Methodology-Literary research is used

Result & Discussions

Teachers play an important role in improving the mental health of the students .In today's stressful life a student can find himself in every aspect of his life. For this purpose the knowledge of Mental health Literacy is crucial for both student and teacher to save them from psychological disorders .

Mental Health Literacy is therefore the ability of having knowledge about one's mental health then finding help from professional services and staying well.

The school and teacher can provide supportive environment by taking one step forward by screening those students who undergo psychiatric disorders and then helping Teachers play a very crucial role in the society.The duty of the teacher is not only to teach but help in the all-round development of the society .In today's world where the classroom situation is not the same as the traditional one ,the student has to cope with different problems related to his different aspects of life .This may affect his mental health .So it is the duty of the teacher to keep the knowledge of students mental health.,enhancing their learning and helping them to become well-rounded individuals.

Conclusion:

Teachers training is very important because it not only equips the teacher with propper methods,techniques, strategies of teaching ,but also gives opportunities of professional development. The teacher also acquires the knowledge of mental health literacy. Mental Health Literacy is very crucial in today's modern stressful life. It is not only important to have the knowledge about this, but at the same time finding professional services and seeking to stay well. Mental health literacy is one's ability to recognize specific disorders or different types of psychological distress and its

Some programs like SMPH [School Mental Health Program can be executed by teacher to create supportive environment in schools. A positive supportive environment in the school can foster academic success, social and emotional well being and sense of belonging for everyone.It can help develop not only academically, but also responsible and emphathetic and well rounded individuals prepared for the challenges of the future

References:

1. https://exceed college.com
2. Learning matters httpsd://learningmatters.al
3. blogsatchelpulse.com

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

A Protozoan Rhizopod *Amoeba discoides* (Amoebozoa: Tubulinida) In Freshwater From Aurangabad (Sambhaji Nagar), M. S., India

Deshmukh N. Z.
Assistant Professor, Department of Zoology,
H.P. T. Arts & R.Y.K. Science College, Nashik, M.S. India
Corresponding Author- Deshmukh N. Z.
Email: nzdeshmukh@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11177585

Abstract:

Protozoa are unicellular eukaryotes. The body of protozoan is morphologically a single cell and manifests all characteristics common to the living thing. The study has been undertaken for the period from May 2008 to June 2009. Total 118 samples were collected from various water bodies out of which 74 samples found positive for protozoa including ciliate, flagellate, actinopod and rhizopod, of which only 6 samples found positive for *Amoeba discoides*. Total prevalence recoded for the *A. discoides* is very less (5.08%) as compare to other protozoa. The species has been identified morphologically and redescribed here. Body shape and body dimensions of the organism, presence of thick pellicle, ectoplasm and endoplasm, a vesicular nucleus, many food vacuoles, contractile vacuole and pseudopodia considered for the identification of the species.

Keywords: Cytoplasm, Morphology, Nucleus, Pseudopodia

Introduction:

This organism is a member of genus *Amoeba* which was first reported by Bory de St. Vincent, 1822. Leidy (1879) and Penard (1902) studied the taxonomy after that Singh (1952) and Danielli (1959) studied the nutrition and life span in amoeba. Later locomotion and Psuedopodia were studied by Bovee, 1960. Nomenclature was done by Schaeffer, 1926, Mast and Jhonson, 1937 and Kudo, 1952, 1959.

Description of the Genus
***Amoeba* (Bory de St. Vicent, 1822):**

The members of the genus Amoeba have amoeboid body in which shape of the body is very changeable. They are usually colourless and highly flexible. Body is without pellicle and protoplasm is with bipyramid crystals. The important characteristics of this genus are presence of pseudopodia which are sharply distinguished from the body. They vary in shape and length and help the organism in locomotion. Pseudopodia are lobopodia and ordinarily both ectoplasm and endoplasm are found in them.

Nucleus is vesicular, either with many granules or with a conspicuous endosome. There is usually one contractile vacuole present. Various food vacuoles are present in the endoplasm and nutrition is holozoic. They are commonly found in fresh, brackish or salt water. Different species belong to genus *Amoeba* are

A. proteus Pallas, 1766, Leidy, 1877, *A. discoides* Schaeffer, 1916, *A. dubia*, Schaeffer, 1916, *A. verrucosa* Ehrenberg, 1838, *A. spumosa* Gruber, *A. vespertilio* Penard, 1890, *A. gorgonian* Penard, 1890, *A. radiosa* Ehrenberg, 1838, *A. striata* Penard, 1890, *A. guttula* Dujardin, 1845, *A. limicola*, Rhumbler, 1931

Results and Discussion:
Description of the species:
***Amoeba discoides* Schaeffer, 1916**

Body of this organism is amoeboid which does not have a specific shape and body is not surrounded by thick pellicle. It measures about 80µm to 128µm in length and 46µm to 85µm in width, when moving. The cytoplasm is distinguished into ectoplasm and endoplasm. The ectoplasm is hyaline and homogenous and appears tougher than endoplasm.

A vesicular nucleus is present in endoplasm. Many food vacuoles are present. Endoplasm is abundant with crystals and has distinctly visible contractile vacuole.

Pseudopodia are blunt and smooth and have both the endoplasm and ectoplasm. They are formed

by streaming or fountain movement of the cytoplasm. These pseudopodia are lobopodia and help the individual in locomotion.

Comments:

Body of this organism is amoeboid and hence similar to all species of genus Amoeba.

Body shape is amoeboid with pseudopodia and hence similar to *A. proteus, A. discoides, A. dubia and A. verrucosa, A. spumosa, A. vespertilio, A. gorgonian* and *A. radiosa*, which also have amoeboid shape with pseudopodia but present species differs from *A. striata, A. guttula, and A. limicola* which have ovoid body with narrow posterior end.

Present species has few smooth blunt pseudopodia which are similar to *A. proteus, A. discoides, A. dubia, A. verrucosa* and *A. dubia* which also have smooth and blunt pseudopodia but in the present species these are few in number and resembles that of only *A. discoides* while rest of the species have numerous pseudopodia. This species also separates from *A. spumosa* which has broad pseudopodia with pointed end. In *A. vespertilio* pseudopodia are conical and comparatively short, while *A. radiosa* has three to ten radiating slender pseudopodia, and hence present species also differs from these two species.

Nucleus is vesicular and similar to all species of genus Amoeba which also has vesicular nucleus, except *A. proteus* in which nucleus is discoid.

A single contractile vacuole present and hence similar to all the species of genus *Amoeba* which also have single contractile vacuole but differs from *A.dubia* and *A. vespertilio* which have one or more contractile vacuoles.

After the comparison of the present species with other species of the genus *Amoeba* this species found to be similar with *A. discoides* in all characters and only differs in size, as present species is comparatively small in size, and hence redescribed here as *Amoeba disciodes*.

a

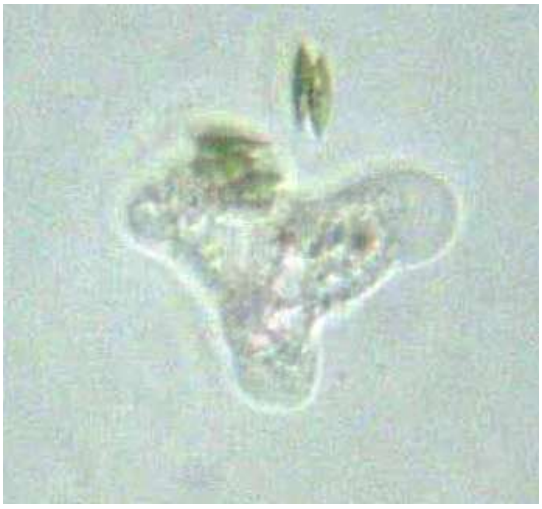

b

c

d

e

f

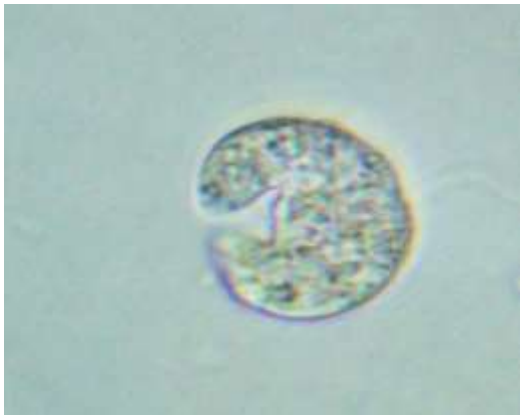

g

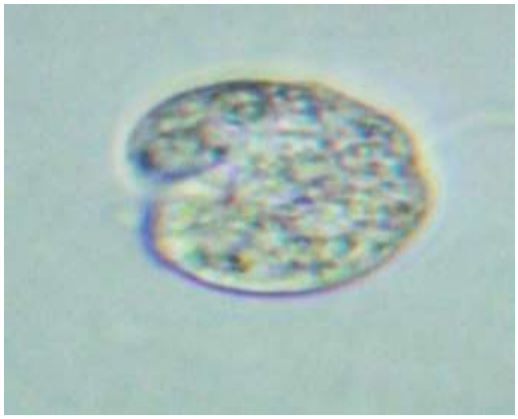

h

Table: Showing comparison of the present species *Amoeba discoides* with other species of the **genus** *Amoeba*.

Particular	*A. proteus* Pallas,	*A. discoides* Schaeffer,	*A.dubia* Schaeffer,	*A. verrucosa*, Ehrenberg,	*A. spumosa* Gruber	*A. vespertilio* Penard,	*A. gorgonia* Penard,	*A. radiosa* Ehrenberg,	Present species
Body shape	Amoeboid	Amoeboid	Amoeboid	Amoeboid	Amoeboid	Amoeboid	Amoeboid	Amoeboid	Amoeboid
Body dimension	600µ long	400µ long	400µ long	200µ in diameter	50µ-125µ long	60-100µ long	40µ-50µ in diameter	30µ-120µ in diameter	80µ-128µ by 46µ-85µ
Pseudopodia	large	Few blunt, smooth	Numerous flattened, smooth	Short, broad, blunt	Broad with pointed end	Short, conical	Forms Radiating arms when inactive	Radiating slender	Few blunt, smooth
Macronucleus	Vesicular	Vesicular	Vesicular	Vesicular	Vesicular	Vesicular	Vesicular	Vesicular	Vesicular
Contractile vacuole	1	1	1 or more	1	Numerous	1 or more	1	1	1
Habitat	Fresh water	Fresh water	Fresh water	Fresh water	Fresh water	Fresh water	Fresh water	Fresh water	Fresh water

1. Deshmukh N Z, Nikam S V and More B V. (2011). Observation of *Hypotrichidium tetranucleatum* sp. nov. (Ciliophora:
2. Strichotrichida) from Aurangabad, M.S., India. Recent *Research in Science and Technology.* Vol. 3(1):40-45 ISSN: 2076-5061
3. Deshmukh N Z, Nikam S V, Jawale C S, Shaikh T T & More B V. (2012). A new species *Oxytricha susheelum* n.sp. (Ciliophora: Sporadotrichida) from freshwater in Aurangabad. *Journal of Science. Trends in Parasitology.*Vol.1 (1): 36-38.
4. Deshmukh N.Z., Nikam S.V. and More B.V. (2016). A new Hypotrich Ciliate *Euplotes deshmukhii* n. sp. (Ciliophora: Sporadotrichida) from freshwater in Aurangabad. *Bioglobia.* Vol. 3(1):01-05.
5. Deshmukh N.Z. 2019**.** "A Colepid spe ies *Coleps Elongatus* (Ciliophora: Protodontida) in freshwater from Nashik, Maharashtra India." Swayamprakash, Journal of Research, Vol. 2(1): 32-38.
6. Finlay B.J. and Esteban G.F. (1998) Freshwater protozoa: biodiversity and ecological function Biodiversity and Conservation 7: 163-1186

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

Importance of Work-Life Balance to Employees

B. Pawni[1], Dr. V. Sailaja[2]
[1]Research Scholar, Department of Management studies,
Sri Krishnadevaraya University, Ananthapuramu
[2]Research Supervisor, Department of Management studies,
Sri Krishnadevaraya University, Ananthapuramu
Corresponding Author- B. Pawni
Email: b.pawni2018@gmail.com
Email: sailuvasakarla@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11177617

Abstract:
Work-life Integration is a term used to describe how workers distribute their time between professional and personal obligations. Work life balance encourages employees to prioritize their time and maintain a sense of balance. WFB also employs flexible workers who spend some of their working hours in an office and others working from home. We highlight the WFB in order to provide the reader with in-depth knowledge on balancing their own career and personal life. Work-life balance refers to how employees divide their time between professional and personal duties.

Keyword: Work-Life Integration, WLB Management, WFB, Organization.

Introduction:

The concept of "work-life balance" encourages employees to divide their time and attention between work and other important aspects of their lives. An employee must find time for his or her family, friends, community, personal development, spirituality, self-care, and other personal hobbies in addition to satisfying the needs of the workplace. The idea of work-life balance is fundamental to how a worker balances the demands of his or her professional and personal life. A worker's family and place of employment may experience major issues as a result of their life's job not being in harmony. Therefore, maintaining a balance between the two is crucial for an employee to live and work properly. The ability to manage work and personal life is crucial for everyone pursuing his or her both for his and his family's sake. Work-life balance presents many challenges in daily life since it stresses out employees, making them more anxious in everyday situations. People decided to accept any type of employment in order to support themselves since in a person's life, employability is more important than their level of enjoyment. In order for them to ignore everything they encounter while working.

Literature Review:

The Paper explore the notion of Importance of Work-Life Balance using secondary tools including scholars papers, articles etc. According to(D.Badin Dhas), 2015 Discuss how to enhance practices, particularly work-time and work-location flexibility, as well as the development of supportive supervisors who contribute to increased work-life balance and Self-Management. People must regulate their own actions and expectations when it comes to work-life balance. (M. Muthukumar, R. Savitha and Dr. P. Kannadas) explained about the importance of an employee's work-life balance and makes an effort to offer some solutions to the current global crisis, which calls for more stability in the business world. To achieve work-life balance, which makes the company the happiest place to work, the HR department of the company and the employees must come up with plans jointly. (Dr.chandrani Sen and Dr. Himangini Rathore Hooja) A desirable Work-Life Balance results in the individual feeling less anxious about their capacity to handle work and non-work commitments. The organization must put in place positive practices and procedures. Deepti Dubey and Dr. Geeta Rana says that Work-Life Balance as it influences current work organization and changes in socio-economic are at the back of the transition to catch hold of work life programs. Organizations should put forth more attempts to actualize.(Chetna Arora, Dr. Rajlakshmi Wagh) described the concept of work-life balance It is critical that both the employee and the employer work together. Employees must work with their coworkers to determine their level of work-life balance and map it to the appropriate policy or procedure established by the firm. which will eventually lead to increased job dedication, job happiness, productivity, and so on. (Mamta Kesri) says that the Importance of Work-Life Balance to employees and employers, the issue related to WLB affecting both people and the organization and to make a good work-life balance ensuring healthy

environment. Work-Life balance levels between employees and HR professionals.

Work-life Balance Meaning:

Examining a person's ability to manage their time at work and outside of it is a key component of work-life balance. Managing relationships, family duties, and other extracurricular activities and hobbies can all take time away from work. Work-life balance refers to an individual's tactics for balancing all of their career and personal duties. Despite its simplicity, working professionals all across the world struggle to identify, let alone achieve, it. Those who are seeking it encounter a challenging environment filled with countless articles and promises of success. It's time to examine how we define work-life balance and how it will need to change for professionals because so many individuals feel overwhelmed and "balanced today The greatest strategy to balance a person's work and personal lives is to promote personal fulfillment and wellness without risking productivity and professional success.

Objectives Of The Study:

The first goal is to emphasize the value of work-life balance and its advantages.Implementing a strategy for work-life balance and exploring organizational options is the second goal.

Research Methodology Of The Study:

Secondary data is the source of information which is already existed in journals is, books, and the company websites etc

- Company Websites
- Journals
- Textbooks
- Magazines

Secondary data is used only to know the importance of work life balance ,and come other factors,

Importance of Work-Life Balance: Working long shifts every night and weekend is not worth it, regardless of how different each person's work-life balance looks. The foundation of your happiness and the means to lead a more satisfying life at home and in the workplace is making sure you have enough time for both your work and personal life. The following are a few advantages of altering your work-life balance:

Better physical well-being: Spending a lot of time at work can cause emotional outbursts that make you less resilient and make you sad. A strong work-life balance ensures your well-being by resulting in fewer days off and more energy for activities.

Prevalent Efficiency: Do you ever have the impression that you do more and less? Your mind will concentrate on what you want to do when you feel unbalanced. When you can focus on one thing at a time, it's easy to work and play at the same time.

Professional Growth: When it comes time for a raise or a rise, you may not be the best candidate for your boss if you miss project deadlines, skip meetings, or wake up dreading work. Giving yourself enough time to rest and exercise will make all the difference, and you will be able to give your full attention to work to keep progress on track.

More creativity: Ingenuity is the foundation of problem solving, regardless of industry. Ideas flow more easily and problems are more clearly organized when your life is organized.

Happiness: It's difficult to describe happiness. However, you must be aware of the symptoms of insomnia! Signs of happiness include being eager to work, having a positive attitude while doing nothing, and being content with the little things.

Benefits of Work-Life Balance:

Saving of Employee time: Organizations can increase employee productivity and help employees plan and use their time more effectively by setting clear priorities by fostering a supportive and conducive work environment.

Retention of Staff: Initiatives that promote work-life balance have the potential to not only boost the percentage of employees who remain employed, but they also have the potential to reduce the additional costs that an organization may face as a result of employee departure or turnover. Enhance employee commitment to the job as well as their motivation and morale. Studies show that motivated workers are more productive and best at supporting the professional development of the company.

Reduction in the rate of absenteeism: Work-life balance programs can reduce absenteeism by almost 50%, according to studies, if implemented successfully by an organization.

Contributes to Obtaining an Advantage or Competitive Advantage: Work-life balance policies and practices, such as shift work, flextime, and other options, will help an organization achieve its strategic objectives and become more competitive as well as meet the shifting needs of its customers.

Enhance the organization's reputation: Work-life balance programs have the potential to improve an organization's reputation and image by establishing itself as one of the best places to work and assisting in the recruitment of top talent if they are well-planned and carried out.

Factors influencing Work-Life Balance

There are several things that can influence how work and life balance. The first of these characteristics is the mindset of the employee. One's mindset affects their tastes. Your attitude refers to how you feel or perceive things. The psychological aspects of balancing are very important. Some examples of psychological activities are how a person reacts to a given issue, how he handles it, how he manages work, and how he reacts to peer pressure. The ability to effectively manage one's emotions is another essential component in achieving and maintaining this homeostasis.

Another important factor is the environment in which the person lives. Productivity might be hampered by an uncomfortable workplace. In a similar spirit, the environment at home should calm and hospitable. The type of job you have can also affect your sense of balance. A monotonous, unchallenging task might make a worker inert. The job profile should fit the employee's profile in order to boost productivity and give him a satisfying employment. Due to the connection between balance and both personal and professional lives, the employee's life stage, family background, financial and social standing, daily routine, friend circle, and social life, as well as his job life, would all have an impact. If an employee has a big family to maintain, financial challenges, or other family troubles, they may spend more time dealing with such issues. He must not be burdened with any home duties in order to focus only on his work. Equally crucial is maintaining a healthy working atmosphere. The workplace's convenience and comfort enhance productivity and effectiveness.

The Role of HR in achieving Work-Life Balance

The employee should receive assistance from the HR department in achieving work-life balance. With the help of the employer, the HR manager needs to carefully identify the issues and come up with a solution. Work-life balance must be included in HR policies for all businesses. Among the decisions that HR can assist with are:

- Offer flexible and remote working.
- Encourage managers to focus on productivity rather than hours.
- Encourage breaks.
- Regularly review workloads.
- Lead by example.
- Give employees time to volunteer.
- Reconsider time off.
- Increase support for parents
- Being empathetic towards the employees

Conclusion of the Study:

The study indicates that it can be difficult to balance each need. By thinking differently, we might be able to develop better solutions to combine work and home life. There is evidence to show that better people management techniques, particularly when it comes to work time and location flexibility, might help create a greater work-life balance. Employee engagement and motivation dramatically boost profits. Programs that strike a balance between important and lighthearted activities have been shown to have an impact on representatives' enlistment, retention/turnover, responsibility and fulfillment, absence rates, productivity, and accident rates. Employers who have put in place work-life balance initiatives are aware that employee happiness affects the "bottom line" of the business. In order to ensure that programs are the targeted outcome for the company's employees and business, criteria, the manner in which programs are communicated to personnel, business culture, management controls, staff control. Last but not least, self-management is crucial; Work-life balance expectations and behavior must be controlled by individuals.

References:

1. D. Badin Dhas (2015), A Report on the Importance of work-life balance, International Journal of Applied Engineering Research Vol(10), No.9, 2015, pp21661-21663.
2. M.Muthukumar, R.Savitha and Dr. P. Kannadas (2014), Work-Life Balance, Global Journal of Finance and Management vol.6, No.9,(2014), pp 828-832.
3. Dr. Chandrani Sen and Dr. Himangini Hooja, Work-Life Balance: An Overview, International Journal of Management and social sciences Research(IJMSSR), Vol.7, No.1 January(2018)pp2-4.
4. Deepti Dubey and Dr. Geeta Rana, Need and Importance of Work-Life Balance in the organization, Proceeding of the International Conference of Research in Management & Technovation Vo.24, pp53-56.
5. Chetna Arora, Dr. Rajlakshmi Wagh , Importance of work-life balance, International Journal of New Technology and Research(IJNTR) Vol.3, June(2017), pp 23-25.
6. Mamta kesri , The Importance of work-life balance to employees and employers, IJARIIE, Vol.7,(2021), pp 774-778.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

The Impact of Racism in *Native Son*

Abdulsattar Jubair Mohammed[1], Dr. Rucha Brahmbhatt[2]
[1]Research Scholar (Ph.D.), Gujarat University, India.
[2]Head, Dept of English, Samarpan Arts & Commerce College, Gandhinagar, Gujarat-India
Corresponding Author- Abdulsattar Jubair Mohammed
DOI- 10.5281/zenodo.11177624

Abstract:

The present paper is an attempt to show how Richard Wright's novel *Native Son* fully explains racism in all literary, social, and even moral ways. These were like his "candles" when he wrote the book, which was based on real events that black people went through. Racism is the idea that different groups of people have different ways of acting that are related to how they look, and that one race is better than another. It could also mean bias, discrimination, or hostility toward people because they are of a different gender or race. Racism in the modern world is often based on how society sees biological differences between people. These ideas can be shown through actions, customs, social beliefs, or political systems in which people of different races are put into groups based on what they are thought to have in common, like their abilities and traits.

Wright centers his novels on the issue or conflict in American society between blacks and whites, depending on how blacks were treated in American society. Many of such events were used by black writers as inspiration for their writing, and racism became a basic idea for them. For example, Richard Wright wrote about racism from the 19th century to the 20th century in a variety of ways. He showed people and readers the problems of injustice and persecution and gave pictures of different kinds of racism in his novels with different names for the hero.

Keywords: Black Americans, Slavery, Racism, Stereotypes, Prejudice

Introduction:

There are many different races in the world. Each one is different and has its own abilities and traits. Different continents can be used to bifurcate them (Europe, Asia, Australia, Africa and America). The focus in this paper will be on the African people who live in the United States. Racism is based on the idea that there are lower and higher groups, with the lower group being pointed out by the leader. Both black and white people have racial stereotypes that make them act in a biased way that hurts both races. This is why black and white people are at odds with each other. The Slave Novel was the first piece of black-written prose in the U.S. It helped create an African American identity in the United States, and it continued to have a big impact on black writers' styles and ideas throughout the 20th century.

Black American writers of the 20th century wrote about a wide range of topics, such as Richard Wright's search for identity, James Baldwin's anger at discrimination, Ralph Ellison's feeling of living in the shadows, and Tony Morrison's the Secret Life that White had not recognized. Wright fights against how marginalized Americans are treated unfairly and how blacks treat whites unfairly. He wanted to spread the idea of democracy and find a way to solve problems between different ethnic groups. Wright said that he, like other black people, was a victim of white dominance and oppression.

Wright's writings try to improve the lives of black people in America. In them, he tries to explain black misery and depression and also looks at how black people can change once perception. Wright was a well-known African-American novelist, and both black and white audiences read his reputed book, *Native Son*. In fact, the Blacks' problem in *Native Son* is at first a fight between different skins. In his own life, he had to escape from the South to the North because of violence, conflict, and racism. Most of the characters were based on things that happened in his life. So, Thomas the Elder was chosen to be the first son. Most of what he wrote came from black life, and he was proud to say that black life told the story of his own life.

The dilemma of racism in American Literature:

In the 20th and 21st centuries, especially in the United States, the idea of racism started to take shape. As a result, black people have been persecuted and repressed. In the book *Native Son*, there are many examples of racism carried out by white people. These racist acts changed over time and place because they hurt people of different races, such as Hispanics, Asians, and Africans, who were considered "minorities." Most important of these injustices were slavery, genocide, racial discrimination, and labeling people as second-class

citizens. This is the main problem that started and has grown in American society from that time until now, without taking into account that people are people no matter what color or race they are.

All of these compressions were born, and from them came black writers who wrote about what they went through because of racism and slavery. They said that each of them had his own ideas and way of expressing them that touched on the better reality in which they lived, where each found his own square to talk about his vision. This action was important and sensitive in black skin literature because it showed the dark side of black people's lives. In his books, Richard Wright writes about his own real-life experiences with how the Blackes were exploited and repressed, even to the point of stealing the work of the husband, wife, and pregnant woman, which all went to waste because of racism and theft by white people.

In his most famous book, *Native Son*, Richard Wright wrote that "the son of this country" lived in their heads and souls, which were sacrificed for a prosperous and fair country. He was also a playwright, short story writer, and one of the most important novelists of his time. In his writing, he talked about the dangers of racism and how it can make people less sensitive to it. His work and political views gave him a prominent place in the literary world, and he was the first black American writer to get a prestigious literary position.

His writings were an obvious influence, since he wrote in a way that was clear, convincing, and reliable. His way of using words as a kind of revolutionary and psychological weapon to fight back against criticism of American society made him one of the most convincing writers of the twentieth century and the leading figure of the Black American literature.

Richard Wright talked about how he had been abused when he was young. This pain had a big effect on his life and his writing, and it gave him the opportunity to talk about the lives and background of black people in the United State.

Wright was not "… expected to speak honestly about the problem. [he had to] wrap it up in myth, mortality, folklore, niceties …" (Addison, 21). In 1940, the southern Register published his first short story, “The Voodoo of Hell's Half-Acre” in three parts.

Richard Wright studied many European writers, but got influenced by Kafka's novels when he was young. He also used a fictional character that was common in Black American thinking at many levels, such as economic, political, spiritual, social, and psychological, to show the misery and suffering of African Americans.

All of these writings are based on his cultural, social, and political beliefs. They show that blacks and whites are both people and should not be made fun of by society. Instead, they should live on an equal footing with others in all fields and in harmony with all parts of American society, which is what he meant by saying.

"I discovered that blood and race alone were not sufficient to knit people together in a community of feeling. The psychological gap between us that had been wrought by time made us regard one another with tension and forced smiles, and I knew that it was not the myth of blood but continued associations, shared ideals and kindred intentions that make people one". (Michel, 204-205)

In the book, Richard Wright writes about how Europeans and Americans felt about black people at the beginning of the twentieth century. These feelings and ideas made things hard between them until the black people themselves were persecuted. This was clear in the book, where the idea of persecuting people was the main theme in the Bigger family.

After all of this, Richard Wright started to agree with and support the ideas of communism, which was a growing movement at the time. He didn't use communist ideas in his writing until 1932. Wright joined the Communist Party and stayed in it until 1944. Even after he left, though, he continued to believe in liberal ideas
later wrote an essay entitled *I Tried to Be a Communist* and published it in the Atlantic Monthly in 1944. Afterwards, the paper was reprinted under the title *The God That Failed.* (1949).

People think that Richard Wright is one of the most important black American writers. Because of how he wrote, both black and white people read his books. His ideas made him an important part of social movements, and in his writings, he took strong stands against war, racial oppression, and moving through one town to another.

The book, *Native Son*, came out in 1940, and it was criticized for how it treated Black people in American society. As a result, the National Assembly gave him a medal called the Spin Garn in 1941, which is only given to non-white people. The book is about a black family and their oldest son, Bigger Thomas, who live in a small apartment in Chicago. It shows how white people treat black people by burning them and killing them.

In this book, Richard Wright shows how black people were treated unfairly. He says that there are hundreds of Bigger Thomases in American society and millions of people of different races who have been victims of racial discrimination. These sufferings and racist acts, such as mass murder, extermination, rape, and the difference in class, have codified the idea of racism and oppression.

All of these works explain Richard Wright's concept and show how it would have worked in that time and place. So, Wright used Bigger Thomas to show how black people moved from the Jim Crow

south to North America. Bigger Thomas made mistakes because he lived in a racist society, and these mistakes show how black skin is treated differently.

Slavery in the United States:

In his book Blackburn, Roben *The Making of New World Slavery, From the Baroque to the Modern 1492-1800*. First published by Verso, 1997 explains concept of slavery. One of the things that literature means by "slavery" is a group of people who control other people's work and lives. Where they belong to their master and he has the right to do whatever he wants with them. In other words, they don't have any say in what happens to them. The slave is seen as belonging to his master, who can do whatever he wants with him at any time or place, and the slave trade and slavery are done to him. Most slaves of African descent who lived in different American cities worked at sea or in homes. As a result, white people owned a lot of slaves or servants in orchards and businesses to load and unload goods and help their masters. They lived in the top floors of laundries, kitchens, and horse stables.

Slavery originated on Africans in America and is regarded as one of the most heinous deeds in history, coinciding with the discovery of fresh land and the establishment of European plantations. All of this was his study on Africans, who were the only ones in the new British world's colonies. They were interested in the African continent as a source of cheap labor, and thus the slave trade began. Slavery was implemented fully in America during the seventeenth and eighteenth centuries, from which the notion of transporting Africans to colonies began in the year 1619 to work in the production of tobacco crops, and it is also regarded a cheap labor hand in huge fields.

For hundreds of years, slavery has existed in some form or another. When Europeans first engaged with peoples from other continents in the 1850s, they built the most dynamic, efficient, and exploitative forced labor system in human history in the Americas. Three decades later, the same global activities gave birth to a movement that successfully targeted the corporation at its pinnacle. Within a century, under the banner of anti-slavery, a new wave of European colonization built the strange world's empires. However, in the twentieth century, Europe found itself entangled in a new slave system that was bigger and more terrible than its previous system of new world slavery. This book investigates the tremendous expansions and contractions of slavery over the previous five centuries, as well as the role of violence, economics, and civil society in the fall and flow of slavery and anti-slavery sentiment.

According to Hall. G. " slavery and African Ethnicities in the Americas: Restoring the Links." "pp 50-57". The invention of the cotton gin in 1793, as well as increased demand for the cotton crop in Europe, prompted these actions, which resulted in a rise in slaves in the southern states and became a major pillar of the economy from 1619 to the statement of liberation and the end of the civil war in 1860. 12 million Africans were forcefully hauled to the new continent and carried on a harsh trip known as the "Middle Road," where their lives were arduous and fascinating. Slaves began to rebel their owners in various ways, and they were not permitted to follow African customs.

The thirteenth states declared independence from Britain in 1776, and by the end of the eighteenth century, the idea of anti-slavery and slave emancipation began to crystallize and give slaves their right as human beings in North Africa, while abolition was strongly opposed in the southern states because their economy relied on slaves. Slavery can also be defined as an institution that belongs to specific people in which they own people and control their work and housing to the point of isolating them from their families, and this is known as private property law, which allows classification of excluded victims as things that can be bought and sold, and this leads to the person becoming a slave, and the concept of slavery varies in different societies.

Slavery was seen differently in different societies. Constantina Katsari and Enrico Dal Logo in their article" The study of ancient and modern slave system" characterized slavery in the following way: " In fact, is an institution whose practice spans much of recorded history across the world. As a result, few cultures have been historically unaffected by it, whereas most have witnessed a more or less robust presence of slaves exploited for a range of diverse reasons inside them at various times and to varying degrees."

We can see from this notion that no attempts have been made to deny the validity of this concept and deem it illogical, and the difficulty is about the definition of slavery and its nonexistence. These scholarly efforts aim to develop worldwide ideas regarding slavery that are also susceptible to debate, such as legal and social issues. Many people thought that a slave was once owned, which meant that it belonged to someone.

According to this article, slavery and the slave trade existed on every continent in the world. As Orlando Patterson remarked in his revised preface to his book Slavery and Social Death: "There is nothing strikingly distinctive about the institution of slavery." It has existed from before the dawn of human history until the twentieth century, in both the most basic and cultured human communities. There is no place on the planet that has not hosted the institution at some point. There is almost certainly no group of individuals whose

ancestors were not slaves or slave owners at some point. holders. Slavery was firmly established in all the great early centers of human civilization (Perbi 1). Publisher: Harvard University Press; 2edition (2018).

The majority of African American slaves who resided in cities worked as domestic servants or as maritime laborers. The majority of household employees were female slaves. Cooks, seamstresses, laundries, hunters, weavers, and store proprietors were also slaves. Other urban male slaves worked as coaches, gardeners, or merchants. There was no family unit in cities. Many slave owners only had one or two slaves. The majority of these slaves resided in the higher levels of kitchens, stables, or laundries. These slaves were generally more mobile, dressed better, and frequently worked as couriers among other slaves and gentlemen.

Slaves were employed in the marine sector as early as 1638. There were not enough employees in this business in the early days of the colonies. Maritime workers in America's cities and villages worked at and near docks. It was impossible to load, unload, and move products throughout the United States and other nations across the world without slaves (most of whom worked as ship wreckers, lighters, dam, sailing builders, boat workers, diggers, customers, sailors, and pilots). Workers in the maritime sector were competent individuals who worked alongside free white laborers. Sailing expeditions to exotic locations were occasionally permitted. During the American Revolution, black seamen played an important role. Crispus Attucks, the fleeing slave who was murdered in the Boston massacre, was one of them. The slaves who were attacked, along with others, were protesting for colonial freedom.

Urban slaves' lifestyles differed from those of rural slaves, with some parallels and variances. In most cases, urban slaves had greater freedom than rural slaves and could earn money to buy their freedom. Many urban slaves would help anti-slavery groups hide or aid slaves in escape. Many boats were utilized to flee slaves who had escaped.

Urban slaves and farmers worked hard. Slaves were common seafarers. They loaded and unloaded ships in U.S. and global trade. Field hands' role in agriculture is well-known. Fieldworkers tilled, planted, leaned, and harvested. The servant was sometimes ordered to remove the plow or soil without one. Slaves had to cut wood, maintain fences, and do other chores.

Racism as a main theme used by Black Writers:

For many decades, racism has been and continues to be a topic of discussion in American literature. Priorities and racial gaps arose. It is an issue anytime blacks and whites desire to live together. Racist stereotypes have imprinted themselves on people's minds. These concepts center on racism and racist logic, ethnic emancipation, rage, and fear. As Henry Louis Gates Jr in his book " The African – American Century: How Black Americans Have Shaped Published: 2000. Clarify the psychological influence of racial logic on African Americans, and how this thought originated among black authors because it showed them the level of hatred, fear, and violence that will destroy their civilization. White people, on the other hand, enjoyed economic and social benefits for blacks, as well as the topic of race in white America, which follows the intellectual, psychological, and physical trip where these intellectual spaces emerged in a number of black writers' works. When they demonstrated that white and black Africans had the upper hand and make the first and last choice, they should carry out commands from their masters without debate or delay.

Also, Baker H (1972). Long Black Song: Essay in Black American Literature and Culture. Charlottes ville: The University press of Virginia, P 125. Write about racism. Every literary epoch has its own set of topics. In terms of conventions and traditions, the period differs depending on the sort of literary settings. The writer's life has all emerged in African-American literature through various views and thoughts among blacks. The reason for this is that African-American literature is the works of African people who reside in America and focus on the topics of slavery, racism, and rape. It also needed them to be American citizens.

The idea of the deeper meaning of the African presence in the American people at the time is present in African-American literature and is considered a fundamental idea rooted in black writers as it emerged through their demand for democracy, freedom of equality, and inclusiveness through which they wanted to prove the African presence in literary and cultural writings against racism and slavery. And it is known as the Diaspora heritage for Africans, which affected the writings of African-American writers in many nations. This impact leads us to the book's feeling that they are a minority (the Africans), and the rules that were designed to discriminate and punish blacks apply to them since they are descended from various voices and nations. They endure the faults of others in order to live and achieve the desired independence.

Because of wars, repression, or the desire for a reasonable living opportunity, a person may leave his hometown or the enormous house in which he lives and relocate to a large city or another nation in order to ensure a life of well-being for himself and his family. Some African-American writers employed a narrative approach to explain racism inflicted on their fellow citizens for economic, cultural, political, social, or ethnic reasons. This concept causes a profound scar on the African immigrant's identity. Reading helps

Toni Morrison's book (Race-ing justice, En-Gendering Power: Essay on Anita Hall, Clarence Thomas, and the Construction of Social Reality, publisher: pantheon, 1st edition October 6, 1992).

We observe that the main principle or premise from which all African-American writers deviated to elucidate the meaning of the racism utilized in their writings is that race signifies man's origins, which he is still proud of, even if circumstances force him to relocate to another nation. No one can deny his race and its origin because the race of man brings it to life despite the fact that the American writers live under the tent of America but their race is still stuck in their minds as African Americans, meaning that there is a black point in dealing with them and also they begin their struggle against the idea of racism and suffering for liberation, and rejected the idea of persecuting whites who claim their superiority over blacks.

Tony Morrison, one of the Nobel Prize-winning African-American writers in literature, many issues concerning abuse and slavery against African Americans, as well as their struggle for equity and equality, as well as African-American revolts against slavery and persecution

Racism can be traced back to being the driving force behind most black literature throughout history. This resulted in the birth of a new literary expression known as black American literature or African American literature in America.The fundamental purpose of this style of writing is to change the unfavorable image and culture of the black man. This research examines the growth of black American literature since the eighteenth-century book, as well as how changes in perceptions about African Americans throughout the ages have impacted the emphasis of black American writing.

As slave narrations show, the major emphasis of literary writing prior to the American Civil War was slavery. Authors such as Richard Wright and Gwendolyn Brooks emphasized issues of apartheid and black nationalism in the early twentieth century and African-American literature in general concentrated on issues of specific relevance to blacks in the United States, such as African Americans' place in the greater American society and what it means to be American.

Other components of American literature include black Americans' perspectives on the American country's proclamation of independence, the issue of opportunity for blacks in the United States, and topics including such black American religion, culture, racism, and slavery. And longing. Black American literature is influenced by the diaspora's rich African background, and it has a similar effect on African diaspora works in many locations.

An idea related to the subject of racism is the idea of investigating the social and racial identity of African-American characters in the fictional works of Richard Wright's *Native Son*original (1940), which established a contentious reality that outraged both black and white America's sensibilities by showing the cultural and sociological truths underlying the racism that existed in the United States decades ago.

In the aforementioned period's social atmosphere marked by ethnic strife and psychological stress, the process of developing a Black identity is extremely disputed and never-ending. Many literary examples from Richard Wright's books and short tales will be given, including Wright's self-referential novel, which also depicts the tragedy of a prisoner writer in a hostile environment.

Thus, the purpose of this research was to investigate how a racial stereotype evolved in both groups. By concentrating on racism on identification and the social and cultural battles of racism in the Native Son, the mind became a harmful and double-edged racism. African Americans are presented as static objects in Richard Wright's narrative, with no possibility of human appearances. This fact clearly leads to the eradication of the personal and social dimensions of their self, as well as the implicit divide of the self and the identity problem. The primary character of the indigenous son, Thomas the Elder, is the most compelling depiction of the split ego in Richard Wright's works. In terms of outward perception, interpersonal contact, or social identity, his circumstance is not unique. It may be argued that Thomas's greatest humanity is not concerned with whites.

He, like other black characters in Wright's fiction, is deemed an inferior human being and is consequently forbidden from socializing with members of white society. This results in a complete failure of the identity development process, which eventually leads to self-division and, indirectly, an identity crisis. Significantly, he has identity crises practically throughout his life since he has never succeeded in becoming a true human being.

Depiction of Racism in *Native Son*:

Richard Wright invented a controversial scientist in his great book, *Native Son*(1940), who outraged the sensitivities of both black and white America by providing the cultural and philosophical foundations for racism that had previously been questioned in the United States Indeed, racial inequities and prejudices have always been a problem when black and white people sought to blend and live together since the racial preconceptions kept in both groups' cognitive and drove them to behave prejudicially, hurting both groups' cultures. Thus, the goal of this study was to explain how racism has become a harmful and binomial racist stereotype in the minds of two

groups by focusing on racism, racial prejudice, fear and anger, cultural conflicts, and the cultural logic of racism in Wright. . The indigenous son. A genuine account of the person's condition has been established. It sometimes reflects the background of the novel's author. The book allows the author to communicate an idea or sensation that has emerged from his life. In summary, the novel's tale might be a representation of the actual world at a certain moment. Richard Wright, the original son's author, presented his thoughts and feelings via the story. His testimony is filled with images and indications regarding the bigotry that African Americans face, which might mirror his genuine situation. (Baker H (1972). (p. 125).

Wright employed numerous powerful imageries in this work to depict prejudice towards African Americans in terms of form, substance, and style of communication amongst components of American society. He even utilized the image of the rat animal in the book and made it the beginning in order to provide a painful, genuine sense of the misery that falls on black people under stringent racial laws that are exclusively enforced to blacks in a society that promises freedom in everything from the start. Because of racial prejudice, both racist and "progressive" whites successfully express blacks to their negative preconceptions of "blacks," and perceive them as destructive, whilst white blacks view them as repressive and hostile forces. Indeed, due of the "cultural logic of racism," whites and blacks struggle to see each other as people. Specifically, the culture of both whites and blacks produced a logical grasp of the notion of racism, which created unfavorable stereotypes in the minds of both groups culturally, intellectually, physically, and psychologically. As a consequence, both racist cultural thinking groups see one other as scary and untrustworthy. Both black and white people must sympathize with one another in order to break down racism's cultural logic and perceive others as individuals instead of members of a traditional group. However, it wasn't until Bigger met Prosecutor Boris Max that he started to see whites as persons rather than racial caricatures. Throughout the work, Wright illustrates how white racism puts blacks in a tense and hazardous mental condition. Because of poverty, blacks are obliged to appear submissive in front of white persecutors, while media continuously depict blacks as animal cruelties, and the cultural logic of racism leads the older to react with violence and hate against whites and blacks equally out of fear.

Native Son begins with furious moms and sisters reacting to the warning. More angry noises awaken. He lives with his sister, mother, brother, and "rat" in a one-room apartment. This "rat" is significant because buddies encircle and kill a black mouse in the first larger scene. This work is symbolic of the whole story, since bigger creatures, such as mice, will be chased and killed. The eldest is perpetually impoverished and despises white people because he feels stuck and different in a society structured by rules and white boundaries. He aspires to be wealthy, powerful, and free, yet he is confined to a small section of the city on the city's southern outskirts.

"He got mad at believing that he had no wider choice" (Wright, 40). He feels alien, David Sibley writes, “belongs to a certain space and does not belong to it” (Sibley, 1995).

Greater hostility came not only from whites, but from blacks and even his own family, since he could only follow and did not choose to trap him into shackles. The oldest was dissatisfied with the environment in which he was obliged to live, so the notion of constraints drove him insane, and tangible boundaries made him hostile. Wright demonstrates how racist material borders encourage blacks to refrain from attacking one another. Because of their solitary existence. "the blacks felt it was easier and more robbery to steal their people because the white policemen had never searched for other Blacks who had committed crimes against other Blacks" (Wright, 1940). As a result, individuals are permitted to conduct crime inside their own culture, but when they attempt to cross the border, they are penalized. The egg world is prohibited. When Wright joins Bigger and his buddy Goose on a southern side street, they lean against a building and relax in the sunlight, which is warmer than their one-room flats. I spotted an aircraft in the skies writing something. They can't see it properly, but the larger ones exclaim with childlike wonder say: ““God I would like to fly up, there in that sky” (Wright, 1940). In fact, he wants to be empty in a large area, he wants to get out of his confined space. Then he remembers his place and expresses his dissatisfaction in an interview with Gus. They do not allow us to do anything. World Health Organization? White people. Talk like you now to find it. But I can't get used to it. I swear to God that I cannot. I know I shouldn't think about it, but I can't help it. Every time I think about it, I feel like someone was blowing hot iron into my throat. My God, look! We live here and they live there. We are black and they are white. They got things that we didn't get. They do things we just can't. It's like living in prison. Half the time I feel like I'm out of the world walking through a knot hole in the fence (Wright, 1940)

All black and white disparities and spatial logic restrictions from infancy are identified using the biggest binary opposition. Although the whites are free, he feels imprisoned. Later, he will be imprisoned by the community that is angry with him. Furthermore, he is only permitted to view the outside world through a knot. This relatively limited

opportunity has generated friction and hostility on the surface, but at home he is terrified of it. Big becomes an inadvertent murderer by playing with the hazards of the environment in which he lives; but, before he turns into an unintended murder, he has become a victim of a hate crime, both culturally and socially constrained. In all the other words, Bigger was raised in a culture that frowned upon interaction between blacks and whites.

Finally, Wright portrays the vicious cycle of racism both from a white and a black perspective, emphasizing that even well-intentioned whites exhibit prejudices that feed the same black acts that support white racists' feelings of superiority. As Jan drives the van with Mary in the passenger seat, Bigger pauses for a moment and feels trapped between such two-white people. I was so surprised that he felt less free than he had when he was locked in his one-room apartment. "He could have made all of this very simple if he had just behaved on the start of as if they had not done anything exceptional," Wright added. However, he could not comprehend it. He didn't trust them and despised them. He was puzzled as to why they treated him this way (Wright, 1940). The unexpected acts caused astonishment and difficulty for the rational mental picture of racism.

Another image employed by the author is that of black wrath as a consequence of society's rejection of black skinned people, which matches the author's inner sentiments for the most furious Thomas. We first observe him arguing with his mother and sister. Later, he vented his rage on one of his closest pals, Goss. Similarly, Jan and Mary irritate him. It is often seen as "scratching" the people around it. Furthermore, some of his most upbeat photos occur when he expresses his aggressive personality via violence. Bigger's rage is inextricably linked to all measures and his feeling of racial identity. He is often enraged with numerous blacks for their varied responses to the limits placed by whites on their life. In addition, eggs are often stimulated in order to make him feel humiliated and apprehensive. Is Wright a participant in and supporter of Bigger's wrath, or does he portray it as a tragedy? Your answer to this question is based on your perception of what you have observed. By presenting the tale through the viewpoint of Bigger where Wright attracts you to sensitivity to Bigger. (Gómez, Juan D. (2015). P (33-43).

Conclusion:

Racism is the assumption that one race is superior than another. Racism towards minorities is prevalent among whites. These minorities include Blacks, American Pueblos, Australians, and Asians. Whites, the oppressors, discriminated against and dominated these people. This research looked at the prejudice and violence experienced by African-Americans who immigrated to America. They suffered greatly from the fifteenth century, when they first arrived in Jamestown in 1619 with twenty blacks, until the twentieth century, when they gained certain privileges as a result of the civil rights movement. Literature assisted in giving voice to the Black predicament, while authors and intellectuals from various times challenged this racial reality in others. Blacks was determined to fight for their cause in the United States. This message emerges profoundly in Richard Wright's original son. I documented ghetto life in America. Wright attempted to depict both black and white culture, business, and religion. Wright rejected in his racist book that sets up the circumstances for a guy to commit a crime and warns that this environment would breed more individuals like the protagonist Bigger.

Black American literature is well-known around the globe. Many authors have explored topic in different literary writings. Because it is the original son who actually lends rational meaning to the Black position, these literary works contributed to illustrate the status of the Black. For example, when it comes to naming her character, Bigger, one may see "huge," which might suggest that black people are big, magnificent, and capable of developing their character; all they need to do is get their rights as an American people. The latter clearly explains why blacks are indigenous adults. As Black strives to enhance its presence, the following characters emerge: Martin Luther King, WEP Du Bois, Malcolm. X, Booker T. Washington,

Although black racism has vanished, racism in the globe continues. Many individuals are looking for peace and security. Racism is today fought between men and women, uneducated and illiterate, and affluent and poor. These are only a few instances, but many nations have suffered due to political conditions rather than racism. This research gives insight on Richard Wright's original son's racism in the twentieth century. The protagonist, Wright, Thomas Bigger, expresses apprehension, dread, and anger because of his community. The story influenced American culture, in which both black and white people suffer. Racism in which you seek the interests of the working class This teaches us how to assess literary work in terms of history, ideology, form, and content. Through the novel's content, one can observe racism in both black and white, and how it shaped both. Thus, racism directed towards the downtrodden will retaliate against the oppressor.

References:

1. Abrams, M.H., A Glossary of Literary Terms, Heinle and Heinle, Thomson Learning, U.S.A., 1999.
2. Eagelton, T., Marxism and Literary Criticism, Biddles Guildford and King‟s Lynn, Great Britain, 2002.

3. Gottesman, R., Murphy, F., Holland, L.B., Parker, H., Kalstone, D., and Pritchard, W. H., The Norton Anthology of American Literature, Shorter Edition, W. W. Norton & Company, New York, 1980.
4. Gray, R., A History of American Literature, Blackwell publishing, U.S.A., 2004.
5. High, P.B., An Outline of American Literature, Longman, U.S.A., 1986.
6. Hoppe, H.H., A Theory of Socialism and Capitalism, Ludwig Von Mises Institute, Alabama, 2010.
7. Horan, M,. Study Guide: American Literature, Blackwell, U.S.A., 2003.
8. Kolchin, P., American Slavery, Penguin: U.S.A., 1993.
9. MacDonald, G., American Literature and Culture 1990-1960, Blackwell, U.S.A., 2007.
10. MacDowall, D., An Illustrated History of Britain, Longman, U.K., 1989.
11. Morgan, K., Slavery and the British Empire: From Africa to America, Oxford, New York, 2007.
12. Rampersad, A., Richard Wright-*Native Son*, Copyright, U.S.A., 1993.
13. Soanes, C., and Stevenson, A., Concise Oxford English Dictionary, 11th Edition, Oxford University Press, New York., 2004.
14. Soukhavon, A. H., The American Heritage Dictionary of the English Language, 3rd Edition, U.S.A., 1991.
15. Skipp, F.E., American Literature, Barrons, U.S.A., 1992.
16. VanSpanckeren, K., Outline of American Literature, International Information Prgrams, U.S.A., 2006.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

Diversity of Butterfly in Dnyanganga Wildlife Sanctuary, Maharashtra, India

R. M. Yewale[1], A.B. Gaware[2], C.D. Morey[3]
[1,2]Department of Zoology, Jijamata Mahavidhyalaya, Buldhana,
[3]Dept. of Zoology, Shri Shivaji Art's, Commerce and Sci College Motala, Dist. Buldhana.
janorkarrajshree19@gmail.com
Corresponding Author- R. M. Yewale
DOI- 10.5281/zenodo.11177639

Abstract

An assessment of the diversity of butterflies in the Dnyanganga Wildlife Sanctuary, Maharashtra, was carried out through research. The survey found that there were 89 species of butterflies, with the Nymphalidae family accounting for the majority (32.18%), Lycaenidae for 27.59%, Pieridae for 27.59%, Hesperiidae for 18.75%), and Papilionidae for 6.90%.The quantity of butterflies appears to have increased from the monsoon to the winter, but dropped in the summer and before the monsoon, presumably as a result of variations in the temperature and humidity of the affected habitats as well as the possible lack of nectar. According to the study's findings, the Dnyanganga Wildlife Sanctuary in Maharashtra features a thriving ecosystem that supports a wide variety of butterflies.

Keywords: Dnyanganga Wildlife Sanctuary, Maharashtra, Butterfly, Diversity.

Introduction:

According to Whitaker and Captain (2008), one of the most fascinating aspects of the world is its remarkable diversity, which includes roughly 10 million species. Ecosystems depend on this diversity to survive. Features that enable the species to function and produce commodities and services necessary for human welfare. Analysing regional diversity makes it feasible to assess potential functional roles for the species (Wilson 1997). According to this theory, research on the diversity of species is essential to comprehending how human growth affects an ecosystem's capacity to sustain itself. Numerous studies have highlighted the diversity of insects because they provide ecological services such pollination, nutrient decomposition, pest control, and species maintenance in both terrestrial and aquatic environments (Koh and Sodhi 2004; Losey and Vaughan 2006). Butterflies are the most beautiful things in the cosmos, among insects. Their involvement in pollination are significant (Tiple et al. 2006; Tiple 2018). While caterpillars are dependent on particular host plants for leaves, adult butterflies are only fed by nectar and pollen (Nimbalkar et al. 2011). The health of any given terrestrial ecosystem is best predicted by butterflies, according to Thomas (2005) and Bonebrake et al. (2010). As such, butterflies are considered a key model group in the fields of ecology and conservation (Watt and Boggs 2003; Ehrlich and Hanski 2004; Mukherjee et al. 2015). In this regard, the preservation of several ecological services for human well-being depends on the survival of butterflies. The purpose of the current study was to estimate the diversity of butterflies in the Dnyanganga environment in light of the vital ecological services that they provide and to support conservation management. Maharashtra, India's Wildlife Dnyanganga Sanctuary. The study's findings should strengthen the ecological roles that various butterfly species play in the Dnyanganga and add to the information that is already required for conservation managementWildlife Sanctuary and comparable geographic areas

Materials and methods

Study area

The Dnyanganga Wildlife Sanctuary is a small, diverse area in the Indian state of Maharashtra that is rich in biodiversity. It has an amazing abrupt drop in elevation, a difficult topography, a healthy environment, and hilly scenery. Around Buldana district, it proliferates. District of Buldana's Khamgaon Tahsil encompasses the sanctuary's area. The Maharashtra town of Khamgaon is located 20 miles from the Dnyanganga Sanctuary, while Buldana is 28 km away. It is close to the Dnyanganga River in the Buldana District. Within the 205 sq km sanctuary are two lakes. In addition to tigers, additional attractions include leopards, sloth bears, blue bulls, barking deer, spotted deer, hyenas, jungle cats, and jackals. There are roughly 150 species of birds there. Visits to the refuge are best made between January and June. The greatest months to see wild animals are February through May. The land is sloping, with gentle-sloped hillocks dotted throughout. The Sanctuary, which is overseen by the Maharashtra Forest Department's Office of Field Director at the Melghat Tiger Reserve, provides a natural habitat for a variety of animal and bird species, many of which

are seasonal. well-distributed rainfall during the south-west monsoon season and generally dry weather during rest of the year. The cold season is from December to February (Buldana Gazetteer 2020).

Survey methodology

A year-long period, from January to December 2022, saw the butterflies being observed at the sampling sites. A well-functioning protocol was used during the survey. A "Pollard Walk" approach (Pollard 1977; Pollard and Yates 1993) was used to conduct the survey, with the appropriate adjustments. Under favourable weather conditions, the study area was visited twice a month from early in the morning (7:00 AM) to late in the afternoon (5:00 PM).

Identification of species

During discovery, a specimen was recognised using obvious structural traits and photographed using a Nikon D7100 camera (Nikon Inc., Tokyo, Japan).

Keys and techniques recommended by Evans (1932), Wynter-Blyth (1957), Haribal (1992), Kunte (2000), and Kehimkar (2008) were used for the identification and comparative analyses of observed specimens.

Analysis of data

By utilising the following formulas, the Microsoft Excel programme conducted a species occurrence analysis The formula for calculating Relative Dominance (RD) of species is [RD=Ni × 100/Nt], where Ni is the number of individuals in a species and Nt is the total number of individuals in all species (Basavarajappa 2006; Joshi 2014). The formula for calculating the mean percent occurrence (M%) for a given month is [M% = Nm × 100 /Nt], where Nm represents the number of participants in each month and Nt represents the total number of participants over the course of the study (Basavarajappa 2006; Joshi and Tantarpale 2016). The monthly diversity of and classification of the local status of species were computed using the mean values of the pooled species occurrence data.

Highlighting the butterfly species' observed pattern of species richness was made possible by the diversity assessment. PAST Version 1.60 software (Palaeontological Association, Norway; Hammeret al., 2001) was used to quantify the diversity indices. The species richness was obtained using the Margalef equation [R= (S-1)/ log N], where R is the index of species richness, S is the total number of species, and N is the total number of individuals (Magurran 1988); Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal 13(1) ISSN 2319-4979 Sept. 2021 756 www.viirj.org. The species diversity was calculated using the Shannon diversity index, which was calculated as [$H' = -Pi \log Pi$ R i=1]; Pi is the proportion of the first species, which is given by Pi= ni/N (Magurran 1988). However, the Pielou equation [J= N1/N0], where N1 is the number of abundant species in the sample and N0 is the total number of species in the sample, was used to evaluate the species equitability (Hammeret al., 2001). Using the nearest neighbour pair linkage algorithm using the Euclidean distance index for presence and absence data, the similarity association matrix, upon which the cluster was based, was calculated (Hammeret al., 2001). Statistical analysis was performed using Analysis of Variance (ANOVA) to examine the differences between the diversity and evenness indices with species occurrence among the various research months. The statistical analyses were carried out using SPSS version 10 (SPSS Inc., Chicago, Il, USA; Kinnear and Grey 2000), in accordance with Zar (1999).

Results

In the research area, 89 butterfly species belonging to five families were recorded (Table 1). Considering the butterfly's relative value dominance in the research region, 37.93% of the species were classified as abundant, compared to 39.08% common, 8.05% frequent, 12.64% infrequent, and 2.30% extremely rare. The family Nymphalidae had the highest number of butterfly species (32.18%), followed by Lycaenidae (27.59%), Pieridae (27.59%), Hesperiidae (18.75%), and Papilionidae (6.90%). The number of butterfly species seen in a year varied in degree of resemblance, as demonstrated by a multidimensional dendrogram created by Euclidean distance cluster analysis. One cluster consists of the months with a minimal to moderate number of species, while another cluster is created by the other months with a moderate to maximum number of species . The quantity of butterflies appears to have increased from the monsoon to the winter, but dropped in the summer and before the monsoon, presumably as a result of variations in the temperature and humidity of the affected habitats as well as the possible lack of nectar. According to observations, the monthly fluctuations in butterfly abundances show a low from February to May and a peak from July to January. Butterfly mean percent abundance varied significantly ($F = 80.23$, $df = 11$, $p < 0.05$); butterfly Shannon diversity values varied significantly ($F = 102.3$, $df = 11$, $p < 0.05$); butterfly species evenness varied significantly ($F = 109$, $df = 11$, $p < 0.05$); butterfly species richness varied significantly ($F = 97.02$, $df = 11$, $p < 0.05$). The opposing tendencies were demonstrated by a trend in species richness, species equitability, Shannon diversity, and mean% abundance.

Table 1. Diversity of Butterflies during January 2022to December 2022 in the Dnyanganga Wildlife Sanctuary, Maharashtra, India

Common Name	Scientific Name	IUCN Status	Relative Dominance	Local Status
Family: Papilionidae				
Tailed Jay	Graphium agamemnon (Linnaeus, 1758)	NE	1.272	Common
Common Jay	Graphium doson (Felder and Felder, 1864)	NE	1.198	Common
Common rose	Pachliopta aristolochiae (Fabricius, 1775)	LC	1.087	Common
Crimson rose	Pachliopta hector (Linnaeus, 1758)	NE	1.026	Common
Lime Butterfly	Papilio demoleus (Linnaeus, 1758)	NE	1.444	Abundant
Family: Pieridae				
Common Mormon	Papilio polytes (Linnaeus, 1758)	NE	1.351	Abundant
Common Albatross	Appias albino (Fabricius, 1775)	NE	1.135	Common
Indian Pioneer	Belenois aurota (Fabricius, 1793)	NE	1.536	Abundant
Common Emigrant	Catopsilia pomona (Fabricius, 1775)	NE	1.004	Common
Mottled Emigrant	Catopsilia pyranthe (Linnaeus, 1758)	NE	1.332	Abundant
Common Gull	Cepora nerissa (Fabricius, 1775)	NE	1.495	Abundant
Small salmon Arab	Colotis amata (Butler, 1870)	NE	0.112	Rare
Crimson Tip	Colotis danae (Fabricius, 1775)	NE	0.194	Rare
Small Orange Tip	Colotis etrida (Boisduval, 1836)	NE	1.147	Common
White Orange Tip	Ixias Marianne (Cramer, 1775)	NE	1.122	Common
Yellow Orange Tip	Ixias pyrene (Linnaeus, 1764)	NE	0.778	Occasional
Common Jezebel	Delias eucharis (Drury, 1773)	NE	1.326	Abundant
One Spot Grass Yellow	Eurema andersoni (Moore, 1865)	LC	1.581	Abundant
Three Spot Grass Yellow	Eurema blanda (Boisduval, 1836)	NE	1.096	Common
Small Grass Yellow	Eurema brigitta (Stoll, 1780)	LC	1.237	Common
Common Grass Yellow	Eurema hecabe (Linnaeus, 1758)	NE	1.412	Abundant
Spotless Grass Yellow	Eurema laeta (Boisduval, 1836)	NE	1.485	Abundant
Psyche	Leptosia nina (Fabricius, 1793)	NE	0.768	Occasional
Common Wanderer	Pareronia valeria (Cramer, 1776)	NE	1.218	Common
Family: Nymphalidae				
Tawny Castor	Acraea violae (Fabricius, 1775)	NE	1.068	Common
Angled Castor	Ariadne ariadne (Linnaeus, 1763)	NE	1.262	Common
Common Castor	Ariadne merione (Cramer, 1779)	NE	1.176	Common
Plain Tiger	Danaus chrysippus (Linnaeus, 1758)	NE	1.517	Abundant
Striped Tiger	Danaus genutia (Cramer, 1779)	NE	1.386	Abundant
Common Crow	Euploea core (Cramer, 1780)	LC	1.571	Abundant
Baronet	Euthalia nais (Cramer, 1779)	NE	1.020	Common
Great Eggfly	Hypolimnas bolina (Linnaeus, 1758)	NE	1.163	Common
Danaid Eggfly	Hypolimnas misippus (Linnaeus, 1764)	NE	1.045	Common
Peacock Pansy	Junonia almana (Linnaeus, 1758)	LC	1.431	Abundant
Grey Pansy	Junonia atlites (Linnaeus, 1763)	NE	1.154	Common
Yellow Pansy	Junonia hierta (Fabricius, 1775)	LC	1.211	Common
Chocolate Pansy	Junonia iphita (Cramer, 1779)	NE	1.058	Common
Lemon Pansy	Junonia lemonias (Linnaeus, 1758)	NE	1.294	Abundant
Blue Pansy	Junonia orithya (Linnaeus, 1764)	NE	1.549	Abundant
Common Evening Brown	Melanitis leda (Linnaeus, 1758)	NE	1.364	Abundant
Great Evening Brown	Melanitis zitenius(Linnaeus, 1758)	NE	0.790	Occasional

Common Name	Scientific Name	IUCN Status	Relative Dominance	Local Status
Common Bush Brown	Mycalesis perseus (Fabricius, 1775)	NE	1.036	Common
Common Sailer	Neptis hylas (Linnaeus, 1764)	NE	1.014	Common
Common Leopard	Phalanta phalantha (Drury, 1773)	LC	1.457	Abundant
Blue Tiger	Tirumala limniace (Cramer, 1775)	NE	1.422	Abundant
Commander	Moduza procris (Cramer, 1777)	NE	1.246	Common
Painted Lady	Synthia cardui (Linnaeus, 1764)	NE	0.994	Common
Joker	Byblia ilithyia (Drury, 1773)	NE	0.985	Common
Common Three Ring	Ypthima asterope (Klug, 1832)	NE	1.249	Common
Large Three Ring	Ypthima nareda (Kirby, 1871)	LC	0.908	Frequent
Anomalous Nawab	Polyura agrarian (Linnaeus, 1764)	NE	0.736	Occasional
Towny Rajah	Charaxes bernardus (Fabricius, 1793)	NE	0.743	Occasional
Family: Lycaenidae				
Pointed Ciliate Blue	Anthene lycaenina (C. Felder, 1868)	NE	1.256	Common
Large Oak Blue	Arphopala amantes (Hewitson, 1862)	NE	0.730	Occasional
Dull Babool Blue	Azanus uranus (Butler, 1886)	NE	0.870	Frequent
Bright Babool Blue	Azanus ubaldus (Stoll, 1782)	NE	0.682	Occasional
Lime Blue	Chilades lajus (Stoll, 1780)	NE	1.562	Abundant
Gram Blue	Euchrysops cnejus (Fabricius, 1798)	NE	1.310	Abundant
Pea Blue	Lampides boeticus (Linnaeus, 1767)	NE	1.342	Abundant
Zebra Blue	Leptotes plinius (Fabricius, 1793)	NE	1.504	Abundant
Tailless Line Blue	Prosotas dubiosa (Semper, 1879)	NE	1.112	Common
Common Line Blue	Prosotas nora (Felder, 1860)	NE	1.227	Common
Guava Blue	Virachola isocrates (fabricius, 1793)	NE	0.720	Occasional
Dark Grass Blue	Zizeeria karsandra (Moore, 1865)	NE	1.374	Abundant
Lesser Grass Blue	Zizina otis (Fabricius, 1787)	NE	1.291	Abundant
Tiny Grass Blue	Zizula hylax (Fabricius, 1775)	NE	1.441	Abundant
Plum Judy	Abisara echerius (Moore, 1901)	NE	0.752	Occasional
Common Pierrot	Castalius rosimon (Fabricius, 1775)	NE	0.857	Frequent
Forget-Me-Not	Catochrysops strabo (Fabricius, 1793)	NE	1.399	Abundant
Plains Cupid	Luthrodes pandava (Horsfield, 1829)	NE	0.943	Frequent
Indian cupid	Cupido lacturnus (Godart, 1824)	NE	1.077	Common
Grass Jewel	Freyeria trochylus (Freyer, 1845)	NE	1.469	Abundant
Common Cerulean	Jamides celeno (Cramer, 1775)	NE	1.485	Abundant
Indian Red Flash	Rapala airbus (Fabricius, 1787)	NE	0.663	Occasional
Common Silverline	Spindasis vulcanus (Fabricius, 1775)	NE	1.530	Abundant
Rounded Pierrot	Tarucus extricates (Kollar, 1848)	NE	1.285	Abundant
Family: Hespiridae				
Brown awl	Badamia exclamationis (Fabricius, 1775)	LC	1.463	Abundant
Plain Banded Awl	Hasora vita (Cramer, 1780)	NE	0.867	Frequent
Rice swift	Borbo cinnara (Wallace, 1866)	NE	1.559	Abundant
Small branded swift	Pelopidas mathias (Fabricius,1798)	NE	1.339	Abundant
Conjoined Swift	Pelopidas conjuncta (Moore, 1878)	NE	0.959	Common
Paintbrush Swift	Baoris farri (Moore, 1878)	NE	0.886	Frequent
Common Straight Swift	Parnara guttatus (Bremer and Gray, 1853)	LC	1.205	Common
Indian Palm bob	Suastus gremius (Fabricius, 1798)	NE	0.979	Common
Dark Palm-Dart	Telicota ancilla (Moore, 1878)	NE	1.141	Common

Common Name	Scientific Name	IUCN Status	Relative Dominance	Local Status
Indian skipper	Spialia galba (Fabricius, 1793)	LC	0.819	Frequent
Grass Demon	Udaspes folus (Cramer, 1775)	NE	0.692	Occasional

Please note that "NE" stands for "Not Evaluated" in the IUCN status column.

Discussion:

According to Stefanescu et al. (2004), butterflies are an important ecological species that can be used as indicators of environmental conditions. The diversity of butterfly observations reveals differences in species richness and abundance in connection to the vegetation along the landscape and interactions between species (Öckinger and Smith 2006;Öckinger et al 2006; Mutmainnah and Santosa 2019). Accordingly, from January to December 2022, researchers examined the variety of butterflies at the Isapur Wildlife Sanctuary in Maharashtra, India. The largest dam in the district, the Isapur dam, borders the study area. Dense vegetation of diverse plant species is the dominant feature, supporting colonies of butterflies. Previous research (Kuussaari et al., 2007; Mukherjee et al., 2015, Virani and Madavi 2022) demonstrated that the rich diversity of butterflies is supported by the environments' variability with respect to the plant species that are present. Previous research comparing the diversity of butterfly species in agricultural areas versus urban and suburban settings indicates that the availability of green space and the variety of plant species present in the habitats increased the richness of the butterflies (Öckinger et al, 2009; Mukherjee et al 2015). The current observation recorded 89 species in all, representing five families in the study area, which is consistent with earlier investigations. The Nymphalidae, Lycaenidae, Pieridae, Hesperiidae, and Papilionidae families had the greatest number of species of butterflies. These 89 species are included in The research area's butterfly relative dominance value classified 41.38 percent of the species as abundant, compared to 39.08 percent of common, 5% of frequent, 11.49% of occasional, and 2.30 percent of uncommon species. Colotis amata and Colotis danae were two of the rare species. Of these 87 species of butterflies, 14 species that were listed in the Indian Wildlife (Protection) Act of 1972 were found in good quantities. While Hasora vita and Baoris farri are classified as Schedule IV, the butterflies Pachliopta hector, Castalius rosimon, and Virachola isocrates are placed in Schedule I Part IV. The species Appias albino, Cepora nerissa, Hypolimnas misippus, Melanitis zitenius, Charaxes bernardus, Anthene lycaenina, Euchrysops cnejus, Lampides boeticus, and Prosotas dubiosa are protected under Schedule II Part II. It seems that the quantity of butterflies rose during the monsoon and dropped during the summer and premonsoon, presumably as a result of nector scarcity and habitat-related temperature and humidity fluctuations. According to observations, butterfly interactions peak between September and December and have a low between January and June. The current observations are in line with reports and perspectives from butterfly species across the globe (Wilson et al., 2004; Tiple et al., 2006; Sodhi et al., 2010; Tiple 2018). The number of species found in this study was comparable to that found in other places of India with comparable topography (Roy et al., 2012; Harsh, 2014; Saikia, 2014; Mukherjee et al., 2015). The current study has demonstrated that the study region is home to at least 89 different species of butterflies, varying in abundance. The dominance of Nymphalidae butterflies is comparable to what has been noted in other regions of the world (Mutmainnah and Santosa 2019). Based on the species diversity found in Maharashtra, India's Isapur Wildlife Sanctuary, it may be inferred that butterflies provide a variety of functional purposes for the ecosystems' wellbeing. A notable feature of the current inquiry was the richness of species composition in the study region. The reported differences in the butterfly species observed in the current study may be attributed in part to the availability of vegetation, seasonal wetlands, and related elements that provide stability to the butterfly population and assemblages in the landscapes. The diversity of butterflies seen in the research area indicated that conservation management is necessary to guarantee the continuation of ecosystem services provided by butterflies. Only a small area and specific habitats are included in the current diversity analysis. There's a possibility that more species will be discovered in the future because the researched area has limited niches and habitats that need more thorough investigation.

References

1. Basavarajappa S. 2006. Avifauna of agroecosystem of Maidan area of Karnataka. Zoo’s Print Journal 21:2217-2219.
2. Bonebrake TC, Ponisio C, Boggs CL, et al. 2010. More than just indicators: a review of tropical butterfly ecologyand conservation. Biological Conservation 143:1831-1841.
3. Ehrlich PR, Hanski I. 2004. On the wings of checkerspots: a model system for population biology. Oxford: Oxford University Press. p. 408.
4. Evans WH. 1932. The identification of Indian butterflies. Bombay: Bombay Natural History Society. p. 464.

5. Gadgil M. 2002. Diversity- The Cornerstone of Life. N.Delhi: Vigyan Prasar Publication. p. 75
6. Hammer Ø, Harper DAT, Ryan PD. 2001. Paleontological statistics software package for education and data analysis. Paleontologia Electronica 4:1-9.
7. Haribal M. 1992. The butterflies of Sikkim Himalayas and their natural history. Gangtok: Sikkim Nature Conservation Foundation (SNCF). p. 217.
8. Harsh S. 2014. Butterfly diversity of Indian institute of forest management, Bhopal, Madhya Pradesh, India. Journal of Insects 2014:1-4.
9. Joshi PS, Tantarpale VT. 2016. Diversity of Saurian fauna in the Buldhana district, Maharashtra, India. Journal of Asia-Pacific Biodiversity 9: 306-311
10. Joshi PS. 2014. Diversity and population dynamics of ophidian fauna from Buldhana District, Maharashtra, India. A thesis submitted to S.G.B. Amravati (India): Amravati University. pp. 1-260.
11. Kehimkar I. 2008. The book of Indian butterflies. Mumbai: Bombay Natural History Society and Oxford University Press. p. 497.
12. Kinnear PR, Gray CD. 2000. SPSS for windows made simple. Release 10. Sussex. UK: Psychology Press. p. 432.
13. Koh LP, Sodhi NS. 2004. Importance of reserves, fragments, and parks for butterfly conservation in a tropical urban landscape. Ecological Applications 14:1695-1708.
14. Kunte K. 2000. Butterflies of Peninsular India. Hyderabad: Universities Press (India) Limited. p. 254.
15. Kuussaari M, Heliölä J, Luoto M, Pöyry J. 2007. Determinants of local species richness of diurnal Lepidoptera in boreal agricultural landscapes. Agriculture, Ecosystems and Environment 122:366-376.
16. Losey JE, Vaughan M. 2006. The economic value of ecological services provided by insects. BioScience 56:311- 323.
17. Magurran AE. 1988. Ecological diversity and its measurement. London: Chapman and Hall. p. 192.
18. Mukherjee S, Banerjee S, Saha G, Basu P, Aditya G. 2015. Butterfly diversity in Kolkata, India: An appraisal for conservation management. Journal of AsiaPacific Biodiversity 8: 210-221.
19. Mutmainnah AR, Santosa Y.2019. Impact of oil palm plantation on the butterfly diversity: a Case study in KGP & CNG, Ketapang, West Kalimantan. IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 336: 012032.
20. Nimbalkar RK, Chandekar SK, Khunte SP. 2011. Butterfly diversity in relation to nectar food plants from Bhor Tahsil, Pune District, Maharashtra, India. Journal of Threatened Taxa 3:1601-1609.
21. Öckinger E, Dannestam Å, Smith HG. 2009. The importance of fragmentation and habitat quality of urban grasslands for butterfly diversity. Landscape and Urban Planning 93:31-37.
22. Öckinger E, Eriksson AK, Smith HG. 2006. Effects of grassland management, abandonment and restoration on butterflies and vascular plants. Biological Conservation 133:291-300.
23. Öckinger E, Smith HG. 2006. Landscape composition and habitat area affect butterfly species richness. Oecologia 149:526-534.
24. Pollard E, Yates TJ. 1993. Monitoring butterflies for ecology and conservation. London: Chapman and Hall. p. 292.
25. Pollard E. 1977. A method for assessing changes in the abundance of butterflies. Biological Conservation 12:115-134.
26. Roy US, Mukherjee M, Mukhopadhyay SK. 2012. Butterfly diversity and abundance with reference to habitat heterogeneity in and around Neora Valley National Park, West Bengal, India. Our Nature 10:53-60.
27. Saikia MK. 2014. Diversity of tropical butterflies in urban altered forest at Gauhati University Campus, Jalukbari, Assam. Journal of Global Biosciences 3:452-463.
28. Sodhi NS, Koh LP, Clements R, et al. 2010. Conserving Southeast Asian forest biodiversity in human-modified landscapes. Biological Conservation 143:2375-2384.
29. Stefanescu C, Herrando S, Páramo F. 2004. Butterfly species richness in the northwest Mediterranean Basin: the role of natural and human-induced factors. Journal of Biogeography 31:905-915.
30. Thomas JA. 2005. Monitoring change in the abundance and distribution of insects using butterflies and other indicator groups.
31. Virani R.S and Madavi B.K.2022 Butterfly Diversity Of Isapur Wildlife Sanctuary, Maharashtra,India:Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal 13(1) ISSN 2319-4979

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

Genetic diversity and population structure of *Myristica malabarica* using ISSR primers and its conservation

D. Thangamani[1], O. M. Mohamed Nawas[2], R.Vasudevan[3], S. Poopathi Rajan[4], S. Lalitha[5], R. Ananthalakshmi[6]

[1,2,3,4,5,6] Chemistry and Bioprospecting Division, Forest Genetic Resource management Division
Institute of Forest Genetics and Tree Breeding, P. B. No. 1061, Forest Campus, RS Puram, Coimbatore

Corresponding Author- D. Thangamani
Email: thangamanid@icfre.org
DOI- 10.5281/zenodo.11177656

Abstract:

Genetic diversity and population structure of *Myristica malabarica* have been studied using ISSR primers to assess conservation efforts. The research conducted in the Western Ghats focused on the ecological niche modelling of this species due to its vulnerability and economic importance. The study involved field surveys over a two-year period, recording the distribution of *M. malabarica*. The genetic diversity of this species was analyzed using ISSR primers, which are markers for assessing genetic diversity. The findings contribute to understanding the population structure of *M. malabarica* and aid in conservation strategies for this vulnerable species.The threats to the conservation of *Myristica malabarica* include habitat loss due to human activities like agricultural expansion, climate change impacting the Myristica swamps, and the drying up of water bodies essential for the species' habitat. These threats endanger the unique biodiversity of the Myristica swamps, which are crucial habitats for endemic and endangered plant species like *Myristica malabarica*. Additionally, the destruction of these swamps is exacerbated by human intervention, mismanagement of rivers, and the construction industry, posing significant challenges to the conservation of this species. ICFRE-IFGTB has taken conservation efforts and included this species in insitu FGR tree species and collected the populations and accessions from Nelliyampathy, Nemmara, Silent valley,Valparai, KMTR, Kollihills, Peechi, Shendurney Wild Life Sanctuary, Vazachal, Periyar Tiger Reserve, Agasthyamala, Munnar, Kozhikodu, Idukki, Courtallam, Anamalai Tiger Reserve, Shimmony, Kollam Forest Divisions. The collected leaf samples were assessed for its genetic variation through 30 ISSR primers. Highly varied population recommended for conservation.

Keywords: *Myristica malabarica*, ISSR, Genetic variation, Conservation, FGR

Introduction:

Myristica malabarica, in the Myristicaceae family, endemic to the Western Ghats in southwest India.This can reach up to 25 meters long with greenish black, smooth, and sometimes reddish bark.This is Threatened by habitat loss, listed in the IUCN Red List. *Myristica malabarica* is a plant species native to the Western Ghats in India and is considered endemic to this region. The Western Ghats is a biodiversity hotspot and is recognized as a UNESCO World Heritage Site due to its rich and unique biodiversity. *Myristica malabarica*, also known as Kattujathi, Kattujathikka, Kottappannu, Panampalka, Pathiripoovu, Ponnampannu, Ponnampayin, and Ponnampu in Malayalam; Kanage, and Doddajajikai in Kannada; and Rampatri in Hindi, is a species of plant in the family Myristicaceae. This is one of the many species that contribute to the region's biodiversity and is an important component of the Myristica swamps, which are a unique habitat found only in this region. However, it is threatened by habitat loss due to the conversion of swamp lands and lowlands for agricultural use. The plant is also used in traditional medicine, and its leaves are used to adulterate true nutmeg, which increases the demand for this plant and further threatens its population. These species are over exploited for seed aril, widely used in commercial and medicinal applications. The populations of these species have also declined due to poor regeneration as the seeds are recalcitrant (short viability of seeds) and inability for clonal reproduction. The habitat specificity of wild nutmeg tree populations in the evergreen, montane and swamp niches is another hurdle for its establishment and survival beyond in situ for domestication. Conservation efforts are necessary to protect *Myristica malabarica* and its habitat. This can be achieved by preserving the Myristica swamps and restoring the degraded areas. Additionally, research on the plant's seed longevity and optimal storage conditions can help in its conservation by ensuring the availability of seeds for propagation and reintroduction.

Conserving *Myristica malabarica*, an endemic tree species found in the Western Ghats,

offers several benefits for the environment and local communities: This is a crucial component of the Myristica swamps, which support a unique and diverse ecosystem. By conserving this species, the biodiversity of the Western Ghats, including endemic and endangered plant species, can be preserved. The conservation of *Myristica malabarica* helps protect its habitat, the Myristica swamps, which are essential for various life forms, including frogs, toads, caecilians, and freshwater fish. These swamps provide a breeding ground for amphibians and fish, contributing to the overall ecosystem health. Preserving *Myristica malabarica* and its habitat can enhance the resilience of the ecosystem to climate change. The Myristica swamps play a role in maintaining local microclimates and hydrological cycles, which are crucial for the overall health of the region.

The sacred groves, such as the Kammadam Kavu in Kerala, play a crucial role in preserving the unique ecosystem of Myristica swamps, which are remnants of forest vegetation predominantly composed of species of Myristica. These swamps are vital for harboring endemic and endangered plant species, including *Myristica malabarica*, which are valuable for their medicinal properties. The sacred groves act as a storehouse of various plant species with medicinal properties, help protect forests and biodiversity, aid in the preservation of rare and threatened species, and raise awareness about biodiversity conservation. However, these natural habitats face survival threats due to factors like climate change, human interference, habitat destruction by the construction industry, mismanagement, and pollution of rivers. Conservation efforts are essential to protect these sacred groves and the Myristica swamps to ensure the preservation of biodiversity, cultural heritage, and medicinal resources associated with these ecosystems. ICFRE-IFGTB has taken conservation efforts, under FGR prioritization programme, Its characterized under *insitu* conservation, exploration and characterization through ISSR markers has been studied. The main objective of the present study was to Finding species-specific markers and examining the genetic variation and relationships between the many species and related genera of Myristica were the primary goals of the current study. It is possible to use the distinct markers found in the study as species tags. This data might be used to find duplication in the extensive Myristica germplasm collection at IFGTB-ICFRE, as well as in allied genera and their wild counterparts. This will help create a core germplasm collection.

Benefits of genetic diversity analysis in *Myristica malabarica*

Genetic diversity analysis in *Myristica malabarica* offers several benefits, as highlighted in the provided sources. Firstly, a study using PCR markers on Myristica species and related genera revealed high genetic variability and polymorphism, aiding in better species distinction. This analysis is crucial for understanding the evolutionary relationships among different species and identifying species-specific markers, which can be utilized for species identification and conservation efforts. Secondly, an ecological niche model study on *Myristica malabarica* in the Western Ghats assessed genetic variability across populations, providing insights into the adaptive landscape of the species and its fitness in different habitats. Such analyses help in evaluating the species' adaptability and potential responses to environmental changes. Additionally, genetic diversity studies contribute to conservation efforts, as seen in research on red-listed medicinal plant species in the Western Ghats, including *Myristica malabarica*. Understanding the genetic diversity of endangered species aids in developing effective conservation strategies to preserve their genetic heritage and ensure their survival. Overall, genetic diversity analysis in *Myristica malabarica* is essential for species differentiation, conservation planning, and understanding the species' adaptive potential in changing environments.

Materials and Methods

Collection of study material and area of research

Myristica malabarica is potentially important tree species. Field exploration work was carried out in the Western Ghats regions of Kerala and Tamil Nadu with due permission from the Kerala Forest Department and Tamil Nadu Forest department. The populations of these species are fragmented and become smaller in size, distributed in the evergreen, swamps to montane forests between 200 to 1300m asl. The climate ranges from tropical wet dry to tropical wet with elevation ranging from 1500 metres Height above mean sea level in the north to 2000 metres Height above mean sea level in the south. Mean temperature varies from 24 °C in the north to 20 °C in the south. The Western Ghats receive an average of 3000 to 4000 mm rainfall with occasional rainfall of 9000 mm.

Description:

Moderate tree up to 15-20m height, distributed in the evergreen forests up to 1000m altitude. Endemic to Southern Western Ghats from Konkan south ward. Tree is one of the characteristic species in Myristica swamps. Fruits are extensively exploited for its aril locally. Tree is economically important for its wild nutmeg and mace which is used for both medicinal and industrial purposes.

Study system

In recent years, because of extensive and indiscriminate harvest of its fruits, the regeneration of the species is severely affected. Furthermore, most of the natural habitat of *M. malabarica* has

also been fragmented due to human activities leading to decline in the natural populations of *M. malabarica*. Considering the threat and economic importance of M. malabarica, in recent years there is a growing interest in domesticating the species and in prioritizing areas for its conservation.

ISSR is a kind of DNA sequences confned by two inverted SSR composed of the same motives, which are amplifed by a unique PCR primer. ISSR-PCR detects the levels of variation in microsatellite regions and gives multi-locus schemes, which are very iterative, plentiful, and polymorphic in plant genomes.

Figure - 1: Parts of the *M. malabarica.* A - Whole tree, B - Bark and trunk, C - Exudates and D – Fruits.

Collection of leaf samples

The leaves were collected from 24 *M. malabarica* trees present in Kerala and Tamil Nadu. The leaves were packed in the zip lock covers with little bit of water to avoid desiccation. The collected leaves were brought to Characterization Lab, IFGTB and stored at -20℃.

Extraction of genomic DNA from the collected leaf samples

An inexpensive method with modifications for the extraction of high quality and good quantity of genomic DNA from 24 *M. malabarica* samples. In comparison, we used the classical protocol of Doyle and Doyle (1991). The extracted DNA was stored in -20℃.

Quantification of extracted genomic DNA

Quantitating double-stranded DNA (dsDNA) is very important in a wide variety of biological applications that use standard molecular biology techniques (Georgiou and Papapostolou, 2006). Traditional UV spectrophotometry is a most reliable, common and simple DNA quantitation method (Shen, 2019; Vinod, 2004).

Measures of DNA purity can be determined by the OD260:OD280 ratio, where the quality of DNA sample is pure when it is 1.8. The extracted genomic DNA was quantified using a microvolume spectrophotometer (NanoDrop^{TM} Lite, Thermo Scientific).

RNase treatment for extracted DNA

The quantified genomic DNA of *M. malabarica* was purified based on the protocol of Tiwari *et al.,* (2017). After DNA quantification, RNA particles present in the extracted DNA solutions were removed by Ribonuclease A (RNase A). RNase A solution (2 µg/µl) was heated to 100℃ for 15 minutes to remove the Deoxyribonuclease (DNase) contamination. After cooling to 37℃, RNase was treated for each sample (0.5 µg of RNase per µg of gDNA). The mixture was vortexed and kept at 37℃ for 30 minutes. The diluted gDNA samples were once again quantified using a microvolume spectrophotometer (NanoDrop^{TM} Lite,

Thermo Scientific) and tested for integrity using 0.8% agarose gel through horizontal gel electrophoresis. Then, all the DNA samples were diluted to 50 ng/µl concentration using 1X TE buffer and stored in -20℃.

Polymerase Chain Reactions and gel documentation of ISSR primers

The protocol used in this study was based on a previously published method Sousa *et al.*, (2015), with some modifications to account for the specific needs of our experiment. The thermal cyclers (Nexus gradient Mastercycler, Eppendorf SE and T100^{TM} Thermal cycler, BIO-RAD).

Details of ISSR primers used for the study

S. NO.	Primer name	Sequence (5' to 3')	Base pairs (bp)	Melting temperature (T_m) (℃)	GC content (%)
1	ISSR 1.2	AGAGAGAGAGAGAGAGYT	18	49.2	47.2
2	ISSR 1.3	GGAGAGGAGAGGAGA	15	47.9	60
3	ISSR 1.4	CATGGTGTTGGTCATTGTTCCA	22	55.9	45.5
4	ISSR 1.5	ACTTCCCCACAGGTTAACACA	21	56.2	47.6
5	ISSR 1.6	ACACACACACACACACT	17	51.4	47.1
6	ISSR 1.7	GAGAGAGAGAGAGAGAY	17	46.1	50
7	ISSR 1.8	RCCTCCTCCTCCTCRC	16	55.3	68.8
8	ISSR 1.9	YCAGAGAGAGAGAGAGAGYC	20	53.7	55
9	ISSR 1.10	GACAGACAGACAGACA	16	47.4	50
10	ISSR 1.11	CACACACACACACACAG	17	51	52.9
11	ISSR 2.1	CAGCAGCAGCAGCAG	15	54.3	66.7
12	ISSR 2.2	CAACAACAACAACAA	15	40.7	33.3
13	ISSR 2.3	GACAGACAGACAGACA	16	47.4	50
14	ISSR 2.5	CTCCTCCTCCTCCTCTC	18	55.7	66.7
15	ISSR 2.7	GAAGAAGAAGAAGAAGAA	18	43.2	33.3
16	ISSR 2.8	TGTGTGTGTGTGTGTGGA	18	54.2	50

All ISSR primers were designed by Integrated DNA Technologies Pvt. Ltd., Singapore and bought from Agrigenome Labs Pvt. Ltd., New Delhi.

Factorial analysis

Factor analysis is a statistical method applied to the values of an initial set of input variables that are known to have mutual correlations in order to find a smaller set of factors that describe the underlying interrelationships and mutual variability. They are not compared with an output variable, only between themselves. The statistical technique of factorial analysis can be applied systematically to variables to create a reduced number of factors of high predictive value, each factor being a composite of several basic variables. The objective of factorial analysis is to define a data model with the minimum number of input variables, each of which provides the maximum informative value with respect to a given business objective, which is the output of the model. In this way the complexity of the model is reduced and the quality of the result is further ensured (Nettleton., 2014). Using DARwin software (version 6.0.021) above analysis was performed and graphical representation was developed.

Results and Discussion

Selection of high polymorphic ISSR primers for *M. malabarica*

The amplified products of 16 ISSR primers with their respective annealing temperatures (T_a) were run in 1.5% agarose gel and documented (Figure-4). The best and suitable ISSR primers and their annealing temperature were determined based on the clearness of band and number of polymorphic bands produced (Table-7). Among 16 different ISSR primers, only 9 ISSR primers were produced significant number of polymorphic bands i.e., ISSR 1.3, 1.10, 2.3 and ISSR 1.5, 1.6, 1.8, 1.9, 1.11 and 2.8 were produced best results at their respective annealing temperatures.

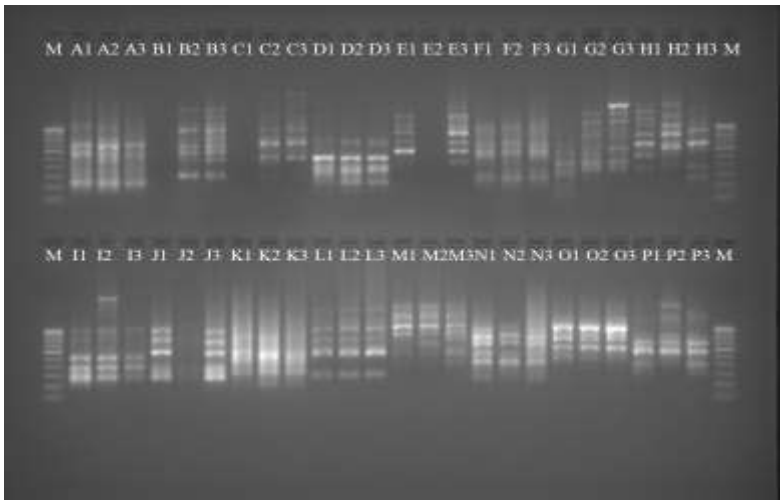

Figure – 2. **Amplified bands of 16 ISSR primers**. 1.5% agarose gel showed the amplified bands of 16 ISSR primers with extracted gDNA of 3 randomly selected *M. malabarica* samples; Lane M- 100bp DNA ladder; Each 3 lanes - Extracted gDNA of MMKOLLI01, MMTM01 and MMPTRE02; Lanes A1 to A3 – ISSR 1.2 primer; Lanes B1 to B3 – ISSR 1.3 primer ; Lanes C1 to C3 – ISSR 1.4 primer ; Lanes D1 to D3 – ISSR 1.5 primer ; Lanes E1 to E3 – ISSR 1.6 primer ; Lanes F1 to F3 – ISSR 1.7 primer ; Lanes G1 to G3 – ISSR 1.8 primer; Lanes H1 to H3 – ISSR 1.9 primer; Lanes I1 to I3 – ISSR 1.10 primer ; Lanes J1 to J3 – ISSR 1.11 primer ; Lanes K1 to K3 – ISSR 2.1 primer ; Lanes L1 to L3 – ISSR 2.2 primer ; Lanes M1 to M3 – ISSR 2.3 primer ; Lanes N1 to N3 – ISSR 2.5 primer; Lanes O1 to O3 – ISSR 2.7 primer ; Lanes P1 to P3 – ISSR 2.8 primer.

The band profile of selected ISSR primers with *M. malabarica* samples

The 24 samples of *M. malabarica* were assessed using the selected high polymorphic ISSR primers. A total of 89 distinct bands were produced with the *M. malabarica* samples.

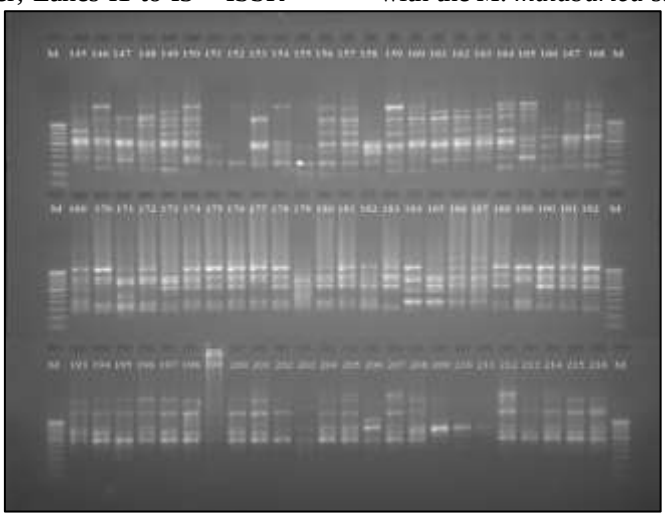

Bands of selected ISSR primers (1.9, 1.11, 2.8) of 24 *M. malabarica* leaf samples 1.5% agarose gel showed the bands of selected ISSR primers of 24 *M. malabarica* samples; Lane M- 100bp DNA ladder; Each set of 24 lanes - MMKOLLI03 (Kolli hills, Tamil Nadu), MMKOLLI05 (Kolli hills, Tamil Nadu), MMKOLLI06 (Kolli hills, Tamil Nadu), MMKOLLI04 (Kolli hills, Nammakkal, Tamil Nadu), MMKOLLI07 (Kolli hills, Tamil Nadu), MMKOLLI10 (Kolli hills, Tamil Nadu), MMKOLLI12 (Kolli hills, Tamil Nadu), MMKOLLI01 (Kolli hills, Tamil Nadu), MMKOLLI02 (Kolli hills, Tamil Nadu), MMKOLLI11 (Kolli hills, Tamil Nadu), MMNEL01 (Nelliyampathy, Kerala), MMNEL06 (Nelliyampathy, Kerala), MMNEL05 (Nelliyampathy, Kerala), MMKO06 (Konni, Kerala), MMKO04 (Konni, Kerala), MMKO05 (Konni, Kerala), MMCHM01 (Chimmony, Kerala), MMCHM02 (Chimmony, Kerala), MMCHM03 (Chimmony, Kerala), MMKO01 (Konni, Kerala), MMKO03 (Konni, Kerala), MMPTRE02 (Periyar Tiger Reserve-East, Kerala), MMPTRE03 (Periyar Tiger Reserve-East, Kerala), MMTM01 (Thenmala, Kerala) samples respectively. Lanes 145 to 168 – ISSR 1.9 primer; Lanes 169 to 192 – ISSR 1.11 primer; Lanes 193 to 216 – ISSR 2.8 primer.

Factorial analysis

The clustering pattern of accessions obtained in the dendrogram of hierarchical cluster analysis was further investigated through the Principal Coordinate Analysis (PCA) to determine the relationship between and within the population. The factorial analysis showed the graphical representation of 24 *M. malabarica* samples using ISSR data.

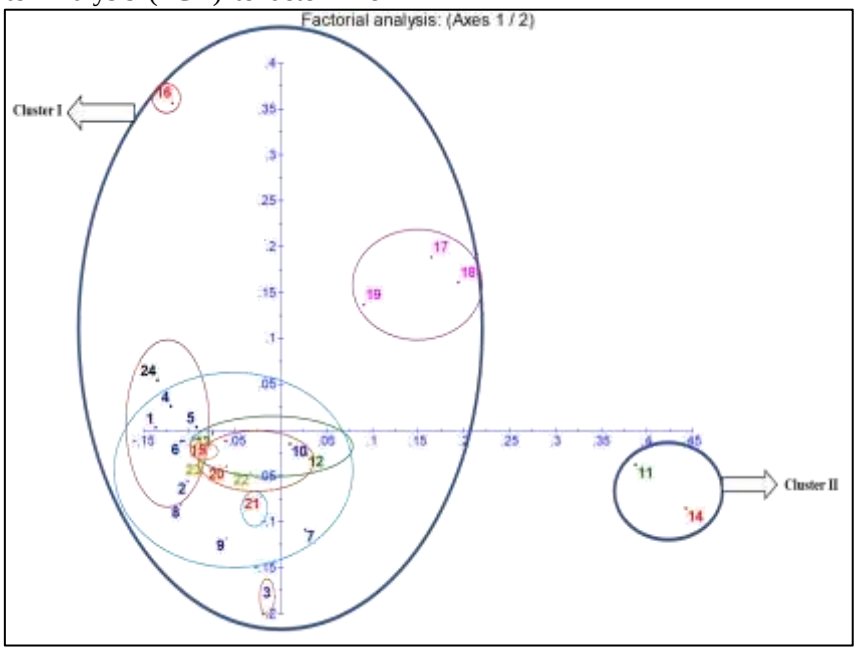

Figure-3. Factorial analysis of 6 *M. malabarica* populations based on Jaccard dissimilarity coefficient using ISSR marker

The graph obtained showed 2 distinct clusters namely Cluster Ⅰ and Cluster Ⅱ as same as the clustering pattern obtained in the dendrogram. The cluster Ⅰ was again subdivided into 9 subgroups based on the dendrogram. The graph also showed that significant genetic distance between the individuals of Cluster Ⅰ and Cluster Ⅱ. According to the graph, the different subgroups are categorized into 2 distinct groups i.e., Merged and Independent group.

Merged group refer to a group of individuals or populations that have similar genetic profiles indicating that they have interbred extensively. Here the subgroup A (MMKOLLI01, MMKOLLI02, MMKOLLI03, MMKOLLI04, MMKOLLI05, MMKOLLI07 and MMKOLLI12- Kolli hills, Tamil Nadu), B (MMKOLLI10- Kolli hills, Tamil Nadu, MMPTRE03- Periyar Tiger Reserve, Kerala and MMTM01- Thenmala, Kerala), C (MMNEL05 and MMNEL06- Nelliyampathy, Kerala), D (MMKOLLI11- Kolli hills, Tamil Nadu, MMKO01- Konni, Kerala and MMPTRE02- Periyar Tiger Reserve, Kerala), E (MMKO03- Konni, Kerala) and G (MMKO04- Konni, Kerala) of Cluster Ⅰ comes under the merged group. This may happen owing to a number of circumstances, including pollination and seed dispersal between populations …etc.

An independent group of genetic diversity refers unique set of genetic characteristics that distinguish it from other populations or groups. The subgroup F (MMKOLLI06- Kolli hills, Tamil Nadu), H (MMCHM01, MMCHM02 and MMCHM03- Chimmony, Kerala) and I (MMKO05- Konni, Kerala) of Cluster Ⅰ and 2 individuals (MMKO06- Konni, Kerala and MMNEL01- Nelliyampathy, Kerala) of Cluster Ⅱ comes under the independent or isolated group and which may evolve independently due to several factors such as geographic isolation, ecological specialization, genetic drift …etc.

This Cluster Ⅱ is located far away from Cluster Ⅰ on the graph, suggesting that it is genetically distinct from Cluster Ⅰ. Cluster Ⅱ includes two accessions from Konni (MMKO06) and Nelliyampathy (MMNEL01) population, which are located close together on the graph. This suggests that these two accessions are closely related genetically. The graph showed that Cluster Ⅰ with 9 subgroups is genetically distinct from Cluster Ⅱ. The subgroup A of Cluster Ⅰ with 7 individuals of Kolli hills population showed more genetic similarity with the individuals of Konni (subgroup E and G), Periyar Tiger Reserve (subgroup B and D), Nelliyampathy (subgroup C) and Thenmala (subgroup B) populations which indicates the crossing or intermixing between the above populations. The subgroup F with a single individual (MMKOLLI06) of Kolli hills population is located close to subgroup A suggested that it is closely related to this population.

The individuals of Konni population found to have high genetic divergence. MMKO05 (Konni, Kerala) of subgroup I appears to be genetically distinct compared with other individuals. Over time, genetic divergence can lead to the formation of new species, as populations become reproductively isolated and accumulate more genetic differences. The other individuals MMKO01, MMKO03 and MMKO04 of Konni population showed genetic similarity with the individuals of Kolli hills, Periyar Tiger Reserve and Nelliyampathy populations. The subgroup H with 3 individuals (MMCHM01, MMCHM02 and MMCHM03) of Chimmony population comes under Cluster-I and formed an isolated group. The individuals of this group not showed any intermixing with other individuals of Cluster-I. It may due to geographic isolation, ecological specialization, genetic drift …etc.

PCA analysis in ten populations (sixty-three individuals) of *Horsfielda tetratepala* (Myristicaceae) collected across China, with four populations from Yunnan Province and six populations from Guangxi Province was consistent with the STRUCTURE results, with the first two PCA axes explaining 9.51% and 4.84% of total genetic variation, respectively. The population structure results not only corresponded to some extent with their geographical distribution patterns (Yunnan and Guangxi provinces), but also showed that there was moderate genetic differentiation between Yunnan and Guangxi populations of *H. tetratepala* (Cai *et al.,*, 2021). The present study revealed that there is greater genetic differentiation between the Konni, Kolli hills, Nelliyampathy and Periyar Tiger Reserve populations and also the population structure results correspond to a lesser extent with their geographical location which indicates the significant genetic diversity between and within the populations.

Conclusion:

M. malabarica is an important medicinal plant which is a rare and endemic species of the Western Ghats of South India. A successful tree improvement programme will depend upon the creation of genetic variability among trees. Molecular markers are one of the modern tools to study the genetic diversity among genotypes. In order to study the genetic divergence of *M. malabarica* species from 24 different samples collected from Kerala and Tamil Nadu. DNA was extracted from the collected leaf samples using standardized protocol. High quantity and good quality of DNA was isolated using the modified CTAB method. ISSR protocol and PCR cycling conditions were also standardized. High polymorphic 9 ISSR primers were selected in order to depict genetic variations among the *M. malabarica* samples. By integrating the findings from these analyses, researchers can gain valuable insights into the genetic structure, relationships, and diversity within the studied population. This information is crucial for conservation efforts, breeding programs, genetic resource management and understanding the evolutionary dynamics of the species. The kind of ISSR analysis can be immense and used in the future by tree breeders who can select the high divergent individuals with desired traits for hybridization and tree improvement.

References:

1. Cai, C., Xiao, J., Ci, X., Conran, J. G., and Li, J. (2021). Genetic diversity of *Horsfieldia tetratepala* (Myristicaceae), an endangered Plant Species with Extremely Small Populations to China: Implications for its conservation. Plant Systematics and Evolution, 307, 1-12.
2. Georgiou, C. D., and Papapostolou, I. (2006). Assay for the quantification of intact/fragmented genomic DNA. Analytical biochemistry, *358*(2), 247-256.
3. Shen, C.-H. (2019). Detection and Analysis of Nucleic Acids. *Diagnostic Molecular Biology*, 167–185.
4. Tiwari, S., Tomar, R. S., Tripathi, M. K., and Ahuja, A. (2017). Modified protocol for plant genomic DNA isolation. *Indian Research Journal of Genetics and Biotechnology*, *9*(4), 478-485.
5. Vinod, K. K. (2004). Total genomic DNA extraction, quality check and quantitation. Tamil Nadu Agricultural University, Coimbatore, 109-121.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

Risk Management in Indian Banking Sector

Dr. S. Kokilavizhi
Assisstant Professor, NGM College, Pollachi
Corresponding Author- Dr. S. Kokilavizhi
Email: kokilavizhi26@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11177680

Abstract:
The banking sector is vital to a country's capacity to control its economics."A condition where there is an undesirable occurrence of a particular result which is known or best quantifiable and therefore insurable" is the definition of the word "risk." A risk is an unanticipated incident that reduces earnings and has financial implications. Conversely, risk management refers to the proactive use of strategy to plan, lead, coordinate, and control the wide range of hazards that are rushed into an organization's long-term and everyday operations. This study aims to outline the dangers that the banking industry encounters and the procedures involved in risk management. The numerous risk management techniques employed were also examined in this study.

Keywords: Banks, efficiency, operating risk, credit risk, and risk management

Introduction:

The process of recognizing, classifying, and ranking hazards is known as risk management. A cost-effective and well-thought-out plan of action is then put into place to keep an eye on, lessen, and handle the likelihood and/or potential effects of unfavorable events. Therefore, risk management can help to either reduce the possibility that a negative event will occur or help to minimize its effects in the event that it does. Reputation, financial stability, and long-term profitability of the bank are all dependent on efficient risk management, governance, and compliance protocols.

Objectives of the study:

The study seeks to pinpoint the risks that the banking industry confronts and to describe the risk management system and legal procedure.

Research Methodology:

This paper is theoretical modal based on the extensive research for which the secondary source of information has gathered. The sources include online publications, Books and journals. Risk faced by the Indian banking industry Risk is the potential for a loss, which could be monetary or in terms of one's reputation. Like any other commercial entity, Indian banks seek to increase their returns by taking on greater risk. The following are the main risks that are pertinent to Indian banking:

- Market risk
- Liquidity risk
- Interest Rate Risk
- Forex Risk
- Country risk
- Operational risk

Vulnerability indicators in the Indian banking system:

According to several indicators, Indian banks maintain a higher-than-mandated capital to risk-weighted assets ratio (CRAR) with enough liquidity buffers in case of unfavorable events. These indicators can be used to identify vulnerabilities in the Indian banking sector. Note that the minimum CRAR required by Indian banks is 100 basis points greater than the minimum CRAR required by BASEL II. In the past few years, banks have also been able to consistently increase their earnings while reducing their non-performing assets. Strong risk management procedures are necessary to reduce operational and business risks as well as new hazards related to the failure of digital transformation strategies.

Building investors' trust:

The analysis reveals that prudential norms, regulatory scrutiny, and increased asset quality and profitability have helped Indian banks stay mostly protected from global spillovers. Nonetheless, a deteriorating macroeconomic picture for the world makes complacency impossible. As a result, credit risk procedures, liquidity positions, and capital buffers need to be improved and reviewed frequently. In order to gain the trust of investors, banks must also improve risk management, embrace innovation and up skill their staff, and prioritize openness and watchful governance.

Enhanced risk management practices:

India's banks adhere to prudential guidelines established by the RBI, which emphasize operational, liquidity, and credit market risks. Corporate executives are spending more money overall, including on technology, to control risks. In

order to evaluate and track risks in the increasingly turbulent business environment, executives believe they must actively seek out outside ideas. In recent years, as banks embark on a multiyear digital transformation journey, operational risk has grown significantly due to cyber risk and the possibility of transformation failures.Thus, organizations all around the world are increasing their cyber budgets. Chief financial officers and other company executives in India rank a significant cyber attack as one of the top three threats facing their companies. The other two are a new health catastrophe or COVID-19 outbreak and a new geopolitical confrontation.

Financial hazards related to climate change are another area where banks need to strengthen their risk management procedures. Regulations pertaining to climate risk and sustainable finance have already been announced by the RBI and will be made available gradually. However, despite the fact that important parties have begun to act, these mitigation plans are still primarily in the discussion stage and have not yet been broadly implemented. The goal of State Bank of India's (SBI) Climate Change Risk Management Policy is to incorporate climate-related risk (and opportunity) factors into daily operations, loan portfolios, and decision-making processes.

Hazards associated with climate change include both transitional and physical dangers, which come with establishing a low-carbon economy. Banks that have greater exposure to fossil fuel-dependent industries, for example, may be vulnerable. According to a climate stress test done for India, PSBs are more vulnerable to climate risks than their private sector counterparts and could run out of capital in the event of a negative climate shock, especially in the extremely unlikely scenario that banks have to repay their deposits and borrowings at the same time. Banks understand how urgent the problem is, and the majority of them see financial concerns associated with climate change as a danger to their operations.

However, a small number of banks have integrated key performance indicators (KPIs) linked to environmental, social, and governance (ESG) and climate risk into their top management performance evaluation. A bank must assess the existing state of sustainability initiatives and link them to opportunities and hazards related to climate-related and environmental (C&E) issues in order to include climate risks into its business plan and risk management.

Lending organizations can also capitalize on bond investors' inclination towards eco-friendly and sustainable investment options. Rating agencies and investors may view banks' sustainability strategies more favorably if they issue green bonds.In January of this year, India debuted on the sovereign green bond market when the government offered USD 1 billion in securities.These steps can assist banks in being risk-resilient and future-ready in a volatile economic climate.

Vigilant Governance:

Banks need to constantly assess and adjust their balance sheet strategy to reflect shifting economic or market conditions. Professionals in risk management can assist banks in managing capital, investment portfolios, interest rate risk, liquidity risk, and other important aspects of balance sheet management more successfully.

Currently, loan loss provisions are made by Indian banks using the incurred loss model, which bases provisions on the occurrence of a default. With the help of the expected credit loss (ECL) framework that the RBI has proposed, banks would be able to make provisions based on projections of future credit losses.

When banks manage their capital in a "forward looking" manner, they can stay solvent and withstand future economic shocks more effectively. Banks should prioritize setting capital targets, optimizing capital, conducting stress testing, and having reliable backup plans. Robust governance frameworks can also aid banks in their routine oversight of capital-related issues and in avoiding general complacency regarding the control environment and compliance culture. Another key area of focus for proactive and efficient balance sheet management is the investment portfolio. In order to address concerns about transparency and give banks greater flexibility in managing their investment portfolios, the central bank has been considering enhancing disclosures. These steps can assist banks in being risk-resilient and prepared for the future in an uncertain economic climate.

AI driven technology:

By leveraging digital technologies powered by artificial intelligence (AI) and machine learning (ML), banks may save costs, enhance risk management, and automate labor-intensive processes. AI technology is expected to help banks potentially save $447 billion in expenses by 2023. Predictive models are employed by banks for various objectives such as credit rating, loan loss provisioning, and internal stress testing.Banks are utilizing AI/ML models to identify patterns in high volume transactions and notify them of potential fraud scenarios such as trade spoofing and wash trading.

AI is already being used by financial institutions to evaluate a customer's creditworthiness and forecast their future actions. Lenders seek for indications of an applicant's potential to repay as quickly as feasible during the underwriting process. Later on in the loan lifecycle, a customer's

behavioral credit score can be determined by employing activity data.

Furthermore, machine learning is demonstrating potential to improve transparency and security in identity verification systems that comply with anti-money laundering (AML) and know-your-customer (KYC) regulations. Payment fraud can also be detected and prevented with its help. Specialized algorithms for transaction monitoring and customer risk assessment can help prevent fraud in addition to supporting banks' AML operations.

When it comes to managing their reputation, banks can benefit from AI. Real-time reputation assessments of banks are derived from AI-driven algorithms that examine social media posts, news and regulatory data, and customer reviews. Artificial intelligence (AI)-based sentiment analysis methods can help determine whether internet comments are good or negative. Financial institutions can employ AI to receive real-time alerts and take proactive measures before something awful occurs.

Whenever relating to significant depositors, banks may employ artificial intelligence (AI) to observe depositor habits, critiques, and account activity. Then, they can use these insights to fix issues and build confidence. AI is also useful for evaluating depositor conduct during instances in which a bank's reputation is at stake. For instance, financial institutions can use AI to figure out when the top depositors' withdrawals of their money were driven by notifications of a cyberattack.

There are numerous examples of successful AI applications. Predictive analytics were implemented by an acknowledged private Indian bank to figure out clients who were most likely to default based on patterns in historical data. One multinational helped another bank use AI to develop special, customized interactions through micro-segmentation and consumer profiling. n an attempt to boost public trust in the financial system, the RBI is currently integrating AI/ML and other technological advancements into its online complaint management system. The supervisory sandbox (RS) mechanism, introduced by the Reserve Bank in 2019, allows banks to test new products, services, or business models. Usually, these tests take place in a live, controlled environment with particular oversight and safety precautions. Products related to retail payments, cross-border payments, lending to micro, small, and medium-sized enterprises (MSME), and the detection and prevention of financial fraud have all been examined by earlier cohorts

While fraud detection, online reputation management, and customer insights are all possible to benefit from artificial intelligence (AI), its ethical use requires human oversight. For many years to come, banks will benefit enormously from the moral and regulatory coherence of AI-driven systems as well as from proper application of AI.By taking these actions, banks may grow more robust to risk and ready for an unpredictable economic future.

Conclusion:

The RBI established a comprehensive set of regulations for risk management in the Indian banking industry, which are based on the CAMELS framework. Apart from adhering to the statutory standards, banks have also implemented risk management techniques that have been tailored to their own risk appetite as well as complicated operational processes. Over the preceding five years, the majority of top Indian banks have built their risk management strategy around capital adequateness, asset quality, and earnings. Major Indian banks no longer factor in the costs of liquidity as well as capital in the majority of their risk-taking practises.

References:

1. RBI. Annual Report 2022–23
2. RBI. Financial Stability Report 2022.
3. Linbo Fan, L. (2004). Efficiency versus risk in large domestic US. Managerial Finance, 30 (9).
4. Hahm, J. H. (2004). Interest rate and exchange rate exposures of banking institutions in pre-crisis Korea. Applied Economics, 36 (13).
5. Niinima¨ki, J. P. (2004). The effects of competition on banks‟ risk taking. Journal of Economics, 81 (3).
6. Wetmore, J. L. (2004). Panel data, liquidity risk, and increasing loans-to-core deposits ratio of large commercial bank holding companies. American Business Review, 22 (2).
7. Wang, A. T., & Sheng-Yung, Y. (2004). Foreign exchange risk, world diversification and Taiwanese ADRs. Applied Economics Letters, 11 (12).
8. Dr. Krishn A.Goyal, Risk Management in Indian Banks –Some emerging issues. Int. Eco. J. Res., 2010 1 (1) 102-109
9. Pyle, H. David (1997); Bank Risk Management Theory, Working paper RPF-272, Haas School of Business, University of California, Berkeley.Page-2.
10. Santomero, Anthony M. (1997), “Commercial Bank Risk Management: An Analysis of the Process”, Journal of Financial Services Research, 12, 83-115.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

A Geographical Analysis of Sex Ratio of Jalna District (Maharashtra)

Dr. Vaijnath Kantiram Chavan
Assistant Professor & Research Guide, Department of Geography,
JET's, Z.B.Patil College, Dhule
Affiliation: Kavayitri Bahinabai Chaudhari North
Maharashtra University, Jalgaon
Corresponding Author- Dr. Vaijnath Kantiram Chavan
Email: chatanvk2011@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11177690

Abstract:

Population enumeration in terms of gender composition is a key indicator to monitor the development pulse of a country and sex ratio is a tool to determine gender equity of the population. Sex ratio in India, is defined as the number of females per 1000 males in a population whereas internationally sex ratio is defined as number of males per 100 females. In developing countries such as India, sex ratio is a generally skewed in favour of the males. The prevailing patriarchal society creates a gender imbalance by viewing the male as an asset and the female as a liability for the family. Sex composition is of great interest to the population geographers. Sex ratio is a noteworthy demographic and cultural index. The ratio can reflect biological, social, economic and migration characteristics of population

Census 2001 recorded a sex ratio of 951females per 1000 males in the district . This is higher compared to the state average 922. The sex ratio in Jalna district has remained higher than that of state from 1901 to 2001. As regards total areas sex ratio of the state level declined by 56 points and at the district level it declined by 47 points during the last 100 years. Similarly the sex ratio for the rural areas of the state decreased by 43 points and for the district it decreased by 47 points during 1901 – 2001. For the urban areas of the state, the sex ratio increased by 11 points and for the district it decreased by 2 points during the period 1901 – 2001.

An official Census 2011 detail of Jalna, a district of Maharashtra has been released by Directorate of Census Operations in Maharashtra. Enumeration of key persons was also done by census officials in Jalna District of Maharashtra. In 2011, Jalna had population of 1,959,046 of which male and female were 1,011,473 and 947,573 respectively. In 2001 census, Jalna had a population of 1,612,980 of which males were 826,903 and remaining 786,077 were females. Jalna District population constituted 1.74 percent of total Maharashtra population. In 2001 census, this figure for Jalna District was at 1.66 percent of Maharashtra population. There was change of 21.46 percent in the population compared to population as per 2001. In the previous census of India 2001, Jalna District recorded increase of 18.23 percent to its population compared to 1991.

Keywords**:** *Tahsil wise Sex Ratio of Jalna District A Geographical Analysis.*

Introduction:

Sex ratio means the number of females per thousand males. Sex ratio in an index of socio-economic conditions prevailing in an area and is useful tool for regional analysis. It has a profound effect on the demographic structure of a region. It is an important feature of any landscape. The mortality rate is closely linked with the socio-economic development, there fore the developed countries where the nursing facility and medical care are available in abundance where are the maternity death are absent and where the children of both sexes are equalty cared for the male mortality rate is higher than the female mortality rate at all ages and more so among the infants.

Human population is dynamic in its behaviour, and influence with many natural as well as man mad factor. But the basic population demographic characters of a population are mostly dependents incidence of birth, incidence of death and act of marriages (K. B. Kankure to wmen population is sex ratio in any country, states, and regions or especially in society (B. D. Miller 1989). In India shortfall and scarcity of women has become a striking feature of its population characteristic. Indeed, it's due to the similar situation states, district and taluka levels in all recorded data of census history (Agnihotri Satish 200 and A. J. Barakade 2012). The consistently decline female population shows the higher ratio of males in the total population in any region and become a critical alarming condition especially for demographic scholars. It is necessary to identify the population ratio at micro-level (P.B. Waghmare and P.A. Khadke 2014).

Landscape sex ratio effects on demographic elements like the marriage, both rate etc and non-demographic elements like migration and business

etc. disequilibrium in number of man and woman effects on social and economic life. Sex ratio will be equal to one of the society of health care and the proportion of the male and female version of equals for the country, if theses are birth and death rate for low, it means that abundance is adults and old person and number of males that have lesser in the society. Lack of higher education, social awareness, negative towards female children, bad convention in the society are some of the major reason for disparity for sex ratio. This is disparity shold be controlled otherwise upcoming years in the society will be experience in very bad scenario

Study Area:

For the study Jalna district has been selected. The district is located in the central part of Marathwada region in Maharashtra State. Jalna district lies between 19º 10' and 20º 30' North latitudes and 75º 40' and 76º 40' East longitudes. The north-south extension of Jalna district is 150 Kms and east-west stretch of the district is 110 kms. Jalna district has a significant location on Deccan plateau. Except Ajanta and Satamala range and river basins, majority part of the district comes under plateau region. The region has major portion under flat topography; hence it supports high concentration of population. Jalna district comprising 8 tahsils, 4 sub-divisions and eight panchayat samities. The geographical area of Jalna district is 7727 Sq. KM. According to 2011 census, the total population of Jalna district has 19, 59,046. Out of this total population, the men population were 10,11,473, whereas women population were 9,47,573. Sex ratio in district is 937. About 80.73% population lives in rural area on the other hand only 19.26% population lives in urban area. The 2011 census shows about 71.09% literacy rate in the district.

Location Map Jalna Distract:

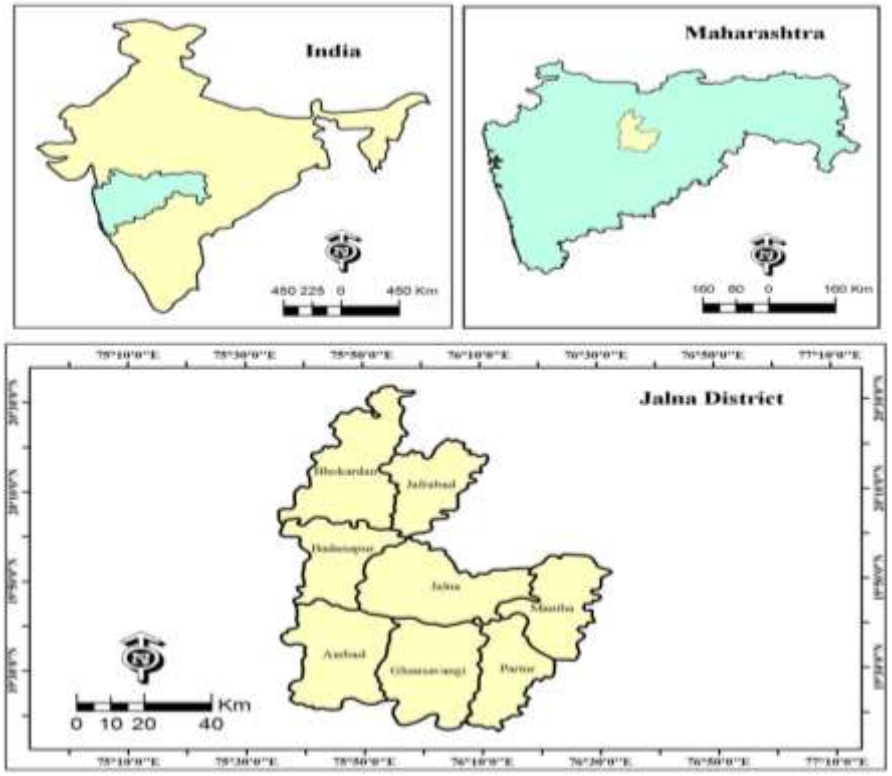

Objective:

1. To study the sex ratio of population in Jalna District.
2. To study changing pattern of population sex ratio during 1991-2011.

Data Base Methodology:

This study is based on the reliable and accurate census data. The required secondary data will be collected from the following sources. Census of Maharashtra and District census handbook (1991 to 2011). Published records of the Government like. Socio-economic Review, Census of Maharashtra, Records of Zilla Parishad, District Statistical Abstract. District Gazetteers. To calculate the sex-ratio of population formula will be used as given below.

$$\text{Sex Ratio} = \frac{\text{Female Population}}{\text{Male Population}} \times 1000$$

Discussion and Result:

Sex Ratio in Maharashtra and Jalna District – 1951 to 2011:

Jalna District has its highest total sex ratio i.e 976 in 1951 whereas the lowest has been observed for recent decade 2011, i.e 937 females per 1000 males, Maharashtra state has a recorded 941 sex ratio in 1951 as the highest and lowest is observed in 2001 census i.e.922sex ratio of Jalna distract is more than the state average. A remarkable negative change has been observed here, i.e. 1951 census has recorded highest sex ratio whereas recent decades have recorded lowest sex ratio.

Table No: 1. Sex Ratio in Maharashtra and Jalna District –1961 to 2011

Year	Sex Ratio of Maharashtra	Sex Ratio of Jalna District
1951	941	976
1961	936	970
1971	930	959
1981	937	970
1991	934	958
2001	922	951
2011	929	937

Source: Census of India 2001 and 2011, District Census Handbook, 1991 and Socio – Economic review and statistical abstract in Jalna district.

Graph No 1: Sex Ratio in Maharashtra and Jalna District –1961 to 2011

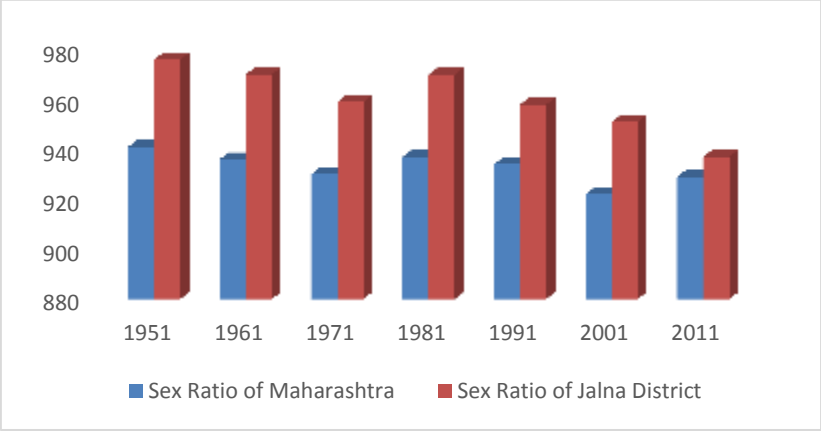

Tahsil wise Sex Ratio in Jalna District – 1991 to 2011.

The tahsil wise analysis shows the dreadful condition of sex ratio in the study region. According to this analysis, it is clearly shown that the sex ratio for the study region was high in 1991 period, but it has dropped down during next period. Below mention table shows the analysis of sex ratio in Jalna district which also shows fluctuation of sex ratio in last two decades. In the first decade 1991 highest sex ratio (988) observed in Jafrabad and Partur (975) tahsil and lowest sex ratio observed in Bhokardan tahsil. In the next decade 1991 sex ratio decline in all tahsil and highest sex ratio observed in Jafrabad tahsil and lowest sex ratio observed in Jalna tahsil.

Sex Ratio -1991:

Table No. 2 Shows that, as per 1991 Census in Jalna district, total sex ratio was 958. As per 1991 census, the highest sex ratio was found in Jafrabad (988) tahisl where as the lowest sex ratio was recorded in 943 Jalna tahsil. As per 1991 Tahsil wise sex retio analysis was found in partur (975), Ambad (966), Ghansawangi (959), Badnapur (954) Bhokardan (952), and Mantha (949) tahsils in the study region.

Table no 2: Tahsil wise Sex Ratio in Jalna District – 1991 to 2011

Sr. no	Tahsil Name	Year			Fluctuations in the sex Ratio	
		1991	2001	2011	1991-2001	2001-211
1	Bhokrdan	952	946	928	06	18
2	Jafrabad	988	960	931	18	29
3	Jalna	943	950	935	07	15

4	Badnapur	954	948	934	06	14
5	Ambad	966	956	946	10	10
6	Ghansawangi	959	955	942	04	13
7	Partur	975	968	948	07	20
8	Mantha	949	959	932	10	27
9	Total	958	955	937	03	18

Source: Census of India 2001 and 2011, District Census Handbook, 1991 and Socio – Economic review and statistical abstract in Jalna district.

Sex Ratio -2001:

Graph no. 2 Shows that, as per 2001 Census in Jalna district, total sex ratio was 955. As per 2001 census, the highest sex ratio was found in Partur (968) tahisl whereas the lowest sex ratio was recorded in (946) Bhokardan tahsil. As per 2001Tahsiwise sex retio analysis was observed in Jafrabad (960), Mantha (959), Ambad (956), Ghansawangi(955), Jalna (950), Badnapur (948) tahsils in the study region.

Graph No 02: Tahsil wise Sex Ratio in Jalna District – 1991 to 2011

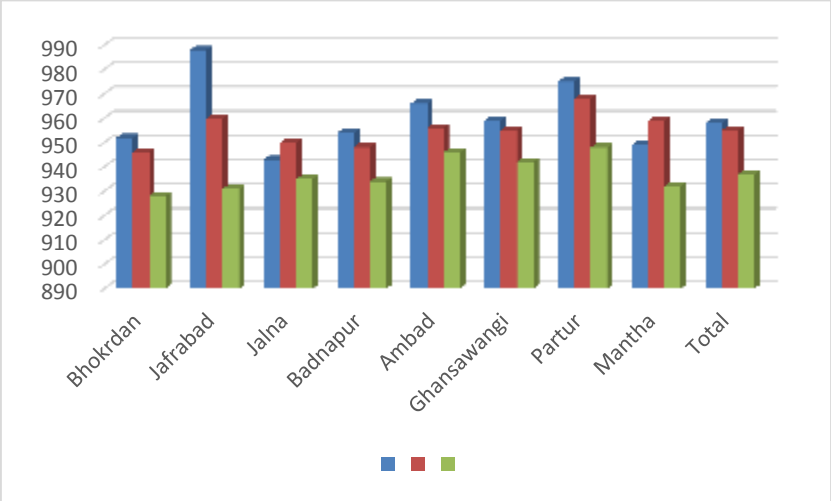

Sex Ratio -2011:

Graph No. 03 Shows that ,as per 2011 Census in Jalna district, total sex ratio was 937. As per 2011 census, the highest sex ratio was found in Partur (948) tahisl where as the lowest sex ratio was recorded in (928) Bhokardan tahsil. As per 201Tahsiwise sex retio analysis was observed in Ambad (946), Ghansawangi (942) Jalna (935) Badnapur (934) Mantha (932), and Jafrabad (931) tahsils in the study region.

Fluctuation Sex Ratio:

In the first decade 1991-2001 highest fluctuation18 have observed in Jafrabad tahsil and lowest were in 02 in Bhokrdan tahsil. For the last decade 2001-2011 highest fluctuation 29 has been in Jafrabad tahsil and lowest fluctuation 10 was observed in Ambad tahsil.

Table No 03: Jana Distract – Sex Ratio

Females per thousand Males	Number of Tahsils		
	1991	**2001**	**2011**
Below 925	**00**	**00**	**00**
925 to 959	**05**	**06**	**08**
Above 960	**03**	**02**	**00**

Source: Census of India 2001 and 2011, District Census Handbook, 1991 and Socio – Economic review and statistical abstract in Jalna district.

Graph No 3: Fluctuation of Sex Ratio in Jalna District

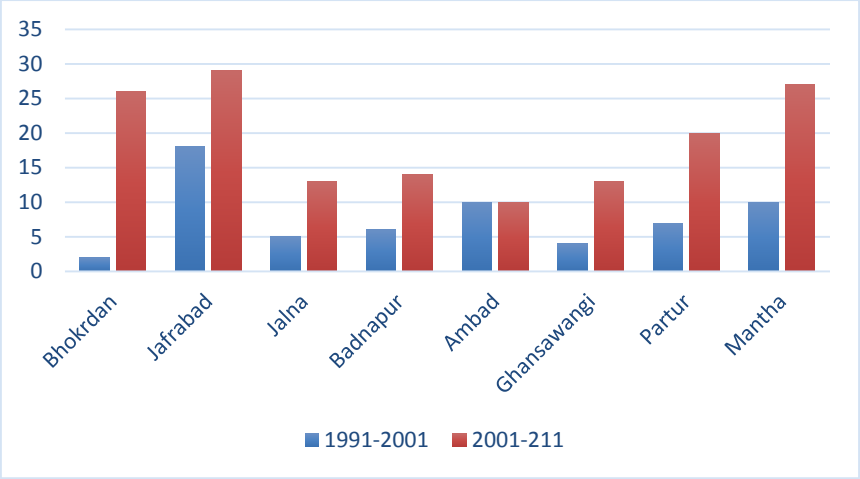

Areas of High sex ratio (Above 960)

In the census year 1991 there were 03 tahsil were found in this high sex ratio group. In the next census year 2001 there were 02 tahsil noticed, 00 tahsil were observed in 2011.

Areas of Moderate sex ratio (925-959)

In the census year 1991 there were 05 tahsil observed in moderate group, next decade 06 tahsil were observed in this group. Last decade 08 tahsil was foundin the moderate group.

Areas of Low sex ratio (Below 925)

In the census year 1991, 2001, 2011 none of tahsil falls in the areas of Low sex ratio.

Conclusion:

There are many responsible factors behind the declining sex ratio in Jalna District such as education, poverty, male dominancy, lack of women empowerment, the social status of women and finally thinking of the human being etc. Jalna District has its highest total sex ratio i.e 976 in 1951 whereas the lowest has been observed for recent decade 2011, i.e 937 females per 1000 males, Maharashtra state has a recorded 941 sex ratio in 1951 as the highest and lowest is observed in 2001 census i.e.922 sex ratio of Jalna distract is more than the state average. In the first decade 1991 highest sex ratio (988) observed in Jafrabad tahsil and lowest sex ratio observed in Bhokardan tahsil.In the next decade 1991 sex ratio decline in all tahsil and highest sex ratio observed in Jafrabad tahsil and lowest sex ratio observed in Jalna tahsil. As per 2001 census, the highest sex ratio was found in Partur (968) tahisl where as the lowest sex ratio was recorded in (946) Bhokardan tahsil. As per 2011 census, the highest sex ratio was found in Partur (948) tahisl whereas the lowest sex ratio was recorded in (928) Bhokardan tahsil. In the 2001-2011 highest fluctuation 29 has been in Jafrabad tahsil and lowest fluctuation 10 was observed in Ambad tahsil.

The sex ratio for the Maharashtra State large variation during the study period. Proportion of females per thousand males is not satisfactory in the study region. At the policy level there emphasis has been laid on gender equality, but nothing has been done to alter the fundamentals of the family system in order to make daughters and sons equally valuable to their parents.

References:

1. Agnihotri, Satish, Richard Palmer, Jones and Ashok Parikh (2002): Missing women in India district: A quantitative analysis, Struct. Chang. Econ. Dynam. 13 (3), Pp.285-314.
2. Barakade, A. J. (2012): Declining sex ratio: an analysis with special reference to Maharashtra state, Geoscience *Research*, 3 (1): 92-95
3. Bardhan P. (1988), Sex Disparity in child survival in rural India, 473-480.
4. Census of India. (2011): Final population totals series 1:
5. India Registrar General and Census Commissioner India.
6. Franklin, S.H. (1956): "The Pattern of Sex Ratio in New Zealan ", Economic Geography.
7. D. Miller (1989), Changing Pattern of Juvenile Sex Ratio in India: 1961 to 1971, Economic and Political Weekly, V ol. XXIV, No. 22, 1229-36, June 3.9.
8. K. B. Kankure (2011), Astudy of Sex Rato in Parbani District (M. S.), International Referred Research Journal, Vol. 3 (31).
9. P.B. Waghmare and P.A. Khadke (2014), "Urban sex ratio of Nanded district of Maharashtra state (India),"Review of Research, Vol. 3, Issue 10 I. M. Factor 2.1002, ISSN 2249- 894X, July 2014. P 1-7.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

Harvesting Innovation: Advancements in Sustainable Agriculture Practices

Dr. Karuna N. Raut
Assistance Professor, Department of Economics,
Sangameshwar College (Autonomous) Solapur
Corresponding Author- Dr. Karuna N. Raut
DOI- 10.5281/zenodo.11177700

Abstract:

Sustainability has many facets. Environmental sustainability, economically and socially sustainable agriculture system is one that enables farms of all sizes to be profitable and contribute to their local economies. Such a system supports the next generation of farmers, deals fairly with its workers, promotes racial equity and justice, creates access to healthy food for all, and prioritizes people and communities over corporate interests.

There's a whole field of research devoted to achieving these goals agroecology, the science of managing farms as ecosystems. By working with nature rather than against it, farms can avoid damaging environmental impacts without sacrificing productivity or profitability. And by prioritizing science that addresses the interconnectedness of environmental, economic, and social factors, we can create a truly sustainable system.

Introduction:

Sustainable agriculture is farming in sustainable ways meeting society's present food and textile needs, without compromising the ability for current or future generations to meet their needs. It can be based on an understanding of ecosystem services. There are many methods to increase the sustainability of agriculture. When developing agriculture within sustainable food systems, it is important to develop flexible business process and farming practices. Agriculture has an enormous environmental footprint, playing a significant role in causing climate change (food systems are responsible for one third of the anthropogenic greenhouse gas emissions), water scarcity, water pollution, land degradation, deforestation and other processes; it is simultaneously causing environmental changes and being impacted by these changes. Sustainable agriculture consists of environment friendly methods of farming that allow the production of crops or livestock without damage to human or natural systems. It involves preventing adverse effects to soil, water, biodiversity, surrounding or downstream resources—as well as to those working or living on the farm or in neighboring areas. Elements of sustainable agriculture can include permaculture, agroforestry, mixed farming, multiple cropping, and crop rotation.

Sustainability in agriculture relates to the capacity of an agroecosystem to predictably maintain production through time. A key concept of sustainability, therefore, is stability under a given set of environmental and economic circumstances that can only be managed on a site-specific basis. If the perspective of sustainability is one of bias against the use of biological and chemical technology, and espouses a totally natural ecosystem, then agriculture as a practice is already excluded. If, on the other hand, the perspective of sustainability is one of preservation of non-renewable resources within the scope of the agricultural enterprise, then the objective is not only achievable, but good business practice and good environmental management.

Sustainable agriculture practices:

Through decades of science and practice, the following farming practices have proven effective in achieving sustainability, especially when used in combination:

Rotating crops and embracing diversity:

Planting a variety of crops can have many benefits, including healthier soil and improved pest control. Crop diversity practices include intercropping (growing a mix of crops in the same area) and complex multiyear crop rotations.

Planting cover crops and perennials:

Cover crops such as clover, rye, or hairy vetch are planted during off-season times when soils might otherwise be left bare, while perennial crops keep soil covered and maintain living roots in the ground year-round. These crops protect and build soil health by preventing erosion, replenishing soil nutrients, and keeping weeds in check, reducing the need for fertilizers and herbicides.

Reducing or eliminating tillage:

Traditional plowing (tillage) prepares fields for planting and prevents weed problems but can cause soil loss. No-till or reduced-till methods, which involve inserting seeds directly into undisturbed soil, can reduce erosion and improve soil health.

Applying integrated pest management (IPM):

A range of methods, including mechanical and biological controls, can be applied systematically to keep pest populations under control while minimizing use of chemical pesticides.

Integrating livestock and crops:

Industrial agriculture tends to keep plant and animal production separate, with animals living far from the areas where their feed is produced, and crops growing far away from abundant manure fertilizers. A growing body of evidence shows that a smart integration of crop and animal production can make farms more efficient and profitable.

Adopting agroforestry practices:

By mixing trees or shrubs into their operations, farmers can provide shade and shelter that protect plants, animals, and water resources, while also potentially offering additional income from fruit or nut crops.

Managing whole systems and landscapes:

Sustainable farms treat uncultivated or less intensively cultivated areas as integral to the farm. For example, natural vegetation alongside streams, or strips of prairie plants within or around crop fields, can help control erosion, reduce nutrient runoff, and support bees and other pollinators and biodiversity in general.

What many of these practices have in common is their focus on soil. Keeping farm soils protected and teeming with living organisms can solve many of the problems associated with industrial agriculture. Healthy, living soil promotes healthy crops, holds water like a sponge, prevents pollution, and helps ensure that farmers and their communities can thrive.

Another key theme connecting many of these practices is diversification. When it comes to agriculture, the most sustainable and productive systems are more diverse and complex—like nature itself.

Key Components of Smart Agriculture:

1. Precision Farming: Discover how precision farming technologies, including GPS-guided tractors and drones, enable farmers to optimize field-level management with pinpoint accuracy, reducing resource waste and increasing crop yields.
2. IoT Sensors and Data Analytics: Explore the role of Internet of Things (IoT) sensors in collecting real-time data on soil health, weather conditions, and crop growth, coupled with data analytics for informed decision-making.
3. Automated Machinery and Robotics: Delve into the world of automated machinery and robotics, from autonomous tractors to robotic harvesters, streamlining labor-intensive tasks and enhancing overall farm efficiency.
4. Smart Irrigation Systems: Examine the implementation of smart irrigation systems that adjust water usage based on real-time data, reducing water waste and ensuring optimal moisture levels for crops.
5. Crop Monitoring with Satellite Imagery: Understand how satellite imagery and remote sensing technologies provide farmers with a bird's-eye view of their fields, aiding in crop monitoring, disease detection, and yield prediction.
6. Block chain in Supply Chain: Investigate the role of block chain technology in enhancing transparency and traceability in the agricultural supply chain, ensuring the integrity of food products from farm to table.

Benefits and Sustainability:

1. Resource Efficiency: Highlight how Smart Agriculture minimizes resource usage, including water, fertilizers, and pesticides, promoting sustainable farming practices.
2. Increased Productivity: Showcase the positive impact of technology integration on overall farm productivity, allowing farmers to produce more with fewer resources.
3. Data-Driven Decision-Making: Emphasize the importance of data-driven insights in enabling farmers to make informed decisions, optimize crop management, and respond proactively to changing conditions.

Challenges and Future Outlook:

1. Adoption Challenges: Discuss the challenges farmers may face in adopting new technologies, such as initial costs, training, and connectivity issues in rural areas.
2. Cybersecurity Concerns: Address the importance of robust cybersecurity measures to protect sensitive farm data and ensure the secure functioning of Smart Agriculture systems.
3. Future Innovations: Explore upcoming innovations in Smart Agriculture, from AI-powered crop prediction models to the integration of drones for advanced monitoring and analysis.

Conclusion:

Sustainability is indeed an issue of survival, but is far broader than the concept of habitat destruction and soil erosion. Sustainability includes the goal of food production, welfare of the food producers, and preservation of nonrenewable resources. To that end, technology of all types has been and will be the enabling man-made component that will link these two overriding objectives. Indeed, history confirms that technology has been essential to agricultural productivity/stability, current breakthroughs in technology confirm that the discovery and development of new technologies is a sustainable endeavor, and common sense directs us

to the conclusion that technology will enable Sustainable Agriculture.

References:

1. Dr. Ramkumar Sharma: Sustanable Development In India
2. Dr. Kumar Swammi: Agricultural Development Problems And Issused
3. Dr. Mukund S. M.: Sustainable Agriculture Practices
4. Published June 2023 ISBN: 978-1-64997-684-0 Advances in Sustainable Agriculture

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

Fish Diseases – Causes, Symptoms and Treatments

Dr. Korde Seema
Associate Professor, Azad Mahavidyalaya, Ausa, Dist.- Latur, MS, India.
Corresponding Author- Dr. Korde Seema
Email: seemakorde9@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11177716

Abstract:

Like other animals, fish can as well suffer from various diseases. Fish diseases influence the endurance and growth rates of fish under culture. Known that drug treatments are pricey, fish diseases consistently lead to lower harvest and higher cost. All fish bear parasites and pathogens. Disease is a crucial agent which affects fish mortality, particularly when fish are young. Pathogens causing fish diseases consist of viral infections, fungal infections, bacterial infections, water mould infection, protozoan infections, etc. Fish are also exposed from diverse environmental pollutants, containing drugs and chemicals. The most common fish diseases, particularly in freshwater aquaria, including gill disease, dropsy, columnaris, ick (ich), tail and fin-rot, fungal infections, pop-eye, white spot disease, swim bladder disease, cloudy eye, lice and nematode worms infestation, constipation, chilodonella, anorexia, ergasilus, henneguya, glugea, hexamita, hole-in-the-head disease, leeches in aquaria, injuries, lymphocystis, marine velvet, and neon-tetra disease, etc. Antibiotics are commonly used to control fish diseases which were caused by bacteria, but there is a rising risk of developing antibiotic resistant strains of bacteria. To lessen certain losses, it is vital to take safety measures to prevent the fish diseases and reduce the levels of pathogenic orgaisms in water bodies. It is also vital to prevent water quality from deteriorating and to toughen the natural resistance of the fish stock. Usual monitoring of fish health is an efficient way to identify causes of disease and appropriate treatments. As such, the sufficient care and treatment should be given to the infected fish.

Keywords: Diseases, Fish, microorganisms, pathogens, symptoms and treatment

Introduction:

Fish plays a significant role in food security and in human nutrition to the population of the world. An investigation by the World Fish Center revealed that 1/6th population of the world derives its primary animal protein requirement from fish. Consumption of fish has doubled since 1973, especially in the Asian Countries including India (FAO, 2002). The Investigation In fish disease (Das et al., 1994; Ghosh et al, 1987; Das and Haidar, 1987; Kabata, 1985; Tripathi, 1952) carried out so far limited to Identification of diseases and Gopalkrishna, (1961) suggested some remedial measures. Since the high yielding technology such as semi-intensive culture method is of recent origin in the country, information of diseases occurring are rather meager which is evident from the paucity of literature on the subject in the country. Due to the Diseases and aberration, the quality of cultured fish become lesser which further affect their aesthetic demand, growth and the survival. Selling of these diseased and aberrated fishes is very tough and leads to the economical loss. In the present article we have reported the different diseases caused by the bacteria and fungi at local markets of Ausa, Dist: Latur.

During routine sampling if fishes were examined with the symptoms of any such disease or abnormalities were collected. From the study, the major diseases and aberrations were dropsy, deep body ulcers, fin rot, red boils, white patches, red sores etc. In the present study we have also suggested some curative measures and treatment possibilities in relation to the above said diseases and aberration. Further research is necessitating identifying the factors causing these diseases, aberrations and their medication to enable the development of aquaculture in a sustainable manner, particularly among small and medium-scale fish farmers.

The present study will help to establish a link between water quality deterioration, environmental stressor, physiological performance of the fishes and parasitic infection. The present Investigation will also give an insight of the causes of disease and is it relationship with the environmental stressor. This will facilitate to undertake necessary management measures for remedy.

Information generated by this study will lessen to a great extent the gap in our knowledge on the subject. It is hoped that the knowledge accumulated will go long way in addressing some of the problems of the farmers.

Fungal Diseases of Fishes:

1. Argulosis:

Symptoms:

Argulosis caused due to Argulus (Fish louse). The fish rubs itself against an object, which are clamped fins. The fish louse is an about 5mm long flattened mite like crustaceans which attaches itself to the fish body. They irritate the host fish containing clamped fins, which turn into restless and may exhibit inflamed region where the lice found.

Treatment:

If the fish is larger and light infestations, the lice can be easily picked off with a pair of forceps. In another instance can best be done with a 10min to 30min bath in 10mg/litre of potassium permanganate or the whole tank can be treated with 2mg/liter, but the drawback of this method is complicated which dyes the water.

2. Ichthyosporidium (Swinging Disease):

It is called Swinging disease.

Symptoms:

Slowness, external cysts and sores, hollow belly and loss of balance. Ichthyosporidium is a microbe (fungus), but it manifests itself internally. It primarily damage s the liver and kidneys, and spread everywhere else. The symptoms differ. The fish may become sluggish, loosely balanced, show hollow bellies and eventually show ecternal cysts or sores (Klinger R.E., and Floyd R.F., 1996).

Treatment:

1% solution of Phenoxethol and Chloromycetin added to food which may be effective. But both of these treatments, if not examined with caution, could pose a threat to your fish. It is best, if diagnosed soon adequately, to destroy the concerned fish before the spread of the disease.

3. Saprolegnia:

Symptoms:

Cotton like growth on the skin can coat large areas of the fish, fish eggs become white. Fungal attacks constantly follow some other health problems such as parasitic attack, bacterial infection or injury. The symptoms are whitish or grayish growth on the skin and fins of the fish. Ultimately, if not treated, these growths will turn cottony looking. The fungus, if left untreated, will eventually consume away on the fish until it finally dies (Jhingran V.G., 1991).

Treatment:

Use Phenoxethol (1%) solution in distilled water. Add 10ml per litre to this solution. If needed repeat these procedure after a few days, but only once more as three treatments could be dangerous inhabitants. If the symptoms are severe the fish can be immediately removed and futhergoing treated with a small amount of mercurochrome or providone iodine. Most breeders will employ Methylene blue solution at a concentration of 3mg/lit to 5mg/lit as a preventive measure after the eggs are laid.

Bacterial Diseases of Fishes:

Generally bacterial diseases are characterized by red streaks/spots and swelling of the eye or abdomen.

I. Red pest:

Symptoms:

Bloody streaks on body, fins and tail appear, so it is called red pest.

Treatment:

External treatments are frequently not effective as the disease is internal.

At the beginning of disease:

1. Treat the tank with a disinfectant and wash the tank as best as possible.
2. To disinfect, use a 0.2% solution of acriflavine or monacrin at the rate of 1ml/lit using. Both disinfectants will color the water, but the color disappears as the disinfectant dissipates.
3. Do not feed a lot while the fish in being treated.
4. If the fish do not seem to respond satisfactorily, discontinue the disinfecting process. Further add an antibiotic to the food. 1% of antibiotic may be gently mixed with flake food. If you persist the fish in

hungry condition, they should readily eat the mixture prior to the antibiotic dissipates. Antibiotics typically available in 250mg capsules. If added to 25g of flake food, one capsule should be enough to treat dozens of fishes. A good antibiotic is Chloromycetin and tetracycline.

II. Mouth Fungus:

Symptoms:

White cottony patches around the mouth. It seems like a fungus which attack of the mouth, that's why it is called mouth fungus. It is in fact caused from the bacterium *Chondrococcus columnaris*. In the initiation period, a white or grey line shows around the lips and afterward short tufts appear from the mouth like fungus. This disease may be lethal owing to the production of toxins and the inability to eat. Hence, at an early stage, treatment is essential.

Treatment:

Penicillin at 10000 units/lit is a very effective treatment. Second dose should be given in two days or use Chloromycetin, 10mg/lit to 20mg/lit with a second dose in two days.

III. Dropsy:

Symptoms:

Bloating of the body, protruding scales. Dropsy is arising due to bacterial infection of the kidneys, which causes renal failure or fluid accumulation. The fluids in the body build up causing the fish to bloat up and the scales to protrude.

Treatment:

An efficient treatment is to add up an antibiotic to the food. With flake food, carefully mix 1% of antibiotic. Antibiotics in 250mg capsules if added to 25g of flake food will be sufficient to treat dozens of fishes. A good antibiotic is Chloromycetin or use tetracycline.

IV. Scale Protrusion:

Symptoms:

Protruding scales without body bloat. Bacterial infection of the scales and body causes scale protrusion. A successful treatment is to put in an antibiotic to the food. With flake food, use about 1% of antibiotic like Chloromycetin or tetracycline.

V. Tail Rot and Fin Rot:

Symptoms:

Disintegrating fins which can be lessened to stumps, exposed fin rays, reddened spots at the bottom of fins, skin ulcers having grey or red margins, blood on the sides of fins, cloudy eyes. The causal organism is the bacteria Aeromonas. If tank conditions aren't good an infection are often caused from an easy injury to the fins or tail. Fin and tail rot are the symptoms of Tuberculosis. Basically, the tail and fins become frayed or lose color.

Treatment:

Treat the water or fish with antibiotics. A good antibiotic is Chloromycetin or tetracycline. Treatment of 1% Copper sulphate is also available.

VI. Ulcer:

Symptoms:

Loss of appetite and slow body movements. It is caused by bacteria Haemophilus.

Treatment:

Give dip treatment in 1% Copper sulphate for one minute for a period of 3to 4 days. Antibiotics chloramphenicol and oxytetracycline may be helpful in acute infection.

Conclusion:

Fish suffer from various diseases as they can bear several pathogens and parasites. Fish diseases are caused by bacteria, fungi, water moulds, protozoa, etc. Fish are also exposed from several environmental pollutants, including chemicals and drugs. Common fish diseases include columnaris, gill disease, dropsy, tail and fin-rot, fungal infections, white spot disease, pop-eye, cloudy eye, swim bladder disease, lice and nematode worms infestation, water quality induced diseases, anorexia, constipation, chilodonella, tuberculosis, ergasilus, leeches in aquaria, henneguya, marine velvet, hexamita, hole-in-the-head disease, glugea, injuries, lymphocystis, and neon-tetra disease, etc. Antibiotics are usually used to control fish diseases which caused by bacteria.

References:

1. Das, M. K. and Haidar, D. P. (1987). Urceolariid ciliates of the genus. Tripartietla invading gills of freshwater cultured carps in India. *Arch. Protistenk*, 134:169-178.
2. Das, M. K. (1994). Outbreak of the fish disease, Epizootic Ulcerative Syndrome in India: pn oyerview. In: Roberts. R. J., Campbell, B. and Macrae, I. H.(eds.) *Proc. Reg, Sem. Eepizootic Ulcerative Syndrome*, pp. 21-35.

3. FAO (2002). The state of world fisheries and Aquaculture. FAO Fisheries Department, Rome.
4. Ghosh, A. K., Datta, N. C. and Laha, G. C. (1987). Observations on *Dactylogyrid trematodes* of Catla catla from Hooghly, West Bengal, India. *J. Inland Fish. Soc. India*, 19: 53-60.
5. Gopalkrishnan, V. (1961). Observation on infectious dropsy of Indian major carps and its experimental induction. *J. Sci. Ind. Res*., 20 (3): 357-358.
6. Jhingran V.G. (1991). Fish and Fisheries of India. Delhi: Hindustan Publishing Corporation (INDIA).
7. Kabata, Z. (1985): Parasites and diseases of fish cultured in the tropics. Taylor and Francis, London, pp. 287.
8. Klinger R.E., Floyd R.F. (1996). Fungal diseases of fish. Fact sheet VM 97, FAIRS, Florida.
9. Tripathi, Y.R. (1952): Studies on parasites of Indian fishes. 1, Protozoa: Myxosporidia together with a checklist of parasitic protozoa described from Indian fishes. *Rec. Indian Mus*.50: 63-88.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

Challenges in Education

Dr. Vinaya Keshav Kamble
Asst.Prof., T. K. Kolekar Arts and Commerce College Nesari
Corresponding Author- Dr. Vinaya Keshav Kamble
Email: vedantkamble10@gmail.com
DOI-10.5281/zenodo.11177722

Abstract:
In the highly complex education system there may be various combinations of the different approaches to teaching and probably no 'pure' convergent or divergent teaching. Still, the tendency in the education system of today is toward the convergent approach. In fact, among the current suggestions for implementing educational reforms to deal with the considerable problems of the education system, there has been a strong emphasis on setting convergent goals, an aspect of which is the use of across-the-board standardized testing. Testing has been commonly viewed as a prudent way to determine the success or failure of the teaching and learning process. There has been a relatively limited use of other means of evaluation which are more complicated and more demanding in terms of application and interpretation.

Introduction:

The rapid changes and increased complexity of today's world present new challenges and put new demands on our education system. There has been generally a growing awareness of the necessity to change and improve the preparation of students for productive functioning in the continually changing and highly demanding environment. In confronting this challenge it is necessary to consider the complexity of the education system itself and the multitude of problems that must be addressed. Clearly, no simple, single uniform approach can be applied with the expectation that significant improvements of the system will occur.

As we consider these problems, we become increasingly cognizant of the various possibilities of using concepts and methods of the study of complex systems for providing direction and strategies to facilitate the introduction of variable and successful changes are not likely to be effective in cases such as the education system, and that providing a balance or coexistence of what seem to be opposites may provide the greatest opportunities for successful courses of action. In the following we consider Integrating the commonly polarized goals of education; i.e. the goal that focuses on transmitting knowledge with the goal that emphasizes the development of the individual student.

Adapting teaching to different student characteristics by using diverse methods of teaching. Adaptation to the ability levels, patterns of different abilities, learning styles, personality characteristics, and cultural backgrounds.

Integrating the curriculum by developing inter-disciplinary curriculum units that enable students to acquire knowledge from different disciplines through a unifying theme while having the opportunity to contribute in different and special ways to the objectives of the integrated units.

Educational Goals

The approaches to teaching can be categorized according to major educational goals that affect teaching strategies. On one hand the goal of education is viewed as the transmission of knowledge by the teachers to the students. On the other hand the goal of education is viewed as facilitating students' autonomous learning and self expression. The former approach which converges toward the teaching of specified subject matter, may be termed 'convergent' teaching and the latter approach which stresses open ended self-directed learning may be termed 'divergent' teaching. The convergent approach is highly structured and teacher-centered; the students are passive recipients of knowledge transmitted to them and learning achievements are measured by standardized tests. The divergent approach is flexible, student-centered, where the students are active participants in the learning process and learning achievements are assessed by a variety of evaluation tools such as self-evaluation in parallel to teacher evaluation; documentation portfolios; and special projects (see also Niche Selection (link to be added soon).

In the highly complex education system there may be various combinations of the different approaches to teaching and probably no 'pure' convergent or divergent teaching. Still, the tendency in the education system of today is toward the convergent approach. In fact, among the current suggestions for implementing educational reforms to deal with the considerable problems of the education system, there has been a strong emphasis on setting convergent goals, an aspect of which is the use of across-the-board standardized testing. Testing has

been commonly viewed as a prudent way to determine the success or failure of the teaching and learning process. There has been a relatively limited use of other means of evaluation which are more complicated and more demanding in terms of application and interpretation.

As educators seek ways to meet the demands put upon the education system in today's world of rapid changes and ever increasing complexity, it may be helpful to recognize that there is a need for both convergent and divergent approaches to teaching and learning. Educators who stress the importance of the acquisition of specific knowledge as a useful way to prepare the students for productive future functioning, must come to realize that even for the purpose of this goal alone, a divergent approach is needed today. With the great proliferation of knowledge and rapid changes in most fields as well as the appearance of many new fields, it is critical to develop students' capacity for self-directed learning and self growth. On the other hand, those who emphasize the importance of autonomous growth and creative self-expression, must realize that the students need academic skills (such as reading, writing, calculating, etc.) as prerequisites for productive self expression. Since the creative process involves new ways of using existing knowledge, it is important to provide opportunities for students to acquire such knowledge (which can be acquired by convergent teaching). Hence, convergent and divergent teaching strategies are both needed and the challenging question is how to find the balance between them within the complexity of the process of teaching and learning. It is likely that the two approaches may increasingly become not mutually exclusive but interrelated and interdependent.

An important development is the growing awareness that academic achievement could improve by adapting teaching to students individual differences. This awareness is finding its most distinct expression in the education system's attempts to deal with the issues of students with special needs. However, other aspects of adaptation to students' individual differences get far less attention.

Teaching Strategies And Students Characteristics

Among the most difficult problems faced by the education system are those associated with teaching effectiveness. The current preparation of teachers for specific age levels, specific subject matter, specific academic skills, etc., does not take into consideration sufficiently the complexity of factors such as students' various characteristics. There is a strong need to train teachers to adapt instruction to the diverse student abilities, learning styles, personality traits and needs by using more differentiated teaching strategies.

In addition to the preparation of teachers to more differentiated teaching, there could be more divergent use of teaching resources. Worthwhile teaching can be done with advantageous results by persons other than the traditional classroom teachers. For example, valuable teaching can be done by peers of different ages and abilities. Also, parents, grandparents, and relatives could participate in and contribute productively to the teaching process. Teaching can be enhanced by volunteers, retirees, people with various areas of expertise from the worlds of science, business, engineering, medicine, public service, entertainment, and others, high-tech resources such as multimedia technology, computer programs, telecommunication, the Internet, audio-visual techniques, and others can provide beneficial options. Student learning can be greatly enriched further by traveling - near and far; interaction with people of different cultures; different geographical areas; different occupations, different ways of life; different outlooks. Undoubtedly, many possibilities exist that are not often implemented even though they could make the teaching and learning process more effective and more beneficial by providing a variety of experiences and alternative strategies for adaptation to students' characteristics.

Inter-Disciplinary Curriculum

One of the most exciting developments in the world of science today is the growing involvement of researchers in interdisciplinary collaborations, and the increase in cross-fertilization of ideas and research endeavors of people in different fields of science.. The benefits for cross-disciplinary scientific work are invaluable and the various application possibilities are promising not only for science but for many aspects of daily living.

These developments have direct implications for the education system. The tendency in our schools is to teach bits and pieces of information related to particular disciplines. In view of the cross-disciplinary trends, the curriculum can be integrated around topics that reflect the patterns, interactions, and interdependencies of the different fields. This can provide students with ways to study and attempt to comprehend the world around the through concepts and ideas that are less disparate or disconnected.

The growing inter-disciplinary collaborations and cooperative sharing of information from different fields and the efforts to find pragmatic solutions to global problems have further implications for education. There are important implications for the preparation of students to function and be productive in a world with diverse populations, different economic conditions, multitudes of cultural, religious and ethnic groups, and many other different factors. Furthermore, it is highly beneficial to begin early in

the educational process to organize learning around problem solving, critical thinking, and dealing with issues arising from different fields of study and different aspects of real life conditions.

An integrated, inter-disciplinary curriculum links a variety of learning subjects as they are related to the topics of integrated curriculum units. Small groups, pairs, or individuals can work on relevant tasks and materials that can be shared with the other students and yield peer-to-peer learning. Experiencing the benefits of contributing to the goals of the unit by members of the team is empowering and gratifying and is also a beneficial way of preparing them for future functioning in the world. Moreover, the opportunity given to each student to capitalize on his/her strengths can become a strong motivating factor in pursuing further learning and further giving to others.

The structure and organization of the student body can be in the form of small and large groups; study pairs; and individualized study arrangements. Social alternatives are possible in heterogeneous groups with a great deal of interchange within them and between them and other groups. Clearly, student groups may vary in age, cultural and socioeconomic background, special interests and special needs.

There are various alternatives in the types of learning that an integrated curriculum can include: Required subjects and basic academic skills some of which are taught in a convergent way, using, in addition to teachers' didactic presentations, programmed instruction, multi-media technologies, computer programs, videos, and other techniques involving technological innovations.

Need For New Solutions In A Rapidly Changing World

Societies are changing rapidly and profoundly. A first challenge is environmental: e.g. Climate change and the depletion of natural resources require urgent action and adaptation. A second challenge is economic: e.g. Scientific knowledge is creating new opportunities and solutions that can enrich our lives, while at the same time fuelling disruptive waves of change in every sector. Unprecedented innovation in science and technology, especially in bio-technology and artificial intelligence, is raising fundamental questions about what it is to be human. It is time to create new economic, social and institutional models that pursue better lives for all. Financial interdependence at local, national and regional levels has created global value chains and a shared economy, but also pervasive uncertainty and exposure to economic risk and crises. Data is being created, used and shared on a vast scale, holding out the promise of expansion, growth and improved efficiency while posing new problems of cyber security and privacy protection.

A third challenge is social: e.g. As the global population continues to grow, migration, urbanization and increasing social and cultural diversity are reshaping countries and communities. In large parts of the world, inequalities in living standards and life chances are widening, while conflict, instability and inertia, often intertwined with populist politics, are eroding trust and confidence in government itself. At the same time, the threats of war and terrorism are escalating. These global trends are already affecting individual lives, and may do so for decades to come. They have triggered a global debate that matters to every country, and call for global and local solutions. The OECD Education 2030 contributes to the UN 2030 Global Goals for Sustainable Development (SDGs), aiming to ensure the sustainability of people, profit, planet and peace, through partnership.

Need For Broader Education Goals: Individual And Collective Well-Being

Unless steered with a purpose, the rapid advance of science and technology may widen inequities, exacerbate social fragmentation that purpose has been increasingly defined in terms of well-being. But well-being involves more than access to material resources, such as income and wealth, jobs and earnings, and housing. It is also related to the quality of life, including health, civic engagement, social connections, education, security, life satisfaction and the environment. Equitable access to all of these underpins the concept of inclusive growth. Education has a vital role to play in developing the knowledge, skills, attitudes and values that enable people to contribute to and benefit from an inclusive and sustainable future. Learning to form clear and purposeful goals, work with others with different perspectives, find untapped opportunities and identify multiple solutions to big problems will be essential in the coming years. Education needs to aim to do more than prepare young people for the world of work; it needs to equip students with the skills they need to become active, responsible and engaged citizens.

Learner Agency: Navigating Through A Complex And Uncertain World

Agency requires the ability to frame a guiding purpose and identify actions to achieve a goal. To help enable agency, educators must not only recognize learners' individuality, but also acknowledge the wider set of relationships – with their teachers, peers, families and communities that influence their learning. A concept underlying the learning framework is "co-agency" – the interactive, mutually supportive relationships that help learners to progress towards their valued goals. In this context, everyone should be considered a learner, not only students but also teachers, school managers, parents and communities. Two factors, in particular, help learners enable agency. The first is a

personalized learning environment that supports and motivates each student to nurture his or her passions, make connections between different learning experiences and opportunities, and design their own learning projects and processes in collaboration with others. The second is building a solid foundation: literacy and numeracy remain crucial. In the era of digital transformation and with the advent of big data, digital literacy and data literacy are becoming increasingly essential, as are physical health and mental well-being.

Concept, Content And Topic Design

• Student agency. The curriculum should be designed around students to motivate them and recognise their prior knowledge, skills, attitudes and values.

• Rigour. Topics should be challenging and enable deep thinking and reflection.

• Focus. A relatively small number of topics should be introduced in each grade to ensure the depth and quality of students' learning. Topics may overlap in order to reinforce key concepts.

• Coherence. Topics should be sequenced to reflect the logic of the academic discipline or disciplines on which they draw, enabling progression from basic to more advanced concepts through stages and age levels.

• Alignment. The curriculum should be well-aligned with teaching and assessment practices. While the technologies to assess many of the desired outcomes do not yet exist, different assessment practices might be needed for different purposes. New assessment methods should be developed that value student outcomes and actions that cannot always be measured.

• Transferability. Higher priority should be given to knowledge, skills, attitudes and values that can be learned in one context and transferred to others.

• Choice. Students should be offered a diverse range of topic and project options, and the opportunity to suggest their own topics and projects, with the support to make well-informed choices.

Process design:

• Teacher agency. Teachers should be empowered to use their professional knowledge, skills and expertise to deliver the curriculum effectively.

• Authenticity. Learners should be able to link their learning experiences to the real world and have a sense of purpose in their learning. This requires interdisciplinary and collaborative learning alongside mastery of discipline-based knowledge.

• Inter-relation. Learners should be given opportunities to discover how a topic or concept can link and connect to other topics or concepts within and across disciplines, and with real life outside of school.

• Flexibility. The concept of "curriculum" should be developed from "predetermined and static" to "adaptable and dynamic". Schools and teachers should be able to update and align the curriculum to reflect evolving societal requirements as well as individual learning needs.

• Engagement. Teachers, students and other relevant stakeholders should be involved early in the development of the curriculum, to ensure their ownership for implementation.

Barriers To Effective Change

It has been recognized that not all change is improvement, but all improvement involves change. Effective change to any educational institutions is not an easily obtainable goal. During the change process, dynamics in operations may resist the proposed change, such as school culture, the lack of holistic approach, absence of follow-up or support and even the process of change itself all present barriers to achieving effective change. There are many barriers to effective change. One-way people have the ideas of change; on the other hand, they worry about failure. Newton & Tarrant (1992:191) pointed out that resistance is as natural as a phenomenon as change itself. Plant (1987), cited by Newton & Tarrant (ibid), outlines a number of factors that can fuel resistance and unwillingness to change which including the following: Fear of the unknown, Lack of information, Threat to core skills and competence, Threat to power base, Fear of failure, Reluctance to experiment, Reluctance to let go.These resistances have great effect on the process of change and innovation.

School Culture

Handy (1988), cited by Dunham (1995, p.44), describes of four different types of culture in the school: Power, role, task and person. Power culture has a central power figure surrounded by ever widening circles of power and influence, just like a spider's web. The ability of the person in the center is the key to understanding how these relatively small organizations function.

Role culture is as carefully and thoroughly organised as a bureaucracy, which is closely resembles. It is managed by means of an organization chart which defines the role occupants, their job descriptions, who they are responsible to,who they are responsible for and so on.

In task culture, specialist groups or teams together to solve, particular cross-curricular problems or achieve specific multi-disciplinary objectives. Person culture puts the individual first and makes the organization the resource for the individual work. Obviously different resources affect school culture. Change in a school will involve many aspects. A school has many small groups. They may have different ideas among them. This raises the possibility that not all groups can understand the implications and for the change, and thus will not effectively participate in the process of change. Fullan (1991, p.XIV) pointed out, ' It isn't that people resist change as much as they don't

know how to cope with it." Subject leaders need to accept this as natural and, to some extent, inevitable, It must be emphasized that practice must concentrate on listening, suspending judgement and seeking common understanding. Senge (1992, p. 5) comments that many of the "best ideas" are not put into practice due to conflict with "deeply held internal images".

Teacher Development And School Development

It is essential to understand the relationship of change, teacher development and school development. Fullan (1992, p.22) states 'change is a process of learning new ideas and things'. People want to make things better and more flexible. But just as Marris (1986, p.321) states, " The fundamental problem of change is that it disturb the framework of meanings by which we make sense of the world. It challenges, and thereby potentially threatens, the values, attitudes, and beliefs that enable us to make experience meaningful and predictable.

So change is a process of growth, no conflict, and no change. School review and evaluation are always done with a purpose and that purpose is to improve school. Not all change is necessarily an improvement. In the school, teacher development is the core concept for implementation. It is well known that implementation involves new beliefs and behaviors. Teachers are the main roles of implementation. Therefore, teacher development is a long-term task. School improvement is a distinct approach to educational change that enhances student outcomes as well as strengthening the school's capacity for managing change. These are Professional leadership; Shared vision and goals A conducive learning environment Concentration on teaching and learning Purposeful teaching High expectations Positive reinforcement Monitoring progress Pupil rights and responsibilities Home-school partnerships A learning organization.

Conclusion:

This paper summarizes a global effort for education change. Students, teachers, school leaders, and parents to share practices and experiences. Experts and researchers to help strengthen the links between evidence-based policy and practice. Change management is the core activity in realizing organizational goals, while implementation is the practical or physical process of delivering an innovation. Change is ongoing process of delivering an innovation. According to Fullan (1991:117), "Educational change depends on what teachers do and think it is as simple and as complex as that." Many people have written about managing change in organizations. The origins of a change and its nature will clearly affect teachers' responses and subject leaders' approaches to managing it. In the change process, people and relationship are the major components to successful implementation. Support mechanisms are required to achieve an improvement in practices and procedures. Therefore, managing change involves identifying needs, planning, implementing plan and evaluating the success of the change. In the changing process, leaders are the key role in managing the change.

Therefore any change in education may not seem to be as simple as it seems. The implementation will take longer and people need time to understand it. Change and innovation is a complicated process. Fullan (1993:46) notes that education reforms are "hard to conceive and even harder to put into practice".

It is clear that as subject leaders have a key function in the change. Improvement is a dynamic process that should lead to a school moving forward a situation of improved effectiveness or a greater degree of success in their core function pupils' learning. Pupils' learning is the result in terms of teachers' development. The success of pupils' learning and teachers' development is closely related with school development.

References:

1. Andi Cahaya, Yusriadi Yusriadi, and Asma Gheisari, Hindawi (2022). Transformation of the Education Sector during the COVID-19 Pandemic in Indonesia Education Research International
2. https://doi.org/10.1155/2022/8561759
3. NEW ENGLAND COMPLEX SYSTEMS INSTITUTE.Changes in the Teaching and Learning Process in a Complex Education System — New England Complex Systems Institute https://necsi.edu/changes-in-the-teaching-and-learning-process-in-a-complex-education-system 1/16
4. A Review on Indian Education System with Issues and Challenges Ganpat University, Guarat, India https://www.researchgate.net/publication/351600216
5. G. Santoshi A Study On National Education Policies And Revolution In The Education Sector In India www.ijcrt.org.
6. The Future Of Education And Skill Education 2030
7. Tracey Carlyon (2018).Educational Change: A View From The Bottom Up New Zealand Journal of Teachers' Work
8. Yanxia Shen.The Effect of Changes and Innovation on Educational Improvement International educational studies www.ccsenet.org.journal

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

A Study on Challenges in Human Resource Management Practices

Mrs. Pallavi P. Chintakikar[1], Dr. H. W. Kulkarni[2]
[1]Research Student, Shivaji Mahavidyalaya, Udgir Dist. Latur
[2]Professor & Head, Department of Commerce Shivaji Mahavidyalaya, Udgir Dist. Latur
Corresponding Author- Mrs. Pallavi P. Chintakikar
Email: kulkarnipallavi111@gmail.com
Email: hwkulkarni@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11177808

Abstract:

Human resource management practices are now faced with new challenges, creating new ways to face these challenges and convert them into positive strength of an organisation. Changing business environment create so many problems for HR managers. Human Resource Management (HRM) is the term used to describe formal systems devised for the management of people within an organization. The responsibilities of a human resource manager fall into three major areas: staffing, employee compensation and benefits, and defining/designing work. Essentially, the purpose of HRM is to maximize the productivity of an organization by optimizing the effectiveness of its employees. This mandate is unlikely to change in any fundamental way, despite the ever-increasing pace of change in the business world. As Edward L. Gubman observed in the Journal of Business Strategy, "The basic mission of human resources will always be to acquire, develop, and retain talent; align the workforce with the business; and be an excellent contributor to the business. Those three challenges will never change." Human Resource Management can be a challenge for small business especially, which typically don't have an HR department to rely on. They may be limited to one HR person, or this responsibility may still belong to the CEO. Regardless, small business owners need to understand the challenges in order to face them so that they are prepared to tackle HR issues as their company, and workforce, grows. This paper aims at studying the challenges in HRM, to suggest measures to overcome the challenges and highlight the emerging challenges in HRM.

Keywords: Human Resource Management, Challenges, Employees, Business.

Introduction:

Human resources are the most important assets of an organisation. All types of enterprises manage their human resources to survive in the competitive scenario, to achieve growth and development, and to create a good corporate image. The purpose of HRM is to maximise the productivity of an organisation by optimising the effectiveness of its employees. But in the modern era human resource management is not an easy task. It becomes difficult an challenging day by day. There are so many reasons for complex HR management. With better means of communication, breakthrough technologies and dismantling of economic and social barriers, the world is becoming borderless and the countries are fast integrating into a truly global economy. In this scenario, the role of an HR manager has assumed much greater significance as he is expected to create conditions in an organization where employees from diverse backgrounds, culture and nationality could work together with ease and flourish. In other words, we can say that the HRM is undergoing a massive transformation that will change a career path in as at uncertain ways. Employees are placing the greater emphasis on business acumen and are automating and outsourcing many administrative functions, which will force many HR professionals to demonstrate new skills and compete for new, sometimes unfamiliar roles.

Statement of the problem:

Now a days HR duties and responsibility has become a challenge for HR manager to compete with global competitors and to sustain in the diversified economy. As Human Resource is required and a very essential thing for each and every business irrespective of their size and nature of firm, optimum utilization of available employees is a very challenging task for every HR manager in this competitive era. For this reason, we have chosen this topic and made an attempt to analyze the emerging challenges in HRM and to obtain solutions in this regard.

Objectives:

1. To study the challenges in HRM.
2. To provide suggestions to overcome challenges.
3. To highlight the future challenges in HRM.

Research methodology:

For this study, secondary data has been used. The data has been collected through the internet, websites etc.

Findings

Emerging HR challenges:

1. **Globalization in HRM**

The term Globalization has invaded the mind of every successful businessman and the concept of a Global Village is a common issue in the modern business world. Globalization is a process that draws people together from all nations of the world into a single community linked by a vast network of communication technologies. This aspect of globalization has also affected in the business world of today.HR Manager today need not rely in small limited market to find the right employees needed to meet global challenges, but today they can recruit the employees from around the world.

How "Globalization" affects to HRM challenges....

How to face competition from MNCs is worry for Indian firms.

As globalization spreads, more foreign firms are entering Indian market and challenges before domestic firms are going to be much more severe in the years to come.

As a result of Globalization businesses are forced to rapidly expand beyond their immediate borders into the global marketplace Large investment and modernization would require highly skilled and technically trained people who would replace less trained, unskilled and redundant workforce

Greater and greater training needs are bound to be identified for updating the technological and behavioural skills of well-trained executives.

2. **Handling multicultural/Diverse Workforce**

A multicultural workforce is one made up of men and women from a variety of different cultural and racial backgrounds. The labour force any country is a reflection of the population from which it is drawn, despite some distortions that may be caused by discrimination or cultural bias in hiring. Dealing with people from different 'age', 'gender', 'race', 'educational background', 'location, income', 'parental status', 'religious beliefs', 'marital status' and 'ancestry' and 'work experience' can be a challenging task for HR managers. Cultural differences may often lead to difficulties with communications and a rise in the friction that can develop as people with different expectations and habits interact. As a result, workforce diversity is increasing. Managing these people with different religious, cultural, moral background is challenging task for HR Manager. Thus it is important for an HR manager to create an environment in which the positives of diversity are harnessed and the negatives are minimized as much as possible.

3. **Employee Selection**

Employee selection is an important process for any organization, but particularly for small business that can be challenged to compete with larger employees. Small business need capable and competent employees to help them develop and deliver high quality products and services. Not only these difficulties but there are some other factors which influence the employee selection. Thus a HR manager need to consider all these factors while selecting the best suitable employee for his organization. Some of the factors which affect the employee selection are as follows:

❖ **External factors:**

- **Recommendations**

Existing employees may recommend their relatives or friends to fill the vacancies, if the person who recommended may be good or may not be.

- **Political influence**

Somecandidatesmayarrive to the interview with the influence of politicians who may be familiar to the HR manager and have good relationship with company in those case we may have to select those candidates.

- **Personal bias**
- **Bribing**

Some candidates may offer bribe to make section

❖ **Internal factors:**

- Cost of recruitment

Cost incurred for the process of recruitment may also effect the selection process.

- Job analysis
- Human resource planning

Before selection of the employees there may be already a plan for employee selection and a HR manger may in need of following that plan itself he may not be in the position to take his own decisions beyond plans already made.

4. **Compliance with Laws and Regulation**

Keeping up with changing employment laws is a struggle for business owners. Many choose to ignore employment laws, believing they don't apply to their business. But doing so could mean audits, lawsuits, and possible even the demise of a company. As HR manger will be responsible in hiring employees it is his duty to care of laws and regulations regarding employment, thus it will be very challenging to him to select an employee taking into consideration of all laws and regulations. He must get updated himself about the changing rules and regulations regarding employment.

5. **Training and development**

"Training is expensive. Without training it is more expensive." –Nehru Training is about

knowing where you are in the present and after sometimes where you will reach with your abilities. By training, people can learn new information, new methodology and refresh their existing knowledge and skills due to this there is much improvements and adds up the effectiveness at work. The motive behind giving the training is to create an impact that lasts beyond the end time of the training itself and employees get updated with the new phenomenon. Training can be offered as skill development for individuals and groups.

Organizational Development is a process that "strives to build the capacity to achieve and sustain a new desire state that benefits the organization or community and the world around them."

The human resource department faces many challenges in a workforce's training and development, from ensuring the stability of the high performing individuals who drive the company coaxing success from untapped potential employees and under achievers alike.

Investing in the training and development of lower level employees is another common HR problem. Some businesses have trouble finding the resources to do so. Employees on the front lines are some hardest workers and may not have the time to take a training course.

6. Balance with work life

Balancing work and life assumes relevance when both husband and wife are employed. In India, working women now account for 15% of the total urban female population of 150million. Any organization that strives to be reckoned as 'a great place to work' needs to pay special attention to minimize and facilitate resolution work life conflict of their employees. The challenge however is in knowing and doing things that facilitate and support work life balance without intruding into the personal lives of employees. The HR department of such organization is often stretched for creative solutions that are practical to implement, yet are effective in impact. Successful organizations in this space have taken work-life balance to even higher levels by not merely restricting themselves to addressing domestic pressures on their employees but facilitating self -actualization of these individuals.

Programs aiming at work-life balance include:

- Child care at or near the workplace
- Job sharing
- Sick leave policies
- Flexible work timing
- Care for sick children and employees

7. Retaining employee

- Globalization has given freedom to working professionals to work anywhere in the world
- Now that they have endless lucrative opportunities to work, hiring and retaining the best industry talents is no joke
- Providing excellent work environment and offering more remuneration and perks than your competitors can retain and motivate them

8. Conflict Managing

There is no organization without conflict situations. It is known that 80% of conflict situation occur independently of human will. Its causes are people's individual characteristics, as well as structure of the organization, conditioned by the culture established in the organization. Work-Life-conflict is a clear and present danger to organizations and denial of this fact would be at the peril of accepting suboptimal employee performance. HR managers should know how to handle employee-employer and employee-employee conflicts without hurting their feelings. Although it is almost impossible to avoid conflicts among people still handing them tactfully can help HR managers to resolve the issues. They should be able to listen to each party, decide and communicate to them in a convincing manner in order to avoid future conflicts.

How to overcome the HR challenges…?

- Proper HR planning: To overcome the above challenges a HR manger must have to do a proper planning before going for recruitment or selection process with regard to how many vacancies are there that is of what kind of job and for that from where he has to recruit and what must be the qualification of a candidate and how they have to conduct interviews and what are all the hurdles, influencing factor may arise in selecting a candidate.
- Facilitation: An HR manager must take care of facilitation to be given to the existing employees or for new employees. He should see to that what will be the motivator for employee to get stimulated to give his best and he must take care specially about women employees and most competent and talented employees to avoid retaining of employees.
- Ethical Behavior: An HR manger should adopt ethical behavior to have cordial relationships with employees and avoid conflicts and handle diverse workforce with care.
- Coordination: An HR manger must work in diverse work force and he must stimulate his subordinates to do action. Thus he must develop

coordinating attitude in him as well as in the working environment.

- Sympathy and Consideration: As human is a social being he needs care and sympathy from others in his working place or anywhere. Thus as an HR manager works with humans he must have sympathy and should consider someone's problem.
- Knowledge of Labor: An HR manger should have complete knowledge of labor that is, he must know the mindset of workers. A manager must have long experience with diverse workforce not only this but also he must know about changing trend in labor sector as well as changing rules and regulation of employment. He must know about what is the minimum and maximum wage rate and average working hours.
- Academic Qualifications: To be HR manager one should have high academic qualifications with proper knowledge and experience
- Fairness: A HR manger must not be very rough and hard while he deals with his workers.
- Communication: There must be proper communication among HR manager or departmental managers and employees and it must be clear and understandable. Business owners should focus on communicating the benefits of the change for everyone so that employees can adjust to changes very easily and quickly.
- Business should create opportunities for its employees to use their skills and strengths every day. Accomplishing goals will motivate them and give them a chance to develop their skills.

Emerging HR Challenges in future :

One of the crucial activities for HR managers is the HR planning. Regarding the HR functions of 21st century, the organization function has altered from "behind the scenes" to becoming critical differentiator in business. The HR roles have taken a new dimension in the 21 st century especially after globalization. Manpower management is an exasperating job and it requires specialized skills.

Following are the some of the challenges being faced by HR Manager which is identified

1. Recruitment and selection
2. Career development and growth
3. Promoting organization culture and heterogeneous workforce
4. Conflict management and resolution 5. Business ethics and values
6. Managing Multi-Generational Workforce
7. Strategies for motivation and retention
8. Flexible work hours
9. Striking work life balance
10. Managing 5 R's
11. Industrial relations

Conclusion:

From the view point of above explanations, the globalization has many implications for the firm that may entail the diversity of cultures. The HRM in today's era has to mount the expertise, mindset and capabilities that are needed to gain a competitive edge on global scale. HR manager must be on continuous look out for creativity and innovation as it is known to be the key to success. It depends highly on HR to face the challenges of globalization which has given an entirely new view to organizations. The organization have grown savvier in using technology hence it is important to adopt all changes. Not only globalization effects but also some other factors like technological changes, competency of existing employees and well-developed skill and knowledge among the younger generation, laws and regulations regarding employee benefits and increasing competition in a business environment will be a very challenging thing which a HR manager must have to keep in mind while recruiting and selection of the best employee.

References:

1. Dessler Gary. (2015).Human resource management. UP: Pearson.
2. Tripathi, Pc. (2008).Human resource development. New Delhi: sultan chand.
3. Chhabra, T.N.(2005).Human resource management. New delhi: Dhanpat Rai & co.(P)ltd.
4. Noe R.A. 'Employee Training and Development', McGraw-Hill.
5. Nayantara Padhi 'Strategic Human Resource Management Theory and Practice, Atlantic Publishers & Distributors, New Delhi.
6. Ulrich, D. (1997).Measuring human resources:-An overview of practice and prescription for results Human resource management,36(3).
7. http://www.griffith.ie
8. www.peopleandmanagement.com
9. http://careertrend.com
10. https://www.ukessays.com/essays/business/challenges-faced-by-modern-human-resource-management-businessessay.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

Environmental Education

Hemalatha H. M.[1], Dr. Chandrashekara B[2]
[1]Asst, Professor Dept of Geography, Govt, First Grade College, Krishnarajapet, Mandya District, Karnataka State
[2]Professor Dept, of Studies in Geography, Manasagangothri, University of Mysore, Mysore, Karnataka.
Corresponding Author- Hemalatha H. M.
Email: hemalathahm234@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11178004

Abstract:
The pursuit of sustainable development and environmental conservation policies, objectives and targets require the public to be sufficiently sensitized about the multiple dimensions of environment and development. Awareness and understanding of environmental issues provide the basis and rationale for commitment and meaningful action towards environmentally sound and sustainable development. Education has been identified as a critical force for adopting a range of strategies for implementing such policies and programmes. Environmental education may best be defined as a process directed at creating awareness and understanding about environmental issues that leads to responsible individual and group actions. Successful environmental education focuses on processes that promote critical thinking, problem solving, and effective decision-making skills. Environmental education utilizes processes that involve students in observing, measuring, classifying, experimenting, and other data gathering techniques. These processes assist students in discussing, inferring, predicting, and interpreting data about environmental issues.

Keywords: Environment, Education, Development, Component, Significant

Introduction:

Environmental education (EE) refers to organized efforts to teach how natural environment's function, and particularly, how human beings can manage behaviour and ecosystems to live sustainably. It is a multi-disciplinary field integrating disciplines such as biology, chemistry, physics, ecology, earth science, atmospheric science, mathematics, and geography. The term often implies education within the school system, from primary to post-secondary. However, it sometimes includes all efforts to educate the public and other audiences, including print materials, websites, media campaigns, etc. Environmental Education (EE) is the teaching of individuals, and communities, in transitioning to a society that is knowledgeable of the environment and its associated problems, aware of the solutions to these problems, and motivated to solve them. In short, environmental education is provided so that people can have a better understanding of the world around them and know how to take care of it properly so that the world can be a better place.

Definitions:

"Environmental education is a learning process that increases people's knowledge and awareness about the environment and associated challenges, develops the necessary skills and expertise to address the challenges, and fosters attitudes, motivations, and commitments to make informed decisions and take responsible action". (Tbilisi Declaration, 1978). According to UNESCO, "Environmental education is a way of implementing the goals of environmental protection. It is not a separate branch of science but lifelong interdisciplinary field of study." It means education towards protection and enhancement of the environment and education as an instrument of development for improving the quality of life of human communities.

Objectives:

1. To develop the sense of awareness among the students about environment and its various problems.
2. To help the students in realizing the inter-relationship between man and environment.
3. To inform the students about the social norms that provides unity with environmental characteristics.
4. To create positive attitude about environment among the student.
5. To develop proper skill required for the fulfilment of the aims of environmental education and educational evaluations.

Methodology:

All the information is collected from the secondary sources as well as books journals articles, project work and websites

Scope of Environmental Education:

The scope of environmental education and awareness or environmental extension services covers all fields of environmental science. This include the effects of man on environment - how he has exploited and devastated it, polluted it, but more importantly how man can save itself from the problems which he has caused through the abuse, misuse and over-use of the resources provided by the nature. Environmental Education should not only focus on the effects of environmental degradation but very importantly the understanding of the fundamental causes. These should also include the examination of social and economic factors that aggravate environmental degradation.

Components of Environmental Education:

The aim of environmental education is clearly to show the economic, social, political and ecological interdependence of the modern world, in which decisions and actions by different countries can have international repercussions. Environmental education should, in this regard, help to develop a sense of responsibility and solidarity among countries and regions as the environmental education are Components of environmental education foundation for a new international order which will guarantee the conservation and improvement of the environment. The main aim of environmental education at the grass root level is to succeed in making individuals and communities understand the complex nature of the natural and the built environments. Further, to acquire the knowledge, values, attitudes, and practical skills to participate in a responsible and effective way in anticipating and solving social problems, and in the management of the quality of the environment.

Levels of environmental education: -

Reorienting education as a whole towards sustainability involves the various levels of formal, non-formal and informal education at all levels of society.

A. Formal Environmental Education:-

Environmental education is increasingly a prominent part of primary, secondary and tertiary education in the world. The formal education sector plays a vital role in environmental education and awareness by exposing the younger generation to the information, issues, analyses and interpretations on environment and development. There has also been a major shift from schools to adult and community environmental education. (Fien 1999b). Rather than establishing a new subject, most countries have opted to infuse environmental education objectives and strategies into the existing curricula, while some other countries practice both options. In addition, the focus on practical learning in the real world in environmental education helps schools to address important general educational objectives related to values and to skills development (UNESCO-PROAP 1996).

(i) Primary and Secondary Levels

At primary level, the attempt is made to sensitize the child about environs. Emphasis should be mostly on building up awareness (75%), followed by real life situation (20%) and conservation (5%). Teaching strategy includes audio-visual and field visits. At the secondary level objectives must be real life experience, awareness and problem identification. The contents are supplemented with general science. Teaching, practical and field visits are to be done. The emphasis must be on conservation, assimilation of knowledge, problem identification and action skills. Contents may be science-based and action-oriented work. The diversity of approaches in primary and secondary education seen across the globe is based on each country's major and threatened resources, and issues of concern. For example, in the Maldives, environmental education and awareness programmes highlight issues of the marine environment emerging from the National Environment Action Plan of 1989 (IUCN 1998).

(ii) Tertiary Level

Tertiary level education has responded to the increasing demand for environmental managers and experts in the 1990s. At college level, maximum emphasis should be on knowledge regarding sustainable development and conservation. The content must be college based on science and Technology. Teaching practical and action-oriented field work is to be done. At post graduate level, four major areas are recognised environmental engineering, conservation and management, environmental health, social ecology. Key trends have been observed across the region in relation to environmental education at tertiary level these include: Basic environmental concepts and elements added to existing courses at undergraduate and postgraduate levels, for all students irrespective of their courses; New environmental units or modules introduced into a large number of courses can increase the depth and detail of environmental study; New non-degree programmes and courses (at foundation, certificate or diploma levels) introduced by tertiary education institutions to cater to the demand for in-service training and upgrading of knowledge and understanding on environmental issues and practices; Greater emphasis on training the trainers, and in strengthening the tertiary education system and research capabilities; More research on environmental education policies and practices; A greater dialogue and information exchange between the users of environmental skills and talent, in government, private and NGO sectors etc., and the institutions of tertiary education, ensuring, education and training address prevailing practical needs; and Increasing emphasis placed on

adult and community education, using both formal and non-formal methods to raise the overall environmental literacy levels.

B. Non-formal Education

Non-formal environmental educational activities exist alongside the formal educational systems, at curricular and extracurricular levels, in occupational training, and through wide public awareness activities through non-formal channels such as mass media, and voluntary organizations. Different communities, institutions and individuals choose methods and practices that best suit their local needs and capacities. Following are the main constituents of this education. • Adult Education: Adults may influence the society to protect the precious environs by generating posters, slides, audio-visual and information pictures. • Tribals and Forest Dwellers: They are an important media to protect the forest wealth. • Children Activities: The National Museum of Natural History (NMNH) conducts spot painting, modeling and poster design about environment for children. • Eco-development Camps: Currently a set of a guide lines has been prepared by
Department of Environment to create awareness in youth and to acquaint them with the
practice of sustainable development.

Need and Significance of Environmental Education: -

The rationale for environmental education can be described as the following:

1. Knowledge about the changes that have altered the environment — land, water, weather, vegetation, social, cultural and political environment are essential components of environmental education. Consequently, the general populace should be equipped with all these to be able to solve the problems of the environment.
2. Land, water, forest and other mineral resources utilization is the dominant feature of rural economy with agriculture the driving force. Uncontrolled and improper exploitation of these resources have implications on the environment causing disruption in the living standard, starvation, displacement and human suffering.

Environmental education is therefore necessary to create awareness of the causes and effects of these problems viz: food and water scarcity, pollution, outbreak of epidemics and natural disaster such as flood, erosion and desert encroachment and of course how to prevent them.

3. Environmental education is needed to foster international co-operation and understanding.
4. Public enlightenment on the impact of government policies on local environment should be useful both to the government and the local people.
5. Awareness of such global environmental issues is an essential component of environmental education which ordinary citizen should be aware of.
6. Environmental education for the over-all social and economic emancipation of women and children. These form a substantial percentage in the utilization of natural resources especially at the rural setting.
7. Environmental education is very essential for the lack of it. Environmental education is virtually a new thing in this part of the world.
8. Environment education is also very essential for our survival on earth. The natural resources and cultural heritage need to be protected not only for this generation but for future generation.
9. To foster clear awareness and concern about economic, social, political and ecological interdependence in urban and rural areas.
10. To create new patterns of behaviours of individuals, groups and society as a whole towards the environment.
11. To provide every person with opportunities to acquire the knowledge, values, attitudes, commitment and skills needed to protect and improve the environment.

Constraints to Implementing Environmental Education: -

1. Rigid Specialization.
2. Complexity of inter-disciplinary value of Environmental education.
3. High pupil - teacher ratio for organising pupil participation programs.
4. Paucity of qualified trained environmental educator.
5. Lack of proper resources in terms of equipment, supplementary materials and reference
materials.
6. Tendency to resist changes

Conclusion:

Environmental education is a dynamic process. The priority of such education is to develop cautious mind of people about their total surrounding. Its main task is to impart proper knowledge and training to solve various problems of our environment systematically. In order to enable people to enjoy good health and a high quality of life, it is vital to prevent harmful effects to human health or damage to the environment caused by pollution of air, water and soil, noise, vibration, noxious smells etc. Environmental Education is a methodology in which people pick up familiarity with their surroundings and secure learning, abilities, values, experiences, and passion, all of which will empower them to act separately and aggregately and to take care of present and future environmental issues. It is the study of relationship and interactions between natural and human systems. Environmental education should constitute a comprehensive lifelong education, one responsive to changes in a rapidly changing world. It should prepare the individual for life through an understanding of the major problems of the

contemporary world, and the provision of skills and attributes needed to play a productive role towards improving life and protecting the environment with due regard given to ethical values.

References:

1. Bakshi, T., 1978: Environmental Education: Principles, Methods and Applications, Platenium Press, New York.
2. Ballantyne, R. R., and Oelofse, C. G., 2000: Implementing Environmental Education Policy in South African schools, South African Journal of Education, Vol. 9, July.
3. Barry, J., 1999: The Environment and Social Theory, Routledge Press, London.
4. Bateman, I. J., 2001: Environmental Analysis for Decision Making: The Economics of Non-Market Goods and Resources, Kluwer Academic Publishers, Netherlands.
5. Bateman, M., 2002: The Long Walk to Sustainability: A Southern African Perspective, World Summit Publication, JHB World Summit, South Africa.
6. Bechtel, R.B., 1987: Methods in Environmental and Behavioural Science, Reinhold Co, New York.
7. Blignaut, J. B., 1991: Environmental Education Within Formal Education: Discussion Document, Department of Environmental Science, University of Cape Town.
8. Brundtland, G. H., 1987: Our Common Future: The World Commission on Environment and Development, Oxford University Press, Oxford.
9. Bull, M., 1998: Sociological Perspectives: Research Framework and Design, Havard University Press, Havard.
10. Bakshi, T., 1978: Environmental Education: Principles, Methods and Applications, Platenium Press, New York.
11. Ballantyne, R. R., and Oelofse, C. G., 2000: Implementing Environmental Education Policy in South African schools, South African Journal of Education, Vol. 9, July.
12. Barry, J., 1999: The Environment and Social Theory, Routledge Press, London. Bateman, I. J., 2001: Environmental Analysis for Decision Making: The Economics of
onmental History, Issue 37, May.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

Government Initiatives Aimed at Empowering Women

P. M. Surwase[1], Dr. B. R. Thakur[2], S. Y. Suryawanshi-Nilangekar[3]
[1,3]Research Scholar, School of Language, Literature and Culture Studies, SRTMU, Nanded
[2]Research Guide, School of Language, Literature and Culture Studies, SRTMU, Nanded and Assistant Professor, Department of English, S.S.G.M. Sr. College Loha, Dist. Nanded
Corresponding Author- P. M. Surwase
DOI- 10.5281/zenodo.11178029

Abstract:
While women make up roughly half of the world's population, India's female population is comparatively low compared to its male population. Most places in society in India do not treat women as equal to men. Women empowerment in India currently becomes more relevant due to this. The process of improving women's economic, social, and political status in society is called women empowerment. Protecting them from all forms of violence is the goal of this process. The objective is to create an environment where women have the freedom to make their own decisions for their personal growth. The focus of this paper is on the various initiatives taken by the Indian Government to empower women. The study is based on secondary data sources. The required information has been collected from secondary sources such as books, journals, and reports of various NGO's, Government Organisation and Websites etc. The proposed changes to education, employment, and social structure are also highlighted to enable women empowerment in the country.

Introduction:

"If you think that educating your girl is enough for her to tackle the boundaries of tradition, then you are wrong. You have to ensure that not only you empower her with education, but also make her strong enough to resist the evils of societal pressure under which she often buckles. Her life and honour are far more important than "What will people say?" A little emotional support from the parents can make the life of a daughter abused by her in-laws beautiful."

Neelam Saxena Chandra:

Women and girls have been subjected to centuries of discrimination in a patriarchal society. Over the past few years, the situation is changing slowly due to increased awareness about gender equality. Women empowerment refers to increase the political, social, educational and financial power of women in the society. Empowerment of women depends on different variables like geographical location, education status, social status, age etc. Empowerment means transforming oneself from a position of enforced powerlessness to a position of power (Batiawala, 1994). Empowerment is the expansion of humans' potential to make decision in life in a context that was formerly denied to them (Kabeer, 2001).Thus, women empowerment in broadly meant building up of a society, in which: l Women can breathe without fear of exploitation; l Women are having freedom to make the bright future of their family; l Women have been empowered to become self-reliant and economical independent; l Women have been given active participation in various social-political development activities; Numerous policies on women's health, education, gender based violence etc. exist at the national, state and local level. The Government of India has started a number of schemes and financial aids to ensure the equality, welfare, education and health of a girl child. Various NGOs are also working for women empowerment in India. An empowered woman plays a very important role in the overall development of the society. So, in order to make the country fully developed, women empowerment is essential.

Literature Review:

"The God of Small Things" (1997) by Arundhati Roy: This Booker Prize-winning novel by Arundhati Roy explores themes of caste, gender, and family dynamics in Kerala, India. It portrays the struggles of women within patriarchal structures and the consequences of societal norms on their lives.

"Fire on the Mountain" (1977) by Anita Desai: Desai's novel tells the story of an elderly woman, Nanda Kaul, who embarks on a journey of self-discovery after her family leaves her alone in the mountains. It explores themes of independence, solitude, and the resilience of the human spirit.

"Ladies Coupe" (2001) by Anita Nair: Nair's novel follows the journey of a middle-aged woman, Akhila, who decides to take a solo train trip across India. Through encounters with other women passengers, Akhila reflects on her life choices and societal expectations, ultimately finding empowerment and liberation.

The God of Small Things" (1997) by Arundhati Roy: This Booker Prize-winning novel by Arundhati Roy explores themes of caste, gender,

and family dynamics in Kerala, India. It portrays the struggles of women within patriarchal structures and the consequences of societal norms on their lives.

"Fire on the Mountain" (1977) by Anita Desai: Desai's novel tells the story of an elderly woman, Nanda Kaul, who embarks on a journey of self-discovery after her family leaves her alone in the mountains. It explores themes of independence, solitude, and the resilience of the human spirit.

"Ladies Coupe" (2001) by Anita Nair: Nair's novel follows the journey of a middle-aged woman, Akhila, who decides to take a solo train trip across India. Through encounters with other women passengers, Akhila reflects on her life choices and societal expectations, ultimately finding empowerment and liberation.

"The Palace of Illusions" (2008) by Chitra Banerjee Divakaruni: Divakaruni's novel offers a feminist retelling of the Indian epic Mahabharata from the perspective of Draupadi. It explores Draupadi's desires, struggles, and agency within the patriarchal framework of ancient Indian society.

"Girls Burn Brighter" (2018) by Shobha Rao: Rao's novel follows the intertwined lives of two girls, Poornima and Savitha, from rural India who form a deep bond of friendship. It portrays their resilience in the face of adversity and their pursuit of freedom and empowerment.

"A Burning" (2020) by Megha Majumdar: Majumdar's debut novel explores contemporary issues of power, politics, and social justice in India. Through the perspectives of three characters—an aspiring actress, a PT teacher, and a hijra-Majumdar delves into the complexities of identity, ambition, and the pursuit of justice in a rapidly changing society.

Objectives of the Study:

1. To know the need of Women Empowerment;
2. To study the various Government Schemes for Women Empowerment;
3. To suggest some measures for ensuring the higher level of women empowerment in the country.

Research Methodology:

The present study is descriptive in nature and it is based on secondary data collected from various newspapers, magazines, Books, Journals, reports of various NGOs, Government organizations and websites of various departments of Indian Government.

Results and Discussion:

The following discussion is associated with the interpretation of results of the present study:

Need of Women Empowerment:

Women empowerment is crucial for numerous reasons, both on individual and societal levels. Here are some key points illustrating the need for women empowerment:

Equality: Women empowerment is essential for achieving gender equality. In many parts of the world, women face discrimination and are denied equal opportunities in education, employment, and decision-making processes. Empowering women ensures they have the same rights, opportunities, and access to resources as men.

Social Justice: Empowering women is a matter of social justice. It involves addressing the systemic inequalities and discrimination that women face based on their gender. By empowering women, societies can work towards creating a more just and fair world where everyone has equal opportunities and rights.

Economic Growth: Women's participation in the workforce is essential for economic growth and development. When women are empowered economically, they can contribute to household income and economic productivity. Additionally, closing the gender gap in employment and entrepreneurship can boost GDP and foster innovation and creativity.

Health and Well-being: Empowered women are more likely to have better health outcomes for themselves and their families. They have greater access to healthcare, information, and resources to make informed decisions about their health and well-being. Women's empowerment also leads to improvements in maternal and child health, as empowered women are more likely to seek prenatal care and immunizations for their children.

Education: Education is a fundamental tool for women's empowerment. When women are educated, they are better equipped to make informed decisions about their lives, participate in the workforce, and contribute to their communities. Educated women are also more likely to educate their children, breaking the cycle of poverty and ignorance.

Political Participation: Women's empowerment is crucial for increasing their participation in political processes and decision-making. When women have a seat at the table, their perspectives, priorities, and experiences are represented, leading to more inclusive and effective policies and governance.

Breaking Stereotypes and Challenging Norms: Empowering women involves challenging harmful gender stereotypes and norms that perpetuate inequality and discrimination. By empowering women, societies can promote greater acceptance and respect for diversity and foster a culture of equality and inclusion.

Overall, women empowerment is not just a matter of rights; it is essential for achieving sustainable development, promoting social justice, and building a more equitable and prosperous world for all.

Government Schemes:

The Government of India has taken various steps to ensure empowerment of women through

their social, educational, economic and political uplifting through various schematic interventions. While the schemes implemented by the Government like Pradhan Mantri Awas Yojana (Urban & Rural), the National Social Assistance Programme (NSAP), the initiatives like Samagra Shiksha, Scheme of National Overseas Scholarship, Babu Jagjivan Ram Chhatrawas Yojna, Swacch Vidyalaya Mission, etc. ensure that schools are girl-friendly especially for vulnerable sections of society and have adequate facilities in place to fulfil their special requirements.

Further, the National Education Policy (NEP), 2020 prioritises gender equity and envisions ensuring equitable access to quality education to all students, with a special emphasis on Socially and Economically Disadvantaged Groups (SEDGs).

In order to enhance the employability of female workers, the Government is providing training to them through a network of Women Industrial Training Institutes, National Vocational Training Institutes and Regional Vocational Training Institutes. To ensure economic independence of women through skill development and vocational training, the Government has also introduced Skill India Mission. The National Skill Development Policy focuses on inclusive skill development, with the objective of increased women participation for better economic productivity. Pradhan Mantri Kaushal Vikas Kendras lay emphasis on creating additional infrastructure both for training and apprenticeship for women; flexible training delivery mechanisms, flexible afternoon batches on local need-based training to accommodate women; and ensuring safe and gender sensitive training environment, employment of women trainers, equity in remuneration, and complaint redressal mechanism. There are schemes like Pradhan Mantri Mudra Yojana and Stand Up India, Prime Minister's Employment Generation Programme (PMEGP), for helping the women to set up their own enterprise. Pradhan Mantri Ujjwala Yojna (PMUY) aims to safeguard the health of women by providing them with clean cooking fuel and also reduce burden on them from drudgery of collecting firewood.

Further, in order to encourage employment of women, a number of enabling provisions have been incorporated in the recently enacted Labour Codes viz. the Code on Wages, 2019, the Industrial Relations Code, 2020, the Occupational Safety, Health and Working Conditions Code, 2020 and the Code on Social Security, 2020 for creating congenial work environment for women workers. The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act, 2005 (MGNREGA) mandates that at least one third of the jobs generated under the scheme (MGNREGS) should be given to women. Government has also made enabling provisions for allowing women's participation in non-conventional sectors such as fighter pilots in Indian Air Force, Commandos, Central Police Forces, admissions in Sainik Schools, etc. The data in respect of these schemes are maintained by the respective Ministries/ Departments.

Further, the initiatives taken by the Ministry of Women and Child Development (MWCD) for empowerment of women and girls in the country during the last five years include following:

POSHAN Abhiyaan

1. Anganwadi Services Scheme
2. Pradhan Mantri Matru Vandana Yojana (PMMVY)
3. Beti Bachao Beti Padhao (BBBP) Scheme
4. One Stop Centre (OSC)
5. Universalisation of Women Helpline
6. Child Protection Services Scheme
7. Scheme for Adolescent Girls (SAG)
8. Swadhar Greh Scheme
9. Ujjawala Scheme
10. Working Women Hostel

The above schemes have been included under the three newly launched Missions of the Ministry namely Mission Shakti, Mission Saksham Anganwadi & Poshan 2.0 and Mission Vatsalya with suitable modifications.

In addition, several projects/ schemes are implemented by Central Government through other Ministries / Departments /Implementing Agencies under Nirbhaya Fund which include Emergency Response Support System (ERSS) which is a pan-India single number (112)/ mobile app based system for emergencies; a cyber-crime reporting portal to report obscene content; Safe City Projects in 8 cities (Ahmedabad, Bengaluru, Chennai, Delhi, Hyderabad, Kolkata, Lucknow and Mumbai) including infrastructure, technology adoption and capacity building in community through awareness programmes, training and skill development programs for Investigation Officers, Prosecution Officers and Medical Officers; distribution of Sexual Assault Evidence Collection (SAEC) Kits to States/ UTs; establishment of State of Art DNA Laboratory at CFSL, Chandigarh; assistance to 24 States/ UTs to strengthen Forensic Science Laboratories; setting up of 1023 Fast Track Special Courts (FTSCs) including exclusive POCSO (e-POCSO) Courts for speedy disposal of cases of rape and cases under POCSO Act; setting up/ strengthening of Anti Human Trafficking Units (AHTUs) in all districts of the country; setting up/ strengthening of Women Help Desks (WHDs) at Police Stations etc. The Government has also put in place Investigation Tracking System for Sexual Offences, an online analytic tool for tracking and monitoring of investigation. A National Database of Sexual Offenders (NDSO) has also been created.

Under Nirbhaya Fund, Bureau of Police Research and Development (BPR&D) has

undertaken several initiatives, which, inter-alia includes training and skill development programs for Investigation Officers, Prosecution Officers and Medical Officers, distribution of Sexual Assault Evidence Collection (SAEC) Kits to States/ UTs. BPR&D has also prepared Standard Operating Procedures (SoPs) for 'Women Help Desk at Police Stations' to ensure smooth functioning of Women Help Desks by focusing on four critical components viz. infrastructure, training, human resource development and response mechanism. A book titled 'Women's Safety and Security- a Handbook for First Responders and Investigators in the Police' has also been prepared for the purpose of prevention and investigation of crime against women with specific reference to the crime of sexual assault, which includes investigation, victim compensation and rehabilitation. Emphasis has been laid upon appropriate behavioural and attitudinal skills of the police in course of prevention and detection of crime against women and children and interaction with victims of crime. Webinars on women safety with sensitivity, gender sensitization of police personnel etc. have also been organized by BPR&D.

Ministry of Women and Child Development has engaged the services of National Institute of Mental Health and Neuro Sciences (NIMHANS) for providing basic and advanced training under the project named 'Stree Manoraksha' to the staff of One Stop Centres (OSCs) across the country on handling psycho-social and mental health care needs to support the women facing violence and women in distress.

The outcome of the initiatives taken up by MWCD are (i) assistance to over 2.6 crore pregnant women and lactating mothers, (ii) improvement in Sex Ratio at Birth (SRB) from 918 to 937 and increased enrolment of girls in primary and secondary education which is almost at par with boys, (iii) operationalisation of 708 OSCs assisting 5.40 lakh women, (iv) operationalisation of WHL in 34 States / UTs that have handled over 70 lakh calls, (v) functionalisation of 107 Ujjawala homes having assisted 6175 number of inmates, (vi) functionalisation of 367 Swadhar Greh having assisted 17291 number of inmates, (vii) functionalisation of 450 Working Women Hostels having assisted 74666 working women and 11018 children in day care centre, and (viii) implementation of gender budgeting in 41 Ministries / Departments with reported allocation of Rs. 1.71 lakh crore for the financial year 2022-23.

The positive outcomes of the above initiatives taken by the Government can be seen from the data of National Family Health Survey – 5 (NFHS-5) which shows that the status of women has improved over the past 5 years (as compared to NFHS-4) on many counts. Today, over 78.6% of women own bank accounts that they themselves use, which is an improvement by 25% over last 5 years. This implies that 3 out of 4 women own bank accounts that they themselves use. Today, 54% women or 1 out of 2 women in India own mobile phones that they themselves use in comparison to 46% five years back. 43% women in India today own either a house or land alone or jointly which was 38% five years ago. NFHS-5 data shows improvement in sex-ratio. 1 out of 5 non-farm businesses are headed and led by women today.

Increasingly our society is transforming where men respect women's opinions as partners in the household. More women participate in major household decisions today. NFHS-5 data shows that 88.7% women participate in major household decisions today as against 84% five years ago. The incidence of spousal violence has reduced considerably in the past ten years. NFHS-5 data shows that 29% married women report experiencing spousal violence as compared to 39% 10 years ago and 33% five years ago.

The third party assessment/ evaluation of the initiatives of MWCD was done by NITI Aayog in 2020. Based on the experience of implementing the initiatives/ schemes and after consideration of the recommendations of the evaluation study, the Ministry has launched 'Mission Shakti' - an integrated women empowerment programme as umbrella scheme by converging various sub-schemes relating to safety, security and empowerment of women for greater efficiency, effectiveness and financial prudence. Accordingly, Ministry has issued guidelines of 'Mission Shakti' on 14.07.2022.

Suggestions on How to Increase Women's Empo werment Levels in India.

Besides the various schemes launched by the Government of India, there is still a wide gap between men and women in the society. Empowerment of women can be achieved only by adopting some of the following suggestions:

- Special attention should be given to the issue of girl child education in India, which is a major pr oblem.
- Organizing awareness programs for women in t he weaker sections of society is necessary to create awareness among them.
- Women's safety and support should be ensured through proper arrangements.
- In order to improve their status in society, it's im portant to work alongside men and provide the m with adequate wages.
- It is necessary for the government to initiate sch emes related to women's entrepreneurship.
- In order to prevent misconduct in society, it is necessary to strictly follow various empowerment schemes and acts.

Conclusion:

It has been observed that society is now accepting women's empowerment as a means of developing society and the country. Women are being empowered by various organizations, including the government, by receiving financial assistance to promote their sustainable development.

India's women empowerment schemes have been beneficial in various ways. The social security of women has improved. Due to the efforts of the Central and State Governments, the involvement of women is increasing in all sectors. The presence of women in politics is also becoming more prominent. In summary, while women are gaining benefits from various empowerment programs initiated by government. Women's are unable to take full advantage of various schemes because of their ignorance about them. Illiteracy, and other factors. Women's empowerment cannot take place unless they come together and assist each other in becoming empowered.

At the last but not least, government initiatives for women empowerment are essential for advancing gender equality, promoting women's rights, and building inclusive societies. While progress has been made in many areas, there is still much work to be done to address the persistent challenges and inequalities that women face globally. Continued commitment, investment, and collaboration are needed to ensure that women can fully participate in and contribute to all aspects of society.

References:

1. GOI initiatives for Women Empowerment, "Ministry of Women and Child Development", 27 JUL 2022, *by Press Information Bureau (PIB) Delhi.*
2. Arundhati Roy's *"The God of Small Things: Critique and Commentary"*, *by R. S. Sharma, Shashi Bala Talwar. Published by Creative, 1998. ISBN 81-86318-54-2.*
3. "Fire on the Mountain" (1977*) by Anita Desai*
4. "Ladies Coupe" (2001*) by Anita Nair*
5. "The Palace of Illusions" (2008) *by Chitra Banerjee Divakaruni*
6. "Girls Burn Brighter" (2018) *by Shobha Rao*
7. "A Burning" (2020) by *Megha Majumdar*

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

Shaiva Siddhanta Philosophy

Dr. Avinash S. Waghmare
Assistant Professor, Department Of Philosophy,
Joshi Bedekar College (Autonomous), Thane
Corresponding Author- Dr. Avinash S. Waghmare
Email: Avinash280@Gmail.Com
DOI- 10.5281/zenodo.11178043

Abstract:

The objective of the research paper on Shaiva Siddhanta Philosophy is to communicate Vedas and Shaiva Agamas related to human being, material world and God. According to Vedas by following the Jnana marga or Bhakti marga or Karma marga the soul will be liberated. Means reaching to Bhrama or Vishnu or Mahesh. According to Shaiva Agamas by purifying the soul and God's grace the soul is liberated. Means the soul reaches the ultimate God Shiva.

In our country, Bharat the Vedas and Shaiva Agamas are developed. But only Vedas are studied for knowledge. Which has limited knowledge? It has discriminations, stereotypes and prejudice towards God, material world and human beings. That is why the human society is suffering. Therefore, the purpose of the research paper is to make aware of the Shaiva Agamas for their spiritual progress, growth and success. So that they can built their right faith and reason. There will be no fear, dirt and damage in the social world.

According to Vedas, knowledge is produced by learning the Vedas. This knowledge is communicated by body, mind, senses and intellect of the self (soul) with others body, mind, senses and intellect of the souls. Shaiva Agamas is developed through experiences, through the programs of soul, mind, senses and body. By doing meditation or worship the soul gets the direct knowledge from God Shiva.

The focus of Shaiva Agamas is to develop the knowledge of the soul. So that soul will stop struggling and have a right attitude towards bondage and liberation. Where bondage is due to ignorance of reality and liberation is due to right knowledge of reality.

***Keywords**: Knowledge, Pati, Pashu, Pasha, Shiva, Shakti*

Introduction:

Shaiva Siddhanta is a philosophical school of the Shaivism within Hinduism. All the literature of the Hinduism starts with the Vedas. All the philosophical systems of Hinduism (Bharat) were developed by accepting the authority of the Vedas called the Vedic and others developed by not accepting the authority of the Vedas called the non - Vedic. Later, we can find that the Vedic also have differences like they have wrong interpretation on the Vedas or they accept only few theories and reject the other theories, but they are also Vedic or Hindus.

The soul takes the birth in the form of Pashu in this world from thousands, Lacs or crores of years. The souls are the same. But still, they are not able to live or achieve their final goals in their life. To understand this, they have formed number of philosophical schools, dharma, communities and so on and so forth. In this research paper today, we are going to see the Shaiva Siddhanta philosophy.

Shaiva means 'God Shiva', Siddhanta means Theory/Knowledge. Therefore, Shaiva-Siddhanta means God Shiva's knowledge /theory. "The word 'Shiva' is supposed to have been derived irregularly from the root 'Vasha Kantan'. This would mean that Shiva always fulfills the desires of his devotees"[1]. Various examples are very well depicted in Ramayana, Mahabharat, Puranas etc.

In Bharat, all the devotees are Hindus. The devotees have one uniform entity, but have, various 'ism's'. Such as Shaivism, Vaishnavism and Shaktism. Shaiva Siddhanta is a doctrinal form /system within Shaivism. Vaishnavism is the largest religious group in Hinduism, then the Shaivism than the Shaktism. Shaiva Siddhanta is a branch of Shaivism which regards Shiva as the highest God and teaches in the Indian Philosophy of life. According to Madhava Charya there are four schools of Shaivism - Pashupata, Shaiva, Pratyabhijna and Raseshvara schools. Shaivism of the 'Shaiva' is further divided into Vira Shaivism or Shakti-Vishistha-Advaita and Shaiva Siddhanta. The Vira-Shaivism is also known as Lingayata or Satsthala, while Shaiva-Siddhanta represents the southern Shaivism and Prayabhijna or Kashmira Shaivism represents the northern Shaivism.

"Shaiva Siddhanta calls itself 'Shuddha Advaita'. Shaiva Siddhanta takes the word 'Shuddha' in the sense of 'unqualified' and the word 'Advaita' in the sense of 'Dvaita devoid of *duality*' which means that difference is real in existence but

inseparable from identity in consciousness. This means that though matter and souls are real yet they are not opposed to Shiva but are inseparably united with Him who is the supreme reality"[2].

Reference to the word 'Shaivism'

In Bhagwad Gita, Shri Krishna explained Shaivism in one shlok. In 10-chapter verse 03.

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०-३॥

He (People) who amongst the mortals, knows Me (Maheshvara) as unborn and beginningless, as the great Lord (Shiva) of the worlds, is undeluded and is liberated from all sins. || 10-3||

"The earliest Sanskrit philosophical literature in which we find a references to Shaivism is a bhashya of Shankara (eighth century) on Brahma-Sutra 11.2.37. In the commentary on this sutra, Shankara refers to the doctrines of the Siddhantas as having been written by Lord Mahesvara"[3].

Shaivism Literature:

The literature of the Shaivism is called as 'Shaiva Agama'. It is known as Agamic system (independent or separate from the Vedic system) as their scriptural authority. This explains the origin and significance of the Shaivism school. Shaivism school and literature is open to all including out-castes and untouchables. We can see that the literature of the Shaiva Agamas is not flourished as Vedas in Bharat and the world. "Unlike most works, the Agamas do not emphasis the supremacy of the Brahmins. So, the Brahmins may well have opposed them and certainly did see to it that they were not widely known. Many Agamas disappeared, either being destroyed or not copied and circulated"[4].

In Shaivism, there are ten dualistic (dvaita) Agama texts, eighteen qualified monism-cum-dualism (bhedabheda) Agama texts. Shaiva Agamas means the explanation of the whole human being with its knowledge of truth and liberation. Each Agama is meant to be divided into four parts called 'Kanda'. The first is vidya or Jnana-kanda, which leads to the knowledge of 'God'. It can be known only from Shiva himself (as Guru). Only the Jnana-kanda is of philosophical interest. The second is Yoga-kanda which leads to sadhana, to concentrate on one object of contemplation. Also helps in understanding the Indian Psychology. The third is Kriya-kanda which gives information about all the way necessary for consecrating an idol, from the trench for the laying of the foundation stone of a temple onwards. The fourth is Carya-kanda teaches the method of worship.

Five Eternal Substances:

Shaiva Siddhantha admits five eternal substances – 1) God or Pati 2) Souls or Pashu 3) Maya 4) Karma 5) Anavamala

Shiva is the supreme 'God' and he is called as 'Pati'. Shiva possesses the eight attributes of self-existence 1) Purity 2) Intuitive 3) Love 4) Wisdom 5) Intelligence 6) Freedom from all bonds 7) Omnipotence 8) Bliss. The lord Shiva performs the five functions. Like 1) Creation 2) Preservation 3) Destruction of the universe 4) Obscuration 5) Liberation of the souls. The Vedas do speak of trinity God means three Gods like Brahma, Vishnu and Mahesh. They have been assigned for their particular jobs. That is Shiva is eternal and beginningless, He is remaining always the same. While Brahma and Vishnu are not remaining the same, as they are creator and preserver only, until the destruction of the universe. The fundamental teaching of the Shaiva Siddhantha system is monotheism and the jnana marga are as ascribed by the Shaiva Agamas.

The individual human being (Soul) is called Pashu. Here all the living being means animals, Humans, birds, Creatures are called as Pashu. They are living means they have soul. The soul is all pervading, conscious, enjoyer and eternal. In the soul the 'Pati' is their present with the Shakti. This soul has three aspects of Shakti known as Iccha-shakti, Kriya-shakti and Jnana-shakti. The soul has consciousness. The soul is different from the physical, mental and sensual bodies. This Souls are infinite in nature. But due to avidya (ignorance) they become finite.

Maya mala, Karma-mala and Anava-mala are the three impurities which bind the souls are Called as Pasha (Bondage). Avidya or Anava-mala or ignorance is beginningless, in all the souls. It is the impurity which consists in the wrong knowledge of the soul to regard itself as finite or atomic. It abstracts the soul vision. It is the bondage of the Pashu (Soul). Karma-mala is the impurity produce by the soul's deeds. The deeds are subtle and unseen. The deeds are caused due to the union of the conscious and the unconscious soul. Maya-mala is the material cause of this impure world. Which is responsible for cosmic evolution, through its material cause. The material cause provides the souls with instruments, location and object of experiences. All these three malas distract or attracts the soul (Pashu) to be bond (Pasha) and take away from liberation. So that the soul (Pashu) will never reach the Shiva (Pati).

There are three kinds of souls. The first one is Vi-jnana-kala. It is attached only with the anava-mala. The second is Pralaya-kala. It is attached with two impurities anava-mala and karma-mala. The third is Sa-kala. It is attached with all the three impurities anava-mala, karma-mala and maya-mala.

The soul becomes one with the Shiva only after the removal of the Pasha. In order to obtain liberation, the soul has to get rid of the three impurities maintained above. For this the soul need

God's grace or Guru grace or knowledge which is absolutely essential. The God's grace is there for all the souls, without asking for it. The God's desire is that, the soul should know him (God). Therefore, it is the choice of the soul to avail it or not.

Due to the choice of the soul (Pashu), the God (Shiva) removes the bond (Pasha) of the soul. The souls become co-pervasive with God and shares his glory and greatness. This is the experience of the bliss of the individual soul. It is just like a salt is dissolved in water and becomes co-pervasive with water. Similarly, the liberated individual soul merges in God and becomes co-pervasive with him. The soul attains the status of Shiva. Thus, the Pashu soul identifies itself with the matter Pasha and the liberated soul identifies with the God Shiva and realizes its own pure nature.

Shiva and Shakti

The human being of the world has fear. Therefore, in the search of someone who is fearless, there he found/discovered the concept of God. In Shaiva Siddhant God is called as Shiva. And Shiva is never alone. Shiva and Shakti are always together. It is like sun and its sunlight or an atom and its power. As Shakti is there within God (Shiva). Shaiva Siddhant holds that God is both transcendent (Vishottirna) and immanent (Vishvatmaka). This is done through the use of Shakti by Shiva.

"Shiva who is present through the Shakti, pervading all things as pure intelligence, is pure Jnana, and is called Shiva, But Shiva who through the Shakti, is the guiding and directing sovereign power is called Shakti. Shiva who through love is concerned for the release of souls is called Iccha-Shakti. Shiva who for the sake of the Release of souls by his Shakti allows the world to emerge out of Maya (eternal basic matter) is called Kriya-Shakti. And Shiva who through his Shakti finally ensures that the creation of the world has the intended result, that is the release of souls from Pasha and their union with Shiva is called Jnana-Shakti or Arul-Shakti"[5].

Shiva and Shakti are combined as Ardhanarinatyashwar (Half man and half Woman) both are two in one. It is Psychodynamic in nature. Where Shiva is pure Jnana means knowledge of truth and Shakti is pure Kriya means pure energy. Shakti is one, but its functions are different like 1) Iccha-Shakti 2) Kriya-Shakti 3) Jnana-Shakti.

Conclusion:

Are we really understanding the right concept of Shaivism, Vaishnavism and Shaktism. These philosophies have been developed by Humans only to live a good life and achieve the final goal moksha. All this philosophical text written by our Rushies and Munis they are experienced. They have achieved their goal. Because they were able to conquer the body, mind, senses and intelligent by following or developing the method, process and technique. Then they develop it into philosophy i.e. love, wisdom, Action (Karma), Devotion (Bhakti) and Knowledge (Jnana).

All these agamas help human being not to become a machine. In this 25 years human have lost their thinking power, mental powers, sensual powers. They follow the Ruta of the slaves and not the Ruta concept of cosmic order which gives the real freedom.

When the philosophers (Munis and Rushies) have several physical, mental, sensual, intelligent and spiritual experiences they learn from it and develop great lessons like duties, technique, method, processes to follow the truth of God, World, Soul.

The study of Shaivism system i.e., Shaiva Agamas is important in the human education and life system. This course of training acknowledges the utility and duty in the human administration of justice, fairness, environment, society, discipline, liberation through the cases of conclusions proving incompatible ultimate decision. Which directs to the human versed in the Shaiva Agamas (Knowledge).

Reference:

1. Dasgupta, Surendranath. *A History of Indian Philosophy*. Volume-V. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Ltd, 2015. Page – 04
2. Sharma, Chandradhar. *A Critical Survey of Indian Philosophy*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Ltd, 2009. Page – 386-387.
3. Dasgupta, Surendranath. *A History of Indian Philosophy*. Volume-V. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Ltd, 2015. Page – 01
4. Schomerus, H. W. *Shaiva Siddhanta: An Indian School of Mystical Thought*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Ltd, 2000. Page – 06
5. Schomerus, H. W. *Shaiva Siddhanta: An Indian School of Mystical Thought*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Ltd, 2000. Page – 61

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

कुपोषण : भारतातील एक प्रमुख आरोग्य समस्या

डॉ. रमेश वाघमारे
सहयोगी प्राध्यापक, लोकप्रशासन विभाग प्रमुख,
गोदावरी कला वरिष्ठ व कनिष्ठ महाविद्यालय अंबड जिल्हा जालना
Corresponding Author- डॉ. रमेश वाघमारे
DOI- 10.5281/zenodo.11178054

प्रस्तावना:

भारतामध्ये आर्थिक असमानता व सामाजिक विषमता यामुळे मोठ्या प्रमाणातील वर्ग दारिद्र्यरेषेखाली जीवन व्यतीत करतो आहे. त्यामुळे या वर्गास आहारातील गुणवत्ता देखील पूर्ण रूपाने मिळत नाही. भारतामध्ये आज स्थितीला अनेक अंगणवाडीच्या माध्यमातून महिला आणि बालकांना पोस्टीक अन्नपुरवठा केला जातो आहे, शिवाय सिधा पुरवठा देखील देशभरातील प्रत्येक राज्यात मोठ्या प्रमाणावर वाटप केला जातो आहे. शिवाय काही राज्यांमधील शाळेमध्ये मध्यान भोजन देखील दिल्या जात आहे. अशी एकंदरीत देशभरातील परिस्थिती असताना देखील, भारतामध्ये कुपोषणासारखा फार मोठा आरोग्यकारी प्रश्न आजही आ वासून उभा आहे. या वास्तव स्थितीमुळे आपणास भारतातील कुपोषण ही कशाप्रकारे आरोग्यकारक व्यापक समस्या आहे याचे चित्र दृष्टीस पडते. आणि याचे दुर्दैवी देखील आहे की, स्वातंत्र्याच्या 75 वर्षानंतर देखील एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर महिला आणि मुले देशात कुपोषित आहेत, त्यांना अन्नधान्य व पौष्टिक अन्न आपण पुरवठा करू शकलो नाहीत हे निश्चितपणे चिंतनीय बाब आहे. भारतामध्ये पाच वर्षाखालील 44 टक्के मुलांचे वजन हे कमी आहे, तसेच 72 टक्के नवजात अर्भक अशक्तपणा म्हणजेच कुपोषित जन्म घेत आहेत. शिवाय 52% विवाहित महिला सुद्धा अशक्तपणाने ग्रासलेले आहेत. एकंदरीत देशाच्या भावी पिढीला जन्म देणाऱ्या माता आणि भविष्याचे आधार जर कुपोषित जन्म घेत असतील तर देशाचे काय भविष्य राहील याचा विचारच न केलेला बरा. एकीकडे देश महासत्ता होणार अशा वल्गना केल्या जात आहेत, तर दुसरीकडे ही फार मोठी सामाजिक विषमता देशामध्ये मोठी आरोग्यात्मक समस्या बनलेली आहे.

एकीकडे आपल्या देशाला इंडिया आणि भारत असे म्हटले जाते. तसेच एकीकडे लठ्ठपणा कमी करण्यासाठी वेगवेगळ्या उपचार पद्धती घ्याव्या लागत आहेत, आणि दुसरीकडे या वर्गाला / गटाला पौष्टिक अन्न तर सोडाच दोन वेळच जेवण देखील मिळणे हे दुरापास्त होत आहे. हा विरोधाभास निश्चितपणे भारतामध्ये एका वेगळ्या समाज निर्मितीची नांदी होऊ पाहत आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतामधील कुपोषणाने कसे स्वरूप धारण केलेले आहे, आणि त्याची एकंदरीत परिस्थिती कशी आहे. तसेच राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील अहवालाच्या निर्देशानुसार त्यांचे स्वरूप दाखवण्याचा अल्पसा प्रयत्न केलेला आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, जर्नल्स, विविध अहवाल, वर्तमानपत्र आणि वेबसाईट इत्यादी साधनाचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

कुपोषण म्हणजे काय :

आज कुपोषण हे आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील एक चिंतनाचा विषय झालेला आहे. कारण अठराव्या शतकामध्ये युरोपातील लोकसंख्येचा फार मोठ्या भागाला या कुपोषणाने गिळंकृत केलेले होते. म्हणून जागतिक बँकेने सुद्धा याविषयी चिंता व्यक्त केली आहे. वास्तविक पाहता कुपोषण हे सामाजिक-राजकीय कारणाचा परिपाक आहे. मुळात जेव्हा भूक आणि गरिबी ही जवळपास राजकीय स्वरूपाच्या अजेंडावर नसतात तेव्हा कुपोषण हे मोठ्या प्रमाणात वाढत असते. भारतापेक्षा गरीब आणि अविकसित राष्ट्रांमध्ये म्हणजेच बांगलादेश आणि नेपाळ पेक्षा जास्त कुपोषण भारतामध्ये आहे. यासाठीचे योग्य व उपयुक्त

धोरण निर्माण करणे आणि भरपूर प्रमाणात अंदाजपत्रकामध्ये तरतूद करणे अत्यंत गरजेचे आहे. म्हणजेच राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव दूर करून याविषयी सकारात्मक विचार करणे, कुपोषणाला निश्चितपणे दूर करण्यासाठीचा महत्त्वपूर्ण उद्देश ठरू शकतो. संयुक्त राष्ट्राच्या म्हणण्यानुसार भारतात दरवर्षी कुपोषणाने मृत्यू पावणाऱ्या पाच वर्षाखालील मुलांची संख्या 10 लाखापेक्षा जास्त आहे. दक्षिण आशियामध्ये भारत कुपोषणामुळे सर्वात वाईट अवस्थेमध्ये आहे.

जागतिक आरोग्य संघटनेने केलेल्या व्याख्यानुसार, कुपोषण म्हणजे एखाद्या व्यक्तीच्या पोषण आहारातील कमतरता किंवा असंतुलन होय. कुपोषण म्हणजे पुरेषा कॅलरीज न मिळाल्यामुळे किंवा आरोग्यासाठी आवश्यक असलेली जीवनसत्वे आणि खनिजे यासारख्या महत्त्वाच्या पोषक घटकांची योग्य मात्रा न मिळाल्यामुळे उद्भवणारी स्थिती होय.

कुपोषणाचे परिणाम :

कुपोषण ही एक फार मोठी सामाजिक आरोग्य समस्या आहे. कारण सामाजिक परिस्थितीचा लोकांच्या आरोग्यावर फार मोठा प्रभाव पडत असतो. यामध्ये प्रामुख्याने गरिबी, शिक्षणाचा अभाव, अनेक रोगांची ओझे येथील जनता दिवसेंदिवस सहन करत आहे, तसेच महिला सक्षमीकरणाचा अभाव, यामुळे कुपोषण वाढते आहे. यावर उपायात्मक व सक्षम धोरणात्मक निर्णय घेतल्यास दीर्घकाळापर्यंत म्हणजेच भविष्यकाळात देखील कुपोषण दूर होऊ शकते. आजही समाजामध्ये फार मोठ्या प्रमाणावरील लोकसंख्या ही अल्प उत्पन्न गटांमध्ये आपले जीवन व्यतीत करत आहे. यावरच त्यांचे जीवनमान, खानपान निर्धारित होत असते. सद्यस्थितीत अन्नधान्याच्या वाढत्या किमती आणि कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांना पोष्टिक अन्न आजही मिळत नसल्याचे चित्र दिसून येते.

श्री अमर्त सेन यांच्या मते "अलीकडच्या दशकामध्ये दुष्काळामुळे आणि कधीच्या अति पावसामुळे व नेहमीच अन्न वितरण व्यवस्थेच्या दिरंगाईमुळे वयकतीची क्रयशक्ती कमी होत आहे. यामुळे गरिबींची व कुपोषणाची समस्या वाढत राहिली आहे."

- मातेच्या कुपोषणामुळे देखील जन्माला येणाऱ्या बाळास त्याच्या आरोग्यास व मृत्यूस कारणीभूत ठरू शकतात. यामध्ये आठ लाखापेक्षा जास्त नवजात मृत्यू हे मातेच्या गर्भाशयात गर्भाची वाढ कमी झाल्यामुळे होतात.
- पुरेशा स्तनपानाच्या अभावामुळे होणारे कुपोषण हे दरवर्षी अंदाजे दहा लाख मुलांच्या मृत्यूशी संबंधित आहेत.
- कमी अन्न व प्रोटीनयुक्त अन्न न मिळाल्यामुळे होणारे कुपोषण एकीकडे तर अतिखाणण्यामुळे होणारे कुपोषण हा एक प्रकार आज सध्याच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर दिसून येत आहे.
- जागतिक भूक निर्देशांक यादीमध्ये भारत 2021 मध्ये 121 स्थानी होता. 2022 मध्ये 107 व्या स्थानी घसरन झालेली आहे. 2023 मध्ये 125 देशाच्या यादीत 111 व्या स्थानी घसरून 121 देशाच्या यादीमध्ये भारत 107 व्या स्थानी आहे.
- पाच वर्षाखालील मुलांमध्ये 68 टक्के मुले ही कुपोषण या मूलभूत जोखीम घटकांमुळे मृत्यू पावतात.
- भारतामध्ये कुपोषित बालकांची संख्या 7.7% आहे जे सुमारे एकुण बालकांच्या संख्येत 43 लाख होते. देशांमध्ये 14 लाखाहून अधिक मुले गंभीर कुपोषणाची आहेत, असे महिला व बालकल्याण मंत्रालयाने जाहीर केलेले आहे.

कुपोषण आणि सद्यस्थिती :

भारतामध्ये 1990 पासून प्रत्येक राज्यातील बाल आणि माता यांना कुपोषणामुळे होणाऱ्या आजारांच्या स्थितीची माहिती व चिकित्सा ही वेगवेगळ्या स्तरावरून घेतली जात आहे. यामध्ये राज्यस्तरीय रोग निदान इनिशियेट द्वारे सर्वसामान्यपणे यात समावेश केला आहे. भारतीय वैद्यकीय संशोधन परिषद (ICMR) पब्लिक हेल्थ फाउंडेशन ऑफ इंडिया आणि इन्स्टिट्यूट फॉर हेल्थ मेडीकल अँड इव्हॅल्युएशन आणि विविध आरोग्य विद्यापीठातील स्वतंत्र जागतिक संशोधन केंद्र, शंभराहून अधिक भारतीय संस्थांशी संबंधित तज्ञ, यासंबंधीचे संशोधनात्मक अभ्यास करत आहेत. देशात अति कुपोषित गटातील बालकांची संख्या 17 लाख 76 हजार इतकी आहे. तर 15 लाख 46 हजार बालके ही मध्यम कुपोषित आहेत. अशा प्रकारे एकूण 33 लाख 23 हजार बालके कुपोषीत आहेत. महाराष्ट्र, बिहार आणि गुजरात या तीन राज्यात कुपोषित बालकांची संख्या सर्वाधिक आहे, यातही महाराष्ट्र हे राज्य आघाडीवर आहे. पाच वर्षाखालील मुलांचे मृत्यू (कुपोषणामुळे होणारे प्रती

हजारी मृत्यू दर्शविणारी आकडेवारी) काही देशाच्या बाबतीत खाली दिलेली आहे. बांगलादेश 77, ब्राझील 36, चीन 09, मिश्र 41, भारत 93, इंडोनेशिया 45, मेक्सिको 29, नायजेरिया 183, पाकिस्तान 109. या वरील आकडेवारी नुसार लक्षात येईल की, एक विकसित आणि आर्थिक महासत्ता होऊ पाहणारे राष्ट्र, इतर आपल्यापेक्षा छोटे आणि अविकसित राष्ट्राच्या तुलनेने कुपोषणासारख्या आरोग्यात्मक एका विदारक समस्येमुळे कोणत्या परिस्थितीत आहे हे दिसून येत. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण-3, (2019-20) च्या अहवालानुसार देशभर कुपोषण वाढते आहे. भारतातील 22 राज्यांपैकी 13 राज्यात बालकांची वाढ खुंटण्याचे प्रमाण वाढले आहे. एकंदरीत देशाच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात म्हणजेच 15.3% कुपोषणाचे प्रमाण आहे. जागतिक भूक निर्देशांकामध्ये प्रामुख्याने चार महत्त्वाचे निकष / आधार मानले जातात. त्यामध्ये प्रामुख्याने कुपोषण, पाच वर्षाखाली मुलांना त्याच्या उंचीच्या तुलनेत किती कमी आहार मिळतो. पाच वर्षाच्या खालील मुलांची त्यांच्या वयाच्या तुलनेत उंची कमी आहेका?, आणि दर हजारी आकड्यांमध्ये पाच वर्षाखालील किती मुलं दगावतात, या निकषांच्या आधारे एक अहवाल जागतिक पातळीवर तयार केला जातो. जगामध्ये बालकांच्या कुपोषणाचा सर्वात वाईट दर हा भारताचा आहे. जागतिक स्तरावर कुपोषित बालकांपैकी एक तृतीयांश बालके हे भारतीय आहेत. यामध्ये लाजिरवाणी बाब म्हणजे बालकांच्या कुपोषणाबाबत भारताची कामगिरी ही शेजारील देशापेक्षाही वाईट आहे.

कुपोषण घालविण्यासाठी चे उपाय :

1. राजकीय इच्छाशक्ती वाढविणे.
2. लोककल्याणकारी धोरणाची अंमलबजावणी करणे.
3. कर्मचारी व कार्यक्षम मनुष्यबळ मिळवून देणे किंवा नेमणे.
4. भौतिक सुविधा निर्माण करून देणे.
5. शासकीय तसेच महानगरपालिका क्षेत्रातील रुग्णालये निर्माण करणे.
6. शासनाच्या आरोग्य व्यवस्थेवर विश्वास निर्माण करण्यासाठीचे कार्य करणे.
7. ग्रामीण पातळीवर सुद्धा अत्याधुनिक आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून देणे.
8. खाजगी यंत्रणा देते तर शासकीय यंत्रणा का देऊ शकत नाही यावर चिंतन करणे.
9. अंदाजपत्रकीय तरतूद वाढवणे गरजेचे आहे.
10. लोकसहभाग वाढविणे अत्यंत गरजेचे आहे.
11. ग्रामीण व वाडी, वस्ती, तांड्यावरील तसेच आदिवासी बहुल भागामध्ये मोठ्या प्रमाणावर अन्नधान्यात्मक पुरवठा करण्यात यावा.

सारांश :

भारतातील एकंदरीत कुपोषणाची स्थिती आणि आजतागायत त्याचे स्वरूप पाहता, आणि त्यावरील एक उपाय योजनात्मक, धोरणात्मक आणि उपचारात्मक उपाययोजना कशा पद्धतीने देशांमध्ये चालत आहेत याचा एकंदरीत विचार करता, मोठ्या प्रमाणावर शासनाने आरोग्यात्मक धोरण, महिला व बालकल्याणाचे धोरण, बालविकास धोरण, याबाबतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न होताना दिसून येत आहेत. याबद्दल मुळीच शंका नाही. भारतामध्ये कुपोषण आणि माता व बालमृत्यू रोखण्यासाठी अनेक योजना आहेत यामध्ये अंगणवाडी, घरच्या घरी नवजात बालकांची काळजी, राष्ट्रीय बाल आरोग्य कार्यक्रम आणि आनेमिया मुक्त भारत, जननी सुरक्षा योजना, मानव विकास कार्यक्रम, प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना, नव संजीवनी योजना, या सर्व योजना असूनही कुपोषण आणि भूकबळी मात्र काही दूर होत नाही. फक्त या योजना असूनही चालणार नाही तर, प्रत्येक नागरिकांना आपली क्रयशक्ती वाढवावी लागेल, तसेच आपली आर्थिक कुवतही वाढवावी लागेल, म्हणजे शासनाने यासाठी रोजगार निर्माण करून दिले पाहिजेत. यासंदर्भात बोलकी परिस्थिती अशी आहे की, 2020 - 21 मध्ये अन्नधान्याचे उत्पादन 30 कोटी 80 लाख टन अशा विक्रमी पातळीवर पोहोचलेले असताना सरकारला मात्र अपेक्षित साठे ऐवजी दुप्पट साठा झाला होता, परंतु शासनाकडे धान्य साठवण्यासाठी जागाच नव्हती अशी स्थिती होती. तांदळाची सर्वात मोठी निर्यात करणारा आपला देश, दूध व इतर अनेक खाद्यपदार्थांच्या उत्पादनात भारत पुढे आहे. तरी भारतीयांना दोन वेळचे पोटभर जेवण मिळत नाही ही शोकांतिका आहे. याशिवाय आदिवासी बहुल भागामध्ये तर याची फारच विदारक स्थिती आहे. देशभरातल्या आदिवासी बहुल भागांमध्ये दिसून येते. या साठी राजकीय इच्छाशक्ती जागृत करून एक सकारात्मक पाऊल देशातील प्रत्येक नागरिकांच्या उज्वल

भविष्यासाठी आणि उद्याच्या उज्वल भविष्यासाठी उचलल्यास निश्चितपणे हे कुपोषण सुद्धा आपण दूर करू शकतो यात तीळ मात्र शंका नाही.

संदर्भ :

1. फडके आनंद, 2018, सर्वांसाठी आरोग्य, होय शक्य आहे, मनोविकास प्रकाशन, पुणे.
2. घोडके अमोल, 2013, भारतातील मानव संसाधन विकास, द युनिक अकॅडमी, पुणे.
3. कार्यक्रम अंदाजपत्रक - 2021 - 22, महाराष्ट्र शासन.
4. जागतिक भूक निर्देशांक - 2023.
5. महाराष्ट्र शासन, महिला व बालकल्याण विभाग.
6. पोषण आणि आहार, माहिती व शिक्षण मार्गदर्शक पुस्तिका.
7. महाराष्ट्र टाइम्स, 30 ऑगस्ट 2022.
8. सकाळ, 21 जून 2023.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 आणि उच्च शिक्षण: एक पुनरावलोकन

प्रा. डॉ. गोरखनाथ पांडुरंगराव फसले
इतिहास विभाग प्रमुख, श्री सिद्धेश्वर महाविद्यालय माजलगाव, जि. बीड
Corresponding Author- प्रा. डॉ. गोरखनाथ पांडुरंगराव फसले
Email: gpf1969@rediffmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11178086

प्रस्तावना:

हे सर्वज्ञात सत्य आहे की एक सुव्यवस्थित, दूरदर्शी आणि भविष्यवादी शैक्षणिक धोरण प्रत्येक देशासाठी आवश्यक आहे. कारण शिक्षण हा आर्थिक आणि सामाजिक प्रगतीचा प्रमुख चालक आहे. आपापल्या परंपरा आणि संस्कृती लक्षात घेऊन विविध देशांनी विविध शिक्षण पद्धती स्वीकारल्या आहेत. नुकतेच भारत सरकारने आपले नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) जाहीर केले, ज्याचा उद्देश सर्वांना उच्च दर्जाचे शिक्षण देऊन आपल्या राष्ट्राचे शाश्वतपणे न्याय्य आणि दोलायमान ज्ञान समाजात रूपांतर करणे आहे. हे एक स्वागतार्ह पाऊल आहे, जे भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेत एक आदर्श बदल घडवून आणेल आणि तिचे आधुनिक, प्रगतीशील आणि समानतेत रूपांतर करेल. हा वैचारिक संशोधन लेख NEP 2020 वर आधारित उच्च शिक्षणावर (HE) आहे. लेखाच्या लेखकांचा पार्श्वभूमी आणि उदय यावर चर्चा करण्याचा हेतू आहे; शेवटी, ते धोरणाची नियोजनबद्ध, पद्धतशीर आणि काळजीपूर्वक अंमलबजावणी करण्याच्या गरजेवर भर देत आहेत.

परवलीचा शब्द: राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020), उच्च शिक्षण, गुणवत्ता शिक्षण, शिक्षण प्रणाली, अमुलाग्रबद, शाश्वत विकास.

संक्षिप्त परिचय:

संपूर्ण मानवी क्षमता साध्य करण्यासाठी, न्याय्य आणि न्याय्य समाजाचा विकास करण्यासाठी आणि राष्ट्रीय विकासाला चालना देण्यासाठी दर्जेदार शिक्षणाचे मूलभूत महत्त्व आहे. आणि सार्वत्रिक उच्च दर्जाचे शिक्षण हे आर्थिक वाढ, सामाजिक न्याय आणि समानतेच्या दृष्टीने जागतिक व्यासपीठावर भारताच्या निरंतर चढाई आणि नेतृत्वाची गुरुकिल्ली आहे; वैज्ञानिक आणि तांत्रिक प्रगती; राष्ट्रीय एकात्मता आणि संस्कृतीचे संरक्षण. सध्या जगामध्ये ज्ञान आणि रोजगाराच्या लँडस्केपमध्ये वेगाने बदल होत आहेत. या परिस्थितीत, शिक्षण व्यवस्थेने चारित्र्य घडवणे आणि आकार देणे आवश्यक आहे; विद्यार्थ्यांना नैतिक, तर्कसंगत, दयाळू आणि काळजीवाहू बनण्यास सक्षम करा; त्याच वेळी त्यांना फायदेशीर रोजगारासाठी तयार करा. हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की शैक्षणिक परिणामांची सद्यस्थिती आणि काय आवश्यक आहे, यातील अंतर शिक्षण व्यवस्थेतील सुधारणांद्वारे भरून काढता येईल. Early Childhoodcare and education (ECCE) ते उच्च शिक्षण (HE) पर्यंत या सुधारणांमुळे प्रणालीमध्ये गुणवत्ता, समानता आणि अखंडता आवश्यक आहे. त्यामुळे, सामाजिक किंवा आर्थिक पार्श्वभूमीची पर्वा न करता सर्व विद्यार्थ्यांसाठी उच्च दर्जाच्या शिक्षणासाठी समान प्रवेश असलेली शिक्षण व्यवस्था भारतात असणे आवश्यक होते. या संदर्भात, भारताने शाश्वत विकासासाठी 2030 अजेंडा (SD) स्वीकारला आहे, जो सर्वसमावेशक आणि समान दर्जाचे शिक्षण सुनिश्चित करण्याचा प्रयत्न करतो; आणि सर्वांसाठी आजीवन शिकण्याच्या संधींचा प्रचार करा. आणि अशा स्वप्नाळू उद्दिष्टासाठी संपूर्ण शिक्षण प्रणालीला शिक्षणाच्या प्रक्रियेला समर्थन देण्यासाठी आणि प्रोत्साहन देण्यासाठी पुनर्रचना करणे आवश्यक आहे, जेणे करून 2030 अजेंडातील सर्व गंभीर उद्दिष्टे आणि उद्दिष्टे म्हणजे शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDG) साध्य करता येतील.

विद्यमान शिक्षण व्यवस्थेत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी भारत सरकारने सर्वसमावेशक राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) सादर करून त्यात सुधारणा करण्याचा निर्णय घेतला. नवीन धोरण भारत केंद्रीत शिक्षण व्यवस्थेची कल्पना करते जी आपल्या राष्ट्राचे शाश्वत रूपाने समतोल आणि दोलायमान ज्ञान समाजात

परिवर्तन करण्यासाठी थेट योगदान देते, सर्वांना उच्च दर्जाचे शिक्षण प्रदान करते. हे 21 व्या शतकातील पहिले शैक्षणिक धोरण आहे, ज्याचे उद्दिष्ट आपल्या देशाच्या अनेक वाढत्या विकासात्मक गरजा पूर्ण करणे आहे. हे धोरण भारताच्या परंपरा आणि मूल्य प्रणालींवर आधारित 21 व्या शतकातील शिक्षणाच्या महत्त्वाकांक्षी उद्दिष्टांशी सुसंगत असलेली नवीन प्रणाली तयार करण्यासाठी तिच्या नियमन आणि प्रशासनासह, शिक्षण प्रणालीच्या सर्व पैलूंमध्ये सुधारणा आणि सुधारणा सुचवते. NEP 2020 प्रत्येक व्यक्तीच्या सर्जनशील क्षमतेच्या विकासावर आणि उच्च क्रमाच्या संज्ञानात्मक क्षमतांच्या विकासावर विशेष भर देते, जसे की गंभीर विचार आणि समस्या सोडवणे; आणि सामाजिक, नैतिक आणि भावनिक क्षमता आणि स्वभाव देखील. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, प्राचीन आणि शाश्वत भारतीय ज्ञान आणि विचारांच्या समृद्ध वारशाने हे धोरण तयार करण्यासाठी मार्गदर्शन केले आहे.

NEP 2020 चा उदय:

भारताचे पहिले शैक्षणिक धोरण 1986 मध्ये सादर करण्यात आले. त्यानंतर सुमारे चौतीस वर्षांनी, भारत सरकारने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) नावाचे नवीन धोरण सादर केले. NEP 2020 अशा प्रकारे 1986 च्या शिक्षणावरील राष्ट्रीय धोरणाची जागा घेते. हे धोरण भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेसाठी एक मोठा मैलाचा दगड दर्शवते, जे निश्चितपणे भारताला जगभरातील उच्च शिक्षणासाठी एक आकर्षक गंतव्यस्थान बनवेल. भारत सरकारने जानेवारी 2015 मध्ये पुढाकार घेतला होता आणि नवीन शैक्षणिक धोरणासाठी प्रत्यक्ष सल्लामसलत प्रक्रिया माजी कॅबिनेट सचिव श्री. टी.एस.आर. सुब्रमण्यम समितीच्या अहवालावर आधारित, जून 2017 मध्ये, माजी भारतीय अंतराळ संशोधनाच्या नेतृत्वाखालील पॅनेलने 2019 मध्ये मसुदा NEP सादर केला होता.

AIch ऑर्गनायझेशन (इस्रो) चे अध्यक्ष डॉ. के. कस्तुरीरंगन. मसुदा नवीन शैक्षणिक धोरण (DNEP) 2019 नंतर मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाने (MHRD) जारी केला, त्यानंतर अनेक सार्वजनिक सल्लामसलत केली. त्यानंतर मंत्रालयाने धोरणाचा मसुदा तयार करताना कठोर सल्लामसलत प्रक्रिया हाती घेतली. उदयाच्या प्रक्रियेत नवीन धोरण दस्तऐवज अद्यतनित केले गेले, सुधारित केले गेले आणि शेवटी 29 जुलै 2020 रोजी मंजूर केले गेले. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) ज्याला भारताच्या केंद्रीय मंत्रिमंडळाने 29 जुलै 2020 रोजी मंजूरी दिली, त्या दृष्टीकोनाची रूपरेषा सांगितली. भारताच्या नवीन शिक्षण पद्धतीचे. या धोरणात भारत-केंद्रित शिक्षण व्यवस्थेची कल्पना आहे जी सर्वांना उच्च दर्जाचे शिक्षण देऊन राष्ट्राला शाश्वत आणि चैतन्यमय ज्ञान समाजात बदलण्यासाठी थेट योगदान देते. हे धोरण ग्रामीण आणि शहरी भारतातील प्राथमिक शिक्षण ते उच्च शिक्षण तसेच व्यावसायिक प्रशिक्षणासाठी सर्वसमावेशक फ्रेमवर्क प्रदान करते. या धोरणाचे उद्दिष्ट 2021 पर्यंत भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेत परिवर्तन घडवून आणण्याचे आहे. हे धोरण स्पष्टपणे केंद्र सरकार आणि सर्व राज्य सरकारांद्वारे शिक्षणातील सार्वजनिक गुंतवणुकीत भरीव वाढीची कल्पना करते.

NEP 2020:

हे कशाबद्दल आहे? राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) महत्वाकांक्षी आणि नाट्यमय बदल घडवून आणेल ज्यामुळे देशातील शिक्षण व्यवस्थेत बदल होऊ शकेल. भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेत क्रांतिकारी बदल घडवून आणतील.

व्हिजन: NEP 2020 चे उद्दिष्ट भारतीय नीतीमूल्यांमध्ये रुजलेली, आणि खाली दिलेल्या चर्चेत नमूद केलेल्या तत्त्वांशी संरेखित असलेली जागतिक सर्वोत्तम शिक्षण प्रणाली तयार करणे आहे, ज्यामुळे भारताचे जागतिक ज्ञान महासत्तेत रूपांतर होईल.

महत्त्वाची क्षेत्रे:

NEP 2020 हे अपरिहार्यपणे गेल्या काही दशकांपासून भारतीय शिक्षण व्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या अपंग आव्हानांना सामोरे जात आहे. धोरणाची काही महत्त्वाची क्षेत्रे आहेत. प्राथमिक शिक्षणामध्ये, साक्षरता आणि संख्याशास्त्राचे खराब परिणाम अनेक अहवाल दर्शवितात की 50% मुलांमध्ये मूलभूत अंकांची कमतरता आहे, म्हणजे पाच वर्षे शाळेत घालवल्यानंतरही संख्या आणि साक्षरता समजून घेण्याची आणि त्यांच्यासह कार्य करण्याची क्षमता नाही. NEP 2020 मुळात या मूलभूत शिक्षणाकडे मुख्य क्षेत्र म्हणून पाहते आणि विद्यार्थ्यांमध्ये अनेक कौशल्ये आणि क्षमता विकसित करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे.

मध्यम आणि माध्यमिक शिक्षणामध्ये, उच्च गळतीचे प्रमाण, अभ्यासक्रमातील विसंगती मंत्रालयाच्या आकडेवारीनुसार गेल्या तीन वर्षांत अनेक राज्यांमध्ये माध्यमिक स्तरावर गळतीचे प्रमाण वाढले आहे. शाळा सोडण्यामागे दारिद्र्य, खराब आरोग्य आणि शाळेपासूनचे अंतर अशी अनेक कारणे आहेत. शिवाय, राज्ये, लिंग, वांशिकता आणि वर्गामध्ये गळती दरांमध्ये मोठी तफावत आहे. अगदी ग्रॉस एनरोलमेंट रेशो (GER) देखील लक्षणीयरीत्या कमी होत आहे .कारण डेटा दर्शवितो की नोंदणी केलेल्या विद्यार्थ्यांचे लक्षणीय प्रमाण इयत्ता 5 नंतर आणि विशेषत: इयत्ता 8 नंतर सोडत आहे. त्यामुळे, गळतीचे प्रमाण कमी करणे आणि GER वाढवणे, विशेषतः मध्यम आणि माध्यमिक शिक्षणात पातळी हे धोरणाचे महत्त्वाचे क्षेत्र आहे.

उच्च शिक्षणामध्ये, विषय निवड, मूल्यमापन तसेच कौशल्य-अंतराच्या संदर्भात बहु-अनुशासनात्मक दृष्टीकोन आणि लवचिकतेचा अभाव उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये गळतीचे प्रमाण देखील वाढत आहे. त्याच वेळी सकल नोंदणी प्रमाण (GER) कमी होत आहे आणि मध्यम आणि माध्यमिक शिक्षणातील निम्म्याहून कमी आहे. याचा अर्थ अनेक विद्यार्थी उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश घेत नाहीत. म्हणूनच, धोरण मुख्यत्वे उच्च शिक्षण संस्थांमधील गळतीचे प्रमाण कमी करणे आणि GER वाढवण्यावर भर देते. शिवाय, NEP 2020 साठी एकूण महत्त्वाच्या क्षेत्रांमध्ये बालपण काळजी, अभ्यासक्रमाची रचना, भाषा/शिक्षणाचे माध्यम, शिक्षक प्रशिक्षण, शिक्षक मूल्यांकन, मूल्यांकन नमुना आणि मूल्यमापन आणि परीक्षेचे स्वरूप समाविष्ट आहे. शिक्षणाचे मानके निश्चित करण्यासाठी पारख नावाचे एक नवीन मूल्यांकन केंद्र अर्थात कार्यप्रदर्शन, मूल्यांकन, समीक्षा आणि समग्र विकासाच्या ज्ञानाचे विश्लेषण प्रस्तावित आहे.शेवटी, नियमन, शिक्षकांची भरती आणि विद्यापीठांसाठी समान मानके आणि निकषांची अनुपस्थिती ही या नवीन धोरणातील अतिरिक्त क्षेत्रे आहेत.

मार्गदर्शक तत्त्वे:

या धोरणाचे मूलभूत स्तंभ म्हणजे प्रवेश, समानता, गुणवत्ता, परवडणारी क्षमता आणि उत्तरदायित्व. धोरणाचा या विचारावर ठाम विश्वास आहे की शिक्षणाचा उद्देश तर्कसंगत विचार आणि कृती करण्यास सक्षम, करुणा आणि सहानुभूती, धैर्य आणि लवचिकता, वैज्ञानिक स्वभाव आणि सर्जनशील कल्पनाशक्ती आणि नैतिक मूल्ये आणि मूल्यांसह सक्षम चांगल्या मानवांचा विकास करणे आहे. अशाप्रकारे, आपल्या राज्यघटनेने परिकल्पित केल्याप्रमाणे समतापूर्ण, सर्वसमावेशक आणि बहुवचन समाजाच्या निर्मितीसाठी व्यस्त, उत्पादक आणि योगदान देणारे नागरिक निर्माण करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. हे धोरण ज्या तत्त्वावर आधारित आहे ती मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत. लवचिकता, विद्यार्थ्यांसाठी त्यांचे विषय आणि कार्यक्रम निवडणे आणि त्याद्वारे त्यांच्या स्वत: च्या प्रतिभांच्या आवडीनुसार जीवनातील त्यांचे मार्ग निवडणे. कला आणि विज्ञान, अभ्यासक्रम आणि अतिरिक्त क्रियाकलाप, व्यावसायिक आणि शैक्षणिक इत्यादींमध्ये कोणतेही कठोर पृथक्करण नाही.

उच्च शिक्षण व्यवस्थेसाठी धोरण NEP 2020 चे ठळक मुद्दे:

1. व्यावसायिक शिक्षणासह HE मध्ये एकूण नोंदणी प्रमाण सध्याच्या 26.3% वरून वाढेल (2018) ते 2035 पर्यंत 50%.
2. जे HEI उच्च दर्जाचे वितरण करतात त्यांना सरकारकडून अधिक प्रोत्साहन मिळेल.
3. नामांकित आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठांना भारतात कॅम्पस स्थापन करण्यासाठी प्रोत्साहित केले जाईल.
4. उच्च शिक्षण संस्था बहुविद्याशाखीय शिक्षण आणि लवचिक अभ्यासक्रम रचनेला प्रोत्साहन देतीलजे आजीवन शिक्षणासाठी नवीन शक्यता निर्माण करण्यासाठी एकाधिक प्रवेश आणि निर्गमन बिंदू प्रदान करेल.
5. प्रवेश सुधारण्याचे प्रमुख साधन म्हणून ऑनलाइन शिक्षण आणि मुक्त दूरस्थ शिक्षण (ODL) वर अधिक लक्ष केंद्रित करा. समानता आणि समावेश
6. उच्च शिक्षणामध्ये व्यावसायिक शिक्षणाचे एकत्रीकरण. कमीत कमी 50% शिकणाऱ्यांना एक्सपोजर असेल 2025 पर्यंत व्यावसायिक शिक्षण.
7. अधिकाधिक आंतरराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांना आकर्षित करण्यासाठी HE गुणवत्ता जागतिक दर्जाच्या पातळीवर सुधारली जाईल आणि परदेशात मिळालेले क्रेडिट पुरस्कारासाठी गणले जातील.हेल्थकेअर एज्युकेशन सिस्टीम ॲलोपॅथीच्या सर्व विद्यार्थ्यांनी अशा प्रकारे एकत्रित केली पाहिजे. वैद्यकीय

शिक्षणामध्ये आयुर्वेद, योग आणि निसर्गोपचार, युनानी या विषयांची मूलभूत माहिती असणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे एक चांगले धोरण आहे. कारण ते शिक्षण प्रणाली बनवण्याचे उद्दिष्ट आहे. 21 व्या शतकाच्या आणि 2030 च्या शाश्वत विकासाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी सर्वांगीण लवचिक बहु-अनुशासनात्मक संरेखित. ध्येय NEP हे एका व्यापक व्यायामाचे उत्पादन आहे जे 100% सकल नोंदणी गुणोत्तर साध्य करण्याचा प्रयत्न करते 2030 पर्यंत. अधिक समावेशक एकसंध आणि उत्पादक राष्ट्र निर्माण करण्याच्या उद्देशाने नुकतेच अनावरण करण्यात आले मानव संसाधन मंत्रालयाने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये एक महत्त्वपूर्ण सुधारणा केली आहे. विकास MHRD. धोरणाचा हेतू अनेक प्रकारे आदर्श वाटत असला तरी तो अंमलबजावणीचा आहे.यशाची गुरुकिल्ली कुठे आहे.

जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या आव्हानांसह संपूर्ण राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 च्या मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी करण्यासाठी भारत सज्ज झाला आहे.तरुणांना सक्षम करा आणि त्यांचा आत्मविश्वास वाढवा माणसा बरोबर नवीन ज्ञान, नवीन कौशल्ये निर्माण करा. नव्या शैक्षणिक धोरणाने (new education policy) विद्यार्थ्यांच्या व्यवसायिक कौशल्याचा विकास होऊन तो नोकरी मागणारा नाही, तर इतरांना नोकरी देणारा होईल व भविष्याचा वेध घेण्याच्या त्याच्या दृष्टीचा विकास होईल असे मला वाटते. भारत जगाचा नेता व्हावा असा धोरण ठरविण्यामागे दृष्टिकोन आहे. हा शिक्षणातील क्रांतीचा आराखडा आहे. याची अंमलबजावणी जर ठरल्याप्रमाणे झाली तर आपण निश्चितच जागतिक दर्जा गाठू याची मला खात्री आहे. नवीन शैक्षणिक धोरण (new education policy) जाहीर झाले अन् पुन्हा एकदा शतकानंतर 'आज पाहिली पहिली रम्य पहाट' असं स्वातंत्र्य मिळण्याची भावना एक शिक्षक म्हणून माझ्या मनात आली. विवेकानंदांनी केलेली शिक्षणाची व्याख्या, शिक्षण म्हणजे माणसांमध्ये असलेल्या पूर्णत्वाचे प्रकटीकरण होय. पूर्वी आपल्याकडे 'गुरुकुल' पद्धत होती. पुढे १८३५ च्या मेकॅलेच्या गुलाम व कारकून बनविणाऱ्या शिक्षण पद्धतीने आपली मानसिकता बदलत गेली. ती आजतागायत काही प्रमाणात सुरू आहे.

संदर्भ:

1. https://www.researchgate.net/publication/343769198 Analysis of the Indian National Education Policy 2020 towards Achieving its Objectives
2. https://www.researchgate.net/publication/346654722 Impact of New Education Policy 2020 on Higher Education
3. https://www.education.gov.in ›PDF National Education Policy 2020 - Ministry of Education Government of India
4. https://www.google.com/amp/s/www.hindustantimes.com/education/new education policy-2020- highlights key takeaways-of-nep-to-make-india-a-global-knowledge-superpower/.html
5. https://niepid.nic.in › nep_2020PDF, National Education Policy 2020 – NIEPID
6. https://assets.kpmg › 2020/08PDF: Impact of National Education Policy 2020 and opportunities for Higher Education.kpmg
7. https://www.ugc.ac.in› 5294...PDF Salient Features of NEP 2020: Higher Education

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

वैश्विक परिदृश्य में भारत के चरम मौसम की स्थिति का विश्लेषण

डॉ. अश्विनी कुमार सिन्हा
विभागाध्यक्ष,वनस्पति विज्ञान विभाग, सुकदेव महतो जनता महाविद्यालय,खाजेडीह
लदनिया,मधुबनी,बिहार
Corresponding Author- डॉ. अश्विनी कुमार सिन्हा
ईमेल: draksinha50@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11178107

Abstract:

विश्व के सभी राष्ट्रों के लिए विकास परियोजनाओं को अपनाना जरूरी है लेकिन उतना ही अधिक जरूरी वर्तमान पर्यावरण और मौसम को भी अक्षुण्ण बनाए रखना भी है जिससे संबंधित भूभाग में राष्ट्र के सभी जीवधारियों को असहज स्थिति का सामना नहीं करना पड़े!विश्व में हो रहे सर्वांगीण विकास का अनुकरण करना कहीं से भी किसी राष्ट्र के लिए गलत नहीं बल्कि प्रशंसनीय है तथा इसके साथ ही राष्ट्र अपने भौगोलिक परिस्थिति में स्थापित पर्यावरण और मौसम को बेहत्तर नहीं बना सके तो कम से कम उसमें ह्रास का उत्तरदायी भी नहीं बने।

ऐसा कहने के पीछे विगत "कोरोना पैंडेमिक" के पहले और उसके बाद के समय हुए पर्यावरण और मौसम के साथ सभी दिशाओं में वैश्विक संदर्भ में राष्ट्रीय विकास की रफ्तार के साथ बदलते पर्यावरण और मौसम पर दृष्टिपात करना आवश्यक है।

तथ्य / आंकड़ों का संग्रह और अवलोकन:

सर्वप्रथम 2018 से 2023 तक के विश्व बैंक संगठन के WDR/World Development Report पर मुख्य रूप से नजर डालें तो 2018 ई. में प्रथमतः यह शिक्षा पर केन्द्रित रहा जिसके चार मुख्य विषय में 1.शिक्षा का संकल्प, 2.लर्निंग पर जोड़ देने की आवश्यकता, 3.Learner's के उपयुक्त विद्यालय की स्थापना तथा 4. लर्निंग के कार्य को सुदृढ़ करने हेतु तंत्र विकसित करने पर बल दिया गया, 2019 ई. के रिपोर्ट में कार्यों के बदलते स्वभाव को केंद्र में रखकर तकनीकी में विकास से 'robot' के इस्तेमाल होने से भविष्य में लोगों के रोजगार कम पड़ने को ध्यान दिलाते हुए सामंजस्य रखने पर जोड़ दिया गया, 2020 ई. में रिपोर्ट द्वारा तकनीकी बदलाव को एक वरदान कहा गया, 2021 में बेहतर जीवन स्तर का आंकड़ा प्रस्तुत करते हुए गरीब लोगों के जीवन स्तर को ऊपर उठाने के लिए सामाजिक और आर्थिक मूल्यों में बराबरी लाने पर बल दिया गया, 2022 ई. के रिपोर्ट में भी वित्त के असमानता को दर्शाते हुए बराबरी की पुर्नस्थापना पर बल दिया गया और 2023 ई. में राष्ट्र की सीमाओं को देखते हुए विस्थापितों/शरणार्थियों को अंतरराष्ट्रीय कानून और श्रमिकों के आर्थिक दशा पर चिंता व्यक्त करते हुए सुधार हेतु ठोस उपाय करने की बात कही गई है। 2023-24 के एचडीआई रिपोर्ट में खतरनाक परिस्थिति को दर्शाया गया है जिसके पिछे असमान विकासगति,सघन असमानता तथा राजनीतिक ध्रुवीकरण को कारण के रूप में पाया गया है जिसके समाधान हेतु कदम उठाया जाना परमावश्यक कहा गया है।

2024 ई. में 14 मार्च को प्रकाशित रिपोर्ट में भारत को विश्व के कुल 193 देशों में मानव विकास सचकांक/HDI के आधार पर 134 वें पायदान पर दिखलाया गया है जो 2021 में गिरावट अर्थात 0.633 के बाद 2022 में 0.644 पर पहुंच गया है।भारत मानव विकास सूचकांक पर आधारित रैंकिंग में 2016 में 127 वें, 2017 में 128 वें, 2018 में 129 वें, 2019 में भी 129 वें, 2020 में 130 वें, 2021 में 132 वें पायदान पर रहा है।इस तरह मानव विकास सूचकांक के आधार पर मानव विकास सूचकांक के अलग-अलग पैरामीटर में प्रगति की आवश्यकता महसूस होती है।

भारत वैश्विक दृष्टिकोण से अहम भूमिका निभानेवाला देश है तथा बेहद कठिन परिस्थितियों के

बावजूद भारत अग्रणी शक्ति बनने की राह पर इसीलिए अग्रसर है क्योंकि भारत ने ने दृढ़ता और सहिष्णुता का परिचय दिया है।भारत में शिक्षा और चिकित्सा पर प्रति व्यक्ति का खर्च बढ़ा है तथा पारिवारिक उपभोग व्यय सर्वेक्षण की रिपोर्ट से भी यह निकलता है कि प्रत्येक भारतीय की क्रय क्षमता 2010 ई. के बाद करीब तीन गुना बढ़ी है।

भारत में बीते 2023 ई. में अमीरों की संख्या में 6 प्रतिशत की बढ़ोत्तरी हुई है जिसे 2022 के 12,495 से बढ़कर 2023 में 13,263 पाया गया है जो नाइट फ्रैंक इंडिया की रिपोर्ट में बताया गया है।

भारत के कुल योजनाओं में 45 से अधिक फ्लैगशिप योजनाओं वाला राज्य उत्तर प्रदेश को नए भारत का "ग्रोथ इंजन" कहा गया है।"विकसित भारत,विकसित बिहार" मोदी सरकार की गारंटी कहते हुए बिहार को बेतिया की धरती से 12,800 करोड़ की विकास परियोजनाओं का उपहार 06 मार्च 2024 ई. को माननीय प्रधानमंत्री ने दिया है।माननीय सुप्रीम कोर्ट के हालिया फैसला से राजनीतिक भ्रष्टाचार में कमी की उम्मीद जगी है तथा धोखाधड़ी पर अंकुश की भी आशा है जिससे विकास परियोजनाओं को पूरा करने में देर की गुंजाइश कम होगी।भारत में बीते छह तिमाहियों में सबसे तेज 8.4 प्रतिशत विकास दर रही है जो भारतीय अर्थव्यवस्था की ताकत और क्षमता को दर्शाती है।कुल 1.26 लाख करोड़ की लागत से तीन नए सेमीकंडक्टर संयंत्र लगाने की स्वीकृति भी केंद्रीय कैबिनेट से दी गई है।

वैश्विक विकास परियोजनाओं का पर्यावरण/मौसम पर बढ़ते प्रभाव का आकलन:

समग्र विकास किसी भी राष्ट्र तथा विश्व की जरूरत है जिससे इनकार नहीं किया जा सकता किंतु यह भी ध्रुवसत्य है कि वैश्विक/राष्ट्रीय विकास का कमोवेश प्रभाव पर्यावरण/मौसम पर पड़े बिना भी नहीं रह सकता!! ऐसी उक्ति के पीछे प्राचीन जीवन शैली और आधुनिक जीवन शैली पर दृष्टिपात करने से किसी को भी खुद-ब-खुद समझ/संज्ञान में आ जाता है तथा सार्वजनिक प्रकाशित आंकड़े देखने से भविष्य काफी चिंताजनक प्रतीत होना लाजिमी है।

"यथा ध्योश्च पृथिवी च न बिभितो न रिश्यतः। एवा मे प्राण मा विभेः।।

अर्थात पृथ्वी हमारा मातृवत पोषण कर रही है। हमें जीवन में जो कुछ भी प्राप्त है वह प्रकृति द्वारा प्रदत्त है।अतः प्रकृति संरक्षण, धारा को हरितिमा संपन्न बनाना तथा जल जमीन जंगल एवम अन्यान्य प्राकृतिक आव्यावों को सहेज कर रखना हम सबका पहला उत्तरदायित्व है।"

इन उत्तरदायित्व निर्वहन में राष्ट्रीय/वैश्विक स्तर पर सर्वांगीण विकास की होड़/जरूरत आड़े आ रही है तथा दिनानुदिन हम मानव जाति अपने ही विनाश को न्यौता दिए जा रहे हैं!!

एक प्रकाशित आंकड़े के अनुसार "तीन डिग्री तापमान बढ़ा तो हिमालय के 90 प्रतिशत हिस्से में सुखा पड़ेगा!! "वहीं दैनिक भास्कर के प्रकाशित हालिया रिपोर्ट में कहा गया है कि 2024 में 90 दिन का हीट जोन होगा और अगले हफ्ते यानि 08 मार्च से 02 से 05 डिग्री तापमान बढ़ जायेगा, अप्रैल के अंत से भारत के 23 राज्यों में हीट वेव चलेगा और लू का सारा पिछला रिकॉर्ड टूट जायेगा तथा वैश्विक स्तर पर इस बार 2024 ई. में 85 प्रतिशत देश तपेगा!!

एक अन्य प्रकाशित रिपोर्ट में कहा गया है कि "धरती के बढ़ते तापमान ने बढ़ा दिया गंभीर बीमारियों का खतरा" वहीं एक प्रकाशित रिपोर्ट में भारतवर्ष पर ही कहा गया है कि देश में 2023 ई. में 365 दिन में से 318 दिन चरम मौसम की घटनाएं रही जिस कारण 3 हजार से अधिक लोगों को जन गंवानी पड़ी और इसमें से सर्वाधिक मौतें हिमाचल प्रदेश में हुई।।।

निष्कर्ष:

उपरोक्त तथ्य/आंकड़े से स्पष्ट है कि राष्ट्रीय ही नहीं बल्कि वैश्विक स्तर भी सर्वांगीण विकास के लिए अधिकाधिक संख्या में परियोजनाओं को लागू किया जाना आवश्यक है किंतु पर्यावरण संरक्षण और मौसम के बदलते हुए स्वरूप को भी ध्यान में रखा जाना उतना ही जरूरी है अन्यथा जिस मानव जाति के लिए विकास की प्रतिपूर्ति ही रही है वही मानव अपने दुरूह पर्यावरण/मौसम में जी पाना ही असंभव महसूस करेंगे!!

References:

1. "देश में गत वर्ष 318 दिन चरम मौसम की घटनाएं रहीं", हिंदुस्तान दैनिक, मुजफ्फरपुर संस्करण, पृष्ट 19,29.02.2024

2. "तीन डिग्री तापमान बढ़ा तो हिमालय के 90% हिस्से में पड़ेगा सुखा", दैनिक जागरण, मुजफ्फरपुर संस्करण, पृष्ट 18,01.03.2024
3. "इस बार 85% देश तपेगा", दैनिक भास्कर, जयपुर संस्करण, पृष्ट 14,04.04.2024
4. "धरती के बढ़ते तापमान ने बढ़ा दिया गंभीर बीमारियों का खतरा", हिंदुस्तान,मुजफ्फरपुर संस्करण, पृष्ट 20,15.12.2023
5. "1.26 लाख करोड़ की लागत से बनेंगे तीन नए सेमीकंडक्टर संयंत्र", दैनिक जागरण, मुजफ्फरपुर संस्करण, पृष्ट 17,01.03.2024
6. "छह तिमाहियों में सबसे तेज 8.4 प्रतिशत रही विकास दर", दैनिक जागरण, मुजफ्फरपुर संस्करण, पृष्ट 01,01.03.2024
7. "राजनीतिक भ्रष्टाचार में कमी की उम्मीद ", प्रभात खबर,संपादकीय प्रभात, मुजफ्फरपुर संस्करण, पृष्ट 10,06.03.2024
8. "आज बेतिया आयेंगे पीएम, 12800 करोड़ की योजना की देंगे सौगात", प्रभात खबर, मुजफ्फरपुर संस्करण, पृष्ट 01,06.03.2024
9. "यूपी: नए भारत का 'ग्रोथ इंजन'", हिंदुस्तान,मुजफ्फरपुर संस्करण, पृष्ट 13,29.02.2024
10. "भारत में बीते साल अमीरों की संख्या छह प्रतिशत बढ़ी",हिंदुस्तान, मुजफ्फरपुर संस्करण, पृष्ट 17, 29.02.2024
11. "शिक्षा और चिकित्सा पर बढ़ा है प्रत्येक व्यक्ति का खर्च", प्रभात खबर, संपादकीय भारत, मुजफ्फरपुर संस्करण, पृष्ट 10,06.03.2024
12. "भारत क्यों मायने रखता है", दैनिक जागरण, मुजफ्फरपुर संस्करण, पृष्ट 06,09.01.2024
13. "What is the rank of India in the World Development Report?", https//www.undp.org>press-releases, 14.03.2024
14. Human Development Report, 2023/24,14.03.2024

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

"शाश्वत विकासासाठी पर्यावरण संवर्धनाचे योगदान : काळाची गरज"

प्रा. दिनेश यादवराव पारखे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, पाटपन्हाळे कला,
वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, ता. गुहागर जि. रत्नागिरी
Corresponding Author- प्रा. दिनेश यादवराव पारखे
DOI- 10.5281/zenodo.11178120

Abstract:
आजचे 21 वे शतक जरी ज्ञानाधिष्टीत असले तरी देखील सर्वांगीण विकास होणे गरजेचे आहे यात शाश्वत विकास संकल्पना, पर्यावरण आणि शाश्वत विकासाचा संबंध, पर्यावरण व लोकसंख्या परस्पर संबंध, त्यातील पर्यावरणाचे योगदान, संवर्धन इ. गोष्टी बारकाईने बघणे नितांत गरजेचे आहे शाश्वत म्हणजेच चीरकाल टिकणारा, उत्तरोत्तर होत जाणारी प्रगति. हा शाश्वत विकास मानवाने पर्यावरणाचा समतोल बिघडणार नाही याची काळजी घेवून करणे अपेक्षित आहे कारण पर्यावरणातील घटकाचा सुयोग्य वापर करूनच मानवला प्रगतिच्या वाटा खुल्या होवू शकतात. "पर्यावरणाचा –हास तर मानवाचा नाश" हे तत्व आमलात आणण्यासाठी शाश्वत विकाससाठी पर्यावरणाचे संवर्धन आवश्यक आहे यासाठी हे संशोधन महत्वाचे आहे.

Keywords: शाश्वत विकास, पर्यावरण, पर्यावरण –हास, संवर्धन, आणि लोकसंख्या.

प्रस्तावना:

मानवाच्या अवतीभोवती असलेली परिस्थिती म्हणजे पर्यावरण होय.मानवाने पर्यावरणातील नैसर्गिक साधन सामग्रीच्या सहाय्याने आर्थिक विकास साधला परंतु नैसर्गिक साधन सामग्रीच्या अतिरिक्त वापराने मोठ्या प्रमाणात पर्यावरणाची हानी झाली. त्यामुळे भूमी प्रदूषण, ध्वनि प्रदूषण, जल प्रदूषण आणि हवा प्रदूषण या बरोबरच हवामानातील बदल आणि जागतिक तापमान वाढ या सारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. मानवाच्या स्वार्थी हेतुमुळे पर्यावरणाचे व पृथ्वीचे संतुलन बिघडत आहे त्यामुळे त्सुनामी, चक्री वादळे, अतिवृष्टी, दुष्काळ, बेमोसमी गारपीट यासारख्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे.आजच्या परिस्थितीत आपण पाहत आहोत की हवामान बदलाचा परिणाम मोठ्या प्रमाणात कृषि क्षेत्रावर होत असून त्यावर उपाय योजना करण्याची आवश्यकता आहे. वाटवरणीय बदलामुळे पर्जन्यमान कमी झाले आहे कधी काही भागात अतिवृष्टी होते तर काही भागात गारपीट मोठ्या प्रमाणात होते. त्यामुळे शेतातील उभी पिके उध्वस्त होवून शेतकऱ्यावर दुबार पेरणीचे संकट उभे राहते. त्यातून दुष्काळी परिस्थिति निर्माण होवून लहान व सीमान्त शेतकरी, शेत मजूर यांच्यावर अस्मानी संकट कोसळते.शाश्वत शेतीसाठी हवामानात होणारा बदल समजून घेतला पाहिजे. 2030 पर्यन्त जगातील काही भागात मोठ्या प्रमाणात तापमान वाढणार पावसाचे प्रमाण अत्यल्प राहणार आहे तापमान वाढ आणि बदलते हवामानामुळे नदी, ओढ्याचे, विहीरीचे पाणी कमी होत आहे पाण्याचे स्रोत बंद होत आहेत. जगभर जंगल तोड होत असून त्याचा प्रतिकूल परिणाम पर्यावरणा बरोबरच मानवी समाजावर होवून त्यातून अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. म्हणूनच पर्यावरण संवर्धनातून शाश्वत विकास करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. आजच्या आर्थिक विकासाच्या काळात तुटपुंजी नैसर्गिक साधन संपत्ति जास्तीत जास्त कल टिकवून ठेवणे महत्वाचे असते. पर्यावरण रक्षण व प्रदूषण नियंत्रण ही काळाची गरज आहे शाश्वत विकास ही संकल्पना सर्व प्रथम 1987 मध्ये स्थापन करण्यात आलेल्या जागतिक पर्यावरण आणि विकास आयोगाने उपयोगात आणली. या आयोगाच्या मते "शाश्वत विकास असा विकास की जो भविष्यकालीन पिढीच्या त्यांच्या स्वताच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या सामर्थ्याचे तडजोडी शिवाय सध्याच्या गरजांची पूर्तता करणे होय". सर्वच पर्यावरणीय घटकाचे संवर्धन केले तरच आर्थिक विकास करणे शक्य आहे तरच सजीवांचे जीवन कल्याणदायी व सुखकारक होवू शकेल. विज्ञान व

तंत्रज्ञानाच्या युगात अनेक घटकाच्या वापरावर नियोजन व नियंत्रण आणणे आवश्यक आहे. मानवाने नैसर्गिक साधन संपत्तीचा उपभोग घेतला पण त्यामध्ये वाढ न करता घट केली. तिचे संरक्षण नाही केले तर निसर्ग जगणार कसा? निसर्ग जगला तरच मानवी जीवन सुखी व संपन्न होईल. निसर्गाच्या चौकटीत राहून आर्थिक विकास साध्य करणे ही शाश्वत विकासाची जिवंत प्रणाली आहे सर्वांगीण विकास साध्य करतांना पर्यावरण संवर्धन व प्रदूषण नियंत्रणात राहावे या हेतूने सदरचा शोध निबंधाच्या माध्यमातून **"शाश्वत विकासासाठी पर्यावरण संवर्धनाचे योगदान: काळाची गरज".** पर्यावरण संवर्धनातून शाश्वत विकास,लोकसंख्या,पर्यावरणाची हानी व उपाय योजना यावर आपले विचार मांडले आहे.

संशोधनाचे महत्व:

आपण सर्व या निसर्गाचे म्हणजेच पर्यावरणाचे अपत्य आहोत. अर्थातच पर्यावरण हे आपले वास्तव्य आहे या वास्तव्यात निसर्ग हा आपला पिता व माता आहे या माता-पित्याकडून आपणास अनेक वस्तु वरदान स्वरूपात मिळाल्या आहेत त्या मुबलक प्रमाणात जारी उपलब्ध असल्या तरी त्याचे जतन, जपवणूक करून त्याच्या माध्यमातून शशवट विकास घडवून आणावयाचा आहे. शाश्वत म्हणजे चीरकाल टिकणारा,अखंड टिकणारा,ज्याची हमी आपणास देता येते असा विकास. हा विकास व्हावा अशी अपेक्षा असेल तर त्यासाठी लहान लहान गोष्टीतून, अंनुभूतीतून, कृतीतून पर्यावरणाचे संरक्षण, जतन, संवर्धन आवश्यक आहे त्यासाठी हे संशोधन महत्वाचे आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये:

1. शाश्वत विकास या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
2. पर्यावरण संवर्धन आणि आर्थिक विकास यांच्यातील संबंध अभ्यासणे.
3. लोकसंख्या आणि पर्यावरण यातील परस्पर संबंध अभ्यासणे.
4. पर्यावरण –ह्रास समस्या अभ्यासणे.
5. पर्यावरण संवर्धनासाठी उपाय योजना अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:

सदरचा संशोधन पर लेख हा दुय्यम माहितीवर आधारित आहे सदर लेखा साठी पर्यावरणीय विविध संदर्भ पुस्तके, नियतकालिके, वर्तमान पत्रे व वेबसाईटचा वापर केला आहे.

शाश्वत विकास:

आर्थिक विकासाच्या काळात मर्यादित नैसर्गिक साधन संपत्ति दीर्घकाळ टिकवून ठेवणे ही काळाची नितांत आवश्यकता आहे. जगातील काही देश प्रचंड वेगाने नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापर करीत आहेत.त्याचा हा वेग असाच राहिला तर भविष्यातील पिढ्यांसाठी काहीच शिल्लक राहणार नाही. बऱ्याचदा जलद विकासामुळे नैसर्गिक साधने लोप पावतात त्यामुळे आर्थिक विकास मंद होतो 1972 मध्ये स्टॉकहोम येथे सयुक्त राष्ट्र संघाच्या वतीने भरलेल्या "मानवी पर्यावरण" या समेलनात बोलतांना त्या वेळच्या भारताच्या पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी म्हणाल्या होत्या "दारिद्र्य हा सर्वात मोठा प्रदूषक आहे" गेल्या अनेक दशकापासून दारिद्र्य ही पर्यावरणीय समस्या समजली जाते.म्हणून गरीबी व दारिद्र्य हे जगातील पर्यावरणीय समस्येचे प्रमुख कारण आहे म्हणून पर्यावरणीय प्रश्नाकडे व्यापक दृष्टीकोणातून पाहणे आवश्यक आहे.नैसर्गिक साधन संपत्तीचा आज जरी आणल्याला फायदा मिळत असला तरी तो भावी पिढीला मिळणार नाही म्हणून पर्यावरणाचे संवर्धन करून शाश्वत पद्धतीने नैसर्गिक साधनाचा वापर केला पाहिजे.

शाश्वत विकासाची उद्दिष्ट्ये:

1) सर्व प्रकारचे दारिद्र्य व गरीबी कमी करणे. 2) सर्वसमावेशक आणि न्याय दर्जाचे शिक्षण सुनिश्चित करणे आणि सर्वांसाठी आजीवन शिकण्याच्या संधीनना प्रोत्साहीत करणे. 3) भूक संपवणे, अन्नसुरक्षा मिळविणे आणि पोषण सुधारणे आणि शाश्वत शेतीला प्रोत्साहन देणे. 4) लैंगिक समानता प्राप्त करा आणि सर्व महिला व मुलींना सक्षम करणे. 5) सरवसाठी पाणी आणि स्वच्छतेची उपलब्धता आणि शाश्वत व्यवस्थापन सुनिश्चित करणे. 6) सर्वांसाठी परवडणारी, विश्वासार्ह, शाश्वत आणि आधुनिक ऊर्जेचा प्रवेश सुनिश्चित करणे. 7) शाश्वत, सर्वसमावेशक आणि शाश्वत आर्थिक वाढ, पूर्ण आणि उत्पादक रोजगार आणि सर्वांसाठी योगी कामाचा प्रचार करणे. 8) लवचिक पायाभूत सुविधा तयार करून, सर्वसमावेशक आणि शाश्वत औद्योगीकरणाला प्रोत्साहन द्या आणि नव कल्पनांना चालना द्या. 9) देशा-देशमधील असमानता कमी करणे. 10) शहरे आणि मानवी वसाहती सर्वसमावेशक, सुरक्षित, लवचिक आणि टिकवू बनविणे. 11) शाश्वत उपभोग आणि उत्पादन पद्धतीची खात्री करणे.

12) शेती उत्पादनासाठी रसायनिक खाते, संकरीत बियाणे आणि कीटक नाशके यांचा वापर कमी करणे. 13) पाण्याचा वापर जपून व मर्यादित करणे.

पर्यावरण संवर्धन आणि आर्थिक विकास:

आर्थिक विकास म्हणजे निसर्ग व मानव यांच्या आर्थिक हालचालीमध्ये योगी समतोल साधने होय. पर्यावरण व आर्थिक विकास या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. शाश्वत विकाससाठी पर्यावरण संवर्धन आणि आर्थिक विकास याला सारखेच महत्व दिले गेले पाहिजे. केवळ फायदा मिळविण्यासाठी पर्यावरणाचे नुकसान केले तर तो आर्थिक विकास संपूर्ण प्रदेशाला ओसाड बनवेल म्हणून कोणत्याही ठिकाणी विकासाच्या योजना राबवितांना पर्यावरण रक्षणचा विचार केल्याशिवाय ती योजना पूर्ण होवू शकत नाही. विकास या शब्दाच्या मागे खूप मोठे गूढ आहे यामुळे संपूर्ण पर्यावरण उध्वस्त होत आहे. विकासासाठी रास्ते, कारखाने या सारख्या मोठमोठ्या उद्योगाची गरज आहे परंतु हे सर्व तयार करतांना निसर्गाचाच उपयोग होतो. पर्यावरणातील प्रत्येक घटक मानवाच्या जीवनाशी निगडीत आहे परंतु मानवाला या सर्व परिस्थितीची माहिती असून ही त्याचा विचार केला जात नाही हे दुर्दैव म्हणावे लागेल. आर्थिक विकास या संकल्पनेत प्रगति, उन्नती, वाढ यांचा समावेश होतो कारण कायमस्वरूपी, चिरंजीवी आणि चिरकल टिकणारी समृद्धी ही विकसमागील प्रेरणा असते.विधायक, रचनात्म्क विकास महत्वाचा असतो तर विघातक, नकारात्मक विकास हा विनाशाकडे नेणारा असतो. नैसर्गिक साधन संपत्ती व पर्यावरणाचा उपयोग केल्या शिवाय विकास होत नाही.सर्वांगीण विकास या संकल्पनेत आर्थिक, सौस्कृतिक व सामाजिक घटकबरोबर पर्यावरण संवर्धन ही महत्वाचे आहे. देशाच्या विकासाबरोबरच पर्यावरणाचा विकास कसं होईल याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. निसर्गाचा समतोल राखला तरच मानवी जीवन सुखी होईल अन्यथा याचे उलट परिणाम मानवाला भोगावे लागतील.

लोकसंख्या आणि पर्यावरण संबंध:

लोकसंख्या आणि पर्यावरण एकाच वेळी परस्पर वर्धक असतात.पर्यावरण ही मानवाला लाभलेली नैसर्गिक देणगी आहे. हवा, पाणी, अॅन, वस्त्र, आणि निवारा या मानवाच्या मूलभूत गरजा पर्यावरण पूर्ण करते आणि मानवी जीवन सुखी व समृद्धी बनविते.जो पर्यन्त पर्यावरण सुरक्षित आहे तो पर्यन्त मानवी जीवन सुरक्षित आहे.या अर्थाने पर्यावरण आणि लोकसंख्या परस्परपूरक आहेत शुध्द हवा, पाणी, जंगले ही मानवाच्या उपजीविकेची साधने आहेत मात्र वेगाने वाढणार्‍या लोकसंख्येमुळे निसर्गाने पुरविलेली उपजीविकेची साधने अपुरी पडू लागली आहेत. जंगले तोडून मानवी वस्त्या, झोपडपट्ट्या, कारखाने, मोठमोठी हायवे व शहरी वस्त्याचे पाणी नदी नाल्यामध्ये सोडणे त्याचप्रमाणे शेतीतील पिकांवर कीटक नाशक व पोषक फवारणीमुळे ही जमीन, हवा, पाणी आणि संपूर्ण वातावरण प्रदूषित होवून अनेक समस्या निर्माण होत आहेत ग्रामीण-शहरी स्थलांतराने शहरी भागात राहण्याची समस्या, सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेवरील ताण वाढत आहे. त्यामुळे शहरी व औद्योगिक भागात प्रादुशके वाढत आहे प्रदूषित वातावरणामुळे ऋतू चक्रात बदल होवून याचा परिणाम मान्सूनवर त्याचबरोबर मोठ्या प्रमाणात जमिनीची धूप होते म्हणून वाढती लोकसंख्या व पर्यावरण परस्पर वर्धक बनतात म्हणून पर्यावरण संवर्धन बरोबरच लोकसंख्या नियंत्रित ठेवून शाश्वत विकासाच्या माध्यमातून जलद गतीने आर्थिक विकास करण्यासाठी लोकसंख्या नियंत्रित ठेवली पाहिजे अन्यथा मोठ्या समस्यांना सामोरे जावे लागेल.

पर्यावरणीय समस्या:-

1) हरितगृह परिणाम व जागतिक तापमान वाढ: मोठ्या प्रमाणात होणारी जंगल तोड, औद्योगीकरण, शहरीकरण यामुळे पृथ्वीच्या सरासरी तापमानात वाढ होत आहे या परिनामलच हरितगृह परिणाम म्हटले जाते. हरितगृह वायु (कार्बन डायओक्साइड, मिथेन, ओझोन, कार्बन मोनाक्साइड, नायट्रस ओक्साइड व क्लोरो प्लुरो कार्बन) यांच्यामुळे वातावरणातील संतुलन बिघडते यालाच जागतिक तापमान वाढ (Global Warming) असे म्हणतात.जागतिक तापमानवाढीमुळे मान्सूनवर परिणाम होवून दुष्काळ, पुर, चक्रीवादले इ. मुळे अन्नटंचाई सारख्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

2) अमर्यादित प्लास्टिकचा वापर: गेल्या अनेक वर्षापासून प्लॅस्टिक पिशव्या व प्लॅस्टिक पासून बनविण्यात येणार्‍या विविध वस्तूंचा वापर सामानी जनतेच्या रोजच्या जीवनात सातत्याने वाढत आहे. यात प्लॅस्टिक वस्तूंचा एक वेळ वापर करून त्याचे कचर्‍यात रूपांतर होण्याचे प्रमाण वाढले आहे त्यामुळे सार्वजनिक ठिकाणे, पर्यटन स्थळे, समुद्र किनारे, चौपट्या, एस टी व रेल्वे स्थानके, ड्रेनेज लाइन या ठिकाणी

प्लॅस्टिक कचरा मोठ्या प्रमाणात टाकला जातो.एकट्या महाराष्ट्रात प्लॅस्टिक कचर्‍याचे प्रमाण 5 ते 6 टक्के आहेत त्यामुळे 1200 मे. टन प्रतिदिनं एवढा प्लॅस्टिक कचरा महाराष्ट्र राज्यात निर्माण होतो अशा प्रकारच्या कचरा उघड्यावर किवा घन कचरा विल्हेवाटीच्या ठिकाणी जाळल्याने मानवी आरोग्यावर व जंगली प्राण्यावर विपरीत परिणाम होवून विविध आजारांना सामोरे जावे लागते त्याचे दुष्परिणाम जनतेच्या दररोजच्या जीवनावर व पर्यावरणावर मोठ्या प्रमाणात होत असल्याचे दिसून आले आहे.

3) शहरीकरणामुळे उद्भवणार्या समस्या: शहरीकरणाची प्रक्रिया ही स्थलांतरची प्रक्रिया असते.ग्रामीण भागातील लोक रोजगारासाठी शहराकडे स्थलांतरित करतात. शहरीकरणा मुळे पायाभूत सुविधेत वाढ,बाजारपेठांचा विस्तार व तांत्रिक क्षेत्रात बदल होतात. शहरीकरणा मुळे सार्वजनिक सोईसुविधांवर ताण येतो त्यामुळे झोपडपट्टयात वाढ होते शहरीकरणा मुळे शहरामध्ये वाढती दर्दी,वाहतूक कोंडी,अपघात,चोरया,गुन्हेगारी,विविध रोगांचा प्रादुर्भाव यासारख्या अनेक समस्या निर्माण होतात शहराचा संपूर्ण विकास होत नाही मात्र खेड्यांचे विघटन होवून खेडी भकास झालेली दिसतात. शहरीकरणा मुळे भारतापुढे विकासाचा प्रादेशिक समतोल राखणे हे एक मोठे आव्हान आहे.

4) आम्ल पर्जन्य: आम्ल पर्जन्य मुळे वनस्पति, उभी पिके, जंगले, जलचर प्राणी आणि मानवी आरोगी इ. वर विपरीत परिणाम दिसून येतो. इंधनाचे ज्वलन व कारखान्यातून बाहेर पडणारे वायु यांचा संपर्क पावसाचे पाणी, हिम, बर्फ आणि धुके यांच्या सोबत येतो आणि आम्ल वृष्टी होते. मुंबईच्या चेंबुर परिसरात आम्ल वृष्टी ची गंभीर समस्या बनत चालली आहे तसेच पश्चिम युरोप, कॅनडा, अमेरिका, थायलंड इ. देशांमध्ये ही समस्या तीव्र रूप धारण करीत आहे त्यामुळे पर्यावरणाची हानी मोठ्या प्रमाणात होत आहे.

5) क्षारपीडित जमिनीचा प्रश्न: पुरामुळे शेतीमध्ये येणारे अतिरिक्त पाणी व अंदाधुंद वापरला जाणारा रासायनिक खतांच्या व कीटक नाशकाच्या वापराने जमिनीतील उपजत घटक नष्ट होतात त्यामुळे मातीतील क्षार भुपृष्टावर येतात असेंद्रिय करबानचा साठा वाढतो, जमीन नापीक बनते. भारतातील बहुसंख्य राज्यामध्ये क्षार पीडित जमिनीची समस्या गंभीर रूप धारण करीत आहे. क्षारयुक्त प्रदूषित जमीन 7.5 दशलक्ष हेक्टर असून एवढी जमीन आपणाला पीक पाणी देत नाही यामुळे शेतीमध्ये नवीन तंत्रज्ञान वापरत असतांना विकासाचे विकृतीकरण व नैसर्गिक सं साधनाचे विद्रूपिकरण होतांना दिसते.

पर्यावरण संवर्धनासाठी शाश्वत उपाय योजना:

1. कमीत कमी कार्बन उत्सर्जन करणार्‍या साधंनांचा वापर करणे
2. गैर परंपरागत ऊर्जा साधंनाच्या वापरासाठी लोकांना प्रोत्साहन देणे.
3. ग्रीन हाऊस वायूचे प्रमाण कमी करणे.
4. वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालण्यासाठी कडक कायदे करून त्याची कठोर अमलबजावणी करणे.
5. ईकोफ्रेंडली पध्दतीने सण व उत्सव साजरे करणे.
6. ग्रामीण पर्यावरण रक्षणासाठी स्थानिक लोक सहभाग वाढविणे.
7. शाश्वत विकास व पर्यावरण पूरक जीवन शैलीचा स्वीकार करून त्या आधारे पर्यावरण संवर्धन करणे.
8. आधुनिक तंत्र ज्ञान व कच्चा मालाचा कमीत कमी वापर करणार्‍या धोरणाची अमलबजावणी करणे.
9. सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेचा विकास करून त्यामध्ये शाश्वत संशोधन करणे.
10. शेतकर्‍यांना जैविक शेती करण्यासाठी प्रोत्साहित करून त्यासाठी त्यांना अनुदान देणे.
11. प्रदूषण मुक्त शहराच्या विकासासाठी नियोजनबद्ध आराखडा तयार करणे.
12. समाजात नैतिक मूल्याची जपवणूक करण्यासाठी विशेष प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.
13. स्वच्छ व शुद्ध पाणी आणि आधुनिक सांडपाणी व्यवस्था संशोधन गुंतवणुकीत वाढ करणे.
14. शाश्वत विकासासाठी शिक्षणात शाश्वत संकल्पना अभ्यासक्रमात सक्तीचा करावा.

निष्कर्ष:

पर्यावरण हा नैसर्गिक ससाधनाचा खजिना आहे.शुद्ध हवा, जल, सुपीक जमीन, वने, जैवविविधता, प्राकृतिक सुंदरता इ. सर्व घटक टिकवून ठेवण्यासाठी ईको सिस्टमचे सं रक्षण महत्वाचे आहे.पर्यावरणीय संसाधनाचे रक्षण आणि संवर्धन यासाठी शाश्वत विकास महत्वाचा आहे "जो विकास चालू पिढीच्या गरजा पुढील पिढीच्या गरजा धोक्यात न आणता पूर्ण करतो". शाश्वत विकास हा

मानवाच्या सध्याच्या व भविष्यातील गरजांची संतुलित पूर्तता करतो. शाश्वत विकास भारतासारख्या विकसनशील देशाला अंगीकारणे आवश्यक आहे.जलद आर्थिक विकासाचा मार्ग अवलंबतांना होणारा पर्यावरणीय संसाधनाचा –ह्रास देशाला धोकादायक ठरू शकतो. त्यासाठी शाश्वत विकासात पर्यावरणीय संसाधनाला धोका न पोहचवणे हे अपेक्षित आहे त्यासाठी सर्व संपूर्ण मानव जातीने पुढे येवून सहकार्याची भूमिका दाखविणे गरजेचे आहे.भारतात शाश्वत विकासाच्या दृष्टीकोणातून अनेक प्रयत्न केले जातात परंतु सामूहिक स्तरावर प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. त्यासाठी दृष्टिकोन, विचारधारा, शिक्षण, प्रशिक्षण यात बदल आवश्यक आहे. त्यासाठी पर्यावरण संवर्धनातून शाश्वत विकासाला हातभार लागेल व त्यातून शाश्वत विकासाचे उद्दीष्ट गाठता येईल.

संदर्भ:

1. पाटील व्ही. जे, पाटील संभाजी, शाश्वतता आणि विकास.
2. “पर्यावरण शास्त्र” सेठ प्रकाशन, मुंबई
3. ढमढेरे एस.व्ही. शाश्वत विकास आणि भारत
4. कदम. प (2021) शाश्वत विकास ध्येय्य ओळख
5. घारपुरे विठ्ठल, “पर्यावरण शास्त्र” पिंपळपुरे प्रकाशन नागपुर, जून 2005.
6. Environmental studies by Dr. S. Phule.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

आजादी की लड़ाई में आधुनिक हिंदी साहित्यकारों की भूमिका

डॉ. राखी. के. शाह
सहायक आचार्या, हिन्दी विभाग, जैन मानद विश्वविद्यालय,
एस. ओ. एस, जे. सी. रोड, बेंगलोर, कर्नाटक |
Corresponding Author- डॉ. राखी. के. शाह
DOI- 10.5281/zenodo.11178137

Abstract:

हिन्दी साहित्य के इतिहास में आधुनिक काल का आरंभ भारतेंदु युग से माना जाता है। भारतेंदु युग (सन् 1850 -1900 ई) आधुनिक कविता का प्रथम चरण था। आधुनिक काल की कविता अनेक चरणों से होकर गुजरती है, जिसमें भारतेंद्र युग, द्विवेदी युग, छायावाद, प्रयोगवाद, नई कविता, अकविता तथा समकालीन कविता आदि चरण प्रमुख हैं। मानव के इतिहास का साहित्य के साथ प्रगाढ़ संबंध है। इतिहास की हर एक घटना, साहित्य को प्रभावित करती है। इसी कारण समाज की परिवेशजन्य स्थितियों का साहित्य में महत्वपूर्ण स्थान होता है। उन्नीसवीं सदी के आरंभ में ही भारत में अंग्रेजी विरोधी भावना प्रबल रूप धारण कर चुकी थी। देश में सर्वत्र असंतोष और क्रोध का वातावरण बन रहा था। उसी के भयंकर विस्फोट का परिणाम स्वरूप हमें सन् 1857 सिपाही विद्रोही प्रथम राज्य क्रांति के रूप में दिखाई पड़ा था। तब तक भारतीय जनता समझती थी कि अंग्रेज भारत आकर अराजकता को दूर कर शांति स्थापित कर रहे हैं। राष्ट्रीय भावना को जन्म दे रहे हैं, भारत के कल्याण में काम हो रहा है। इस संदर्भ में राजनाथ शर्मा कहते हैं "उन्नीसवीं शताब्दी के अंत तक अथवा प्रथम महायुद्ध तक भारतीय राजनीतिक चेतना ब्रिटिश राज्य को वरदान समझती रही।"1 इस के कारण अनेक आलोचकों को भारतेंदु कालीन साहित्य में अंग्रेजों के प्रति राजभक्ति का स्वर सुनाई पड़ता रहा है। अतः साहित्य एक पकड़ है जो राजनीति के गुण-दोषों की आलोचना करने के साथ-साथ सुधारवादी दृष्टिकोण अपनाते हुए आगे का मार्ग भी दिखाता है। साहित्य न केवल राजनीति के साथ है बल्कि उसके कई कदम आगे भी है। ऐसे तो हर काल खंड के साहित्य पर राजनीति का और युगीन राजनीति पर साहित्य का प्रभाव अवश्य पड़ता है। अतः निर्विवाद सत्य यह है कि आजादी की लड़ाई के समय की कविता का प्रमुख स्वर देशभक्ति का ही रहा है। इस समय के हिन्दी साहित्यकारों की कविताओं में एक ओर ऐतिहासिक-गौरव भाव द्वारा तत्कालीन जनमानस में व्याप्त हीन और दौर्बल्य भाव का निर्मूलन तथा देश प्रेम और देशभक्ति की प्रतिष्ठापना का सफल प्रयास है तो, दूसरी ओर तत्कालीन परतन्त्रताजन्य सामाजिक संस्कृतिक दुर्दशा को प्रस्तुत कर समुन्नत भविष्य निर्माण के लिए त्याग और बलिदान की अनिवार्यता भी प्रतिपादित हुई है।

Keywords: आजादी की लड़ाई, आधुनिक हिंदी साहित्यकार,देश भक्ति, राष्ट्रीयता आदि ।

Introduction:

भारतेन्दु के परिवार को अंग्रेजों की राजभक्ति विरासत में मिली थी किन्तु भारतेन्दु स्वयं अंग्रेजों के कुशासन व्यवस्था और नीतियों के विरुद्ध जनमानस में अपनी रचनाओं द्वारा राष्ट्रीय चेतना को जागृत करते थे । अंग्रेजों की शासन व्यवस्था का विरोध और जनता में राष्ट्रीयता जगाने में भारतेंदु कालीन कविता का उल्लेखनीय योगदान रहा है। इस संदर्भ में भारतेंदु की 'विजयी विजय वैजयन्ती', प्रेमधन की 'आनंद अरुणोदय' प्रतापनारायण मिश्र की 'महापर्व' और 'नया संवत्' तथा राधा कृष्ण दास की 'भारत बारहमासा' और 'विनय' शीर्षक कविताएँ उल्लेखनीय है। विमल देश, अमला भारतीय, वीर भारत, वीर प्रसू भारत, शिक्षित भारत, आर्त भारत, तेजस्वी भारत, स्वाधीन हिंदू आदि विशेषण उस समय की नवीन राष्ट्रीय स्तर से संबंध रखते हैं। राष्ट्रीयता और देशभक्ति की अभिव्यक्ति के लिए तथा तत्कालीन राजनीति से मुक्ति पाने के लिए तत्कालीन कवियों ने एक ओर क्षत्रीयों का परंपरागत शौर्य, भारत की गौरवपूर्ण प्राचीन संस्कृति, मर्यादाओं आदि का अंकन कर वीर भावना का आह्वान

किया है तो दूसरी ओर विदेशी सत्ता से शोषित प्रताड़ित भारतीय समाज तथा संस्कृति का करुण अंकन भी किया है।

Review of Literature:

अतीत के प्रेरणादायी प्रसंगों, वर्तमान करुण दशा का अंकन के माध्यम से देश वासियों को पुनर्जागरण का मंत्र देना इन कवियों का प्रमुख मंतव्य रहा है। 'प्रेमधन' ने 'ईर्ष्यादर्श' कविता में भारतीय दुर्दशा के लिए ईस्ट इंडिया कंपनी को दोषी ठहराया है। पराधीन भारत की दुर्दशा को अभिव्यक्त करते हुए भारतेंदु इस प्रकार लिखते हैं-

रोवदु सब मिली के आवहु भारत भाई,
हा हा भारत दुर्दशा न देखी जाई ।
सोई भारत भूमि भई सब भाँति दुखारी
रह्यो न एक हूँ वीर सहस्रान कोस मझारी ।
होत सिंह का नाद जॉन भारत बन नाही,
तँह अब ससक सियार स्वयं खर आदि लहाही ।2

स्वतंत्रता आंदोलन के दौरान साहित्य के क्षेत्र में भारतेन्दु हरिश्चंद्र के योगदान अतुलनीय है । मूलतः भाषा को लेकर उनकी राष्ट्रीय चेतना प्रखर थी । वे केवल अंग्रेजी जाति और अंग्रेजों को रोकने तक सीमित नहीं थे बल्कि अपनी मातृभाषा का सम्मान और अंग्रेजी का विरोध करते हुए लिखते हैं –

अंग्रेजी पढ़ि जदपि सब गुन होत परबीन ।
पै निज भाषा ज्ञान बिना राहत हीन के हीन ।3

अंग्रेजी राज़ एवं शासन व्यवस्था के प्रति तीव्र असंतोष व्यक्त करने वालों में बालमुकुंद गुप्त का स्वर भी अधिक मुखर था। सन् 1900 से 1918 ई तक का समय हिंदी साहित्य के इतिहास में द्विवेदी युग, जागरण सुधार युग्, पूर्व स्वच्छंदतावादी युग, राष्ट्रीय काव्य धारा का युग आदि नामों से जाना जाता है। अतः इस काल के साहित्य की प्रमुख प्रवृत्ति जागरण और सुधार की थी। यह जागरण और सुधार एक ओर राजनीतिक सामाजिक और सांस्कृतिक क्षेत्र में था तो दूसरी ओर साहित्य के क्षेत्र में भी। इस समय की राजनीतिक परिस्थिति भयंकर थी। अंग्रेज राज़ कठोर से कठोरता की ओर जा रहा था। जनता की पीड़ा बढ़ रही थी और स्वाधीनता संग्राम की सख्त जरूरत थी। इस समय महावीर प्रसाद द्विवेदी, मैथिली शरण गुप्त, सियाराम शरण गुप्त, नरेश अयोध्या सिंह उपाध्याय हरिऔध, राय देवीप्रसाद, गया प्रसाद शुक्ल सनेही, राम नरेश त्रिपाठी, रूपनारायण पांडेय, माखनलाल चतुर्वेदी, सुभद्रा कुमारी चौहान, बालकृष्ण शर्मा आदि के नाम उल्लेखनीय हैं, जिन्होंने एक ओर सामाजिक बुराइयों को दूर करने का प्रयत्न किया और दूसरी ओर समसामयिक राजनीतिक चेतना की अभिव्यक्ति कर संपूर्ण राष्ट्र को जगाया। गुप्त जी के 'भारत भारती' में तत्कालीन राष्ट्रीय चेतना, वर्तमान की हीन भावना के संदर्भ में अतीत का गौरव और प्रकारांतर से भविष्य का संकेत चित्रण है।

हा ! निष्ठुरों के हाथ से सुर-मूर्तियाँ खंडित हुई,
बहु मंदिरों की वस्तुओं से मसजिदें मंडित हुई !
जाजिया-सरीखे कर लगे, यह बात सिद्ध हुई सही-
जो प्राप्त हो परतंत्रता में दुःख थोड़ा है वही ।। 4

'हिंदू केशो की कथा' और' स्वर्ग सहोदर' आदि रचनाएं गुप्तजी की भारत भारती की अगली कड़ियाँ है। श्रीधर पाठक के काव्य में देशभक्ति और समाज सुधार के स्वर मुखरित है यदि 'भारतोत्थान', 'भारत प्रशंसा' जैसी कविताओं में उनकी देशभक्ति मुखरित होती है तो 'जार्ज वंदना' जैसी कविताओं में भारतेंदु कालीन कवियों के समान राजभक्ति भी प्रकट होती है।

नवीन जी कवि होने के साथ साथ राष्ट्रीय आंदोलन के प्रमुख कार्यकर्ता भी रहे थे। राष्ट्रीय जीवन का क्रियात्मक और मार्मिक अनुभव होने के कारण उनके काव्य में राष्ट्रीय भावनाओं की बड़ी मार्मिक अभिव्यक्ति दिखाई पड़ी। 'कवि ऐसी तान सुना दें जिससे उथल पुथल मच जाए' कहकर उन्होंने तत्कालीन व्यवस्था को उखाड़ फेंकने की प्रेरणा भी दे दी। माखनलाल चतुर्वेदी साहित्य के क्षेत्र में एक भारतीय आत्मा के नाम से प्रसिद्ध रहे हैं। वे राष्ट्रीय आंदोलन के एक प्रमुख स्तंभ और क्रांतिकारी वीर थे। इन्होंने अत्यंत ओजस्वी स्वर में एक ओर नाश और विध्वंस के गीत गाए हैं तो दूसरी ओर उनका हृदय, करुणा से आंदोलित भी होता रहा है। इनकी कविता 'पुष्प की अभिलाषा' राष्ट्रीयता और आत्मबलिदान का प्रतीक है । फूल देश प्रेमियों के पैरों से कुचल जाने में ही अपने जीवन की सार्थकता मानता है। अतः फूल वनमाली से कहता है-

मुझे तोड़ लेना वनमाली,
उस पथ पर देना तुम फेंक
मातृभूमि पर शीश चढ़ाने
जिस पथ जाए वीर अनेक । 5

श्याम नारायण पांडेय की प्रसिद्ध कृति 'हल्दीघाटी' वीर रस पूर्ण रचना है जिस के प्रथम सर्ग में राष्ट्रीयता का भाव इस प्रकार परिलक्षित होता है।

आज उसी की अमर-वीरता व्यक्त कारूँगा गानों में ।
आज उसी के रणकौशल की कथा कहूँगा कानों में।6

सियाराम शरण गुप्त गाँधीवादी कवि कहलाते हैं। विशाद, बापू, उन्मुक्त आदि उनके प्रसिद्ध काव्यसंग्रह है। इन्होंने नोआखली हत्याकांड पर अनेक मार्मिक कविताएं लिखकर देशवासियों के हृदय में राष्ट्रीयता जगाने का सफल प्रयास किया है। इनकी 'हम सैनिक हैं' कविता की पंक्तियाँ निम्नलिखित है-

आओ वीरों ! आज देश की कीर्ति बढ़ा दें,
सब के सम्मुख मातृभूमि को शीश चढ़ादें ।
शत्रु जनों को मार यहाँ से अभी हटा दें;
उनका घोर घमंड सदा के लिए घटादें ।
संसार देख ले फिर हमें, तुच्छ नहीं हैं हम कभी;
निज भारतीय बल-वीर्य का आओ, परिचय दें अभी ।।7

सुभद्रा कुमारी चौहान की अधिकांश कविताएँ राष्ट्रीय भावना से ओतप्रोत है। इनकी 'झांसी की रानी, 'जालियावाला बाग में बसंत' आदि कविताएँ राष्ट्रीय परक रचनाएँ हैं। 'जालियावाला बाग में बसंत' कविता की कुछ पंक्तियाँ स्मरणीय हैं –

तड़प तड़प कर वृद्ध मरे हैं गोली खा कर,
शुष्क पुष्प कुछ वहाँ गिरा देना तुम जाकर ।
यह सब करना, किन्तु यहाँ मत शोर मचाना,
यह है शोक- स्थान बहुत धीरे से आना ।8

सन् 1918 से सन् 1920 ईसवी तक आते आते हमारा राजनीतिक सामाजिक परिवेश गांधीमय हो गया। इस काव्यधारा में एक ओर तो कवियों ने भारत की आंतरिक विसंगतियो और विषमताओं को दूर करने के लिये देश का आह्वान किया है तो दूसरी ओर जनता को विदेशी शासन से मुक्ति दिलाने के लिए स्वाधीनता संग्राम में कूदकर आत्म बलिदान करने की प्रेरणा भी दी है। माखनलाल चतुर्वेदी, सियाराम शरण गुप्त, बालकृष्ण शर्मा नवीन, सुभद्रा कुमारी चौहान, रामधारी सिंह दिनकर आदि कवि शुद्ध छायावादी नहीं रहे हैं, पर उसी समय सीमा के अंतर्गत उन्होंने राष्ट्रीय

काव्य धारा को विकसित किया है। चतुर्वेदी जी अपने आप को एक सैनिक मानते हुए स्वतंत्रता संग्राम के दोहरे मोर्चे पर लड़ते रहे। एक ओर सत्याग्रह कर के जेल जाते थे, तो दूसरी ओर जेल से बाहर आते ही कलम संभाल लेते थे। वे एक सक्रिय योद्धा और संवेदना संपन्न कवि थे। आरंभ में ये क्रांति दर्शन से प्रभावित हुए थे किंतु बाद में गांधीदर्शन से प्रेरित हुए। उनकी कविताओं में देश के प्रति गंभीर प्रेम और आत्मोत्सर्ग का उत्कृष्ट भाव प्रकट हुआ है। इनकी 'कैदी और कोकिल' कविता स्वतंत्रता सेनानी में अधिक प्रिय रही है। सियाराम शरण गुप्त के 'आत्मोत्सर्ग' खण्डकाव्य में जहाँ एक ओर अमर शहीद गणेश शंकर विद्यार्थी की बलिदान गाथा है, वहाँ दूसरी ओर सांप्रदायिक सद्भाव का पुनीत उद्घोष भी है। बालकृष्ण शर्मा 'नवीन' 1920 में गाँधी जी की आह्वान पर राजनीति में सक्रिय हुए और गणेश शंकर विद्यार्थी के संपर्क में रहे।

'नवीन' जी का कवि व्यक्तित्व 'विद्रोही विप्लवी' रूप में प्रख्यात रहा है। 'विनोबा स्वप्न', 'हम विशपायी जनम के' आदि कविताएं तत्कालीन जन उत्पीड़न को स्पष्ट करती है। दिनकर जी राष्ट्रकवि के बराबर माने जाते हैं। उनकी कविता में वीरभाव की प्रधानता रही है। उनका काव्य संग्रह 'रेणुका' इसी कालखंड की बहुमूल्य निधि हैं।

Conclusion:

प्रसाद, पंत, निराला और महादेवी वर्मा छायावाद के चार प्रमुख स्तंभ माने जाते हैं। वैसे तो छायावादी काव्य में प्रत्यक्ष रूप से राजनीतिक चेतना पर्याप्त रूप से परिलक्षित नहीं होती पर व्यक्तिवादी चेतना में व्यक्तिगत स्वाधीनता और व्यक्ति के स्वत्व के प्रति विश्वास देखा जा सकता है। इस कालखंड की कविताओं में प्राचीन रूढ़ित्वबद्धता, थोथी नैतिकता और जर्जरित परंपरा के विरोध और इससे भी आगे बढ़कर जगत कल्याण की कामना देखी जाती है। सन् 1936 से 1950 ई तक के कालखंड के साहित्य में प्रमुखतः निषेध और विद्रोह की प्रवृत्ति रही है। जो स्वतंत्रता आंदोलन, अंग्रेजी सत्ता का दमन तथा विश्व साहित्य की चेतना के अभाव स्वरूप पाई जाती है। प्रगतिवादी और प्रयोगवादी साहित्य आंदोलन की बाह्य विचारधारा में पर्याप्त अंतर होने के बावजूद निषेध और विद्रोह उसकी आंतरिक प्रवृत्ति रही है। अंत में यही कहा जा सकता है कि राजनीति और साहित्य का हमेशा से ही अविनाभाव संबंध रहा है। भारतीय राजनीति ने जहाँ एक ओर साहित्य को प्रभावित किया है, वहीं दूसरी ओर साहित्य से प्रभावित भी हुआ है।

References:

1. राजनाथ शर्मा, हिन्दी साहित्य का विवेचनात्मक इतिहास, पृ. सं -516
2. भारतेन्दु हरिश्चंद्र, भारत दुर्दशा, पृ. सं-25
3. रामवीर सिंह, आधुनिक काव्य संग्रह, पृ. सं-02
4. https://www.hindi-kavita.com/HindiBharatBhartiGupt.php
5. माखनलाल चतुर्वेदी, पुष्प की अभिलाषा, हिमकिरीटीनी, पृ. सं-09
6. हल्दीघाटी /प्रथम सर्ग/श्याम नारायण पाण्डेय - कविता कोश www.kavitakosh.org
7. https://www.hindwi.org/kavita/ham-sainik-hain-siyaramsharan-gupt-kavita
8. https://hindionlinejankari.com/subhadra-kumari-chauhan-poems-in-hindi/

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

मराठी कवितेवर जागतिकीकरणाचा परिणाम

प्रा. डॉ. माधव मारुती भोसले
तुकाराम कृष्णाजी कोलेकर कला वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, नेसरी,
मु. पो. नेसरी, ता - गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर, महाराष्ट्र
Corresponding Author- प्रा. डॉ. माधव मारुती भोसले
DOI- 10.5281/zenodo.11178151

प्रस्तावना:

जागतिकीकरण ही संकल्पनाच मुळात बहुआयामी बहुधर्मी स्वरूपाची अशी आहे. आज जागतिकीकरणाचा प्रभाव संपूर्ण भारतभर नव्हे तर देशाच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत पडला आहे. किंबहुना जीवनाच्या सर्व क्षेत्रावर पडला आहे. याला साहित्यक्षेत्र अपवाद नाही कारण साहित्य हा समाज मनाचा आरसा आहे. माहिती तंत्रज्ञानामुळे जग जवळ आले आहे. जागतिक वाङमयीन आदान प्रदान वाढले. याचा परिणाम सामाजिक,सांस्कृतिक,राजकीय,आर्थिक स्तरावर झाला. त्यामुळे साहित्याच्या कक्षा रुंदावल्या आपल्या मराठी साहित्याला फार मोठी परंपरा आहे. संतांनी प्राचीन व अर्वाचीन साहित्यिकांनी आपापल्या पद्धतीने मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे. कालांतराने औद्योगीकरणाने यांत्रिकीकरण आधुनिकीकरण आणि आता जागतिकीकरणाने मानवी मन ढवळून निघाले याचाच परिणाम म्हणून मराठी साहित्यात कथा कादंबरी बरोबर कवितेनेही आपले रूप पालटले आणि एक नवी दिशा घेऊन कवितेत अमुलाग्र बदल होत गेले.

जागतिकीकरणाचा परिणाम साधारणपणे १९८० नंतरच्या कवितेत प्रामुख्याने दिसू लागला. तो पुढे पुढे अगदी पक्व प्रमाणात विकसित होऊ लागल्याचे दिसते. महाराष्ट्राच्या संस्कृतीचे दर्शन लोकसाहित्यातून ओवी भारुड पोवाडा इत्यादीतून प्रकटले आहे. पुढे प्राचीन कवितेने त्यामध्ये मोलाची भर घातली पुढे अर्वाचीन कवितेने कविता या वा•डमय प्रकाराला आणखीन प्रगल्भ केले आणि वेगवेगळ्या आशय अभिव्यक्ती आणि विषयाच्या दृष्टिकोनातून एक प्रकारची समृद्धता आली. १९८० नंतर मराठी कवितेवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव वाढला आणि एक वेगळी अशी कविता रसिक वाचकांच्या समोर आली. प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता जागतिकीकरण आणि मराठी कवितेतील परिणाम हा विषय निवडला आहे.

आर्थिक राजकीय आणि सांस्कृतिक अशा भिन्न भिन्न प्रवाहाना सामावून घेणारी जागतिकीकरण ही संज्ञा आहे. जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेचा विचार फक्त आर्थिक संदर्भात केला जात असला तरी या संकल्पनेचा संबंध साहित्य, कला, विज्ञान, संस्कृती, धर्म यांच्याशी जोडला गेला आहे.त्यामुळे मानवी जीवनावर त्याचा प्रभाव आहे या विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात माणसाबरोबर साहित्यही जागतिकीकरणात पोहोचले आहे. कागदावरून ते इ-कागदावर इ-कादंबऱ्या, इ-कथा इ-कविता मोठ्या दुकानातून संगणकाच्या ब्लॉगवर आता साहित्य पोहोचले आहे. जागतिकीकरणातून आलेल्या तंत्रज्ञानातूनच हे शक्य झाले आहे. १९९० नंतर मराठी साहित्य जगतात जागतिकीकरणाच्या बदलाची एक नवी संवेदना घेऊन एक पिढी अवतिर्ण झाली जागतिकीकरण खाजगीकरण उदारीकरण तसेच सेझसारखे प्रकल्प व त्याचा परिणाम साहित्यातून चित्रित होऊ लागला आणि त्याचा परिणाम मराठी साहित्यातील कवितेवर झाला. वीरधवल परब, उत्तम कांबळे, अरुण काळे, अविनाश सालपुरीकर, अजय कांडर, उत्तम कोलगावकर, लक्ष्मण महाडिक, चंद्रशेखर मलकमपटटे, महेंद्र भवरे, सुनील अवचार, इंद्रजीत भालेराव इत्यादी कवींवर हा परिणाम अधिक प्रमाणात झालेला दिसतो. या कवींनी आपापल्या क्षमतेनुसार मराठी कवितेवर जागतिकीकरणाचा परिणाम कसा आहे याचे चित्रण केले आहे जागतिकीकरणामुळे माणसाची मुंग्याप्रमाणे झालेली अवस्था गरीब श्रीमंत अशी विभागणी, ओस पडणारी खेडी बकाल शहरे आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे माणसांचे माणूसपण हरवत चाललेली प्रक्रिया आपापल्या कवितेतून व्यक्त केली अशीच एक भावना व्यक्त करताना कवी उत्तम कांबळे म्हणतात.....

सारं जग जवळ आलयं म्हणतात
पण माणसं माणसापासून दूर धावतहेत
रोबोटच्या गळयात गळा घालताहेत
कॅरीबॅगमधून प्रश्न वाहून नेत आहेत

इथले लोक

दुधाच्या पिशव्याप्रमाणे

अश्रूंच्या पिशव्याही

फ्रिजमध्ये ठेवताहेत लोक.....

जागतिकीकरणाच्या या कोलाहलात माणसाच्या अस्तित्वाचेच प्रश्न उपस्थित केले आहेत. माणसाच्या मेंदूतून बाहेर पडलेला संगणक महत्त्वकांक्षी होतो आहे तो माणसालाच यांत्रिकमानव करण्याच्या प्रयत्नात आहे. भावनेला शून्य किंमत येऊ पाहतेय. आजकालची लोक पूजा अर्चा विधी सुद्धा संगणकाच्या माध्यमातून व्यक्त करू लागलेत आणि आजचे हायटेक भड्जी तशा प्रकारच्या विधी सुद्धा इंटरनेटच्या माध्यमातून करू लागले आहेत. याचाच परिणाम म्हणून की काय उत्तम कांबळे एका कवितेत म्हणतात ....

कोणी सांगावं

नव्या शतकातला माणूस

कदाचित संगणकाच्या खांद्यावर

मान ठेवून शेवटचा श्वास घेईल

दयाळू संगणक अंतराळात

माणसाच्या थडग्या शेजारी

शोकसभा घेतील.....

जागतिकीकरणाच्या रेटयात बड्या राष्ट्राच्या हस्तक्षेपाने आंतरराष्ट्रीय राजकारणाने शेतकऱ्यांसमोर अनेक प्रश्न निर्माण केलेले आहेत. त्याचे चित्र इंद्रजीत भालेराव यांच्या कवितेत प्रकटताना दिसते त्यांच्या टाहो या कवितासंग्रहात हा आकांत प्रकट झाला आहे ते म्हणतात...

जागतिकीकरणाच्या एंड्रिनचा डबा

कुणी धुतला माझ्या निर्मळ गंगेत

निरागस विहार करणाऱ्या नौकात

कुणी आणून कोंबला आकांत.....

इंद्रजीत भालेरावांनी पीकपाणी, आम्ही काबाडाचे धनी, दूर राहिला गाव, पेरा इत्यादी कविता संग्रहातून शेतीचे प्रश्न त्यांच्या समस्या आणि शेतकऱ्यांच्या जीवन जाणिवांना वाचा फोडली आहे. खेळखंडोबाच्या नावानं या दीर्घ कवितेत जागतिकीकरणाच्या काळात आपल्या वाट्याला आलेल्या करंट्या वर्तमानाचे चित्रण केले आहे हे चित्रण करताना प्रवीण बांदेकर म्हणतात जागत्या वर्तमानावर बागुलबुवाची पावलं वाजताहेत ती भयानक आहेत हे सांगताना ते म्हणतात....

....एखादं ईमेल इंटरनेट वेबसाईट डब्ल्यू डब्ल्यू

पिता -पुत्र संवाद डॉट कॉम

किंवा तसलच एखादं यंत्र

ज्यात फक्त शब्दच असतील कोरडे

काना मात्रा हरवलेले

नि थुकल्या जातील भावना

टेक्निकली आऊटडेटेड म्हणून.....

गावची होत असलेली अवकळा सदानंद देशमुख आपल्या गावकळा या संग्रहातून जिवंतपणे मांडताना म्हणतात....

हा गँट करार म्हणजे काय आस्ते बाबा?

अन जागतिकीकरणाचं वारं कसं असतं?

कसा वास येतो त्या वाऱ्याले?

ब्लडाखालच्या पांदीसारखा

का कणग्यात बुडी लागल्या आंबूस गव्हासारखा?

महेश मोरे तर शेतकऱ्यांच्या फसगती विषयी आपल्या कवितेचा सूर आपल्या कुणब्यावर जागतिकीकरणाचा किती प्राण घातक हल्ला आहे याची साक्षच देतात ते म्हणतात...

किती उल्लू बनवण्याचे

धंदे निघालेत निरर्थकच

त्यातल्या त्यात कुणब्याला

कोण येऊन काय सल्ला देईल

याचा काहिच नेम नाही ...

.....

आता तांदूळ हायब्रीड मक्यापासून

बनते दारू आम्हाला आयुष्यभर

नशेत ठेवण्यासाठी.....

पुन्हा पाच वर्षांनी

मताचा हंगाम घेण्यासाठी.....

ते दाखवतात इस्तराईलच्या विदेशी

शेतीची चित्रफीत

आम्हाला फितवण्यासाठी....

आता तर पाऊसच पडत नाही...

खरवाडी जमिनीत काय पिकणार.....

नेट इंटरनेटवरील चित्रफीत पाहून

अजूनही बळी पडतो न्याहारीच्या आमिषाला...

मग अडकला जातो गळाला मासा

त्याहीच्या या इंटरनेटनं

मारला पक्का बैलफासा

अरुण काळे यांची कविता जागतिकीकरणात अत्यंत मोलाची अशी आहे. त्याचा सायरनचे शहर हा कवितासंग्रह म्हणजे जागतिकीकरणामुळे महानगराची काय अवस्था झाली आहे याचा एक जीवनपटच होय. महानगराचे आक्राळ विक्राळ रूप सायरनचे शहर मधून अधोरेखित झाले आहे. जागतिकीकरणात माणसाच्या वसाहती ऐवजी साईटला महत्त्व आलं आहे. जागतिकीकरणाच्या या महाजालामध्ये गरिबाला जागा नाही. साईटवाले श्रीमंत साईट शोधणारे चतुर मग बिनसाईटवाल्यांनी जायचं कुठं ? काल-परवापर्यंत भाकरीचा तुकडा मागणारे भिकारी उद्या साईटची भिक मागतील अशी त्यांनी जागतिकीकरणामुळे आलेली परिस्थिती नोंद केली आहे ते म्हणतात....

हरेक किस्म का पुण्य है बाबाऽऽऽ

स्टोरीची मांग आहे बाबा

एक वेबसाईट हमारा भी डालो बाबा

हे विश्वची माझा कटोरा

असे म्हणून जीवनातील अस्वस्थता त्यांनी नेमकेपणाने टिपली आहे शहरी संस्कृतीतला विशेषता फ्लॅट मधील बंद दार संस्कृतीतला बदल कवी अरुण काळे यांनी नंतर आलेले लोक या कवितासंग्रहातून अत्यंत वेधकपणे मांडला आहे.ग्रामीण जाणिव आणि महानगरीय जाणिवा मधील फरक स्पष्ट केला आहे. आता लोक अन्नही खूप फेकतात आणि दारेही कायम बंद ठेवतात ही महानगरातील बाब कवीला मानवी संवेदना बोथट झाल्याचे प्रतीक वाटते. हे सर्व आता मुके प्राणीसुद्धा ओळखू लागले तसे सांगताना ते म्हणतात....

माझ्या लहानपणी सगळी संध्याकाळ
गोळा होईल जेवणाभोवती
चूल आणि दिव्याच्या उजेडाची तिरीप धरून
उभं असायचं दारात एखादा कुत्रं हमखास
आई त्याला खंडेराव म्हणायची
अर्धी भाकर सर्वांच्या आधी
त्याला मिळायची
आता लोक अन्न खूपच फेकतात
आणि दारही कायम बंद ठेवतात
असल्या दारासमोर कुत्रही उभं नसतं.....

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे घडून आलेला प्रचंड सामाजिक बदल आणि त्याचे प्रतिबिंब कवितेत उमटलेले दिसते. बदलत्या राजकीय सामाजिक आणि सांस्कृतिक दर्जाचा कवितेवरती झालेला परिणाम हा आहे जागतिकीकरणाच्या प्रभावाने उद्ध्वस्त होणारा गाव प्रामुख्याने एकनाथ पाटील, सदानंद देशमुख, श्रीकांत देशमुख, यांच्या कवितेतून प्रकटतो. साहित्याच्या या वेगवेगळ्या प्रकारांमध्ये इतर साहित्य प्रकाराच्या तुलनेने मराठी कवितेवर जागतिकीकरणाचा परिणाम जास्त झालेला आढळतो. तो आपण इतर काही कवींच्या आणि कविताद्वारे अभ्यासांती आपल्याला समजते समाज स्थित्यंतराचे वर्णन मराठी कवितेने अधिक उत्तमरित्या केल्याचे आपल्या निदर्शनास येते. संपूर्ण जगाच्या चित्रणाबरोबर आपल्या भावभावनांशी निगडित असलेल्या विषयाचेही चित्रण अत्यंत सखोल करते. पारंपरिक शब्द, विचार, आशय, अभिव्यक्ती यांच्या पलीकडे जाऊन ही कविता आपल्याला विचार करायला लावते एवढे मात्र निश्चितपणे आपल्याला सांगता येते.

संदर्भसूची:

1. करंदीकर गो. वि. परंपरा आणि नवता, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई.
2. जाधव रा. ग. मराठी वा•डमय स्वातंत्र्योत्तर संदर्भ, प्रतिमा प्रकाशन पुणे.
3. संपादकीय प्रतिष्ठान मराठी कविता आणि आजचे कवी, परिसंवाद विशेषांक
4. रवींद्र ठाकूर, प्रवाह आणि प्रतिक्रिया १९७५ नंतरची मराठी कविता, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद.
5. डॉ.कोत्तापल्ले नागनाथ, मराठी कविता आकलन आणि आस्वाद, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद.
6. संपा बी रंगराव, मराठी दलित कविता, साहित्य अकादमी प्रकाशन

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

निवडक ग्रामपंचायतीमधील महिला प्रतिनिधीत्व व त्यांच्यासमोरील आव्हानांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण: विशेष संदर्भ गडहिंग्लज तालुका

प्राचार्य डॉ. दामावले डी. एन.[1], श्री. ससाणे जे. के.[2]
[1]सहयोगी प्राध्यापक समाजशास्त्र विभाग, पं. दीनदयाळ उपाध्याय कॉलेज, देवणी.
[2]सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, तू. कृ. कोलेकर महाविद्यालय, नेसरी
Corresponding Author- प्राचार्य डॉ. दामावले डी. एन.
DOI- 10.5281/zenodo.11178162

प्रस्तावना:

स्त्रियांना समान अधिकार या नात्याने महाराष्ट्रात प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रियांना समान अधिकार देण्यात येत आहेत. सनदशीर मार्गाने त्यांना अधिकाधिक अधिकार प्रदान करण्यात महाराष्ट्र कायमच अग्रेसर राहिला आहे. महाराष्ट्राला स्वातंत्र्यानंतर राज्यघटनेने स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व अधिकार दिले आहेत. राजकीय क्षेत्रही त्याला अपवाद नाही. महिला आरक्षणाचा मुद्दा संविधान सभेच्या चर्चेतही आला होता, पण तो अनावश्यक असल्याने फेटाळला गेला. असे गृहीत धरले गेले की लोकशाही सर्व गटांना प्रतिनिधित्व देईल. संविधानातील ७३ व्या आणि ७४ व्या दुरूस्तीचा ऐतिहासिक कायदा करण्याचा मार्ग मोकळा झाला. ज्यामध्ये सर्व राज्य सरकारांना पंचायती राज संस्थांमध्ये महिलांसाठी एक तृतीयांश जागा आणि सर्व स्तरावरील अध्यक्षांच्या कार्यालयांमध्ये एक तृतीयांश जागा राखीव ठेवण्याचा आदेश देण्यात आला आहे. पंचायती राज संस्था आणि शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये एक तृतीयांश जागा अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमातीच्या महिलांसाठी राखीव आहेत. २०१४ मध्ये, भाजपने आपल्या जाहीरनाम्यात महिलांसाठी 33% आरक्षणाचे वचन दिले होते आणि २०१९ च्या अजेंड्यात या वचनाची पुनरावृत्ती केली. मात्र याबाबत शासनाकडून कोणतीही हालचाल झालेली नाही. ग्रामपंचायती या गाव पातळीवरील स्थानिक स्वराज्य संस्था आहेत. ते पंचायतीराजचे कोनशिला आहेत. पाचशेहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या गावात ग्रामपंचायत स्थापन करता येते. या गावांची लोकसंख्या पाचशेपेक्षा कमी असल्यास दोन किंवा अधिक गावांसाठी एक सामाईक ग्रामपंचायत असते, तेव्हा तिला गट-ग्रामपंचायत म्हणतात. पंचायत सदस्य गावातील मतदारांद्वारे निवडले जातात परंतु जागा वेगवेगळ्या प्रवर्गासाठी राखीव असतात. ३३% जागा महिलांसाठी राखीव आहेत. अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST), आणि इतर मागासवर्गीय (OBC) यांना गावात त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात जागा वाटप केल्या जातात. पदाधिकारी पदे (सरपंच आणि उपसरपंच पदे) महिला, SC, ST अशा विविध लोकसंख्येमध्ये फिरवली जातात.

कोल्हापूर जिल्ह्यात एकूण १२ तालुके आहेत. तर कोल्हापूर जिल्ह्यातील गडहिंग्लज तालुक्यात एकूण ९२ खेडी असून लोकसंखेच्या प्रमाणात ग्रामपंचायती आहेत. यातील काही ग्रामपंचायती ग्रुप ग्रामपंचायती आहेत. गडहिंग्लज तालुक्यातील एकूण गावामधून निवडक ग्रामपंचायती व त्यात महिलांचे संख्याबळ, तसेच बिनविरोध ग्रामपंचायती, महिला सरपंच तसेच त्यांच्या पुढील आव्हाने यांचे अध्ययन करण्यात आहे. संशोधनासाठी गडहिंग्लज तालुक्यातील १८ ग्रामपंचायती निवडल्या आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंध २०२२-२३ या वर्षातील माहिती संकलनावर आधारित आहे. तसेच हि माहिती संकलित करण्यामध्ये आमचे स्नेही श्री. दिनकर पाटील (सकाळ बातमीदार, तारेवाडी) व आमचे सहकारी मित्र प्रा. अनिल गुरव (बिद्रेवाडी) यांचेही मोलाचे सहकार्य तसेच इतर घटकांचेही सहकार्य लाभले आहे.

उद्देश-

प्रस्तुत शोधनिबंधात पुढील उद्देशांचा समावेश करण्यात आला आहे.

१. गडहिंग्लज तालुक्यातील निवडक ग्रामपंचायतीचे अध्ययन करणे.

२. ग्रामपंचायतीतील महिला सरपंचासमोरील अडचणी व आव्हाने अभ्यासणे.

३. ग्रामपंचायत महिला सदस्यासमोरील अडचणी व समस्या अभ्यासणे.

गृहीतकृत्ये-

प्रस्तुत शोधनिबंधात पुढील गृहीतकृत्यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

१. निवडलेल्या ग्रामपंचायतीत महिलांचे संख्याबळ योग्य आहे.

२. लिंगभेदाला ग्रामपंचायतीत महिलांना सामोरे जावे लागते.

३. अपुऱ्या निधीमुळे ग्रामपंचायत महिला प्रतिनिधीना विकास कामे करताना अनेक अडचणींना येतात.

संशोधनपद्धती-

शोधनिबंधात तथ्यसंकलानातील पुढील प्राथमिक स्त्रोत व द्वितीयक स्त्रोतांचा समावेश करण्यात आला आहे.

प्राथमिक स्त्रोत- प्राथमिक संकलनात प्रामुख्याने गडहिंग्लज तालुक्यातील निवडलेल्या दहा ग्रामपंचायतीला, महिला सरपंचाला, ग्रामपंचायत महिला सदस्यांना तसेच निवडलेल्या गावातील काही लोकांशी प्रत्यक्ष भेट देऊन, ओपचारिक व अनौपचारिक चर्चा करून तसेच प्रश्नावलीच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली आहे. संकलित केलेली माहिती कुठे प्रसारित न करता, तसेच त्याचा गैरवापर केला गेला नाही, तसेच गोळा केलेली माहिती अत्यंत गुप्त ठेवण्यात आली आहे.

द्वितीय स्त्रोत- द्वितीयक स्त्रोतात न्यूजपेपर, मासिके, साप्ताहिके, सोसीअल मिडिया, संदर्भग्रंथ ई. चा उपयोग संशोधन अधिकाधिक शास्त्रीय व दर्जेदार होण्याच्या अनुषंगाने उपयोग करण्यात आला आहे.

व्याप्ती-

प्रस्तुत शोधनिबंधाची व्याप्ती हि कोल्हापूर जिल्ह्यातील गडहिंग्लज तालुक्यातील निवडक १८ ग्रामपंचायतीपुरती मर्यादित आहे. तसेच गडहिंग्लज तालुक्यातील सर्व ग्रामपंचायतीचा अभ्यास करणे खूप वेळ खाणारे आणि खर्चिक असल्याने तसेच अध्यानाचे क्षेत्र खूप व्यापक झाले असते म्हणून तालुक्यातील फक्त १८ ग्रामपंचायती निवडल्या आहेत, जेणे करून संशोधन, व अध्ययन करणे अधिक सोपे होईल. तसेच शोधनिबंधातील निष्कर्ष इतर ग्रामपंचायतीस कमी अधिक प्रमाणात लागू पडतील.

विश्लेषण-

राज्यघटनेतील ७३ व्या आणि ७४ व्या घटना दुरुस्तीने महत्वपूर्ण बदल घडवून आणले आहेत जे समान प्रवेशास प्रोत्साहन देतात आणि राजकारणात महिलांचा सहभाग वाढवतात. एकूण मतदारसंघांपैकी एक तृतीयांश मतदारसंघ महिलांसाठी राखीव आहेत. हे सार्वजनिक जीवनात महिलांचा सहभाग सुनिश्चित करते आणि वाढवते. पायाभूत स्तरावर महिलांसाठी राष्ट्रीय धोरण साध्य करण्यासाठी ते प्रयत्नशील आहे. पंचायती राज संस्थांमध्ये आरक्षण प्रणाली सुरू केल्याने महिलांचे सक्षमीकरण होते आणि समाजात महिलांची आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय स्थिती उंचावते. हे पारंपारिकपणे पुरुषप्रधान समाजापासून उदारीकरण सक्षम करते आणि सुशासनात नवीन दृष्टीकोन आणते. आरक्षण प्रणाली राजकीय चौकटीत महिलांच्या सहभागास प्रोत्साहन देते. यामुळे शिक्षण, आरोग्य, कौटुंबिक उत्पन्न वाढीमध्ये काही सकारात्मक परिणाम आणि चांगले परिणाम दिसून आले आहेत. ग्रामपंचायत मग ती कोणतीही असो, आज त्यात महिला मोठ्या प्रमाणात संधी मिळत आहे. केवळ ग्रामपंचायत सदस्य म्हणून नाही तर सरपंचपदाचा मानही त्यांना मिळत असून त्या अत्यंत जबाबदारीने आणि पूर्ण कार्यक्षमतेने कार्य करत आहेत. शोधनिबंधासाठी निवडलेल्या १८ ग्रामपंचायतीचा अभ्यास करण्यापूर्वी प्रत्येक गावाची लोकसंख्या पाहणे गरजेचे आहे.

गडहिंग्लज तालुक्यातील निवडक ग्रामपंचायतीअंतर्गत लोकसंख्या

अनु.क्र.	ग्रामपंचायत	एकूण लोकसंख्या	पुरुष	स्त्री
१	नेसरी	६९९३	३४३५	३४५८
२	अर्जुनवाडी	१७१३	८२६	८८७
३	हेळेवाडी-शिप्पूर तर्फ नेसरी	३६३+९७३=१३३६	१८६+४४५=६३१	१७६+५२८=७०४
४	तारेवाडी	६८८	३०८	३८०

५	तळेवाडी	८३१	४०४	४२७
६	बिद्रेवादी	९२२	४२८	४९४
७	सरोळी	१४२७	६६६	७६१
८	कुमरी	१२७९	६१०	६६९
९	काळामवाडी	८००	३८७	४१३
१०	जांभूळवाडी	५४२	२३६	३०६
११	बटकणंगले	२,१२९	९७३	११५६
१२	वाघराळी	१४११	६३४	७७७
१३	यमेहट्टी	८४१	४२०	४२१
१४	हेब्बाळ-जलद्याळ	१६५३	७४७	९०६
१५	सांबरे	२०४७	१०२७	१०२०
१६	डोणेवाडी	६३२	३२१	३११
१७	हडलगे	२२९७	१०८८	१२०९
१८	तावरेवाडी	६०५	२९४	३११

टेबल क्र. १, स्त्रोत- २०११ ची जनगणना

वरील सारणीवरून असे स्पष्ट होते कि, सर्वात जास्त लोकसंख्या नेसरी गावची असून सर्वात कमी लोकसंख्या जांभूळवाडी गावची आहे. निवडलेल्या गावांपैकी फक्त एके ठिकाणी हेळेवाडी –शिप्पूर तर्फ नेसरी ग्रुप ग्रामपंचायत आहे. १७ गावामध्ये पुरुषांपेक्षा महिलांची संख्या जास्त आहे, ही एक खूप समाधान देणारी बाब आहे. फक्त डोनेवाडी गावात पुरुषांची संख्या महिलापेक्षा जास्त आहे.

ग्रामपंचायतीतील महिला सरपंचाची संख्या

अनु.क्र.	ग्रामपंचायत	ग्रामपंचायत सदस्य संख्या	सरपंच	ग्रामपंचायत महिला सदस्य संख्या
१	नेसरी	१५	महिला	५
२	अर्जुनवाडी	९	पुरुष	४
३	हेळेवाडी-शिप्पूर तर्फ नेसरी	७	पुरुष	४
४	तारेवाडी	७	महिला	४
५	तळेवाडी	७	पुरुष	३
६	बिद्रेवादी	७	पुरुष	४
७	सरोळी	७	महिला	३
८	कुमरी	७	महिला	३
९	काळामवाडी	७	महिला	३
१०	जांभूळवाडी	७	महिला	४
११	बटकणंगले	९	पुरुष	५
१२	वाघराळी	७	महिला	३
१३	यमेहट्टी	७	महिला	४
१४	हेब्बाळ-जलद्याळ	८	महिला	५
१५	सांबरे	९	महिला	६
१६	डोणेवाडी	७	पुरुष	४
१७	हडलगे	७	महिला	४
१८	तावरेवाडी	७	महिला	४

टेबल क्र. २, स्त्रोत- प्राथमिक तथ्य संकलन

गडहिंग्लज तालुक्यातील निवडक १८ ग्रामपंचायतीचे अध्ययन केल्यास असे दिसेन येते कि निवडलेल्या ग्रामपंचायतीपैकी १२ ग्रामपंचायतीमध्ये महिला सरपंच पद भूषवत आहेत. तर उरलेल्या ६ ग्रामपंचायतीमध्ये पुरुष सरपंचपद भूषवत आहेत. म्हणजेच महिला सरपंचाची संख्या पुरुष सरपंचापेक्षा जास्त असल्याचे दिसून येते. यावरून असा निष्कर्ष काढला जाऊ शकतो कि महिलांचा ग्रामपंचायतीतील सरपंच म्हणून सहभाग वाढला आहे.

त्याचबरोबर महिलांना आरक्षणाप्रमाणे सरपंचपद भूषवता येत आहे हे खालील तक्त्यावरून दिसून येईल.

आरक्षणाप्रमाणे प्राप्त महिला सरपंचपद

अनु.क्र.	ग्रामपंचायत	सरपंच	गट
१	नेसरी	महिला	सर्वसाधारण
२	अर्जुनवाडी	पुरुष	ओबीसी
३	हेळेवाडी-शिप्पूर तर्फ नेसरी (ग्रुप ग्रामपंचायत)	पुरुष	ओबीसी
४	तारेवाडी	महिला	सर्वसाधारण
५	तळेवाडी	पुरुष	सर्वसाधारण
६	बिद्रेवादी	पुरुष	ओबीसी
७	सरोळी	महिला	एस.सी.
८	कुमरी	महिला	सर्वसाधारण
९	काळामवाडी	महिला	सर्वसाधारण
१०	जांभूळवाडी	महिला	सर्वसाधारण
११	बटकणंगले	पुरुष	ओबीसी
१२	वाघराळी	महिला	सर्वसाधारण
१३	यमेहट्टी	महिला	सर्वसाधारण
१४	हेब्बाळ-जलद्याळ	महिला	सर्वसाधारण
१५	सांबरे	महिला	सर्वसाधारण
१६	डोणेवाडी	पुरुष	ओबीसी
१७	हडलगे	महिला	सर्वसाधारण
१८	तावरेवाडी	महिला	सर्वसाधारण

टेबल क्र. ३, स्त्रोत – प्राथमिक तथ्य संकलन

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते कि सरपंच पद भूषवताना आरक्षणाप्रमाणे महिलांना सरपंच पदाचा मान मिळाला आहे. एकूण १८ ग्रामपंचायती पैकी १० ग्रामपंचायतीमध्ये महिला सरपंच आहेत. त्यापैकी ८ गावात महिला सरपंचपद सर्वसाधारण गटातून जनतेद्वारे निवडले गेले आहे. तर केवळ १ महिला सरपंच अनुसूचित जातिमधून सरपंचपद भूषवित आहे. एवढेच नाही तर काही गावात गावकऱ्यांनी महिलांना ग्रामपंचायतीत जाणीवपूर्वक प्रतिनिधित्व दिले आहे.

महिलांचा अलीकडच्या काळात ग्रामपंचायतीमधील प्रवेश खुच्प्च समाधानकारक आहे. त्यातच आरक्षणामुळे त्यांना राजकारणाची दारे खुली झाली आहेत. घरदार सांभाळून त्या राजकारण करताना दिसत आहेत. भलेही त्या अजून फारश्या परिपक्व नसतील मात्र हि त्यांच्या स्वातंत्र्याची, राजकीय प्रवेशाची सोनेरी सकाळ ठरली आहे. ग्रामपंचायतीमधील महिलांचा वावर, त्यांची कार्यक्षमता निश्चितच दाखल घेण्याजोगी आहे. घरदार, शेती, आणि इतर सामाजिक जीवन सांभाळून त्या यशस्वीपणे राजकीय वर्तुळात आपला ठसा उमटवत आहेत. महिला सरपंचाबरोबरच ग्रामपंचायतीमधील महिला सदस्यांचे संख्याबळ पाहणे क्रमप्राप्त ठरते.

निवडक ग्रामपंचायतीमधील महिला सदस्यांचे संख्याबळ

अनु.क्र.	ग्रामपंचायत	ग्रामपंचायत महिला सदस्य संख्या	गट
१	नेसरी	५	सर्वसाधारण-४, ओबीसी-१
२	अर्जुनवाडी	४	सर्वसाधारण-३, ओबीसी-१
३	हेळेवाडी-शिप्पूर तर्फ नेसरी (ग्रुप ग्रामपंचायत)	४	सर्वसाधारण-३, ओबीसी-१

४	तारेवाडी	४	सर्वसाधारण-३, ओबीसी-१
५	तळेवाडी	३	सर्वसाधारण-२, ओबीसी-१
६	बिद्रेवादी	४	सर्वसाधारण-२, ओबीसी-२
७	सरोळी	३	सर्वसाधारण-२, एस.सी.-१
८	कुमरी	३	सर्वसाधारण-३
९	काळामवाडी	३	सर्वसाधारण-१, एस.सी.-१, ओबीसी-१
१०	जांभूळवाडी	४	सर्वसाधारण-३, व्ही.जे.एन.टी-१
११	बटकणंगले	५	सर्वसाधारण-४, ओबीसी-१
१२	वाघराळी	३	सर्वसाधारण-३
१३	यमेहट्टी	४	सर्वसाधारण-३, ओबीसी-१
१४	हेब्बाळ-जलद्याळ	५	सर्वसाधारण-३, ओबीसी-२
१५	सांबरे	६	सर्वसाधारण-४, अ.जा.-१, ओबीसी-१
१६	डोणेवाडी	४	सर्वसाधारण-३, ओबीसी-१(रिक्त)*
१७	हडलगे	५	सर्वसाधारण-४, अ.जा-१
१८	तावरेवाडी	४	सर्वसाधारण-४

टेबल क. ४, स्त्रोत- प्राथमिक तथ्य संकलन

वरील टेबलवरून लक्षात येते कि, निवडलेल्या १८ ग्रामपंचायतीमध्ये महिलांना योग्य ते आरक्षणानुसार प्रवेश मिळाला आहे. सर्वसाधारण, ओबीसी, अनुसूचित जाति, अनुसूचित जमाती अशा सर्व स्तरातील महिलांना राजकीय प्रवेश मिळाला आहे. प्राप्त परिस्थिती आणि प्राप्त आरक्षण यानुसार महिला राजकीय क्षेत्रात प्रवेश करत आहेत. तक्ता नं. २ व ३ चे काळजीपूर्वक निरीक्षण केले असता निवडलेल्या ग्रामपंचायतीत महिलांना योग्य ते संख्याबळ मिळाले आहे.

दृष्टीक्षेपात महिला सरपंच व महिला सदस्यांचे संख्याबळ

निवडलेली एकूण गावे	महिला सरपंचाची संख्या	एकूण महिला सदस्यांची संख्या
१८	१२	७३

ग्रामपंचायतीतील महिलांचे आरक्षण व संख्याबळ पाहण्याबरोबरच त्यांची शैक्षणिक गुणवत्ता पाहणे आवश्यक ठरते. एखाद्या महिला सरपंचाचे गावासाठीचे योगदान हे तिच्या शैक्षणिक गुणवत्तेवरून ठरत नाही. ती कितीही शिकलेली असुदेत, तिला व्यवस्थापन व्यवस्थित जमते. शैक्षिणिक गुणवत्तेमुळे त्यांना कमी लेखणे हे खूपच चुकीचे आहे.

महिला सरपंचाची शैक्षणिक गुणवत्ता

अ. क्र.	शैक्षणिक गुणवत्ता	एकूण संख्या
१	प्राथमिक शिक्षण	-----
२	माध्यमिक शिक्षण	८
३	उच्च माध्यमिक शिक्षण	३
४	उच्च महाविद्यालयीन शिक्षण	१

टेबल क्र. ५ , स्त्रोत- प्राथमिक तथ्य संकलन

वरील तक्त्यावरून असा निष्कर्ष काढता येईल कि प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या महिलांचे प्रमाण शून्य आहे तर माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या महिलांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ८ इतके आहे. उच्च माध्यमिक शिक्षण शिक्षण

घेत्लेल्या महिला सरपंचाची संख्या ३ तर महाविद्यालयीन शिक्षण घेतलेली महिला सरपंच केवळ १ असल्याचे आढळून आले आहे. पण वर सांगितल्याप्रमाणे शैक्षणिक गुणवत्तेवरून महिलांची राजकीय कार्यशक्ती ठरवणे चुकीचे आहे. आपल्या कुटुंबात आपली आई फारशी शिकलेली नसली तरीही तिचे कौटुंबिक नियोजन शिकलेल्या व्यक्तीपेक्षाही सरस आणि अचूक असते. त्याचप्रमाणे एखादे गाव हि कुटुंबाप्रमाणेच असते.

ग्रामपंचायतीसमोरील सर्वसामान्य प्रश्न आणि आव्हाने –

प्रत्येक ग्रामपंचायतीसमोर काही न काही प्रश्न असतातच तसेच ते प्रश्न समान स्वरूपाचेही असू शकतात. मात्र त्याची तीव्रता व संख्या भिन्न भिन्न असू शकते. जसे प्रश्न तसे आव्हानेही ग्रामपंचायतीसमोर आहेत. असे प्रश्न सोडवताना पुरुष सरपंचाना फारश्या संकटाना सामोरे जावे लागत नाही, मात्र स्त्रियांना अनेक समस्या व संकटाना सामोरे जावे लागते. बऱ्याचदा ज्या ग्रामपंचायतीमध्ये महिला सरपंच आहेत, तिथला कारभार त्यांचे पती तरी पाहतात किंवा पुरुष उपसरपंच कारभार पाहताना दिसून येतात. याविषयी फारशी कोणी चर्चा केली नाही मात्र हे उघड गुपित असल्याचे सांगितले जाते. याठिकाणी महिला सरपंचपद भूषवत असलेल्या ग्रामपंचायतीसमोरील प्रश्न आणि आव्हाने पुढीलप्रमाणे पाहता येतील..

अंतर्गत व बहिर्गत रस्त्यांची समस्या –

बहुतेक सर्व गावे बहिर्गत रस्त्यांनी जोडले आहेत. हे रस्ते पक्या सडकानी बनले आहेत. रस्ते अरुंद असले तरीही वाहतुकीसाठी पुरेसे वाटतात. कारण अश्या गावांना जोडणारे रस्त्यावरून फारशी अवजड वाहतूक हो नाही तसेच गाड्यांची वर्दळी खूप कमी असते. एक मात्र खरे कि गावांना जोडणारे रस्ते अरुंद आहेतच तसेच रस्ता खराब झाला किंवा त्यावर खड्डे पडले कि त्यांची दुरुस्ती तत्काळ केली जात नाही. बऱ्याच काळाच्या प्रतीक्षेनंतर त्याकडे शासनाचे लक्ष जाते. ८०% गावांचे रस्ते 'प्रधानमंत्री ग्रामीण सडक योजनेतून' निर्माण झाले आहेत. गडहिंग्लज ते चंदगड या तालुक्यांना जोडणारा राज्यमार्ग मार्ग मोठा असून या मार्गावर बटकणंगले, शिप्पूर, नेसरी, तळेवाडी अर्जुनवाडी तिट्टा येत असल्याने हे रस्ते मोठे आहेत. अशा रस्त्यावर वाहनांची वर्दळही मोठी असते.

अंतर्गत रस्ते म्हणजे गल्याना जोडणारे रस्ते शासनाच्या योजनेतून, निधीतून निर्माण झालेले असतात. हे रस्ते सिमेंटचे कॉन्क्रेटचे बनलेले असतात. हे रस्ते फारकाळ टिकत नाहीत. कारण एकतर हे रस्ते मजबूत बनवलेलेनसतात आणि दुसरे म्हणजे त्याची फारशी देखभाल करणे म्हत्वाचे मानले जात नाही. एकदा असे रस्ते बनवले कि ते पूर्ण उखडून जाईपर्यंत त्यकडे पहिले जात नाही. अशा रस्त्यांच्या देखभालीसाठी कसलाही निधी उपलब्ध नसतो. परिणामी ग्रामपंचायत निवडणूक लागल्यावर उमेदवाराकडून नवीन रस्ते बनवण्याचे आश्वासन दिले जाते, मात्र ते पूर्ण केले जातातच असे नाही. गावकर्यांनी मागणी केल्यास सरपंचासमोर त्यासाठी निधी उपलब्ध करण्याचे मोठे संकट असते. पंचायत समितीच्या व जिल्हा परिषदेच्या त्यांना अनेक चकरा माराव्या लागतात. गावकऱ्याकडून जेव्हा त्यबाबत विचारणा होते तेव्हा प्रत्यन सुरु आहेत, निधी उपलब्ध नाही, लवकरच होणार आहेत अशी उत्तरे द्यावी लागतात. गावच्या कामासाठी, विकासासाठी, तालुक्याच्या किंवा जिल्ह्याच्या ठिकाणी वारंवार चकरा माराव्या लागतात. महिला सदस्य किंवा महिला सरपंचाना घरातली कामे आवरून, बऱ्याचदा शेती सांभाळून तालुका व जिल्ह्याच्या ठिकाणी चकरा मारणे शक्य होत नाही. परिणामी जनतेचा त्यांच्यावरचा विश्वास ढळू लागतो. काम वेळेत होत नसेल तर पुढच्या वेळेस लोकांसमोर काय तोंड घेऊन जायचे हा प्रश्न त्यांना सतावतो.

गटारींची समस्या –

हि ग्रामीण भागातली सर्वत्र आढळणारी सर्वसाधारण समस्या आहे. बहुतेक ग्रामपंचायतीमध्ये सफाई कामगार नसल्याचे दिसून आले आहे. तर काही ठिकाणी पाणीपुरवठा करण्यासाठी तसेच ग्रामपंचायतीची स्वच्छता करण्यासाठी रोजंदारीवर कामगार ठेवलेले असतात. तसेच काही ठिकाणी ते कंत्राटी पद्धतीने कामावर असल्याचे दिसून आले आहे. त्यांचा पगार ग्रामपंचायतीना स्वखर्चाने द्यावा लागतो. त्यामुळे ग्रामीण भागात अस्वच्छतेचे वातावरण दिसून येते. रस्ते झडलेले नसतात. गावात गटारी असतात पण त्यातील कचरा व घन कधीच काढली जात नाही. पावसाळ्यात पाण्याबरोबर ते वाहून जातात. मात्र गटारी तुंबलेल्या असल्याने घाण पाणी साचणे, दुर्गंदी पसरणे, रोगराई पसरणे ई. समस्या दिसून येतात. काही काही गावात तर गटारी असूनही त्यांची अवस्था नसल्यासारखी आहे. केवळ दुरुस्ती व देखभाल नसल्याने तसेच त्यासाठी

विशेष निधी नसल्याने ग्रामपंचायती समोर मोठा प्रश्न निर्माण होतो. लोकही गटारी स्वच्छ ठेवण्याकडे फारसे लक्ष देत नाहीत. कचऱ्याची विल्हेवाट व्यवस्थित न लावता तो बऱ्याचदा गटारीत टाकला जातो. धुणे-भांडी, आंघोळीचे पाणी गटारीत सर्रास सोडले जाते. मात्र ते गटार स्वच्छ करण्याबाबत लोक कमालीचे उदासीन असल्याचे दिसून आले आहे. शोषखड्डे फारसे दिसून येत नाहीत. काही महिला सदस्यांच्या घरासमोरच गटार नसल्याचे पाहणीत दिसून आले आहे.

पिण्याच्या पाण्याची समस्या –

स्वच्छ पिण्याचे पाणी हा नागरिकांचा अधिकार आहे तसेच पाण्याची व्यवस्था करणे हे ग्रामपंचायतीचे कर्तव्य आहे. ग्रामीण भागात पाण्याचे मुख्य स्त्रोत म्हणजे विहीर, ओढा, तलाव, बोअरवेल, आणि नदी हे आहेत. निवडलेल्या गावांपैकी जांभूळ वाडी गावात विहिरीचे पाणी मोठ्या टाकीत आणि मग ते पाणी गावाला पुरवले जाते. तर बटकणंगले, शिप्पूर, वाघराळी, बिद्रेवादी या गावांना विहीर, तारओहोळ, बोअरवेल, यातून पाणी पुरवठा होतो. तर इतर गावांना नदी, बोअरवेल याद्वारे पाणी पुरवठा होतो. असे पाणी फिल्टर केलेले नसते तर त्यात TCL टाकून ते पाणी पुरवठा केला जातो.. क्वचित प्रसंगी, म्हणजे, मोटरबंद पडल्यास, दुरुस्तीला दिल्यास किंवा काही बिघाड झाल्यास पाण्याची तात्पुरती व्यवस्था केली जाते. आजहि काही गावातील महिला व पुरुष कपडे धुनेसाठी, गुरांना अंघोळीसाठी, पोहण्यासाठी तारओहोळ, नदी, ओढा यांचा आधार घेतात. बहुतेक सर्व गावांना पाण्याची उत्तम व्यवस्था असल्याचे दिसून आले आहे. पाणी उपलब्ध नसल्यास त्याची विचारणा सरपंच व सदस्यांना केली जाते. बऱ्याचदा सरपंच व सदस्य वेळ मारून नेण्यासाठी काहीतरी उत्तरे देत असल्याचे गावकरी सांगतात.

आरोग्यविषयक समस्या –

आरोग्यविषयक जनजागृती हा हि ग्रामीण भागातील महत्वाचा मुद्दा आहे. गटारीची व्यवस्था नसणे, असल्या तरी त्या स्वच्छ नसणे, कचऱ्याची विल्हेवाट व्यवस्थित न लावणे, पिण्याचे स्वच्छ पाणी नसणे, स्वच्छ रस्ते नसणे, शौचालयाचा वापर न करणे, वैयक्तिक स्वच्छता नसणे, त्यातून आजार जडणे अशा आरोग्यविषयक समस्या गावात पाहायला मिळतात. ग्रामपंचायतीच्या पुढाकाराने स्वच्छतेविषयी अनेक मोहिमा राबवल्या जातात. त्यात सरपंच व ग्रामपंचायत सदस्य हिरीरीने भाग घेतात. आपले गाव सुंदर व स्वच्छ ठेवण्यासाठी लोकांना प्रोत्साहित करतात. त्यासाठी गावसभेत तसेच मोक्याच्या प्रसंगी आणि शासनाचा आदेश आल्यावर तसे निर्णय घेतले जातात. काही काळाकरिता रस्ते, गटारी, वैयक्तिक स्वच्छता याकडे लक्षही दिले जाते मात्र त्यानंतर ये रे माझ्या मागल्या अशीच गावाची अवस्था होते. महिला सरपंच व महिला सदस्य यांच्या सांगण्याकडे फारसे गांभीर्याने लक्ष देले जात नाही. आजारी पडल्यास दवाखान्यात जाण्यापेक्षा आजार अंगावर काढणे, मनाने औषधं घेणे, देव-देव करणे, घरगुती इलाज करणे ई. गोष्टी आजही लोक करत असल्याचे पाहणीत निदर्शनास आले आहे. आजार फारच जास्त झाल्यास दवाखाना गाठला जातो. नेसरीसारखे एखादे गाव सोडल्यास इतरत्र कोठेही घंटागाडी दिसून आली नाही. त्यामुळे कचऱ्याची विल्हेवाट व्यवस्थित लावली जात नाही.

डिजिटल बोर्ड/फ्लेक्सची समस्या –

गावात कोणत्याही प्रकारचा कार्यक्रम असो, तिथे आता शहराप्रमाणेच डिजिटल बोर्डाने प्रवेश केला आहे. ग्रामपंचायत निवडणूक असो, संघाची निवडणूक असो, एखाद्या मंडळाची निवडणूक असो, नेत्यांच्या जयंत्या-मयंत्या असो, भजन कार्यक्रम असो, वाढदिवस असो, कोणताही धार्मिक-सांस्कृतिक कार्यक्रम असो, महत्वाच्या जागी आता असे बोर्ड लावले जात आहेत. शहराच्या सौंदर्यास ज्याप्रमाणे अशा बोर्डाने विद्रूप केले आहे, त्याचप्रमाणे गावाचेही सौंदर्य विद्रूप होत आहे कि काय असा प्रश्न होतो आहे. गावास एखादा निधी मंजू झाला किंवा एखाद्या योजनेचे उद्घाटन करायचे असल्यास मोठे मोठे फ्लेक्स लावले जातात. असे बोर्ड किती दिवस ठेवायचे याचा अवधी ठरलेला असला तरी अनेक दिवस ते बोर्ड तसेच लटकलेल्या स्वरुपात दिसतात. असे बोर्ड लावण्यापासून ग्रामपंचायतीला उत्पन्न मिळत असले तरी ते अतिशय तुटपुंजे असते असे सर्वच महिला सरपंच सांगतात. काही काही गावात तर त्यासाठी ग्रामपंचायत पैसेही आकारत नाही. नेसरी गावात मोठ्या प्रमाणात बसथांब्याच्या परिसरात असे फ्लेक्स कायम स्वरूपी पाहायला मिळतात. फ्लेक्स लावण्यावरूनही गावात भांडणे होत असल्याचे ऐकायला मिळते.

लिंगभेद व जातीभेदाची समस्या –

घटनेने लिंगभेद व जातीभेद केव्हाच हद्दपार केले आहे. पण ग्रामीण भागात अजूनही लिंगभेद व काही प्रमाणात जातीभेद पाहायला मिळतो. मुलींना ग्रामीण भागात लिंगभेदाचा सामना करावाच लागतो आहे. आजही तिची आवड-निवड लक्षात घेतली जात नाही. तीच स्थिती ग्रामपंचायत निवडणूक व निवडून आल्यावर महिला सरपंच व महिला सदस्यांच्या बाबतीत पाहायला मिळते. निवडून आलेल्या महिला सरपंचापैकी फक्त १% महिला या उच्च शिक्षित आहेत. तर महिला सदस्यापैकी फक्त ५% महिला या उच्च माध्यमिक शिक्षित आहेत. उरलेल्या महिलांनी फक्त माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केले आहे. ज्याठिकाणी महिला सरपंच आहेत त्याठिकाणी त्यांचे पती गावचा कारभार चालवताना दिसून येतात. तीच अवस्था महिला ग्रामपंचायत सदस्यांची आहे. काही ठिकाणी तर पुरुष उपसरपंच आहेत त्या ठिकाणी ग्रामपंचायतीचा कारभार तेच पाहतात. महिला सरपंच व सदस्यांकडून त्याबद्दल माहिती घेतली असता त्यांनी या गोष्टीचे खंडन केले. याबाबत उघड कोणी सांगत नाहीत पण गावकऱ्यांशी केलेल्या चर्चातून या गोष्टीची माहिती मिळते. ज्या ठिकाणी आरक्षणातून महिला सदस्य निवडून आल्या आहेत त्यांना जातीभेदास सामोरे जावे लागत असल्याचे तसेच लिंगभेदाला सामोरे जावे लागते. काही महिला सदस्यांनी हि गोष्ट केवळ मानेने होकार देत मान्य केली आहे. यात प्रामुख्याने त्यांचे म्हणणे न ऐकणे, पुरेसा निधी त्यांच्या प्रभागास उपलब्ध करून न देणे, त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करणे अशा समस्यांना त्यांना सामोरे जावे लागत असल्याचे त्यांनी मान्य केले आहे.

वृक्ष लागवड व संवर्धन –

शासनाची वृक्ष लागवड किंवा वृक्ष संवर्धनासंदर्भात कोणतीही योजना असो, सुरवातीला त्यची जोरदार तयारी करून वृक्षावरोपण केले जाते, त्याचे फ्लेक्स झळकतात, फोटो सेशन होतात, पेपरला बातमी दिली जाते. सुरवातीला रोपाभोवती कुंपण केले जाते. असे चित्र रस्त्याच्या दुतर्फा पाहायला मिळते. पण काही कालावधीनंतर मात्र त्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. केलेले कुंपण मोडून पडते. मग मोकाट जनावरे रोपे खून टाकतात. परत त्याचजागी दुसऱ्यावर्षी वृक्षावरोपण केले जाते. फक्त २०% ग्रामपंचायतीनी वृक्षावारोपानंतर त्याची जोपासना केली आहे. गावकरीही वृक्षांची जोपासना करणे आपली जबाबदारी नसून ग्रामपंचायतीची जबादारी आहे असे मानून त्याकडे दुर्लक्ष करतात. बऱ्याच ठिकाणी पाण्याच्या अपुरवठ्यामुळे झाडे जाळून गेली आहेत तर काही ठिकाणी अशी झाडे कोणीतरी उपसून नेल्याचे गावकरी सांगतात आणि प्रत्यक्षपणे पाहणीत आढळून आले आहे.

निधींची समस्या –

घरफाळा (घरपट्टी), पाणीपट्टी आणि इतर विविध मार्गांनी ग्रामपंचायतीस निधी मिळत असतो. शासनाच्या विविध योजना गावात राबवण्यासाठी त्यांना निधी प्राप्त होतो. गावास आलेला निधी हा गावाच्या विकासाठी खर्च होणे गरजेचे आहे. तसा खर्च होतोही. गावात डांबरीकरण, सिमेंटचे रस्ते, सार्वजनिक नळ, पाण्याची व्यवस्था, खांबावरील लाईट बसवणे व दुरुस्ती, दलित वस्ती सुधार, घरकुल, शौचालय बांधणी, आरोग्य ई. साठी राज्य व केंद्र सरकारकडून निधी उपलब्ध होतो. बऱ्याचदा हा निधी वेळेत मिळत नाही, मिळाला तर अत्यल्प, कमी निधी मिळतो, किंवा मिळतच नाही. असा निधी मिळवण्यासाठी तालुका व जिल्ह्याच्या ठिकाणी चकरा माराव्या लागतात. बऱ्याचदा हे महिला सरपंचाना शक्य होत नाही तेव्हा पुरुष उपसरपंच किंवा पुरुष सदस्य हि कामे करताना दिसून आली आहेत. बऱ्याचदा इच्छा असूनही महिला सरपंचाना गावात काही विकासाच्या गोष्टी राबवता इतर नाहीत. तीच अवस्था महिला सदस्यांची असल्याचे त्या मान्य करतात. वरील विवेचनावरून असे दिसून येते कि अपुऱ्या निधीमुळे महिला सरपंच व महिला सदस्यांना विकास कामात अडचणी येतात. काही विकास कामासाठी गावातून निधी गोळा केला जातो.

गावसभा/ग्रामसभा –

ग्रामसभा हि ग्रामपंचायतीची परीक्षाच म्हणावी लागेल. कारण आपण केलेल्या कार्याचा लेखाजोखा जनतेसमोर मांडावा लागतो. मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ च्या कलम ७ व सभा नियम १९५९ प्रमाणे ग्रामपंचायतीला ग्रामसभा घ्याव्या लागतात. ग्रामसभांच्या संदर्भात बैठक नियम १९५९ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे किमान चार ग्रामसभा घेणे आवश्यक आहे. मात्र कलम ७ (१) मधील तरतुदीनुसार दोन ग्रामसभांमधील अंतर ४ महिन्यांपेक्षा अधिक असता कामा नये. याशिवाय आवश्यकतेनुसार चारपेक्षा जादा ग्रामसभा आयोजित करण्याचा अधिकार सरपंच व ग्रामसेवकांना आहे.

विशेष ग्रामसभा:

ग्रामस्थांनी अथवा ग्रामपंचायतीच्या पदाधिकाऱ्यांनी अथवा जिल्हा परिषद व पंचायत समितीने लेखी मागणी केल्यास ग्रामपंचायतीच्या वतीने विशेष ग्रामसभेचे आयोजन केले जाते. या सभा कधी व केव्हा, किती घ्यावयाच्या यांचे बंधन ग्रामपंचायतीला नाही, मात्र महाराष्ट्र ग्रामपंचायत नियम १९५९ च्या पोटनियम ३ नुसार प्रत्येक वित्तीय वर्षातील ग्रामसभेची पहिली सभा त्या वर्षाच्या सुरवातीनंतर दोन महिन्यांच्या आत भरविणे गरजेचे आहे. १५ ऑगस्ट, २ ऑक्टोबर व २६ जानेवारीला ग्रामसभा घेणे ग्रामपंचायतीच्या सरपंच व ग्रामसेवकांकावर बंधनकारक आहे.

ग्रामसभेचा कोरम:

ग्रामपंचायतीने आयोजित केलेल्या ग्रामसभेसाठी ग्रामपंचायतीच्या कायद्यातील १९५९ च्या पोटनियम १० नुसार मतदार यादीत समाविष्ट असलेल्या एकूण मतदार संख्येच्या १५ टक्के किंवा १०० मतदार यापैकी जी संख्या कमी असेल, तेवढ्या ग्रामस्थांची उपस्थिती आवश्यक असते. आवश्यक गणपूर्ती नसेल, तर ग्रामसभा तहकूब केली जाते. तहकूब ग्रामसभा पुन्हा आयोजित केल्यानंतर त्या ग्रामसभेस मात्र गणपूर्तीचे बंधन नसते; मात्र पूर्वीच्या सूचनापत्रावरील विषयांवरच या ग्रामसभेत चर्चा केली जाते. निवडलेल्या १८ गावात नियमितपणे ग्रामसभा घेतल्या जातात. महिला सरपंच, ग्रामपंचायत सदस्य व गावकर्यानीही त्यास दुजोरा दिला आहे. मात्र बऱ्याचदा गावातील सर्वच ग्रामस्थ उपस्थित राहत नाहीत. महिलांची संख्या तर अतिशय तुटपुंजी असते. तसेच काही गावामध्ये महिला सरपंच व महिला सदस्या एवढ्याच महिला ग्रामसभेला पाहायला मिळतात. काही सरपंच व महिला सदस्यांनी गावकरी फक्त ग्रामसभेला चहापाणी पिण्यासच येतात असे भाष्य केले आहे. गावकऱ्यांनी प्रश्न विचारल्यास पन्ना टक्के महिला सरपंचाना उत्तरे देता येत नाहीत किंवा त्यांना त्यातले फारसे काही माहित नसते असे ग्रामस्थांशी चर्चा केल्यानंतर समजते. महिला सदस्यांची स्थिती यापेक्षा फारशी वेगळी नाही. गावसभा तहकूब करून परत गावसभा घेण्याची वेळ मात्र एकाही ग्रामपंचायतीवर आलेली नाही असे अभ्यासांती दिसून आले आहे.

निष्कर्ष –

वरील विश्लेषणावरून पुढील निष्कर्ष काढता येतात.

1. ग्रामपंचायतीवर महिला सरपंचाचे वर्चस्व दिसून येत आहे.
2. शासनाच्या आरक्षणानुसार ग्रामपंचायतीमध्ये महिलांना आरक्षण दिले जाते. लोकसंख्येच्या प्रमाणात महिलांना आणि मागास्वर्गीयाना आरक्षण दिले जाते.
3. अनेक प्रकारच्या समस्या ग्रामपंचायतीसमोर उभ्या टाकल्या आहेत.
4. शासनाकडून पुरेसा निधी मिळवण्यासाठी ग्रामपंचायती धडपडत असतात.
5. महिला सरपंच व महिला सदस्यांना पुरुष सरपंच व पुरुष सदस्यापेक्षा जास्त अडचणींना सामोरे जावे लागते.
6. अनेक गावाची कामे जसे, घरकुल, शौचालय, स्वच्छ पाणी, अंतर्गत रस्ते, आजही शासकीय निधीच्या प्रतीक्षेत आहेत.
7. महिला अतिशय जिद्दी व चिकाटीने ग्रामपंचायतीमध्ये आपली भूमिका व काम करताना दिसून येतात..
8. स्वच्छता व आरोग्य या बाबतीत गावात फारसी जनजागृती दिसून येत नाही.
9. गावसभा किंवा ग्रामसभा नियमितपणे गावात घेतल्या जातात. त्यातील निर्णय ग्रामस्थांना मान्य असतात.
10. सरपंचपद व सदस्यपद भूषविताना महिलांच्याप्रती एक वेगळाच अंड , उत्साह व विश्वास दिसून येतो.

समारोप –

ग्रामपंचायत हि महिला राजकारणाची पहिली पायरी मानली जाते. ग्रामीण भागातील महिला या ग्रामपंचायतीच्या माध्यमातून आपली नवीन ओळख निर्माण करत आहेत. मात्र या नवीन ओळखीत त्यांना अनेक अडचणीना सामोरे जावे लागते आहे. घरदार सांभाळून, लोकांच्या वाईट नजरापासून स्वतःचा बचाव करत, नवीन ओळखी आणि नाती सांभाळत ग्रामीण राजकारणात सक्रीय होत आहेत. ग्रामीण भागात हेवा, मत्सर, द्वेष निवडणुकीच्या वेळी मोठ्या प्रमाणात पाहायला मिळतो. यातूनच गावात असलेले सौहार्दपूर्ण वातावरण काहीकाळ काअसेना तणावग्रस्त बनते. महिलांना तर अशा गोष्टींची फारशी सवय नसते. त्यामुळे गावासाठी काम करताना त्यांची मानसिकता बऱ्याचदा चांगली राहत नाही. शिवाय जाति-पातीचा प्रश्न, ग्रामपंचायतीतील असलेले पुरुषी वर्चस्व, गावाच्या विकासात बाधा आणणारे घटक, आर्थिक निधींची चणचण, गावातील अनेक प्रश्न सोडवताना झालेली दमछाक, विकास कामे झाली नाहीत तर पुढील निवडणुकीचा निर्माण होणारा प्रश्न, कौटुंबिक जबाबदारी, सामाजिक भान व जबाबदारी, अशा कितीतरी समस्यांना महिलांना सामोरे जावे लागते. त्यातूनही त्या स्वतःला सावरत, मार्ग काढत, गावचे प्रश्न सोडवत मार्गक्रमण करत आहेत. पुढील निवडणुकीत आपण निवडून येऊ कि नाही हे माहित नाही परंतु ग्रामपंचायतीत काम करण्याची संधी व जनतेचे प्रश्न सोडवण्यासाठी आणि ग्रामविकासासाठी केलीली धडपड याचे एक आत्मिक सुख मिळते अशी भावना महिला सरपंच व महिला सदस्य यांनी व्यक्त केली आहे. एकंदरीत महिला सरपंच व ग्रामपंचायत महिला सदस्य यांच्या पुढे अनेक प्रश्न, समस्या व आव्हाने असले तरी त्या त्यातून मार्ग काढत एक शक्तिशाली भारत निर्माण करण्यात त्यांचे मोलाचे योगदान असणार आहे हे मात्र निश्चित.

संदर्भग्रंथ:

1. महाराष्ट्र जमीन महसूल नियम पुस्तिका, संकलन,राजेश चौधरी, चौधरी लॉ पब्लिशर्स पुणे.
2. ग्रामीण समाजशास्त्र- गुरुनाथ नाडगोंडे
3. भारतीय समाजशास्त्र – जैन लवानिया
4. भारतीय समाज- ए. वाय. कोंडेकर
5. ग्रामीण समाजशास्त्र व सामुदायिक विकास- प्रा. रा. ना. घाटोळे
6. सामाजिक संशोधन पद्धती- बोधनकर, अलोणी, कुलकर्णी
7. सामाजिक संशोधन पद्धती- डॉ. सुनील मायी
8. Rural sociology in India- Dr. A. R. Desai
9. women and society in India, Desai Meera & Maithreyi Krishnaraj

प्राचार्य डॉ. दामावले डी. एन., श्री. ससाणे जे. के.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

विकास कार्यो में नवीनकरणीय ऊर्जा की बढती भूमिका

डॉ. सुधीर कुमार
सहायक प्रोफेसर, अर्थशास्त्र, सेठ तारीफ सिंह जैन डिग्री कॉलिज खट्टा
प्रहलादपुर, बागपत, उ. प्र.
Corresponding Author- डॉ. सुधीर कुमार
DOI- 10.5281/zenodo.11178177

विकास कार्यो में ऊर्जा की बढती भूमिका तथा जलवायु परिवर्तन के प्रभाव ने ऊर्जा उत्पन्न करने के लिए नवीनकरणीय संसाधनों के उपयोग को बढावा दिया है। भारत इसमें सफल रहा हैं तथा एक मिशाल कायम कर रहा हैं। गो हलैम ब्रण्टलैड की अध्यक्षता में संयुक्त राष्ट्र के पर्यावरण एवं विकास पर गठित विश्व आयोग (1987) की रिपोर्ट के अनुसार, सतत विकास वह विकास है, जो भावी पीढियों की जरुरतों को पूरा करने की क्षमता से समझौता किए बिना वर्तमान की जरुरतों को पूरा करता है। विश्व में लगातार बढती विकास की गतिविधियाँ तथा जीवाश्म ईंधन के दोहन ने स्वास्थ्य सम्बन्धी समस्याएँ तथा जलवायु परिवर्तन को बढावा दिया हैं। ''लैसेण्ट काउण्टडाउन ऑन हेल्थ एण्ड क्लाइमेट चेन्ज : हेल्थ एट द मर्सी ऑफ फॉसिल फ्यूल'' की वर्ष 2022 की रिपोर्ट के अनुसार, जलवायु परिवर्तन संक्रामक रोगों के प्रसार को प्रभावित करता है।

नवीनकरणीय ऊर्जा:

'सतत विकास लक्ष्यों'' को ध्यान में रखते हुए भारत बिजली उत्पादन संसाधनों में नवीनकरणीय ऊर्जा को बढावा दे रहा है। आज भारत विभिन्न प्रयोजनों के लिए लगभग 9000 बिलियन यूनिट ऊर्जा खपत कर रहा है, जिसमें कुल ऊर्जा का लगभग 47% कोयला और लिग्नाइट से, 31% कच्चे तेल से, 15% बिजली (हाइड्रो परमाणु तथा अन्य नवीनकरणीय स्रोतों) से तथा 8% प्राकृतिक गैस से प्राप्त करता है। वर्तमान में भारत वर्ष 2005 के स्तर से अपने परम्परागत ऊर्जा को सकल घरेलू उत्पाद की उत्सर्जन तीव्रता को वर्ष 2030 तक 45% तक कम करने तथा 2030 तक ही गैर – जीवाश्म आधारित ऊर्जा संसाधनों से लगभग 50% संचयी विद्युत शक्ति की संस्थापित क्षमता प्राप्त करने के लिए प्रतिबद्ध है। भारत की अनुमति नवीनकरणीय ऊर्जा क्षमता (बडे हाइड्रो के अलावा) लगभग 15% मिलियन मेगावाट है, जिसमें 50% सौर से, 46.7% पवन से तथा शेष छोटे–हाइड्रो, बायोमॉस एवं कचरे से आता है।

नवीकरणीय ऊर्जा की आवश्यकता

वर्तमान में विश्व की लगभग 80% ऊर्जा जीवाश्म ईंधन से प्राप्त की जाती है। जो जलवायु परिवर्तन के प्रमुख कारण हैं। वैश्विक जनसंख्या की 80% आबादी उन देशों में है, जो जीवाश्म ईंधन के शुद्ध आयातक हैं। विश्व स्वास्थ्य संगठन (WHO) के अनुसार, विश्व की लगभग 99% आबादी जिस हवा में सांस लेती है, उस वायु की गुणवत्ता निम्नस्तरीय है। जिसका स्वास्थ्य पर प्रतिकूल प्रभाव पडता है। विश्व की 13 मिलियन से अधिक मौतें प्रतिवर्ष वायु प्रदूषण से होती हैं। जीवाश्म ईंधन के अत्यधिक प्रयोग ने देशों को जीवाश्म ईंधन उत्पादित करने वाले देशों पर निर्भर बनाया है।

नवीकरणीय ऊर्जा के प्रमुख स्रोत

सौर ऊर्जा केन्द्रीय नवीन और नवीकरणीय ऊर्जा मन्त्रालय के अनुमान के अनुसार, भारत की भूमि को प्रति वर्ष 5000 ट्रिलियन किलोवाट ऊर्जा प्राप्त होती है, इसे फोटोवोल्टिक सेल से विद्युत ऊर्जा में परिवर्तित किया जाता है।

पवन ऊर्जा भारत के सात राज्यों गुजरात, महाराष्ट्र, राजस्थान, तमिलनाडु, मध्य प्रदेश, कर्नाटक तथा आन्ध्र प्रदेश में पवन से बिजली उत्पादन की महत्वपूर्ण क्षमता है। भूमि सतह से 100 मी ऊपर इन राज्यों की पवन ऊर्जा क्षमता 293 गीगावाट है तथा 120 मी (AGL) पर क्षमता 652 गीगावाट है।

पवन बिजली केन्द्रीय विद्युत प्राधिकरण के अनुसार, भारत में 148700 मेगावाट की जल विद्युत क्षमता है। यदि इसमें छोटे, लघु तथा सूक्ष्म जल विद्युत को मिला दिया जाए, तो यह 250000 मेगावाट हो जाएगी।

जैव ईंधन इथेनॉल और बायोडीजल दो महत्वपूर्ण जैव ईंधन हैं। वर्ष 2018 में घोषित जैव ईंधन नीति के अन्तर्गत सरकार का वर्ष 2030 तक पेट्रोल में 20 इथेनाल मिश्रण तथा डीजल में 5 इथेनाल मिश्रण करने का लक्ष्य रखा है।

हरित हाइड्रोजन राष्ट्रीय हरित हाइड्रोजन मिशन के अनुसार, वर्ष 2030 तक 5 मिलियन टन हरित हाइड्रोजन ईंधन उत्पादन की क्षमता का लक्ष्य हैं।

महासागर और भू– तापीय ऊर्जा ज्वारीय तथा तरंग ऊर्जा के लिए अनुमानित ऊर्जा क्षमता क्रमश 12455 मेगावाट और 41300 मेगावाट है। भू–वैज्ञानिक सर्वेक्षण के अनुसार भू–तापीय ऊर्जा से 10 गीगावाट विद्युत उत्पादन सम्भव हैं।

भारत ने जलवायु प्रतिबद्धताओं के साथ कार्बन उत्सर्जन के दृढ संकल्प का संकेत दिया है। विश्व की अनिश्चित आपूर्ति श्रंखला, बिजली की बढती माँग और ऊर्जा आपूर्ति में भू–राजनीतिक जोखिमों ने लक्ष्यों की प्राप्ति पर प्रकाश डाला है। ऐसे में भारत के पास अवसर भी विद्यमान हैं। भारत स्वच्छ ऊर्जा के क्षेत्र में रणनीतिक रूप से काम कर रहा है। पिछले दशक में भारत में ऊर्जा की खपत 6% बढी है। वर्ष 2035 तक इसमें तीव्र वृद्धि की सम्भावना है।

भारत ने सौर ऊर्जा के उपयोग को प्रभावशाली ढंग से बढाया है। भारत वर्ष 2030 तक अपनी अर्थव्यवस्था से 40% कार्बन उत्सर्जन कम करेगा। हालाँकि स्वच्छ प्रौद्योगिक के लिए भारत को अगले 20 वर्षों में $ 1.4 ट्रिलियन की जरूरत होगी। भारत में वर्ष 2032 तक आवासीय और वाणिज्यिक क्षेत्रों में बिजली की माँग क्रमश

5 गुना तथा 3 गुना बढने का अनुमान है, हालाँकि इलेक्ट्रॉनिक वाहनों में भारत के लिए विकास के व्यापक अवसर हैं। बिजली मन्त्रालय के अनुसार, भारत की योजना वर्श 2030 तक प्रति वर्ष 50 लाख टन हरित हाइड्रोजन का विनिर्माण करने की है। भारत को ऊर्जा के क्षेत्र में आत्मनिर्भर बनने के लिए अनुसंधान एवं प्रौद्योगिकी की आवश्यकता है। भारत ने ऊर्जा से सम्बन्धित निर्माण में कई कदम उठाए हैं। इसमें भी वर्ष 2030 तक लगभग 80 बिलियन निवेश की आवश्यकता होगी।

भारत में स्वच्छ ऊर्जा की स्थिति

30 जून, 2022 तक भारत की स्थापित नवीकरणीय क्षमता 159 गीगावाट थी, जो कुल संस्थापित क्षमता की 39.70% है। इसमें पवन ऊर्जा (40.1 GW), सौर ऊर्जा (57.9 GW), जैव ऊर्जा (10.61GW), लघु पन बिजली (48.3 GW) तथा दीर्घ पनबिजली (46.51 GW) है। भारत अपने पेट्रोल में 10 इथेनॉल मिला रहा है। इसे वर्ष 2025 तक 20% तक करने का लक्ष्य है। भारत विश्व में नवीकरणीय ऊर्जा और पवन ऊर्जा में चौथे स्थान पर तथा सौर ऊर्जा में पाँचवें स्थान पर है

भारत में स्वच्छ ऊर्जा क्षेत्र के समकक्ष चुनौतियाँ

भारत को स्वच्छ ऊर्जा को बढावा देने में कुछ प्रमुख चुनौतियाँ का सामना करना पड़ रहा है; जैसे बिजली वितरण कम्पनियों की खराब वित्तीय स्थिति, ट्रांसमिशन ग्रिड की समस्या, प्राकतिक संसाधनों पर निर्भर बिजली उत्पादन, स्थापना की लागत तथा ऊर्जा उत्पादन में राज्यों में परिवर्तन शीलता आदि।

भारत सरकार की कुछ महत्वपूर्ण पहलें

पीएम कुसुम योजना का क्रियान्वयन, सोलर ट्रांसफिगरेशन ऑफ इण्डिया सृष्टि योजना के लिए सतत रूफटॉप कार्यान्वयन, राष्ट्रीय अपतटीय पवन ऊर्जा नीति 2015 बायोमास पावर और कोजेनरेशन प्रोग्राम आदि का क्रियान्वयन भारत सरकार कर रही है। ये सभी सतत विकास लक्ष्यों के अनुरूप हैं। इस प्रकार भारत नीतिगत व रणनीतिक उपायों के साथ कुशल प्रौद्योगिकीय क्षेत्र में बदलाव लाकर नवीकरणीय ऊर्जा में आत्मनिर्भर बन सकता हैं।

जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय सौर मिशन

सौर ऊर्जा के विकास हेतु जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय सौर मिशन की शुरूआत 11 जनवरी, 2010 को की गई थी। इसके तहत ग्रिड से जुडी सौर ऊर्जा क्षमता को 100000 मेगावाट का लक्ष्य रखा गया हैं। सौर ऊर्जा क्षमता विकास हेतु सोलर रूफटॉफ कार्यक्रम, ऑफ ग्रिड और विकेन्द्रीकत सौर कार्यक्रम, प्रधानमंत्री किसान ऊर्जा सुरक्षा एंव उत्थान महाभियान पीएम–कुसुम, सौर उत्पादकता से जुडी प्रोत्साहन योजना, सौर पार्क तथा अल्ट्रा मेगा सौर परियोजना आदि का विकास किया जा रहा है।

अन्तर्राष्ट्रीय सौर गठबन्धन

यह सौर ऊर्जा पर आधारित 123 देशों का एक सहयोग संगठन है। इसका मुख्यालय हरियाणा के गुरूग्राम है। यह विश्व भर में सौर ऊर्जा की पहुँच और सुरक्षा में सुधार के लिए सरकारों के साथ कार्य करता है और पर्यावरण अनुकूलता के लिए सौर ऊर्जा को बढावा देता है।

बायो ऊर्जा कार्यक्रम

देश में बायो ऊर्जा हेतु 10000 मेगावाट कुल क्षमता 42310 मेगावाट का लक्ष्य निर्धारित किया गया है। इसके तहत 30 नवम्बर, 2022 तक स्थापित क्षमता 10726 मेगावाट है। इसके विकास हेतु नया राष्ट्रीय बायोगैस तथा जैविक खाद्य कार्यक्रम चलाया जा रहा है।

पवन ऊर्जा कार्यक्रम

देश में अनुमानित कुल पवन ऊर्जा क्षमता 997000 मेगावाट है। 30 नवम्बर 2022 तक कुल पवन ऊर्जा की संचयी स्थापित क्षमता 41895 है। इस दिशा में उत्पादन आधारित प्रोत्साहन योजना का क्रियान्वयन किया जा रहा है।

लघु जलविघुत कार्यक्रम

देश में लघु जल विद्युत क्षमता 21130 मेगावाट है। 30 नवम्बर, 2020 तक कुल 4924 मेगावाट लघु जलविद्युत ऊर्जा की स्थापना हो गई है।

हरित ऊर्जा गलियारा

इस परियोजना का उददेश्य ग्रिड में पारम्परिक बिजली स्टेशनों के साथ सौर और पवन जैसे नवीकरणीय स्रोतों से उत्पादित बिजली को प्रसारित (सिंक्रोनाइज) करना है। इसे तमिलनाडु, राजस्थान, कर्नाटक, आन्ध्रप्रदेश, महाराष्ट्र, गुजरात, हिमाचल प्रदेश और मध्य प्रदेश के द्वारा क्रियान्वित किया जा रहा है।

राष्ट्रीय हरित हाइड्रोजन मिशन

इस मिशन को 4 जनवरी 2023 को कैबिनेट की मजदूरी दी गई। इसका लक्ष्य हरित हाइड्रोजन के व्यावसायिक उत्पादन को प्रोत्साहित करना और भारत को हाइड्रोजन ईंधन का शुद्ध निर्यातक बनाना है। इसके तहत वर्ष 2030 तक भारत में लगभग 125 गीगावाट की नवीकरणीय ऊर्जा क्षमता विकसित करने तथा प्रति वर्ष 5 मिलियन मीट्रिक टन की हरित हाइड्रोजन उत्पादन क्षमता का विकास करना है। इस मिशन के लिए **स्ट्रैटेजिक इण्टरवेंशन्स फॉर ग्रीन हाइड्रोजन ट्रांजिशन प्रोग्राम** तैयार किया जाना है। वर्ष 2050 तक ग्रीन हाइड्रोजन की माँग को बढाकर इसकी हिस्सेदारी कुल ऊर्जा में 12 करना है।

मिशन के लाभ

- ग्रीन हाइड्रोजन और इसके सहायक उत्पादों के लिए निर्यात के अवसरों का सृजन।
- औद्योगिक, आवागमन और ऊर्जा क्षेत्रों में कार्बन उत्सर्जन में कमी।
- आयातित जीवाश्म ईधन और फीडस्टॉक पर निर्भरता में कमी व स्वदेशी विनिर्माण क्षमताओं का विकास।
- रोजगार के अवसरों का सृजन करना।
- अत्याधुनिक तकनीकों का विकास आदि।

अक्षय ऊर्जा के बढते कदम

भारत अक्षय ऊर्जा की स्थापित क्षमता में विश्व स्तर पर चौथे स्थान पर है, तथा सौर ऊर्जा एवं पवन ऊर्जा क्षमता में भी भारत विश्व में चौथे स्थान पर है। देश में अक्टूबर, 2022 तक गैर जीवाश्म ईधन स्रोतों से कुल 172.72 गीगावाट बिजली की क्षमता प्राप्त की जा चुकी है। जनवरी से अक्टूबर, 2022 कुल 14.21 गीगावाट अक्षय ऊर्जा क्षमता में बढोत्तरी हुई, जबकि जनवरी से अक्टूबर, 2021 में 11.9 गीगावाट की वृद्धि हुई थी। देश में कार्यान्वयन प्रक्रिया को सरल बनाने के लिए एक राष्ट्रीय पोर्टल को विकसित किया गया है, जिसमें देश के किसी भी हिस्से में कोई भी आवासीय उपभोक्ता डिस्कॉम द्वारा निविदा को अन्तिम रूप दिए जाने की प्रतिक्षा किए बिना रूफटॉफ सोलर के आवेदन कर सकता है।

अक्षय ऊर्जा से बदलता ग्रामीण महिलाओं का जीवन

ग्रामीण भारत में अक्षय ऊर्जा महिलाओं के लिए वरदान साबित हो रही है। सोलर लाइट्स उन्हें सुरक्षा प्रदान करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही है। कपडा उद्योग में धागा बनाने (थाई रीलिंग) के कठिन परिश्रम से बचाने वाले उपकरण, स्वंय सहायता समूहों के माध्यम से बिजली उपभोक्ताओं को ग्रिड से जोडकर रोजगार प्रदान कर, आदि में अक्षय ऊर्जा महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही है। रोजगार को बढावा देने के लिए राष्ट्रीय सौर ऊर्जा संस्थान ने राज्य की नोडल एजेन्सियों से मिलकर सूर्य मित्र कौशल विकास कार्यक्रम शूरू किया है। अक्षय ऊर्जा आधारित प्रणाली DRE ग्रामीण महिलाओं की लघु उद्यमिता को बढा रही है। डेयरी और कृषि उत्पादन कम्पनी महिला मैत्री ने महिलाओं को सशक्त किया है। सौर ऊर्जा संचालित कताई, रीलिंग तथा बुनाई मशीनों जैसे उपकरण लोगों के जीवन को सरल बना रहे है। सोलर पम्प से ग्रामीण महिला किसान सशक्त हुई है। अक्षय ऊर्जा महिलाओं के स्वास्थ्य के लिए महत्वपूर्ण है। एक रिपोर्ट के अनुसार भारत में खाना पकाने में अस्वच्छ ईधन के उपयोग से प्रति वर्ष 5 लाख मौतें होती है। इस प्रकार अक्षय ऊर्जा ग्रामीण महिलाओं का सहारा बना है। किन्तु इसमें सरकार, निजी उद्योग दानकर्ताओं सामुदायिक संगठनो तथा प्रौद्योगिकी उद्यमो को मिलकर कार्य करने की जरूरत है, तभी सतत विकास के लक्ष्यों को प्राप्त किया जा सकेगा।

अक्षय संसाधनों के बारे में जागरूकता

वर्तमान में विश्व जीवाश्म ईधन आधारित ऊर्जा के उपयोग से नवीकरणीय स्रोतों से उत्पन्न स्वच्छ ऊर्जा स्रोतों के उपयोग में परिवर्तन के दौर से गुजर रहा है, ऐसे में लोगों को जागरूक होना महत्वपूर्ण है। जीवाश्म ईधन के उपयोग से ग्रीनहाउस गैस उत्सर्जन में भारी वृद्धि हुई है तथा वर्तमान में रूस – यूक्रेन युद्ध से तेल की कीमतों में वृद्धि हुई है। इस प्रकार जलवायु परिवर्तन के दुष्परिणामों को कम करने तथा नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतों को अपनाने के लिए लोगों, परिवारों, समुदायों, संगठनों, सरकार तथा अन्य हितधारकों को प्रासंगिक स्तरों पर शामिल किया जाना चाहिए। नवीकरणीय ऊर्जा जागरूकता नीतियों का उद्देश्य नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतों के उपयोग को बढ़ावा देना तथा लाभों के बारे में सार्वजनिक समझ को बढाना है। इसे शिक्षा और आउटरीच अभियानों, वित्तीय प्रोत्साहनों आदि से बढाया जा सकता है। नवीकरणीय ऊर्जा के उपयोग को बढावा देने के दो भाग हैं, जिसमें एक लोगों को नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतों के उपयोग के लाभों को बताना तथा दूसरा नीतियों एवं वित्तीय निवेश सहायता के माध्यम से ऊर्जा स्रोतों को कार्बन युक्त करने के प्रति सरकार तथा अन्य संस्थानों की प्रतिबद्धता से अवगत कराना। इसी का परिणाम है कि लोगों की नवीकरणीय ऊर्जा में रूचि बढी है।

द्विपक्षीय सम्बन्धः चुनौतियाँ

भारत–नेपाल सम्बन्धों में कुछ चुनौतियाँ प्रकट हुई हैं। इसमें नेपाल का चीन के करीब आना, चीन के बेल्ट रोड इनिशिएटिव में नेपाल की भागीदारी का होना, काला–पानी विवाद का उत्पन्न होना, नेपाली क्षेत्र का भारतीय अतिक्रमण में आना, खुली सीमा से आतंकवाद को बढाने की आशंका का होना, सुस्ता क्षेत्र में विवाद का होना, नेपाल में भारत विरोधी गतिविधियों का होना आदि प्रमुख हैं। इसके अतिरिक्त भारत की अग्निपथ योजना ने भी नेपाल की परेशानी को बढाया है। इसके बावजूद भारत–नेपाल का सम्बन्ध वर्तमान में भी मजबूती से बना हुआ है।

निष्कर्षः

ग्रीनहाउस गैसों का उत्सर्जन, धरती का बढाता तापक्रम, जलवायु परिवर्तन, बढती बीमारियाँ, घटते संसाधन, कम व पिघलते ग्लेशियर, बाढ व सूखा आदि वैश्विक समस्याओं के जीवाश्म ईंधनों का उपयोग विशेष रूप से जिम्मेदार है। एक रिपोर्ट के अनुसार, वर्ष 2040 तक भारत की 60 जनता 'लू' का शिकार हो सकती है। इन सबके लिए अक्षय ऊर्जा का उपयोग ही वरदान साबित हो सकता है, जिससे धरती की सुरक्षा के साथ मानव–जाति को बचाया जा सकेगा। भारत इस दिशा में लगातार तेजी से बढ रहा है। भारत सरकार ने सोलर स्ट्रीट लाइट्स, सोलर पैनल, प्रधानमन्त्री कुसुम योजना आदि के माध्यम से लोगों के जीवन को सरल व युगम बना दिया है तथा जीवन को भी सुरक्षा प्रदान की है। इस प्रकार सौर ऊर्जा मानव जाति का भविष्य है।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूचीः

1. **कुमार, राहुल** (समसामियिकी महासागर, मई 2023) "भारत में अक्षय संसाधन", अरिहन्त प्रकाशन, मेरठ, पृ. स. 140–141.
2. **सागर, डॉ. रामकिशोर** (समकालीन भारतीय परिदृश्यः मुद्धदे एंव चुनौतियाँ 2021) "भारत में अक्षय ऊर्जा स्रोतों की विद्यमानता तथा उपयोगिता पर विश्लेषणात्मक अध्ययन", श्रियांशी प्रकाशन, आगरा, प्र.सं. 197–198.
3. **मीणा,माली राम** (समकालीन भारतीय परिदृश्य; मुद्धदे एवं चुनौतियाँ 2021) "भारत में सौर ऊर्जा की संभावनाएं", श्रियांशी प्रकाशन, आगरा, प्र.सं. 203–206.
4. **चौहान, अमित** (समसामियिकी महासागर, जनवरी 2023) "ऊर्जा और समुद्री संघर्ष एवं सुरक्षा", अरिहन्त प्रकाशन, मेरठ, प्र.सं. 142–143.
5. **गोयल, योगेश कुमार,** (सक्सेस मिरर, मार्च 2024) "दैनिक व्यवहार में शमिल हो ऊर्जा संरक्षण की आदतें", उपकार प्रकाशन, आगरा, प्र. सं. 43.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि मानवी हक्क

डॉ. कैलाश व्हि. बिसांद्रे
अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा
Corresponding Author- डॉ. कैलाश व्हि. बिसांद्रे
Email: kbisandre81@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11178194

सारांशः

'मानवी हक्क' या संकल्पनेचा विचार विविध देशात प्राचीन काळापासून केलेला आढळतो. तसेच या देशांनी आपआपल्या नागरीकांना काही हक्क दिल्याचेही आढळते. पण यामध्ये सर्व देशात, राज्यात समानता नव्हती. एखाद्या देशाने एखादा विशिष्ट हक्क 'मानवी हक्क' म्हणून दिला आहे व तोच हक्क दुसऱ्या एखाद्या देशाने नाकारलेला असेल असे चित्र होते. कारण जगातील या विविध देशांनी त्यांच्यावर ज्या परंपरांचा, विचारधारेचा प्रभाव आहे, त्यानुसार आपल्या देशासाठी, राज्यासाठी मानवी हक्कांची निश्चिती केली होती. साहजिकच त्यामुळे देशा-देशातील, राज्या-राज्यातील मानवी हक्कसंदर्भात एकवाक्यता नव्हती.

तथापि, संपूर्ण जगच दोन जागतिक महायुध्दांच्या भयावह व गंभीर परिणामांना सामोरे गेले. मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाने परिसिमा गाठली होती. जागतिक शांतता व सुरक्षितता तसेच व्यक्तीस्वातंत्र्य व हक्कांची जागतिक स्तरावर पुर्नस्थापना करण्याची, यामध्ये एकवाक्यताआणण्याची गरज निर्माण झाली. याच उद्देशाने 1945 ला स्थापण झालेल्या संयुक्त राष्ट्रांनी मानवी हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीयकरणाच्या प्रक्रियेला सुरवात केली व तिचा विकास केला.त्याकरीता आयोग, विधेयके, विविध संस्था स्थापण केल्या. त्या माध्यमातून मानवी हक्कांची सर्वसमावेशक यादी तयार करणे, जाहिरनामा तयार करणे, आंतरराष्ट्रीय करारनामे तयार करणे व त्यांच्या अंमलबजावणीची यंत्रणा कार्यान्वित करणे हे कार्य मानवी हक्कांच्या संदर्भात संयुक्त राष्ट्रांनी केले.

मानवी हक्क या संज्ञेतील अधिकार व हक्क या संज्ञेचा अर्थ समजून घेतला की, मानवाधिकार किंवा मानवी हक्क संज्ञेचा अर्थबोध होतो. 'ज्यांच्या शिवाय व्यक्तीचे परिपूर्ण अस्तित्व शक्य होणार नाही. अशा गोष्टी म्हणजे हक्क होय.' माणसाला अर्थपूर्ण जीवनजगण्यासाठी जी परिस्थिती हवी असते ती हक्कांमध्ये निर्माण होते. अमुक एक हक्क माणसाच्या परिपूर्ण जगण्यासाठी आवश्यक आहे. तो नसणे हे अन्यायकारक आहे. अशी भावना जेव्हा समाजात सर्वांगिक होतो तेव्हा त्या मागणीला व्यापक स्तरावर लोक समुदायाचा पाठींबा प्राप्त होतो. परिणामी ती मागणी मान्य करणे राजसत्तेला भाग पडते. मनुष्य हा बुध्दीमान व विचार प्रकट करणारा प्राणी आहे. तो आपल्या बुध्दीचा वापर करुन नवनविन शोध लावतो आणि जीवनमानात सतत बदल करुन ते अधिक समृध्द करण्यात गुंतलेला असतो. अशा या मानव प्राण्यांचे दैनंदिन जीवन सुकर व्हावे या दृष्टीने त्याला काही मूलभूत हक्क मिळणे आवश्यक आहे. त्यांनाच मानवी हक्क असे म्हणतात.

प्रास्ताविकः

प्राचीन काळापासुन 'मानवी हक्क' या संकल्पनेचा विचार झालेला आढळतो. भारतात ऋग्वेदातील काही ठिकाणी यासंदर्भाचे लिखाण दिसून येते. तसेच संत वाङ्मयातही विषमता संपवून समता प्रस्थापित करण्याचा विचारही दिसून येतो. परंतु **1878** मध्ये सापडलेली पर्शियन सम्राट सायरसच्या ख्रिस्तपूर्व ६ व्या शतकातील 'सायरस वृत्तचित्ती' त मानवी हक्कांबाबतची महत्वपुर्ण तत्वे अंतर्भूत केलेली आहेत. हिच 'सायरस वृत्तचित्ती' 'मानवी हक्काचा पहिला दस्तऐवज' म्हणून मानला जातो. भारतात ख्रिस्तपूर्व ३ ऱ्या शतकात सम्राट अशोक यांनी नागरी हक्काची तत्वे प्रस्थापित केली. तथापि मानवी हक्काच्या आधुनिक विचारसरणीची सुरवात स्टॉईस या ग्रीक तत्ववेत्याच्या 'नैसर्गिक कायद्याच्या सिध्दांता' पासून झाल्याचे मानले जाते. परंतु ग्रीक परंपरेचा हक्कांच्या संदर्भात विचार करता तेथे हक्कांची संकल्पना वर्गानुसार होती. कारण ग्रिकांनी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा हक्क व समतेचे हक्क यांना मान्यता दिली असली तरी स्त्रिया व गुलाम यांना मात्र ते हक्क नाकारण्यात आले होते. अशीच विसंगती जगातील अनेक परंपराच्यामध्ये 'हक्कांच्या' संदर्भात आढळते. त्यामुळे जगातील विविध देशांनी त्यांच्यावर प्रभाव असणाऱ्या परंपरा, विचारधारेनुसार आपल्या देशासाठी मानवी हक्कांची निश्चिती केली होती. त्यामुळे विविध देशातील मानवी हक्कां संदर्भात एकवाक्यता किवा समानता नव्हती. ही एकवाक्याता आणण्याची सुरवात संयुक्त राष्ट्रांकडून झाली. म्हणूनच मानवी हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीयकरणात व संयुक्त राष्ट्रांचे योगदान खूपच असाधारण आहे.

मानवी हक्काचे आंतरराष्ट्रीयीकरण व सयुक्त राष्ट्रे :

जागतिक शांतता व सुरक्षितता प्रस्थापित करण्यासाठी व त्याकरीता व्यक्तिस्वातंत्र्य व हक्काची पुर्नस्थापना करण्याच्या विचारातून २४ ऑक्टोबर 1945 ला 'संयुक्त राष्ट्रांची' स्थापणा झाली.

संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेत जे उद्देश अथवा भुमिका स्पष्ट केल्या गेल्या, त्यातील एक उद्देश म्हणजे, 'मुलभुत मानवी हक्क, प्रत्येक व्यक्तीची प्रतिष्ठा व महत्व यांच्या संरक्षण, संवधनासाठी आणि पुरूष व स्त्रिया तसेच लहान व मोठी राष्ट्रे यांच्या समान अधिकाराप्रती आस्था राखणे व ते बळकट करणे' हा होय. इथपासून आजपर्यंत मानवी हक्काच्या आंतरराष्ट्रीयीकरणाच्या प्रक्रियेत संयुक्त राष्ट्र सातत्याने महत्वाची भुमिका पार पाडत आहे. मानवी हक्काची यादी व नियमावलीबरोबर त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी आवश्यक यंत्रणाही निर्माण करण्यात आली.

मानवी हक्कांचे आंतरराष्ट्रीय विधेयक :

मानवी हक्कांच्या प्रक्रियेचा भाग म्हणून मानवी हक्कांचा प्रसार व संरक्षणासाठी संयुक्त राष्ट्रांकडून जे अनेक विध ठराव संमत करण्यात आले. त्यातील महत्वाच्या पाच ठरावांना एकत्रित करून, त्यांच्या संचास 'मानवी हक्कांचे आंतरराष्ट्रीय विधेयक' असे म्हटले जाते.

संयुक्त राष्ट्र मानवी हक्क आयोग : सन 1946 मध्ये संयुक्त राष्ट्रांनी स्थापण केलेला 'मानवी हक्क आयोग' हा मानवी हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीयीकरणाच्या प्रक्रियेतील एक महत्वाचा टप्पा ठरला. या आयोगाने निश्चित केलेली उद्दिष्टे व कार्ये–

उद्दिष्टेः

१. संयुक्त राष्ट्रांच्या सदस्य राष्ट्रात मानवी हक्क संरक्षणाच्या स्थितीचा आढावा घेणे.
२. मानवी हक्क बाबत जाणिव जागृती व संरक्षण.
३. अल्पसंख्यांक, महिला, बालक व युध्दकैदी यांच्या हक्कासंदर्भात जाणीव – जागृती करणे.

कार्ये :

१. मानवी हक्काची यादी तयार करणे.
२. नागरी व राजकीय हक्क या करारनाम्याचा मसुदा तयार करणे.
३. आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्क या करारनाम्याचा मसुदा तयार करणे.
४. अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी विशेष तरतुदी करणे.
५. वंश, धर्म, भाषा, लिंग इ. आधारावरील भेदभाव नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न करणे.

मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा 1948 :

मानवी हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीयीकरणाच्या प्रक्रियेतील पहिले महत्वाचे पाउल म्हणून 'संयुक्त राष्ट्राची सनद' म्हणून ओळखली जाते.कारण या सनदेत जो उद्देश किवा भुमिका निश्चित करण्यात आले. त्यापैकी एक उद्देश म्हणजे, 'मूलभूत मानवी हक्क, प्रत्येक व्यक्तीची प्रतिष्ठा व महत्व यांच्या संरक्षण, संवर्धनासाठी आणि पुरूष व स्त्रिया तसेच लहान व मोठी राष्ट्रे यांच्या समान अधिकाराप्रती आस्था राखणे व ते बळकट करणे' हा होता. तथापि या सनदेत मानवी हक्काबाबतच्या सुस्पष्टतेचा, नेमकेपणाचा अभाव होता.मानवी हक्काची सर्वसामावेशक यादी व त्यांच्या संरक्षणाकरिताच्या आवश्यक तरतूदी निश्चित व स्पष्ट होत नव्हत्या. म्हणूनच संयुक्त राष्ट्रांच्या अनेक सदस्य राष्ट्रांनी, मानवी हक्काची सर्वसमावेशक यादी तयार करावी व दुसरे म्हणजे या हक्कांच्या संरक्षणासाठीच्या तरतूदी निश्चित व स्पष्ट कराव्यात अशा दोन मागण्या संयुक्त राष्ट्रांकडे केल्या. या मागण्यांचा विचार करून संयुक्त राष्ट्रांने आपल्या 'मानवी हक्क आयोगा' कडे मानवी हक्कांची सर्वसमावेशक यादी तयार करण्याचे कार्य सोपविले. आयोगाने त्याकरीता, 'मानवी हक्काचा जाहिरनामा' तयार करून तो आमसभेपुढे ठेवला. १० डिसेंबर, 1948 ला आमसभेने हा जाहिरनामा स्विकारून, 'मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा 1948 म्हणून घोषित केला.

जाहिनाम्याचे उद्देश व भुमिकाः

१. मानवी हक्कांची सर्वसमावेशक यादी तयार करून त्यास आंतरराष्ट्रीय समुदायाची मान्यता प्राप्त करून घेणे.
२. जगातील प्रत्येक व्यक्तीला त्यांची जन्मजात प्रतिष्ठा व त्यांच्या समान, मूलभूत हक्कांना मान्यता देणे. या करिता जगात स्वातंत्र्य, न्याय व शांतता यांच्या प्रस्थापनेकरिता प्रयत्न करणे.
३. प्रत्येक व्यक्तीला भाषण, श्रध्दा इत्यादी स्वातंत्र्याची प्राप्ती झाली पाहिजे व भिती अभावग्रस्ततेपासून मुक्त असे जग साकार व्हावे ही लोकांची सर्वोच्च आकांशा पूर्ण करणे.
४. मानवी हक्कांना कायदेशिर संरक्षण प्राप्त करून देणे.
५. राष्ट्रा–राष्ट्रांत मित्रत्वाच्या नात्याचे संवर्धन करणे.
६. जास्तीत–जास्त मुक्त वातावरणात सामाजिक प्रगती आणि चांगल्या दर्जाच्या जीवनमानाचे संवर्धन करणे.
७. संयुक्त राष्ट्राच्या सहकार्याने मानवी हक्कांच्या आणि मुलभूत स्वातंत्र्याचा सार्वत्रिक सन्मान व आचरण यांचे संवर्धन करणे.

मानवी हक्कांचा जाहिरनामा (1948) मधील मानवी हक्कांची यादी–

संयुक्त राष्ट्रांच्या मानवी हक्क आयोगाकडून तयार केलेला व संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने १० डिसेंबर 1948 ला स्विकारलेल्या व घोषित केलेल्या मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा 1948 यामध्ये एकूण ३० कलमे आहेत. यातून मानवी हक्काबाबत आश्वासन, राजकीय व नागरी हक्क आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक स्पष्ट केलेले आहेत–

कलम १ : सर्व मानवी व्यक्ती जन्मतः स्वतंत्र असून त्यांना समान अधिकार/हक्क व समान प्रतिष्ठा आहे.

कलम २ : या जाहिरनाम्यातील सर्व हक्क व स्वातंत्र्य प्रत्येकास आहेत. वंश, लिंग, धर्म, वर्ण, भाषा, राजकीय अथवा इतर मतप्रणाली, राष्ट्रीय किवा सामाजिक मूलस्थान, संपत्ती, जन्म किवा इतर दर्जा इ. च्या आधारे कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही.

कलम ३ : प्रत्येक व्यक्तीस स्वातंत्र्याचा, जिवीताचा व सुरक्षित राहण्याचा हक्क आहे.

कलम ४ : कोणत्याही व्यक्तीस गुलाम म्हणून ठेवता येणार नाही व गुलामगिरी तसेच गुलामांच्या व्यापारास प्रतिबंध केला पाहीजे.

कलम 5 : कोणत्याही व्यक्तीस अमानुष, अपमानास्पद, क्रूर व कमीपणा आणणारी वागणूक कोणीही देता कामा नये.

कलम ६ : प्रत्येक व्यक्तीस कायद्यासमोर माणूस म्हणून मान्यता मिळविण्याचा हक्क आहे.

कलम ७ : कायद्याच्या दृष्टिकोणातून प्रत्येक व्यक्ती समान आहेत व प्रत्येकाला कायद्याचे समान संरक्षण मिळविण्याचा हक्क आहे.

कलम 8 : मूलभूत हक्क जे घटनेने अथवा कायद्याने कायद्याने दिले आहेत. त्या हक्काचा भंग झाल्यास त्या विरोधात सक्षम राष्ट्रीय न्यायाधीकरणाव्दावरे परिणामकारक उपाययोजना करवून घेण्याचा प्रत्येकास हक्क आहे.

कलम 9 : कोणत्याही व्यक्तीस कोणीही मनमानी पध्दतीने हद्दपार, स्थानबध्द किवा अटक करता कामा नये.

कलम १० : कोणत्याही व्यक्तीस त्याचे हक्क, जबाबदाऱ्या व दंडनीय आरोप याबाबतचा निर्णयासाठी स्वतंत्र व निःपक्षपाती अधिकरणाव्दारे न्याय व जाहिर सुनावणीचा हक्क आहे.

कलम ११ : न्यायालयीन चौकशीत आरोप सिध्द होण्यापूर्वी संबंसधित आरोपीस निरअपराध गृहित धरण्याचा हक्क तसेच एखाद्या व्यक्तीने केलेले कृत्य हे कृत्य केले त्यावेळेच्या राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय कायद्याने गुन्हा ठरत नसेल तर त्या व्यक्तीस दोषी धरता कामा नये तसेच गुन्हा

घडला, त्यावेळी त्या गुन्ह्याबाबत जी शिक्षा असेल तीच्या पेक्षा जास्त कडक शिक्षा करता येणार नाही.

कलम १२ : कोणाच्याही खाजगी जीवनात कोणालाही मनमानी पध्दतीने हस्तक्षेप करता येणार नाही. तसेच त्याच्या प्रतिष्ठेवर आघात करता कामा नये. यासाठी प्रत्येकास कायद्याने संरक्षण मिळविण्याचा हक्क आहे.

कलम १३ : प्रत्येकाला संचार व वास्तव्य यांच्या स्वातंत्र्याचा हक्क आहे.

कलम १४ : छळ होणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीस त्या छळापासुन स्वतःची मुक्तता करून घेण्याचा तसेच इतर देशात आश्रय मिळविण्याचा अधिकार आहे.

कलम 15 : प्रत्येकाला राष्ट्रीयत्व मिळविण्याचा हक्क आहे. तसेच कोणालाही कोणाचेही राष्ट्रीयत्व मनमानीपणे हिरावून घेता येणार नाही.

कलम १६ : सज्ञान स्त्री-पुरूषांना कोणत्याही बंधनाशिवाय परस्पर संमतीने विवाह करण्याचा व कौटुंबिक जीवन जगण्याचा हक्क आहे. तसेच वैवाहिक जीवन व विवाह विच्छेद याबाबत प्रत्येकास समान अधिकार आहे. तसेच कुटुंबाला समाज व शासनाकडून संरक्षण मिळवण्याचा हक्क आहे.

कलम १७ : प्रत्येकाला मालमत्ता धारण करण्याचा, मालमत्तेवर मालकी असण्याचा हक्क आहे. तसेच कोणाही व्यक्तीची मालमत्ता कोणीही मनमानी पध्दतीने हिरावून घेता कामा नये.

कलम 18 : प्रत्येकास विचार व आचार स्वातंत्र्य आहे. या स्वातंत्र्याच्या अधिकारामध्ये व्यक्तीला आपला धर्म व श्रधा बदण्याचा हक्क तसेच आपण स्वीकारलेला धर्म व श्रधा जाहिरपणे अथवा खाजगीत व्यक्त करण्याचा अधिकार आहे.

कलम 19 : प्रत्येकाला अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा, माहिती व विचार प्राप्त करण्याचा व ती प्राप्त माहिती, विचार इतरांना देण्याचा अधिकार आहे.

कलम २० : प्रत्येकास संघटना व शांततापूर्ण सभा घेण्याचा हक्क असून कोणीही कोणासही कोणत्याही संघटनेचा सदस्य होण्याची सक्ती करता कामा नये.

कलम २१ : प्रत्येकाला स्वतःला किवा त्याने निवडलेल्या प्रतिनिधीमार्फत शासनात सहभागी होण्याचा हक्क आहे. तसेच शासकीय सेवेत प्रवेश मिळविण्याचा समान हक्क आहे. निवडणूका या गुप्त मतदान पध्दतीने व निर्बंधरहित पध्दतीने झाल्या पाहीजेत.

कलम २२ : प्रत्येक व्यक्तीला सामाजिक सुरक्षा प्राप्त करून घेण्याचा हक्क आहे व प्रत्येकास आपली प्रतिष्ठा, व्यक्तीमत्व यांच्या मुक्त विकासात आवश्यक आर्थिक, सामाजिक व सास्कृतिक अधिकार प्राप्त करण्याचा हक्क आहे.

कलम २३ : प्रत्येकास काम मिळविण्याचा, आपल्या इच्छेनुसार काम निवडण्याचाव बेकारीपासून मुक्त होण्याचा हक्क आहे. तसेच समान कामासाठी समान वेतन प्राप्त करण्याचा व व्यापारी संघ निर्माण करणे किवा अशा संघात सहभागी होण्याचा हक्क आहे.

कलम २४ : निश्चित केलेले कामाचे तास व पगारी सुट्टया या माध्यमातून प्रत्येकास विश्रांती मिळविण्याचा हक्क आहे.

कलम 25 : प्रत्येकास तो व त्याचे कुटुंबिय यांना आरोग्य व स्वास्थ यासाठी आवश्यक राहणीमान प्राप्त करण्याचा हक्क आहे. तसेच त्याला उदरनिर्वाहाचे साधन उपलब्ध नसेल तर सुरक्षितता प्राप्त करून घेण्याचा हक्क आहे. त्याच बरोबर माता व मुले यांना आवश्यक मदत मिळविण्याचा हक्क असून सर्व मुलांना सारखेच संरक्षण प्राप्त झाले पाहीजे.

कलम २६ : प्रत्येकास शिक्षण मिळविण्याचा हक्क असून प्राथमिक शिक्षण मोफत असले पाहीजे. उच्च शिक्षण गुणवत्तेनुसार सर्वांना समान उपलब्ध झाले पाहिजे. व्यावसायिक व तंत्र शिक्षणाची सोय उपलब्ध असली पाहीजे. आपल्या मुलांना कोणत्या प्रकारचे शिक्षण देण्यात यावे हे ठरवण्याचा अधिकार त्याच्या माता -पित्यांना आहे. तथापि, त्या शिक्षणातुन परस्पराप्रती सलोखा, सहकार्य, शांतता वृध्दिंगत झाली पाहीजे.

कलम २७ : प्रत्येकास समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनात भाग घेण्याचा, वैज्ञानिक प्रगतीतून प्राप्त लाभ मिळविण्याचा व स्वनिर्मित गोष्टीतून निर्माण होणाऱ्या हितसंबंधाना संरक्षण प्राप्त करून घेण्याचा प्रत्येकास हक्क आहे.

कलम 28 : जाहिरनाम्यातील हक्क, स्वातंत्र्य प्राप्त होण्यासाठी सामाजिक व आंतरराष्ट्रीय लाभ घेण्याचा प्रत्येकास हक्क आहे.

कलम 29 : प्रत्येक व्यक्तीने इतरांच्या हक्कांचा व स्वातंत्र्याचा आदर राखावा. नितीमत्ता, सार्वजनिक सुव्यवस्था व लोकांचे कल्याण यासंबंधी न्याय गोष्टीचे आचरण करावे. तसेच कायद्याच्या चौकटीत राहावे.

कलम 30 : वरील पैकी कोणत्याही हक्कात ढवळाढवळ, हस्तक्षेप करण्यास, ते नष्ट करण्यास प्रतिबंध.

अशा प्रकारे जाहिरनाम्यातील कलम एक व दोन हे मानवी हक्कांबाबतचे आश्वासन सर्वांना देतात. तर मलम तीन ते एकवीस अशी एकोणीस कलमे नागरी व राजकीय हक्क स्पष्ट करतात. तसेच, कलम बावीस ते तीस मानवी हक्कांच्या सनदेतील आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्क स्पष्ट करतात.

मानवी हक्कांची व्याख्या :

मानवी हक्क या संज्ञेतील अधिकार व हक्क या संज्ञेचा अर्थ समजून घेतला की, मानवाधिकार किंवा मानवी हक्क संज्ञेचा अर्थबोध होतो.

'ज्यांच्या शिवाय व्यक्तीचे परिपूर्ण अस्तित्व शक्य होणार नाही. अशा गोष्टी म्हणजे हक्क होय.' माणसाला अर्थपूर्ण जीवनजगण्यासाठी जी परिस्थिती हवी असते ती हक्कांमध्ये निर्माण होते. अमुक एक हक्क माणसाच्या परिपूर्ण जगण्यासाठी आवश्यक आहे. तो नसणे हे अन्यायकारक आहे. अशी भावना जेव्हा समाजात सर्वांगिक होतो तेव्हा त्या मागणीला व्यापक स्तरावर लोक समुदायाचा पाठींबा प्राप्त होतो. परिणामी ती मागणी मान्य करणे राजसत्तेला भाग पडते. मनुष्य हा बुध्दीमान व विचार प्रकट करणारा प्राणी आहे. तो आपल्या बुध्दीचा वापर करुन नवनविन शोध लावतो आणि जीवनमानात सतत बदल करुन ते अधिक समृध्द करण्यात गुंतलेला असतो. अशा या मानव प्राण्यांचे दैनंदिन जीवन सुकर व्हावे या दृष्टीने त्याला काही मूलभूत हक्क मिळणे आवश्यक आहे. त्यांनाच मानवी हक्क असे म्हणतात.

1. ''सर्व मानवांना म्हणजे स्त्री आणि पुरुषांना वंश, रंग, लिंग, भाषा, प्रांत, धर्म, राजकीय मत, देश, जन्म, संपत्ती अशा कोणत्याही भेदभावाशिवाय असलेली आणि समानतेवर आधारलेले मूलभूत व जीवनावश्यक असे अधिकार आणि स्वातंत्र्य म्हणजे मानवी हक्क होय.''
2. ''जगातल्या प्रत्येक मानवाला तो केवळ मानवी कुटुंबाचा सदस्य आहे एवढ्याा एकाच कारणाने जे हक्क मिळायलाच पाहिजेत अशा हक्कांना मानवी हक्क असे म्हणतात.

3. हेरॉल लास्की : समाजाने अथवा राज्याने मान्यता दिलेल्या मागण्या म्हणजे हक्क होते. कोणत्याही राज्याचे स्वरुप त्या राज्याने मान्यता दिलेल्या मूलभूत हक्कांवरुन ठरत असते.
4. मानवी संरक्षण अधिनियम 1993 मधील व्याख्या पुढीलप्रमाणे. ''मानवी हक्क याचा अर्थ व्यक्तीचे जीवन स्वातंत्र्य, समता व प्रतिष्ठा या संबंधीचे व संविधानाचे हमी दिलेले किंवा आंतरराष्ट्रीय करारामध्ये समाविष्ट करण्यात आलेले आणि भारतातील न्यायालयांना अंमलबजावणी करता येईल असे हक्क होय.

समस्या निवड :

मानवी हक्कांची निर्मिती कशाप्रकारे झाली मानवी हक्कांच्या निर्मिती मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाची काय भुमिका आणि योगदान आहे. या विषयी ग्रामिण लोकांना कीतपत माहीती आहे त्या बाबत जाणुन घेता यावे या हेतुने वर्धा जिल्हातील हिंगणघाट तालुक्यातील निवडक गावे घेवुन 'संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि मानवी हक्क' हा विषय संशोधनासाठी निवडला आहे.

संशोधनाचे उद्देश :

१. मानवी हक्कांविषयी ग्रामिण लोकांना कीतपत माहीती आहे या विषयी जाणुन घेणे.
२. मानवी हक्कांची निर्मिती कशी झाली या विषयी ग्रामिण लोकांकडुन जाणुन घेणे.

गृहीतके :

१. मानवी हक्कांविषयी ग्रामिण लोकांना खुप कमी प्रमाणात माहीती आहे.
२. मानवी हक्कांची निर्मिती विषयी ग्रामिण लोकांना खुप कमी प्रमाणात माहीती आहे.

संशोधन पध्दती :

'संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि मानवी हक्क' या विषयावर संशोधन करण्याकरीता वर्धा जिल्हयातील हिंगणघाट तालुक्यातील निवडक गावाची अध्ययन क्षेत्र म्हणून निवड करण्यात आली. संभाव्य नमूना निवड पध्दतीचा वापर करुन त्यात साधा यादृच्छिक नमूना मधील लॉटरी तंत्राचा वापर करुन ४० उतरदात्यांची संशोधनाकरीता निवड करण्यात आली. तथ्य संकलन करण्याकरीता मूलाखत अनुसूची आणि दुय्यम तथ्य संकलन (इंटरनेट, मासिक, संदर्भ ग्रंथ) यांचा वापर करण्यात आला.

निष्कर्ष आणि गृहीतकृत्याची पडताळणी :

१. मानवी हक्कांविषयी ग्रामिण लोकांना खुप कमी प्रमाणात माहीती आहे.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये 'संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि मानवी हक्क' या विषयी जेव्हा उत्तरदात्याकडून तथ्यांचे संकलन करण्यात आले. त्याचप्रकारे द्वितीय तथ्य संकलन करण्यात आले. त्यावरुन असा निष्कर्ष निघतो कि, आजही मानवी हक्कांविषयी ग्रामिण लोकांना खुप कमी प्रमाणात माहीती आहे. यावरुन प्रस्तुत विषयाचे गृहीतके बरोबर सिध्द होते.

२. मानवी हक्कांची निर्मिती विषयी ग्रामिण लोकांना खुप कमी प्रमाणात माहीती आहे.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये 'संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि मानवी हक्क' या विषयी जेव्हा उत्तरदात्याकडून तथ्यांचे संकलन करण्यात आले. त्याचप्रकारे द्वितीय तथ्य संकलन करण्यात आले. त्यावरुन असा निष्कर्ष निघतो कि, आजही मानवी हक्कांची निर्मिती विषयी ग्रामिण लोकांना खुप कमी प्रमाणात माहीती आहे. यावरुन प्रस्तुत विषयाचे गृहीतके बरोबर सिध्द होते.

समालोचन :

उपरोक्त शोध निबंधामध्ये प्राचीन काळापासुन 'मानवी हक्क' या संकल्पनेचा विचार झालेला आढळतो. भारतात ऋग्वेदातील काही ठिकाणी यासंदर्भाचे लिखाण दिसून येते. तसेच संत वाङ्मयातही विषमता संपवून समता प्रस्थापित करण्याचा विचारही दिसून येतो. परंतु **1878** मध्ये सापडलेली पर्शियन सम्राट सायरसच्या ख्रिस्तपूर्व ६ व्या शतकातील 'सायरस वृत्तचित्ती' त मानवी हक्कांबाबतची महत्वपुर्ण तत्वे अंतर्भूत केलेली आहेत. हिच 'सायरस वृत्तचित्ती' 'मानवी हक्काचा पहिला दस्तऐवज' म्हणून मानला जातो. भारतात ख्रिस्तपूर्व ३ ऱ्या शतकात सम्राट अशोक यांनी नागरी हक्काची तत्वे प्रस्थापित केली. तथापि मानवी हक्काच्या आधुनिक विचारसरणीची सुरवात स्टॉईस या ग्रीक तत्ववेत्याच्या 'नैसर्गिक कायद्याच्या सिध्दांता' पासून झाल्याचे मानले जाते. परंतु ग्रीक परंपरेचा हक्कांच्या संदर्भात विचार करता तेथे हक्कांची संकल्पना वर्गानुसार होती. कारण ग्रिकांनी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा हक्क व समतेचे हक्क यांना मान्यता दिली असली तरी स्त्रिया व गुलाम यांना मात्र ते हक्क नाकारण्यात आले होते. अशीच विसंगती जगातील अनेक परंपराच्यामध्ये 'हक्कांच्या' संदर्भात आढळते. त्यामुळे जगातील विविध देशांनी त्यांच्यावर प्रभाव असणाऱ्या परंपरा, विचारधारेनुसार आपल्या देशासाठी मानवी हक्कांची निश्चिती केली होती. त्यामुळे विविध देशातील मानवी हक्कां संदर्भात एकवाक्यता किवा समानता नव्हती. ही एकवाक्याता आणण्याची सुरवात संयुक्त राष्ट्रांकडून झाली. म्हणूनच मानवी हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीयकरणात व संयुक्त राष्ट्रांचे योगदान खूपच असाधारण आहे.

मानवी हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीयकरणात व संयुक्त राष्ट्रांचे योगदान आहे हे जरी सत्य असले तरीही विविध भागामध्ये आजही मानवी विषयी अतिशय कमी प्रमाणात माहिती आहे. जेव्हा पर्यंत लोकांमध्ये आपले मानवी हक्क विषयी जागृकता वाढणार नाही. तेव्हापर्यंत ग्रामिण लोक मानवी अधिकारापासून वंचित राहतील असे दिसुन येते.

संदर्भ ग्रथ सुची :

1. पाटील, व्ही. बी. (२०१२). मानवी हक्क, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
2. पांगुळ-बाराहाते, नंदा (२००९). समाजसुधारक आणि ग्रामिण विकास, आर. बी. प्रकाशन नागपूर.
3. पांगुळ-बाराहाते, नंदा (२०१०). समाजकार्य विचारधारा सिध्दांत आणि व्यवहार, आर. बी. प्रकाशन नागपूर.
4. कऱ्हाडे, बी. एम. (२०१०). समाजशास्त्रीय विचार, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
5. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, 'मानवी हक्कांची ऐतिहासिक वाटचाल', नाशिक, २००९.
6. कोतापल्ले लक्ष्मण, भारतातील सामाजिक कल्याण, प्रशासन आणि समाजकार्य, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.
7. Patil, The Economicsof Social Welfare in India, Somayya, Bombay,1978.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

सेंद्रिय शेती काळाची गरज

भगवान ईश्वरलाल परदेशी
संशोधक, Assistant professor, इतिहास विभाग,
श्रीमती एच. आर. पटेल कला महिला महाविद्यालय शिरपुर जि. धुळे
Corresponding Author- भगवान ईश्वरलाल परदेशी
Email: pardeshibhagwan@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11178203

सारांश :

भारत हा एक खंडप्राय देश आहे, एवढेच नव्हे तर या देशात उष्ण हवामानापासून थंड हवामान पर्यंतचे प्रदेश अस्तित्वात आहेत. सिंधू नदी खोऱ्यातील शेतीच्या प्रारंभ स्थानाचा विस्तार बराच मोठा होता. उत्तरेकडे हिमालयाच्या पायथ्यापासून पूर्वेकडे यमुना नदी, दक्षिणेकडे नर्मदा नदी आणि पश्चिमेकडे मक्रान किनाऱ्यापर्यंत शेतीचे हे प्रारंभ स्थान पसरले होते. सिंधू नदी व तिच्या उपनदीच्या काठी वस्ती होत्या या भागातून पूर्वेकडे गंगा नदी खोऱ्यांकडे आणि नंतर द्विपकल्पीय भारताच्या दिशेने शेतीचा प्रसार झाला. जगामध्ये शेतीचा शोध लागून माणसाने शेती करायला सुमारे 12000 वर्षांपूर्वी सुरुवात केली असावी असा या विषयातील तज्ञांचा कयास आहे.

प्रस्तावना :

शेती उत्पादनात वाढ करण्याचे दोन मार्ग साधारणपणे विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपर्यंत जगभर उपलब्ध होते. त्यातील पहिला आणि सापेक्षक सुलभ मार्ग म्हणजे लागवडीखालील क्षेत्राचा विस्तार करणे, दुसरा मार्ग म्हणजे शेती उत्पादनाची प्रक्रिया अधिक उत्पादक करणे. वनस्पतींची विविधता ही भारत वर्षासाठी नैसर्गिक देणगी होय. शेती करण्यासाठी पावसाचे वेळापत्रक जाणून शेतीची नियोजन करणे गरजेचे ठरते. यासाठी निसर्गचक्र जाणून पावसाचे भाकीत करण्याच्या कामाला गती मिळाली हे काम इसवी सन पूर्व 400 वर्षापूर्वी सुरु झाल्याचे 'कृषी-पराशर' या ग्रंथाद्वारे सूचित होते. पुढे इसवी सन 587 मध्ये ते पूर्णत्वाला पोहोचल्याचे 'बृहसंहिता' या ग्रंथाने निर्देशित केले आहे. आजही भारतातील बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर शेतकरी आपली शेतीची कामे ही पंचांग पाहून करतात. 'कृषी-पराशर' ग्रंथांमध्ये भरघोस कृषी उत्पादनासाठी सेंद्रिय खतांचे महात्म्य वर्णविलेले आहे. तसेच गायीच्या शेणापासून चांगले सेंद्रिय खत तयार कसे करावे हे देखील नमूद केलेले आहे. पुढील काळात कौटिल्याने गुरांचे शेण, गुरांची हाडे, माशांचे अवशेष आणि दूध यांच्या मिश्रणाचा खत म्हणून वापर करावा असा सल्ला शेतकऱ्यांना दिला आहे त्याचे पुढे जाऊन ख्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकामध्ये 'कुराल' या ग्रंथांमध्ये जमिनीची नागरट करण्यापेक्षाही सेंद्रिय खताचा वाढता वापर अधिक महत्त्वाचा असल्याचे नमूद करण्यात आलेले आहे.

उद्देश : सेंद्रिय शेती काळाची गरज अभ्यास करणे

शेतकऱ्यांनी आपल्या फळबागांची वाढ जोमाने व्हावी यासाठी जनावरांची शेण मुत पशुंच्या हाडातील मगज, मेलेले मासे, तिळाची पेंड, मध भिजवलेले उडीद, तूप यांचा वापर करून द्रवरूप खताची निर्मिती कशी करावी याचे वर्णन कुराल या ग्रंथांमध्ये आहे. अशा रीतीने कृषीविषयक प्राचीन लिखाणाचा आढावा घेतला तर भारतामध्ये फार पूर्वीपासून सेंद्रिय शेतीच्या संदर्भात विचार आचार महत्त्व देण्यात आल्याचे आपल्या निदर्शनास येते.

"शेती म्हणजे विविध पिकांची लागवड केली जाणारी जमीन असे सर्वसाधारण म्हणता येईल" सेंद्रिय शेती म्हणजे नैसर्गिक साधनांचा वापर करून औषधे खते तयार करणे व पारंपारिक बियाणाचा वापर करून केलेली विषमुक्त म्हणजेच रसायनाचा वापर टाळून केलेली शेती म्हणजे सेंद्रिय शेती होय. सेंद्रिय शेती म्हणजे परंपरागत शेती होय. महात्मा गांधी म्हणतात "शेती हा लोकांच्या उपजीविकेचा प्रमुख साधन असल्यामुळे शेती हा भारताचा आत्मा आहे" सेंद्रिय शेती म्हणजे सजीव पर्यावरणीय रचना आणि जीवन चक्र समजून घेऊन व रसायनांचा वापर टाळून केलेली एकात्मीक शेती पद्धती होय. सिक्कीम सरकारने 2015 पर्यंत संपूर्ण राज्य सेंद्रिय शेती खाली आणण्याचे ध्येय ठरवले होते ते त्यांनी पूर्ण केले सिक्कीम संपूर्ण सेंद्रिय शेती करणारे प्रथम राज्य ठरले.

भारतातील सेंद्रिय शेतीची तत्वे :

1. **आरोग्याची तत्वे -** इकोसिस्टम लोक आणि समुदायांचे आरोग्य
2. **इकोलॉजीची तत्त्वे -** इकोसिस्टम आणि पर्यावरण किंवा नैसर्गिक निसर्ग यांच्यातील योग्य संतुलन
3. **निपक्षतेची तत्वे -** चांगले मानवी संबंध आणि जीवनाची गुणवत्ता
4. **काळजीची तत्त्वे -** भविष्यातील पर्यावरण आणि पर्यावरणाबद्दल विचार

सेंद्रिय शेतीचे प्रकार :

सेंद्रिय शेती दोन प्रकारचे आहे:

1. **शुद्ध सेंद्रिय शेती -** शुद्ध सेंद्रिय शेतीमध्ये सर्व नैसर्गिक रसायन टाळले जाते. शुद्ध शेतीच्या प्रक्रियेत खते आणि कीटकनाशके नैसर्गिक स्रोताकडून मिळतात. त्याला सेंद्रिय शेतीची शुद्ध स्वरूप म्हणतात. उच्च उत्पादकतेसाठी शुद्ध सेंद्रिय शेती सर्वोत्तम आहे.
2. **एकात्मिक सेंद्रिय शेती -** एकात्मिक सेंद्रिय शेतीमध्ये एकात्मिक पोषक व्यवस्थापन आणि एकात्मिक कीड व्यवस्थापन यांचा समावेश होतो.

सेंद्रिय शेतीची उद्दिष्टे :

1. अनुवांशिक विविधता वाढवा
2. नैसर्गिक कीटकनाशकांच्या अधिक वापरास प्रोत्साहन देणे
3. योग्य वेळी योग्य माती मशागतीची खात्री करा
4. मातीची रचना आणि सुपीकता चांगली ठेवा आणि तयार करा
5. कीड, रोप तणावर नियंत्रण ठेवा

अलीकडच्या काळात शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला याशिवाय रासायनिक खते आणि कीटकनाशकांचा वापर ही वाढलेला आहे. त्यामुळे उत्पादनात वाढ जरी होत असली तरी मिळणारी उत्पादने ही रसायन युक्त मिळत आहे, त्यामुळे मानवामध्ये विविध आजारात वाढ झालेली आहे. त्यामुळे विषमुक्त व रसायन विरहित अन्नधान्य, भाजीपाला आणि फळ पिके घेणे आवश्यक झाले आहे, यासाठी सेंद्रिय शेती हाच एकमेव पर्याय आहे. भारतात शेती हा परंपरागत व्यवसाय आहे रासायनिक खतांची उत्पादन व वापर सुरू होण्यापूर्वी भारतीय शेतीत शेणखत, कंपोस्ट खत, हिरवळीचे खत वापरले जात असे. परंतु हरितक्रांतीची तत्व स्वीकारल्यानंतर अपेक्षित उत्पादन प्राप्त होण्यासाठी रासायनिक खतांचा पुरस्कार वाढत गेला. रासायनिक खतांच्या अविवेकी वापरामुळे त्याचे विपरीत परिणाम दिसू लागले आहेत. रासायनिक खतांना पर्याय नसल्याने त्याचा वापर कमी करून शेतीला सेंद्रिय व जैव खतांची जोड देणे आता आवश्यक मानले जात आहे. प्राणीजन्य व वनस्पतीजन्य टाकाऊ व विशेष व पदार्थ यापासून तयार होणाऱ्या खतांना सेंद्रिय खत म्हणतात.

वनस्पती व प्राणी यांचे अवशेष कुजविण्याच्या क्रियेतून प्राप्त होणाऱ्या मिश्रणात कंपोस्ट व मिश्र कचरा खत बनतात. भारतात 2010-11 मध्ये 3671 लाख मीटर सेंद्रिय खताचे उत्पादन झाले. वरिष्ठ शास्त्रज्ञ डॉ. एस. एस. राणा यांच्याशी मत आहे की हे सेंद्रिय खत 7.34 दशलक्ष टन NPK पोषणद्रव्या इतके आहे. कापूस, तेलबिया, बासमती तांदूळ, चहा या कृषी उत्पादनासाठी सेंद्रिय खते प्रामुख्याने वापरली जात आहेत सेंद्रिय खते वापरून संपूर्ण सेंद्रिय शेतीची सर्वाधिक क्षेत्र 82.5% मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, राजस्थान व गुजरात या चार राज्यात केंद्रीत झाले आहे. जागतिक पातळीवर विकसित देशांमधील सदन लोकांकडून सेंद्रिय शेती उत्पादनासाठी असणारी मागणी सतत वाढत आहे. भारतासारख्या उष्ण हवामान असणाऱ्या देशात सेंद्रिय शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांची शेती रासायनिक शेतीशी स्पर्धा करू शकेल एवढी उत्पादक ठरू शकते. पंजाब, उत्तर प्रदेश, गुजरात आणि महाराष्ट्र चार राज्यांमधील काही शेतकरी करीत असलेली तांदूळ, गहू आणि कापूस या उत्पादनाची शेती रासायनिक खताचा वापर न करताही रासायनिक शेती एवढीच उत्पादक ठरत आहे, क्युबा या शेतीप्रधान देशाच्या संपूर्ण शेतीचे रूपांतर अत्यंत समृद्ध सेंद्रिय शेतीमध्ये झाले आहे, सेंद्रिय शेतीचा मुलाधार म्हणजे हिरवळीचा खत म्हणून वापर करण्याची पद्धत होय. सेंद्रिय शेतीच्या संदर्भात दुसरी महत्त्वाची बाब म्हणजे जमिनीचे तापमान साधारणपणे 25 ते 45 डिग्री सेल्सिअस यादरम्यान नियंत्रित करणे ही होय.

एकविसाव्या शतकामध्ये ब्राझील, चीन हे दोन देश रासायनिक शेतीला राम राम करून आधुनिक सेंद्रिय शेतीकडे वळण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न करीत असे दिसण्यात येते. केंद्र सरकारने सेंद्रिय शेतीची संकल्पना लोकप्रिय करण्यासाठी अकराव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालखंडामध्ये 101 कोटी रुपयांच्या निधीची तरतूद केली होती. सेंद्रिय शेती विकसित करण्याच्या प्रक्रियेला चालना द्यायची असेल तर शेताच्या मातीमध्ये पालापाचोळा, काडी कचरा कुजवण्याची गरज शेतकऱ्यांना पटवून द्यायला हवी. आज जगामध्ये क्युबाच्या पाठोपाठ अर्जंटीना, ब्राझील आणि चीन हे देश सेंद्रिय शेतीच्या संदर्भात आघाडीवर असणारे देश आहेत. या देशांच्या पंक्तीमध्ये भारताला स्थान मिळवायचे असेल तर आजपर्यंत सेंद्रिय शेतीच्या संदर्भात असणारी आपली अनावस्था दूर सारून आपल्याला नव्या जोमाने सेंद्रिय शेतीच्या प्रचाराचे काम हाती घेण्याची नितांत गरज आहे.

निष्कर्ष :

वरील अभ्यासावरून असे दिसून येते की सेंद्रिय शेती काळाची गरज आहे या संदर्भात जाणीव आणि जागृती निर्माण करणे गरजेचे आहे.

संदर्भसुची :

1. रमेश पाध्ये, शेती शेतकरी आणि अर्थकारण, द युनिक अकॅडमी पुणे, प्रथम आवृत्ती मार्च 2015
2. डॉ. विजया साळुंखे - कृषी भूगोल भारताच्या विशेष संदर्भसह - डायमंड पब्लिकेशन पुणे - प्रथम आवृत्ती जुलै 2015
3. mr.wikipedia.org
4. www.themightyearth.com - 29/3/2024 – 10:30 pm सेंद्रिय शेती फायदे आणि उद्दिष्टे
5. सेंद्रिय शेतीची वैशिष्ट्ये काय आहेत ? - 16/12/2022 – 2:32 pm – 29/03/2024 www.agrooneesakal.com

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

"गणपतरावजी देशमुख यांची विधिमंडळ कारकीर्द - एक विकासात्मक अभ्यास"

श्री. अशोक किसन वाकडे
संशोधक, सामाजिक शास्त्रसंकुल, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापुर विद्यापीठ, सोलापुर
Corresponding Author- श्री. अशोक किसन वाकडे
ई-मेल: ashokwakade23@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11178218

प्रस्तावना:

गणपतराव देशमुख हे पुणे येथे एल. एल. बी चे शिक्षण घेत असताना वसंतराव तुळपुळे व कमलाबाई भागवत यांच्या मार्क्सवादी विचारसरणीचा त्यांच्यावर प्रभाव पडला. मार्क्सवादाचा अभ्यास करण्यासाठी गणपतराव देशमुख त्यांच्याकडे शिकवणीला जात असत. तत्कालीन काळात तुळशीदा जाधव, केशवराव जेधे व शंकरराव मोरे आदी नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली स्वयंसेवक म्हणून त्यांनी काम केले. कॉलेज मध्ये असतानाच ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांची चळवळ उभा करून लोकजागृतीसाठी त्यांनी सभा घेतल्या. शेतकरी कामगार पक्ष पुरस्कृत विद्यार्थी सभेचा कार्यकर्ता म्हणून १९५४ मध्येच संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनात सहभाग घेतला. विद्यार्थी दशेतच चळवळीच्या माध्यमातून शेतकरी, शेतमजूर, कष्टकरी व दीन दलित यांचे प्रश्न त्यांनी तळमळीने समजावून घेतले, ते तेव्हाच ! मार्क्स, लेनिन यांच्या विचारांचा पगडा त्यांच्या ठायी असून एका उदात्त ध्येयासाठी तरुण वयातच त्यांनी जे ध्येय ठरविले, त्याबाबतच्या निष्ठा इतक्या स्पष्ट आणि जबर होत्या की शेतकरी, दीन – दलित व सर्वसामान्य माणसांना न्याय द्यायचा असेल तर राज्य हे उपभोगायचे नसून तर ते जनतेच्या हितासाठी व समाज परिवर्तनासाठी चालवायचे असते. हा छत्रपती शिवाजी महाराज व अहिल्याबाई होळकर यांचा क्रांतीकारक वसा घेऊन आपल्या समाज कार्याची मुहूर्तमेढ विद्यार्थी दशेतच त्यानी रोवली. देशात, महाराष्ट्रात आलेला लोकशाही सत्येचा प्रयोग भांडवलदार आणि जमिनदार निश्चितपणे स्वत: च्या हितासाठी करतील आणि ज्या शेतकरी, कामगारांनी असिम त्याग करून प्रसंगी प्राणाची आहुती देऊन स्वातंत्र्य मिळविले. त्यांना वाऱ्यावर सोडतील अशी चिंता बाळगून समाजवादी भूमिका स्वीकारून गणपतराव देशमुख तेव्हा राजकारणाकडे ओढले गेले, ते आजतागायत !

सांगोला तालुक्याला सामाजिक व राजकीय चळवळींची पार्श्वभूमी आहे. १९२७ साली वाटंबरे, तालुका सांगोला येथे ब्राह्मणेत्तर चळवळ शामराव लिगाडे यांनी घेतली. त्या परिषदेस दिनकरराव जवळकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील व अन्य पुढारी होते. २१ मे, १९६१ रोजी सांगोल्याच्या ओढ्यामध्ये गणपतराव देशमुख यांनी शेतकरी परिषद घेतली. त्यावेळी क्रांतीसिंह नाना पाटील उपस्थित होते. आबासाहेबांनी १९ ऑक्टोंबर, १९६१ रोजी दसऱ्याच्या म्हणजे विजया दशमीच्या दिवशी विधानसभा निवडणूक लढविण्याचा निर्णय घेतला२०. त्यावेळी व पुढेही काही काळ गौडवाडीचे यशवंतराव सिदोजीराव देशमुख यांनी तन, मन व धनाने फारच मोलाची मदत केली. डॉ. व्यंकटेश केळकर यांना दादा या नावाने ओळखायचे. ते राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे कार्यकर्ते व स्वातंत्रवीर सावरकरांचे निस्सिम भक्त होते. परंतु गणपतराव देशमुख हे अभ्यासू व व्यासंगी व्यक्तिमत्त्व आहे, असं व्यक्तिमत्त्व आपल्या तालुक्याला लाभणं हे भाग्याचं आहे. म्हणून त्यांनीही आबांसाहेबांना मदत करायची ठरविली. इतकेच नव्हे तर दादांनी तालुक्यात प्रचंड दौरे काढले. खूप पैसाही खर्च केला की, त्यावेळी तीन मजली हॉस्पिटल बांधकाम झाले असते. परंतु त्या दोघांमध्ये निखळ प्रेम आणि एकमेकाविषयी विश्वास होता. एकमेकास ते भाऊ – भाऊ मानत होते. त्यावेळी नगराध्यक्षांची सूत्र दांदाच्या घरातून हालत असत. शहर दादांनी पाहायचं आणि तालुका आबासाहेबांनी. पण कधीही वाद झाला नाही. एवढा समजूतदारपणा दोघांमध्ये होता.

उद्देश:

1. गणपतरावजी देशमुख यांचा दुष्काळग्रस्त भागातील योजनांचा अभ्यास करणे.
2. कायमचा दुष्काळ हटविण्यासाठी गणपतरावजी देशमुख यांचे जलसिंचन विषयक विचार अभ्यासणे .
3. महाराष्ट्रातील विविध पाण्याची स्रोत धरणे यांची माहिती घेणे.
4. दुष्काळग्रस्त भागांसाठी पाण्यांच्या योजनांचा अभ्यास करणे उदाहरणार्थ टेंभू - म्हैसाळ योजना .
5. सिंचन क्षेत्रात ची वाढ करणे व विकास करणे यासंदर्भात सविस्तर अभ्यास करणे.

१९६२ ची पहिली विधानसभा निवडणूक:

संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्याच्या काळात काँग्रेस पक्षाला सोलापूर जिल्ह्यात मोठा धक्का बसला होता. त्यावेळी शेकाप पक्षाचे भाई राऊळ निवडून आले .१९५७ च्या विधानसभा निवडणूकीत सोलापूर जिल्ह्यामध्ये काँग्रेस पक्षाची बरीच वाताहत झाली होती. म्हणून १९६२ च्या निवडणूकीमध्ये काँग्रेस रिस्क घ्यायला तयार नव्हते. महाराष्ट्र स्थापनेनंतर सोलापूर जिल्ह्यातून विधानसभेच्या सर्वच्या सर्व १३ जागा काँग्रेसला मिळाल्या पाहिजेत. असा काँग्रेस श्रेष्ठीचा आग्रह होता. पण एकच अडचण होती. ती सांगोल्याची. सांगोल्यात शेतकरी कामगार पक्षाचा उमेदवार निवडून येणार असे चित्र समोर दिसत होते. १९६२ साली सांगोल्यामधून गणपतराव देशमुख निवडून येणार ? हे काँग्रेसच्या नेत्यांना दिसत होते. गणपतराव देशमुख यांनी निवडणूकीची तयारी केली होती. तशी ती त्यांची पहिलीच निवडणूक होती. तरीही या तालुक्यात त्यांना पर्याय नाही, हे काँग्रेस नेत्यांना माहीत होते. त्यामुळे गणपतराव देशमुख यांना काँग्रेस मध्ये आणावे म्हणजे सारे काही ठीक होईल. अशी चर्चा काँग्रेस नेतेमंडळीत सुरू झाली. आणि गणपतराव देशमुख यांच्याशी खुद्द यशवंतराव चव्हाण यांनीच बोलावे, अशी चर्चा झाली. यशवंतरावांचा हात ज्यांच्या पाठीवर पडतो, तो त्यांना वश होतो. अशी ख्याती होती. यशवंतरावांनी आबासाहेबांच्या पाठीवर हात टाकण्याचा प्रयत्न केला. पण त्याला यश आले नाही. ते त्यांच्या अमिशाला भाळले नाहीत. वरिष्ठ काँग्रेस नेत्यानी त्यांना काँग्रेसमध्ये येण्याविषयी गळ घातली. त्याकाळात शेकापपक्षाचे अनेक नेते काँग्रेसमध्ये गेले होते. पण गणपतराव आपल्या राजकीय विचाराच्या भूमिकेवर ठाम राहिले. ज्या चळचळीने आपणास मोठे केले, ती चळवळ आणि त्या नेत्यांशी गद्दारी करणार नाही. असे गळ घालणाज्या नेत्यांना ठामपणे सांगितले. राज्यात निरनिराळया लाटा आल्या. अनेक जण आपला मूळ पक्ष सोडून त्या लाटेवर स्वार झाले. पण कितीही कठीण प्रसंग आले तरी गणपतरावांनी पक्षाशी बेइमानी केली नाही. त्याचीच एक लाट तयार झाली आणि पंचवीस मुख्यमंत्र्याच्या कार्यकाळात ५१ वर्षे विधिमंडळात राहिले.

१९६२ सर्वप्रथम आबासाहेब शेकाप पक्षाचे म्हणून निवडून आले. ज्या विचारांची बांधिलकी स्वीकारली आहे, तो विचार कधीच पायधळी पडू द्यायचा नाही. हे ठरवून राजकारणात आले होते. निवडणूकीनंतर विधानसभेत निवडणूका शांततेत पार पडल्याबद्दल शासनाचे आभार मानण्याचा असा ठराव सत्ताधारी पक्षाने आणला. तो सर्वानुमते मंजूर होईल अशी अपेक्षा होती. परंतु आबासाहेबांनी या ठरावाला ठाम विरोध केला. कुठे कुठे काय घडले हे त्यांनी उदाहरणासह सभागृहात दाखवून दिले. हे त्यांचे पहिलेच भाषण होते. पत्रकारासह सर्वांनीच त्या भाषणाची दखल घेतली. ते भाषण गाजले. तेथून पुढे ते सभागृहात गर्जत राहिले ते थेट २०१९ पर्यंच्या काळापर्यंत. त्यामुळे सुरूवातीपासूनच सर्व पक्षांना ते नेहमीच हवे आ असे वाटत राहिले आहेत. सुरूवातीच्या काळातील अनुभव सांगताना अनंतराव कुलकर्णी म्हणतात, घेरडी आणि परिसरात १९६२ पर्यंत ९० टक्के काँग्रेस पक्षाचे वर्चस्व होते. रावसाहेब पतंगे, डॉक्टर व्यंकटेश केळकर व शिरूकाका देशपांडे १९६२ च्या विधानसभेच्या प्रभारासाठी घेरडीला आले केळकर डॉक्टरनी आग्रह धरला आणि गावची बैठक घेऊन एकमुखी गणपतराव देशमुख यांना पाठींबा द्या. राऊतांनी आश्वासन काय दिले. ते पाळले का ? हे लक्षात आणून दिले. म्हणून मौलासो पठाण व अनंतराव डोंगरे यांनी विस्तीर्ण बैठक घेतली. त्या बैठकित एकमुखी गणपतराव देशमुख म्हणजे शेकापला पाठिंबा द्यायचा निर्णय झाला. तेव्हापासून शेकापचा बालेकिल्ला म्हणून हा घेरडी भाग तालुक्यात प्रसिद्ध आहे. १९६२ पासून घेरडी परिसरातील व गावामधील जनतेने निवडणूकीचा खर्च, पोष्टर, बॅनरसह जीपभाडे, कार्यकर्त्यांची भोजन व निवास सोय, प्रचारयंत्रणा ही घेरडी येथील कार्यकर्त्यांकडून केली जात असे. यासाठी येणारा आर्थिक खर्च गावातील गणपतराव देशमुख १९६२ पासून शेतकरी कामगार पक्षाच्या मध्यवर्ती समिती व

चिटणीस मंडळाचे सदस्य कायमच राहिलेले आहेत. १९६२ मध्ये त्यांनी प्रथमच विधानसभेची निवडणूक लढवली. आणि १९५२ पासून सलग १० वर्षे सांगोला विधानसभा मतदार संघाचे आमदार असलेले केशवराव राऊत यांचा २०५७ मतांनी पराभव करून गणपतराव देशमुख प्रथमच विधानसभेत निवडून गेले. १९६७ साली काकासो साळुंखे यांच्याविरूद्ध ६७२ मतांनी विजयी होऊन पुन्हा विधान सभेत निवडून गेले. १९७४ साली राजाभाऊ झपके यांच्या विरोधात १२९०७ मतांनी विजयी झाले. १९७८ साली बबनराव (बाजीराव) घाडगे यांच्या विरोधात २१४५७ मतांनी, १९८० साली पांडुरंग भांबुरे १२५२३ मतांनी, १९८५ पांडुरंग भांबुरे यांच्या विरोधात ८८९३ मतांनी विजय मिळविला. १९९० साली शहाजी पाटील यांच्या विरोधात १६३१८, १९९९-४०३३४, २००४-२०५९६, २००९- ९८०४, २०१४-२५८२५ मतांनी गणनतराव देशमुख सातत्याने विजय मिळवून ११ वेळा विधान सभेमध्ये निवडून जाणारे भारतातील एकमेव आमदार आहेत, परंतु १९७२ मध्ये काकासो साळुंखे यांचेकडून १९५५ मतांनी व १९९५ मध्ये शहाजी पाटील यांचेकडून केवळ १९२ मतांनी त्यांना पराभवही पत्कारावा लागलेला आहे. सर्वांनाचा आश्चर्याचा धक्का बसला. वास्तविक पाहता खटारा हे चिन्ह नव्हते. सायकल हे चिन्ह बदलेले होते. कार्यकर्ते प्रचार करायला व चिन्ह समजून सांगायला कमी पडले. आबासाहेबांची गाडी कुठे दिसेना म्हणून लोकांनी मतपत्रिका कोऱ्या टाकल्या. त्या मतपत्रिका ३००० च्या आसपास होत्या. जीवनात आशा – निराशेचे क्षण येतच असतात. अस माणून मतदारांनी दिलेला कौल मान्य केला. वैचारिक विचारांच्या आबासाहेबांनी मोकळया मनाने स्वीकारला. जनतेने दिलेल्या निर्णयाने ते अंतर्मूख झाले. खरेतर कार्यकर्त्यांच्या गाफीलपणामुळेच पराभव झाला. पण पराभवाचे खापर कार्यकर्त्यांवर न फोडता पराभवाला मीच जबाबदार आहे. असे प्रसार माध्यमांपुढे जाहीर करून टाकले. कोणतेही आव्हान निधड्या छातीने स्वीकारण्याची ताकत त्यांच्यात ठासून भरली होती. त्याचबरोबर १५ एप्रिल १९९५ रोजी विधान परिषदेच्या निवडणूकीत ५ मतांनी पराभवाला सामोरे जावे लागले आहे. असे असले तरी गणपतराव देशमुख यांनी पराभवाचे खापर कार्यकर्त्यांवर न फोडता पराभवाची सर्व जबाबदारी स्वतः स्वीकारली. पराभवाने खचून न जाता दुसऱ्या दिवशी मुंबईला जाऊन कोणत्याही प्रकारचा विलंब न करता शासकीय आमदार निवासाची खोली तत्परतेने खाली करून आपले साहित्य घरी आणले. १९९५ च्या विधानसभेच्या पराभवानंतर ऐषआराम व धनतृष्णा दूर सारून सर्वसामान्य माणसांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी अधिक जोमाने कार्य करीत राहिले हे करत असताना आपल्या राजकीय यशाच संपूर्ण धनीपण आबासाहेबांनी (गणपतराव देशमुखांनी) स्वत: कडे कधीही घेतलेलं नाही. १९६२ मध्ये शेकापच्या वतीने त्यांनी सांगोला तालुका विधानसभेची निवडणूक जिंकली आणि राजकारणात सक्रिय झाले. राजकारणाविषयी ते स्वतः म्हणतात, राजकारणात प्रवेशानंतर सुरूवातीपासूनच सरकारचा पैसा म्हणजे जनतेचा पैसा आहे, ही माझी धारणा राहिली आहे. जनतेने राजकर्त्यांना राजकरण्यांना विश्वासाने निवडून दिले आहे. त्यामुळे जनतेच्या पैशाची उधळपट्टी करणे चुकीचे आहे, असे मी मानतो. असा समाजवादी व लोकहितार्थ दृष्टिकोन ठेवून स्वातंत्र्यानंतरही शेतकरी, शेतमजूर सोशीकतेने जगतो आहे. कर रूपातून शासनाकडे जमा झालेला पैसा सर्वसामान्यांसाठी खर्च व्हावा असा आग्रह त्यांनी विधानसभेत सातत्याने धरलेला आहे. इतकेच नव्हेतर स्वतः मंत्री असताना वर्तमान पत्राची रद्दी विकून जमा झालेला पैसा शासनाकडे जमा करणारा विरळाच आमदार व मंत्री म्हणून गणपतरावांकडे पाहावे लागते.

महाराष्ट्र विधानसभा सार्वत्रिक निवडणूका (सन १९६२ ते सन २०१९) विधानसभा क्षेत्र – सांगोले

अ. क्र.	सार्वत्रिक विधानसभा निवडणूका सन	सार्वत्रिक विधानसभा निवडणूकीतील उमेदवार	समाविष्ट राजकीय पक्ष	सार्वत्रिक विधानसभा निवडणूकीतील मिळालेले मते	सार्वत्रिक विधानसभा निवडणूकीतील मताधिक्य	सार्वत्रिक विधानसभा निवडणूकीतील विजयी उमेदवार
०१	१९६२	१.गणपतराव देशमुख २.केशवराव राऊत ३.शिवाजी बनसोडे	१ शेकाप २ कॉंग्रेस ३ अपक्ष	१७८०० १५४७३ १६९२	२०५७	गणपतराव देशमुख

०२	१९६७	१.गणपतराव देशमुख २.बापूसाहेब साळुंखे	१ शेकाप २ कॉग्रेस	२६८४३ २६१७५	६६८	गणपतराव देशमुख
०३	१९७२	१.बापूसाहेब साळुंखे २.गणपतराव देशमुख	१ कॉग्रेस २ शेकाप	३३४४८ ३१७९३	१६६५	बापूसाहेब साळुंखे
०४	१९७४ (पोट.नि)	१.गणपतराव देशमुख २.राजाभाऊ झपके	१ शेकाप २ कॉग्रेस	३९५२९ २६६२२	१२९०७	गणपतराव देशमुख
०५	१९७८	१.गणपतराव देशमुख २.बाजीराव घाडगे	१ शेकाप २ कॉग्रेस	४७६२५ २६०६७	२१५५८	गणपतराव देशमुख
०६	१९८०	१.गणपतराव देशमुख २.पांडुरंग भामबुरे	१ शेकाप २ कॉग्रेस	४८२६२ ३५७३९	१२५२३	गणपतराव देशमुख
०७	१९८५	१.गणपतराव देशमुख २.पांडुरंग भामबुरे	१ शेकाप २ कॉग्रेस	५४८१६ ४५९२३	८८९३	गणपतराव देशमुख
०८	१९९०	१.गणपतराव देशमुख २.शहाजी पाटील	१ शेकाप २ कॉग्रेस	७२३४१ ५६०२३	१६३१८	गणपतराव देशमुख
०९	१९९५	१.शहाजी पाटील २.गणपतराव देशमुख	१ कॉग्रेस २ शेकाप	७३९१० ७३७१८	१९२	शहाजी पाटील
१०	१९९९	१.गणपतराव देशमुख २.शहाजी पाटील	१ शेकाप २ अपक्ष	९३८१९ ५३४८५	४०३३४	गणपतराव देशमुख
११	२००४	१.गणपतराव देशमुख २.शहाजी पाटील	१ शेकाप २ कॉग्रेस	१०००००० ७९४०४	२०५९३	गणपतराव देशमुख
१२	२००९	१.गणपतराव देशमुख २.शहाजी पाटील	१ शेकाप २ कॉग्रेस	८६५४८ ७६७४४	९८०४	गणपतराव देशमुख
१३	२०१४	१.गणपतराव देशमुख २.शहाजी पाटील ३.श्रीकांत देशमुख	१ शेकाप २ शिवसेना ३ भाजप	९४३७४ ६९१५० १४०७४	२५२२४	गणपतराव देशमुख

१९९९ ची विधानसभा व लोकसभा निवडणूक:

१९९५ च्या विधानसभा निवडणूकीत केवळ १९२ मतांनी पराजय पत्करावा लागला. यांचे शल्य आबासाहेबांपेक्षा कार्यकर्त्यांना फार होते. निवडणूकीनंतर आबासाहेब हेही स्वस्थ बसले नाहीत . अधिक जोमाने कामाला लागले. पिण्याचे पाणी असो, रोजगार हमीचे काम असो वा सर्वसामान्यांचे कोणतेही काम असो ते अगदी मनापासून करत असत. सर्व सामान्यांच्या सुखासाठी स्वत: ला झोकून दिले. नदीतील पाण्याला कितीही अडथळे आले तरी नदीच्या पाण्याचा प्रवाह थांबत नाही. वळसा घालून पाणी पुढे जाते. अगदी त्याप्रमाणे ते हताश न होता वा थांबून राहणे त्यांना कधीच जमले नाही. त्यांनी कुणावरही रोष धरना नाही, का आकस ठेवला नाही. तळपातळीवर काय प्रश्न आहेत ते समजून घेत राहिले. आव्हानांना हार जातील ते आबासाहेब कसले. सरकारच्या विरोधात अनेक लढे उभा केले, मोर्चे काढले. शेतकऱ्यांच्या, शेतमजूरांच्या व कामगारांच्या प्रश्नांसाठी प्रयत्नांची शिकस्त केली. एक काम संपले की दुसरं काम घ्यायचे. तेही तितक्याच उत्कंठतेने पूर्ण करायचे या त्यांच्या स्वभाववैशिट्यांमुळे कोणतेही काम करताना त्यांनी कधीच मागे वळून पाहिले नाही. १९९९ च्या लोकसभा निवडणूकीचे वारे वाहू लागले. लोकसभा निवडणूकीबराबरच विधानसभेच्या निवडणूका घेतल्या तर त्याचा फायदा होईल यामुळे युती सरकारच्या अशा पल्लवीत झाल्या. आणि लोकसभा व विधानसभा निवडणूका एकाच वेळी जाहीर झाल्या. आबासाहेबांच्या विधानसभा निवडणूकीसाठी तर सर्वसामान्य जनता व मतदार मतदान दिवसाची वाट पाहत होते. गावोगावी तसा प्रचार कार्यकर्त्यांनी केली होता. चांगल्या मताधिक्य घेऊन

आबासाहेब विजयी होणार अशा पैजाही गावोगावी लागल्या होत्या. त्याचे कारण १९९५ च्या विधानसभेच्या पराभवाचा वचपा लोकांना काढायचा होता. तेवढी जागृती मतदारांमध्ये झाली होती. मतदारांच्या अंतर्मनाचा ठाव घेण्याची क्षमता त्यांच्या अंगी होती. ' ओठात एक आणि पोटात एक ' असे कधीच त्यांनी केले नाही. आबासाहेब म्हणजे प्रेरणा देणारा अखंड स्फुर्तीचा झराच आहे. आबासाहेबांच्या कर्तृत्वामुळे त्यांच्या वक्तृत्वाला कमालीची धार आली होती. ती १९९९ च्या विधानसभा निवडणूकीच्या प्रचारा दरम्यान दिसून आली. १९९९ च्या विधानसभेची मतमोजणी सोलापूर येथे होती. गावोगावची लोक वाहणे करून होम मैदानावर थांबून होते. मतमोजणीला वेळ लागत होता. इकडे मतदारांचे ठोके वाढत होते. छातीत धडधड करीत होते. मतमोजणीच्या फेरीची आकडेमोड करत होते. पहिल्या फेरीपासूनच आबासाहेब आघाडीवर होते ते शेवटच्या फेरीपर्यंत आघडीवर राहिले. शेवटी ४०३३४ मतांनी विजया घोषित केल्यानंतर अनेकांनी अक्षरक्ष: आनंदोत्सव साजरा केला. त्यावेळी शरद पवार साहेबांनी कॉंग्रेस मधून बाहेर पडून राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष स्थापन केला. १९९९ च्या विधानसभा निवडणूकीमध्ये काँग्रेस व राष्ट्रवादी काँग्रेस आघाडीला व भाजप शिवसेना युतीला स्पष्ट बहुमत मिळाले नाही. त्यावेळी शेतकरी कामगार पक्ष व डाव्या आघाडीचे ११ आमदार होते. त्यांना दोन्ही बाजूंनी आमंत्रणे होती. शिवसेना - भाजप युतीने तर आबासाहेबांना मुख्यमंत्री पदाची ऑफर दिली होती. परंतु त्यांनी ती धुडकावून लावली. आणि काँग्रेस व राष्ट्रवादी आघाडीला पाठिंबा देण्याचा निर्णय घेतला. अन् त्यावेळी आबासाहेब पणन व रोजगार हमी मंत्री पद घेतले. कारण आपल्या शक्यता व मर्यादा काय हे ओळखणारे होते. आपण काहीही करून चालणार नाही. १९९९ मध्ये मंत्री पदाची शपथ घेऊन आल्यानंतर प्रचंड जनसमुदाय त्यांच्या स्वागतासाठी सज्ज झाला होता. मेथवडे फाट्यापासून सांगोल्यापर्यंत रस्त्यांच्या दुतर्फा माणसेच माणसे होती. सांगोल्यामधून भव्य मिरवणूक काढून आनंद साजरा केला. तो हर्षाचा क्षण आजही मनाला व्यापून टाकतो. त्यावेळी लोकसभेला पंढरपूर मतदारसंघातून रामदास आठवले उभा होते. त्यावेळी चळवळीचा कार्यकर्ता म्हणून रामदास आठवले साहेबांना त्यांनी पाठिंबा दर्शविला. रामदास आठवले साहेबांकडून एक रूपयाही सांगोला मतदारसंघातील निवडणूकीचा खर्च म्हणून घेतला नाही. याउलट तालुक्यातील आपल्या कार्यकर्त्यांना स्वतः एक जीप भाड्याने करून प्रचार करावयास लावले. प्रचारा दरम्यान भाषणात आबासाहेब म्हणायचे माझ्यापेक्षा रामदास आठवले साहेबांना मते ज्यादा पडली पाहिजेत. आणि झालेही तसेच ! आणि विशेष म्हणजे आबासाहेबांपेक्षा रामदास आठवले साहेब यांना अधिकची मते मिळवून दिली. त्यावेळचा हा प्रसंग मनाला सुखद धक्का देणारा आहे.

निष्कर्ष:

शेतकरी कामगार पक्षाचे ज्येष्ठ नेते गणपतराव देशमुख यांचे महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये फार मोठे योगदान आहे. १३ वेळा विधानसभेच्या निवडणूका त्यांनी लढवल्या पैकी ११ वेळा निवडून येण्याचा विश्वविक्रम त्यांना प्रस्थापित करता आला. एकच पक्ष, एकच मतदार संघ अन् एकच व्यक्ती तेही विरोधी पक्षात राहून लोकशाहीत सर्वाधिकवेळा निवडून येणारे माझ्या माहितीप्रमाणे देशात फक्त आबासाहेब एकमेव आहेत. ए. डी. पाटील यांच्या भाषेत सांगायचं म्हटलं तर तो त्यांच्या खिशातला (पॉकेटबरी, मनी) मतदारसंघ असल्याचं आबांनी सिद्ध केलं आहे. नातवांनी, वडिलांनी आणि आजोबांनी एकाच व्यक्तिला मतदान करणं ही एकमेवाद्वितीय घटना आहे. असा नेता महाराष्ट्रात सापडणे दुर्लभ आहे. हे सद्भाग्य जसे त्यांचे तसे मतदारांचेही ! सातत्याने विजयी होण्यासाठी कर्तव्य पार पाडत अनेक पिढ्यांचा दुवा ते मनापासून सार्थकी लावत आहेत. त्यांची विचारनिष्ठा, समाजाची बांधिलकी, संपर्कातील सातत्य, संवादातील शालीनता याबरोबरच निःस्वार्थी, निरपेक्ष व निःपक्ष जीवनाचा प्रभाव आजही जनमाणसांवर कायम आहे. २०१९ ची विधानसभा निवडणूक १९६२ पासून २०१९ पर्यंत ११ वेळा कार्यक्षम आमदार म्हणून कार्य केले. आपण आमदार व्हावे ही लालसा पूर्वीपासूनच नव्हती. लोककल्याणसाठी आपले सबंध आयुष्य त्यांनी झोकून दिले होते. २०१४ ची निवडणूक ही त्यांनी लोक आग्रहास्तव लढविली होती. परंतु विधानसभेच्या निवडणूका जवळ आल्या की, आबासाहेब तुम्हीच ! अशी सर्वसामान्य भाग्यवान जनता म्हणते. २०१९ च्या विधानसभा निवडणूकीचे ढोल वाज लागले. पुन्हा एकदा आबासाहेबांनी निवडणूक लढवावी अशी मतदार आणि कार्यकर्त्यांचीही अपेक्षा होती. त्यादृष्टीने कार्यकर्ते कामाला

लागले. जिल्हा परिषद गट निहाय कार्यकत्यांच्या बैठका घेऊन निवडणूकीची तयारी चालू केलेली होती. ते अनेक वेळा म्हणत माझ्या हयातीत शेतकरी कामगार पक्षाचा उमेदवार निवडून आणायचा. हा विचार ते प्रमुख कार्यकर्त्यांच्या बैठकीमध्ये सारखेच बोलून दाखव असत. शेका पक्षाच्या कार्यकर्त्यांनी आपआपसातले मतभेद विसरून काम केले तर पुढील २५ वर्षे पक्षाचा आमदार राहणार, यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. वय झाल्याने कोणत्याही परिस्थितीत आपण निवडणूक लढवावयाची नाही.

संदर्भसूची:

1. मा. आमदार गणपतराव देशमुख यांचे परिचय पत्रातून
2. पाणीदार - डॉ. सुधीर भोंगळे.
3. कृष्णकाठ- यशवंतराव चव्हाण.
4. पन्नालाल सुराणा, लिगाडे नानासो संपादकीय "झेपणारा ग्रामीण महाराष्ट्र"
5. राजकारणातील मापदंड भाई गणपतराव देशमुख- डॉ.किसन माने.
6. ठाकूर किरण- संपा तरुण भारत(दिवाळी विशेषांक 2014) आम्ही विक्रमवीर
7. माधवराव चितळे "पाणी आणि आपण" लोकराज्य ऑगस्ट 2011
8. www.electioncommission.Maharashtra.com

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीत महिलांचे योगदान

योगेंद्र अशोक ठाकरे
राज्यशास्त्र विभाग, कळवण एज्युकेशन सोसायटी संचालित, कला,
वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, कळवण (मानूर)
Corresponding Author- योगेंद्र अशोक ठाकरे
Email: yogen19thakare@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11178228

गोषवारा :

भारतीय राज्यघटना जगातील सर्व लिखित राज्यघटनांपैकी सर्वात मोठी घटना आहे. ती एक विस्तृत ,सर्वसमावेशक व तपशीलवार दस्तऐवज आहे. भारतीय राज्यघटना भारतीय शासनसंस्थेचा 'मूलभूत कायदा' आहे. त्यात नागरिकांचे मूलभूत अधिकार, मूलभूत कर्तव्ये आणि राज्य धोरणाचे मार्गदर्शक तत्वे, तसेच घटनात्मक आराखड्याची म्हणजेच विविध स्तरावरील शासकीय संरचनेची आणि अंगांची तरतूद केली आहे. त्यामुळे देशाच्या शासनांमध्ये राज्यघटना अत्यंत मूलभूत आहे.

भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती प्रक्रियेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर,डॉ. राजेंद्र प्रसाद ,पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि सरदार वल्लभाई पटेल यांच्यासह असलेल्या (सुरुवातीचे ३८९) २९९ सदस्यांपैकी १५ सदस्य या महिला होत्या. त्यांनी घटना समितीच्या सर्व चर्चांमध्ये अनेक विषयांवर सांगोपांग चर्चा करून निर्भीडपणे मते मांडली. त्यांनी मांडलेल्या अनेक सूचना पुढे जाऊन घटनेच्या कलमांमध्ये परावर्तित झाल्या. जरी संविधान सभेत त्यांचे प्रतिनिधित्व तुलनेने मर्यादित होते तरी राज्यघटनेच्या निर्मितीमध्ये या महिलांचे योगदान महत्त्वाचे होते. या महिलांनी संविधानाला आकार देण्यात आणि महिलांच्या हक्कांसाठी वकिली करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.या शोधनिबंधात भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीमध्ये महिलांच्या योगदानाबद्दल चर्चा करण्यात आली आहे.

की वर्ड: कर्तव्ये, संविधान सभा /घटना समिती, अल्पसंख्याक , महिलांचे राज्यघटना निर्मितीतील योगदान

प्रस्तावना :

भारतीय राज्यघटना जगातील सर्व ज्ञात घटना गुंडाळून तयार करण्यात आलेला महत्त्वाचा दस्तऐवज आहे. या संविधानाची निर्मिती करण्यासाठी संविधान सभेची मागणी स्वतंत्रपूर्व काळात करण्यात आली होती. त्याला अनुसरून कॅबिनेट मिशन प्लॅन (त्रिमंत्री योजना) मधील तरतुदींमध्ये संविधान सभेची रचना निश्चित करण्यात आली या रचनेत संविधान सभेत एकूण ३८९ सदस्य असतील त्यापैकी २९२ सदस्य ११ ब्रिटिश प्रांताकडून,४ सदस्य चीफ कमिशनरच्या प्रांतांकडून निवडून दिले जातील, तर ९३ सदस्य भारतीय संस्थानिकांचे प्रतिनिधी असतील असे निश्चित करण्यात आले. ब्रिटिश प्रांतांना देण्यात आलेल्या २९६ जागांसाठी निवडणूक जुलै-ऑगस्ट १९४६ मध्ये घेण्यात आली. हे सदस्य अप्रत्यक्षपणे प्रांतिक कायदे मंडळाच्या निर्वाचित सदस्यांकडून निवडून दिले गेले. संविधान सभा जरी प्रत्यक्ष प्रौढ मतदानाच्या आधारावर निवडण्यात आली नाही, तरी भारतीय समाजाच्या सर्व गटांना तिच्यात प्रतिनिधित्व मिळाले. भारताची फाळणी झाल्यानंतर संविधान सभेची सदस्य संख्या ३८९ वरून २९९ इतकी कमी झाली. ९ डिसेंबर १९४६ रोजी संविधान सभेच्या कामकाजास सुरुवात झाली. संविधान सभेत तत्कालीन भारतातील जवळजवळ सर्व प्रमुख, महत्त्वाचे व अनुभवी व्यक्तिमत्वे संविधान सभेचे सदस्य होते. या सर्वांमध्ये १५ महिला सदस्य होत्या. त्यांनी संविधान निर्मिती प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. महिला सदस्यांमध्ये काही महिला राजकन्या होत्या तर काहींनी परदेशात शिक्षण घेतले होते. काही शिक्षका तर काही वकील होत्या. संविधान सभेतील महिला त्या काळातील महिलांचे नेतृत्व करत होत्या. या महिलांच्या संविधान निर्मितीतील योगदानाचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधन निबंधात केला आहे .

संविधान निर्मिती प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण योगदान देणाऱ्या उल्लेखनीय महिला

१. अम्मुकुट्टी स्वामीनाथन: केरळमधील अम्मुकुट्टी स्वामीनाथन या मद्रास प्रांतातून संविधान सभेवर निवडून आल्या होत्या. १९१७ मध्ये मद्रास मध्ये त्यांच्या इतर सहकाऱ्यांसोबत त्यांनी 'वुमेन इंडिया असोसिएशनची' स्थापना करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली होती.त्यांनी राज्यसभा सदस्य, 'भारत स्काऊट आणि गाईड'च्या अध्यक्ष,

फेडरेशन ऑफ फिल्म सोसायटीसच्या उपाध्यक्ष, सेंसर बोर्डाचे अध्यक्ष इत्यादी पदे भूषवली होती. १९७५ मध्ये आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षात त्यांना 'मदर ऑफ द इयर' म्हणून देखील निवडले गेले होते.

राज्यघटनेच्या विस्तृत स्वरूपावर त्यांनी आक्षेप घेतला होता. त्याचबरोबर खऱ्या अर्थाने लोकशाही येण्यासाठी राज्यघटनेची व्यवस्थित अंमलबजावणीची त्यांनी अपेक्षा व्यक्त केली होती.२४ नोव्हेंबर १९४९ रोजी संविधानाचा मसुदा मंजूर करण्यावर झालेल्या चर्चेदरम्यान अम्मू यांनी म्हटले होते की, 'भारत आपल्याच स्त्रियांना समान अधिकार देत नाही, असे परकीयांचे मत आहे ,पण आपण आता असे म्हणू शकतो की जेव्हा भारतीय लोकांनी स्वतःची संविधान रचना केली.तेव्हा त्यांनी देशातील इतर नागरिकांसारखे स्त्रियांना पण अधिकार दिले आहेत'. संविधान सभेच्या समाप्तीनंतर सुद्धा राष्ट्रीय राजकारणात यांचा सक्रिय सहभाग होता.

२. ॲनी मास्करीन: स्वातंत्र्यसैनिक, राजकारणी आणि वकील असलेल्या ॲनी मास्करीन या त्रावणकोर-कोचीन या मतदारसंघातून संविधान सभेच्या सदस्य होत्या. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये सामील झालेल्या त्रावणकोर राज्यातील पहिल्या महिलांपैकी त्या एक होत्या आणि त्रावणकोर राज्य काँग्रेस कार्यकारिणीचा भाग बनलेल्या त्या पहिल्या महिला होत्या. त्यांच्या राजकीय सक्रियतेमुळे त्यांना अनेक वेळा तुरुंगवास भोगावा लागला होता. १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनात पण त्यांचा सहभाग होता, पहिल्या भारतीय सार्वत्रिक निवडणुकीत तिरुवनंतपुरम लोकसभा मतदारसंघातून लोकसभेवर निवडून आल्या होत्या, त्या केरळमधून लोकसभेवर निवडल्या गेलेल्या पहिल्या महिला खासदार होत्या.

केंद्र व प्रांत यांच्यातील सत्ता वाटपामध्ये संतुलन राखण्याची त्यांनी आवश्यकता व्यक्त केली होती ,तसेच केंद्रीकरण महत्त्वाचे आहे पण लोकशाहीच्या नंतरच्या टप्प्यावर करावे. असे मत त्यांनी संविधान सभेत मांडले होते.

३. बेगम एजाज रसूल: त्या मुस्लिम लिगच्या कार्यकर्त्या व राजकारणी होत्या. संयुक्त प्रांतातून त्या संविधान सभेवर निवडून आल्या होत्या. बेगम एजाज रसूल या घटना समितीतल्या एकमेव मुस्लिम स्त्री सदस्य होत्या. १९५० मध्ये भारतातील मुस्लिम लिग खारीज झाल्यानंतर त्यांनी काँग्रेस पक्षाचे सदस्यत्व स्वीकारले. १९५२ मध्ये त्या राज्यसभेवर निवडून आल्या १९६९ ते १९९० पर्यंत त्या उत्तर प्रदेश विधानसभेच्या सदस्या होत्या. १९६९ ते १९७१ या काळात त्या समाज कल्याण आणि अल्पसंख्याक मंत्री होत्या, त्यानंतर २००० साली त्यांना सामाजिक कार्यातील योगदानाबद्दल 'पद्मभूषण' पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले.

संविधान सभेत त्या अल्पसंख्याकांचे अधिकार समितीच्या सदस्य होत्या. मुसलमानांना धर्माच्या आधारावर संसदेत राखीव जागा असू नयेत यासाठी त्यांनी आग्राह धरला कारण, धर्माच्या नावावर निवडणुका खेळल्या जातील अशी भीती त्यांना होती. तसेच धर्माच्या आधारावर एखाद्या व्यक्तीची देशनिष्ठा किंवा देशभक्ती या बाबी मोजल्या जाऊ नयेत त्यांचे मत होते. संसदेत जेव्हा ही एखादे विधेयक मंजूर होईल आणि मान्यतेसाठी राष्ट्रपतींच्याकडे जाईल, त्यावेळी राष्ट्रपतींच्या विवेकाधिकावर सुद्धा नियंत्रण असावे ही त्यांची सूचना मान्य केली गेली. अशा प्रकारच्या काही ठोस निर्णयांचे कायद्यात रूपांतर होण्यात बेगम रसूल यांच्या सूचनांचे फार मोठे योगदान आहे. त्याचबरोबर मंत्र्यांना आपल्या कार्यकाळात ठसा उमटविण्याचा अवकाश उपलब्ध होण्याइतपत कार्यकाळ मिळावा असे त्यांनी सुचवले. तसेच राष्ट्रकुल मधील भारताच्या सदस्यत्वाला त्यांनी पाठिंबा दर्शवला होता.

४. दक्षयानी वेलायुदन: कोचीन मतदारसंघातून संविधान सभेवर आलेल्या दक्षयानी वेलायुदन या संविधान सभेतील एकमेव दलित स्त्री सदस्य होत्या. त्या व्यवसायाने शिक्षिका होत्या आणि भारतातील पहिल्या अनुसूचित जाती पदवीधर आणि विज्ञान पदवीधर होत्या. महात्मा गांधी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा त्यांच्यावर पगडा होता. त्यांनी नेहमी समतेचे विचार मांडले.

आपण फक्त संविधानाची निर्मिती करू नये तर सर्वसामान्यांना जीवनाकडे बघण्याचा सकारात्मक दृष्टिकोन बहाल करावा आणि संविधान निर्मिती बरोबरच समाज परिवर्तनाचे काम व्हावे असे त्यांचे मत होते. घटनेत अस्पृश्यता, सक्तीचे श्रम आणि वेठबेगारी यासारखे प्रकार गैरकायदेशीर ठरविण्यात यावे यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. दलितांना राजकीय क्षेत्रात आरक्षण दिले तर आपण वसाहतवादाप्रमाणे विभागले जाऊ व गुलामगिरीच्या शोषणातून मुक्तच होणार नाही असे त्यांचे मत होते. संविधानाचा मसुदा तयार झाल्यानंतर तो भारताच्या जनतेसमोर मांडावा सार्वत्रिक निवडणुकीद्वारे मंजुरी मिळाल्यानंतर संविधानाचा अंतिम मसुदा स्वीकारला जावा असेही त्यांनी सुचविले. संविधानाचा मसुदा चर्चेसाठी सादर केला तेव्हा त्यांनी प्रांतांना अधिकार असण्याचे समर्थन करत अधिक विकेंद्रीकरणाचे आव्हान केले. त्यांनी भारताच्या हंगामी संसदेच्या सदस्य म्हणून ही काम केले.

५. दुर्गाबाई देशमुख: भारतीय संविधान सभेवर त्यांची निवड मद्रास प्रांताच्या प्रतिनिधी म्हणून झाली होती. दुर्गाबाई देशमुख या भारतीय स्वातंत्र्यसैनिक, सामाजिक कार्यकर्त्या आणि वकील होत्या. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात त्यांनी गांधीजींचे अनुयायी म्हणून काम केले. मिठाच्या

सत्याग्रहात त्यांनी सक्रिय सहभाग घेतला होता. महिलांना संघटित करण्यात त्यांचा मोठा वाटा होता. १९३६ मध्ये त्यांनी 'आंध्र महिला सभेची' स्थापना केली. सेंट्रल बोर्ड ऑफ सोशल वेलफेअर, नॅशनल कौन्सिल ऑफ एज्युकेशन, मुली आणि महिलांच्या शिक्षणावरील राष्ट्रीय समिती आणि अंध मदत संघ अशा विविध केंद्रीय संस्थांच्या त्या अध्यक्षा होत्या. नामांकनाद्वारे त्या नियोजन आयोगाच्या सदस्या झाल्या होत्या. कौटुंबिक प्रकरणांमध्ये जलद न्यायासाठी स्वतंत्र कौटुंबिक न्यायालयांच्या गरजेवर चर्चा करणाऱ्या त्या पहिल्या होत्या. अनेक समाज कल्याण धोरणे पार पाडण्यात त्यांचा महत्त्वाचा वाटा होता. १९७५ मध्ये त्यांना पद्मविभूषण पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले होते.

मसुदा समितीच्या अध्यक्ष मंडळावर त्या एकमेव स्त्री सदस्य होत्या. निराधार मुल आणि युवक यांचे संरक्षण व विविध प्रकारच्या शोषणातून मुक्ती याबाबतच्या तरतुदी राज्यघटनेत समाविष्ट करण्याबाबत त्या आग्रही होत्या. वनचर प्राणी आणि पक्षी यांच्या संरक्षणासाठी स्वातंत्र संवैधानिक कायदे असावेत, ही सूचना त्यांनी केली. त्यांच्या सूचनेचा प्रभाव ४२ व्या घटनादुरुस्तीनंतर कलम ३९(फ) दिसून येतो. राज्यपालांची निवड थेट निवडणूक पद्धतीने झाली तर ,या निवडीचे राजकारण होईल म्हणून राज्यपालांची निवड राष्ट्रपतींनी करावी. तसेच उच्च व सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश हे स्वतंत्र भारताचे नागरिक असावेत. या बाबी त्यांच्या सूचनेनुसार संविधानात नमूद करण्यात आल्या. संविधानाच्या संरक्षणाची अंतिम जबाबदारी सर्वोच्च न्यायालयाची असावी असे त्यांचे मत होते. नवीन राज्यांमध्ये उच्च न्यायालयाची स्थापना तसेच राज्यसभेच्या सदस्यतासाठी वयोमर्यादा ३५ वर्ष ऐवजी ३० वर्षे असावी इत्यादी मुद्दे त्यांनी उपस्थित केले.

दुर्गाबाई देशमुख यांचा राष्ट्रभाषेबाबतचा दृष्टिकोन देखील सर्व समावेशक होता. सर्वसामान्यांना समजेल अशी हिंदी आणि उर्दू भाषेचे मिश्रण असलेल्या 'हिंदुस्तानी' भाषेला राष्ट्रभाषेचा दर्जा देऊन, हिंदी भाषा कार्यालयीन कामकाजांमध्ये वापरली जावी. तसेच घटनेच्या कलमांमध्ये 'कोणत्याही' या शब्दाऐवजी 'सर्व' हा शब्द वापरावा असे त्यांचे मत होते.एकूणच काही कलामांबाबतची संदिग्धता व किचकटपणा कमी होऊन अधिकाधिक स्पष्टता आणण्यावर त्यांचा भर होता.

६. हंसा जीवराज मेहता : हंसा मेहता बॉम्बे प्रांतामधून घटना समितीवर पोहोचलेल्या एकमेव महिला होत्या. त्यांनी इंग्लंडमध्ये पत्रकारिता आणि समाजशास्त्राचे शिक्षण घेतले होते. त्या सामाजिक कार्यकर्त्या, शिक्षणतज्ञ आणि लेखिका होत्या त्यांनी मुलांसाठी गुजराती मध्ये अनेक पुस्तके लिहिली आणि गुलीव्हर ट्रॅव्हल्ससह अनेक इंग्रजी कथांचे भाषांतर केले. १९४५-४६ मध्ये त्या अखिल भारतीय महिला परिषदेच्या अध्यक्षा होत्या.

मूलभूत अधिकार उपसमिती , सल्लागार समिती, प्रांतिक संविधान समिती आणि राष्ट्रध्वज समितीच्या त्या सदस्य होत्या. १९४८ मध्ये त्यांनी भारतीय स्त्रियांचे अधिकार व कर्तव्ये यासंबंधी मसुदा तयार केला होता. या मसुद्याचा प्रभाव संयुक्त राष्ट्रसंघाने मंजूर केलेल्या १९४८ च्या मानवाधिकार जाहीरनाम्यावर दिसून येतो.

हंसाबेन मेहता यांची घटना समिती समोरील महत्त्वपूर्ण मागणी म्हणजे 'समान नागरी कायदा' हा मूलभूत अधिकाराचाच अविभाज्य भाग असावा ही होय. या मागणीला मूलभूत अधिकार समितीने दुजोराही दिला मात्र काही बड्या नेत्यांच्या विरोधामुळे व सल्लागार समितीने ठाम भूमिका न घेतल्यामुळे हंसाबेन मेहता यांची घोर निराशा झाली. त्यांनी स्त्री पुरुष समानतेच्या तत्त्वाला आपल्या भाषणात नेहमीच अग्रक्रम दिला होता. तसेच स्पष्टपणे महिला आरक्षणाचा विरोध केला त्याबाबत म्हणाल्या होत्या की, स्त्रियांना विशेष सवलती व आरक्षणापेक्षा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाची अपेक्षा आहे. अनुसूचित जातींचा अपवाद करून अल्पसंख्याकांच्या आरक्षणाला देखील त्यांचा विरोध होता. कोणत्याही प्रवर्गासाठी आरक्षणाची तरतूद ही लोकशाहीला मारक ठरेल असे त्यांचे मत होते. १४ ऑगस्ट १९४७ च्या मध्यरात्री भारताचा ध्वज राजेंद्र प्रसादांच्या हस्ते राष्ट्राला अर्पण करण्याची जबाबदारी हंसाबेन यांच्यावर सोपवण्यात आली होती. त्यांची निवड संयुक्त राष्ट्र संघाच्या मानवाधिकार आयोगावर झाली होती पुढे त्या आयोगाच्या उपाध्यक्ष बनल्या तेथे त्यांनी उल्लेखनीय कामगिरी केली.

७. पूर्णिमा बॅनर्जी: पूर्णिमा बॅनर्जी या संयुक्त प्रांतातून संविधान सभेवर निवडून आल्या होत्या. त्या अलाहाबाद येथील भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस कमिटीच्या सचिव होत्या. सत्याग्रह या तत्त्वावर त्यांचा गाढा विश्वास होता गांधीजींच्या सत्याग्रह आणि भारत छोडो आंदोलनात सहभागी झाल्याबद्दल त्यांना अटक करण्यात आली होती. पूर्णिमा बॅनर्जी या समाजवादी विचारसरणीच्या पुरस्कर्त्या होत्या.

शिक्षण आणि रोजगार या दोन गोष्टी मूलभूत अधिकारात समाविष्ट असाव्यात याबाबत त्या आग्रही होत्या. त्यांच्या प्रत्येक चर्चेत 'धर्मनिरपेक्षता' हा मुद्दा केंद्रस्थानी असे. त्यांच्या मते अनुदानित शाळांमधील अभ्यासक्रमात धर्माचा तुलनात्मक अभ्यास समाविष्ट केल्यास विद्यार्थ्यांना धर्माचे मूळ तत्वज्ञान माहित होईल आणि धर्माबाबतच्या संकुचित संकल्पनेला आळा बसेल, तसेच विद्यार्थी 'सर्वधर्मसमभाव' या मूल्याचा पुरस्कार करतील. शाळांमधील धार्मिक शिक्षणांवर राज्याचे नियंत्रण असावे तसेच राज्याचे अर्थसहाय्य मिळवणाऱ्या शाळांमध्ये धार्मिक भेदभाव नको असे त्यांचे मत होते. राज्यसभेची

भूमिका व उपयोगीता याबाबत त्या अधिक सजक होत्या. त्यांच्या मते राज्यसभेतील सदस्यांची नियुक्ती राजकीय संबंधांच्या बळावर व आर्थिक श्रीमंतीच्या आधारावर होऊ नये, यासाठी कायदेशीर तरतूद असावी. कारण अशा पार्श्वभूमीतून आलेले सदस्य राष्ट्रहितासाठी केलेल्या कायद्यांची मंजुरी व अंमलबजावणी मध्ये बाधा आणू शकतात. संविधान स्वीकृतीच्या वेळी त्यांनी केलेल्या भाषणात देशातील मौल्यवान खनिजे व महत्त्वपूर्ण उद्योगधंद्यांवर सरकारचे पूर्णतः नियंत्रण असावे, या क्षेत्राचे खाजगीकरण होऊ नये. तसेच या क्षेत्रात विदेशी संचार नसावा अशी त्यांची अपेक्षा होती. आजची परिस्थिती पाहता त्यांच्या विचारातील दुरदृष्टीची कल्पना येते. त्यांना प्रस्तावनेतून 'सार्वभौम' हा शब्दही वगळायचा होता. फक्त दर पाच वर्षांनी जनतेला मतदानाचा अधिकार देऊन सार्वभौम शब्द वापरणे योग्य नाही असे त्यांचे मत होते. लोकसेवकांना कार्यकाळाची हमी देणाऱ्या वैधानिक तरतुदी असू नयेत असे त्यांचे मत होते.

८. रेणुका रे (मुखर्जी): पश्चिम बंगाल प्रांताच्या प्रतिनिधी म्हणून रेणुका रे यांची संविधान समितीवर निवड झाली होती. त्या भारतीय सामाजिक कार्यकर्त्या व राजकारणी होत्या. त्यांनी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स मधून शिक्षण घेतले होते. भारतात आल्यानंतर त्या अखिल भारतीय महिला परिषदेमध्ये सामील झाल्या. १९३२ मध्ये त्या अखिल भारतीय महिला परिषदेच्या अध्यक्ष झाल्या. १९४३ ते १९४६ पर्यंत त्या केंद्रीय विधानसभेच्या सदस्य होत्या. त्या भारताच्या हंगामी संसदेच्याही सदस्य होत्या. तसेच १९५२ ते १९५७ पर्यंत पश्चिम बंगाल विधानसभेत मदत आणि पुनर्वसन मंत्री म्हणून त्यांनी काम केले. १९५८ साली त्या लोकसभेच्या सदस्य म्हणून संसदेत निवडून आल्या होत्या. नियोजन आयोगाच्या सदस्य म्हणूनही त्यांनी काम केले होते.

शिक्षणामध्ये धर्मनिरपेक्षता असावी असे त्यांचे स्पष्ट मत होते कलम २८ च्या निर्मितीच्या वेळी चर्चेत भाग घेताना त्यांनी शिक्षण क्षेत्रात शासनमान्य अनुदानित संस्थांमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना धार्मिक शिक्षण घेण्याची शक्ती नसावी अशी सूचना मांडली व ती मान्य केली गेली. चीनप्रमाणे भारताने अर्थसंकल्पात शिक्षणावरील खर्चासाठी ठराविक रकमेची तरतूद करावी अशी त्यांनी सूचना केली होती. तसेच दुहेरी नागरिकत्वला त्यांचा विरोध होता. देशाची एकता व अखंडता अबाधित राखायची असेल तर एकल नागरिकत्वाचा स्वीकार करावा असे त्यांचे म्हणणे होते. कलम 23 वर चर्चेच्या वेळी त्या म्हटल्या होत्या की, देवदासी आणि वेश्यावृत्ती या देशातील अतिशय गंभीर समस्या आहेत, त्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी सर्व स्तरातून प्रयत्न झाले पाहिजेत. महिला व अल्पसंख्याकांच्या आरक्षणाला त्यांचा विरोध होता पण अल्पसंख्याकांना पुरेशी प्रतिनिधित्व मिळावे याबाबत त्या आग्रही होत्या. राज्याने मान्यता दिलेल्या संस्था देखील राज्याच्या नियंत्रणाखाली असाव्यात असे त्यांचे मत होते. पालकांच्या मालमत्तेमध्ये महिलांना वारसा हक्क मिळवा यासाठीही त्यांनी कठोर परिश्रम घेतले.

९. सरोजिनी नायडू: संविधान सभेत सरोजिनी नायडू बिहार प्रांताचे प्रतिनिधित करत होत्या. सरोजिनी नायडू या स्त्रीवादी आणि कवयित्री होत्या. त्या बुलबुल-ए-हिंद या नावाने ही ओळखल्या जातात. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली होती. १९२५ मध्ये कानपूर अधिवेशनात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अध्यक्षपदी विराजमान झालेल्या त्या पहिल्या भारतीय महिला होत्या. तसेच सरोजनी नायडू यांची संयुक्त प्रांताच्या राज्यपाल म्हणून नियुक्ती करण्यात आली होती. त्या भारताच्या पहिल्या महिला राज्यपाल होत्या. भारतीय राष्ट्रध्वज समितीच्या त्या सदस्य होत्या. राष्ट्रध्वज स्वीकृतीच्या वेळी त्यांनी केलेल्या भाषणात त्या म्हणाल्या होत्या की, जात-धर्म ,स्त्री-पुरुष या आधारे देशाचे प्रतिनिधित्व निवडले जाऊ नये.

१०. विजयालक्ष्मी पंडित: संयुक्त प्रांतातून त्यांची घटना समितीवर निवड करण्यात आली होती. त्या भारतीय मुसद्दी आणि राजकारणी होत्या. १९५३-१९५४ च्या काळात संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेच्या आठव्या अध्यक्ष आणि १९६२ ते १९६४ काळात महाराष्ट्राच्या सहाव्या राज्यपाल म्हणून त्यांनी काम केले होते. यापैकी कोणत्याही पदावर असणाऱ्या त्या पहिल्या महिला होत्या. स्वातंत्रपूर्व भारतात पण विजयालक्ष्मी पंडित या पहिल्या भारतीय महिला होत्या ज्यांनी मंत्री पद भूषवले होते. संयुक्त प्रांतात त्यांनी स्थानिक स्वराज्य आणि सार्वजनिक आरोग्य मंत्री म्हणून हे काम बघितले होते. रशियातील भारतीय दूत म्हणून त्यांची नेमणूक झाल्यामुळे त्यांनी घटना समितीच्या सदस्यत्वाचा राजीनामा दिला होता. संविधान समिती समोर त्यांचे केवळ एकमेव भाषण झाले होते. या भाषणात 'वसाहतवादातून मुक्त होऊन इच्छिणाऱ्या अनेक देशांतील जनतेसमोर भारतीय संविधान प्रेरणादायी आणि मार्गदर्शक ठरेल' असा विश्वास त्यांनी व्यक्त केला होता.

११. सुचिता कृपलानी: संयुक्त प्रांतातून त्या संविधान सभेवर निवडून गेल्या होत्या. त्यांनी १९४० मध्ये काँग्रेस पक्षाच्या महिला शाखेची स्थापना केली होती.१९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनातील त्यांच्या भूमिकेसाठी त्या विशेषतः लक्षात ठेवल्या जातात. फाळणीच्या दंगली दरम्यान त्यांनी महात्मा गांधींसोबत जवळून काम केले होते. स्वातंत्र्यानंतर कृपलानी यांच्या राजकीय कार्यकाळात नवी दिल्लीचे खासदार म्हणून आणि नंतर उत्तर प्रदेश राज्य सरकार मध्ये कामगार, समुदाय विकास आणि उद्योग मंत्री म्हणून काम केले. त्या उत्तर प्रदेशच्या चौथ्या मुख्यमंत्री होत्या तर स्वातंत्र्य भारतातील पहिल्या महिला मुख्यमंत्री होत्या.

त्यांनी घटना समितीत 'वंदे मातरम'चे ध्रुवपद, 'सारे जहाँसे अच्छा हिंदोस्ताँ हमारा' या गीताच्या काही

ओळी आणि 'जनगणमन अधिनायक जय हे' या राष्ट्रगीताचे ध्रुवपद पहिल्यांदा गायिले. भारतीय राज्यघटनेचा मसुदा तयार करणाऱ्या उपसमितीच्या त्या सदस्य होत्या. तसेच भारतीय संविधानाच्या मार्गदर्शक तत्वांचा मसुदा तयार करणाऱ्या गटातही त्यासामील होत्या. भारतीय राष्ट्रध्वज निर्मितीतही त्यांनी सहकार्य केले होते.

१२. कमला चौधरी: कमला चौधरी संयुक्त प्रांतातून संविधान सभेवर निवडून आल्या होत्या. त्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या सदस्या, राजकारणी आणि हिंदी लघुकथा लेखिकाही होत्या. १९३०मध्ये गांधीजींनी सुरू केलेल्या सविनय कायदेभंग चळवळीमध्ये त्यांचा सक्रिय सहभाग होता. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ दरम्यान त्यांना अनेक वेळा तुरुंगवास भोगावे लागला. ५४ व्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनाच्या उपाध्यक्षा म्हणूनही त्यांनी काम केले होते. त्या हंगामी संसदेच्या सदस्या होत्या. घटना समितीतील त्यांचे योगदान राष्ट्रध्वज समिती पुरतेच मर्यादित होते.

१३. लीला रॉय: त्या घटना समितीत पश्चिम बंगाल प्रांताचे प्रतिनिधी करीत होत्या. त्या भारतीय सामाजिक कार्यकर्त्या आणि पुरोगामी राजकारणी होत्या. त्यांनी सविनय कायदेभंग चळवळीत भाग घेतला होता. त्यांना सहा वर्ष तुरुंगवास भोगावा लागला होता . १९३८ मध्ये त्यांनी बंगाल प्रांतिय काँग्रेस महिला संघटनेची स्थापना केली होती, त्यांची राष्ट्रीय काँग्रेस नियोजन समितीवर नियुक्ती करण्यात आली होती. १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनात ही त्यांचा सहभाग होता. घटना समितीत त्या फार काळ रमल्या नाहीत. भारत आणि पाकिस्तानच्या फाळणीमुळे त्यांनी उद्विग्नतेने आपल्या सदस्यत्वाचा राजीनामा दिला होता.

१४. मालती चौधरी: मालती चौधरी ओरिसा प्रांतातून संविधान सभेवर निवडून आल्या होत्या. त्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या कार्यकर्त्या आणि गांधीवादी होत्या. मिठाच्या सत्याग्रहात व भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झाल्या होत्या . सत्याग्रहासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करण्यासाठी त्यांनी शिक्षण आणि संवादाची तत्त्वे वापरली.१९३३ मध्ये आपल्या पतीसोबत त्यांनी उत्कल काँग्रेस समाजवादी कर्मी संघाची स्थापना केली होती. १९३४ मध्ये त्यांनी गांधीजींसोबत ओरिसातील पदयात्रेत भाग घेतला होता. स्वातंत्र्य चळवळीत त्यांना अनेकदा तुरुंगवास भोगावा लागला. स्त्रियांमधील अंधश्रद्धा व त्यामुळे त्यांना होणारा त्रास त्यातून त्यांची सुटका व्हावी यासाठी सामाजिक सुधारण्याचे कायदे व्हावे यासाठी त्या आग्रही होत्या. इतर देशांच्या राज्यघटनांचा आधार घेऊन आपली घटना तयार करण्याबाबत त्यांनी नाराजी व्यक्त केली होती.

१५. राजकुमारी अमृत कौर: मध्य प्रांत आणि बेरार प्रांताच्या त्या प्रतिनिधी होत्या. त्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या कार्यकर्त्या आणि राजकारणी होत्या. त्या सोळा वर्ष महात्मा गांधींच्या सचिव होत्या. संविधान सभेतील मूलभूत अधिकार उपसमिती ,अल्पसंख्याक उपसमिती, वित्त आणि कार्मिक समिती, सल्लागार समिती, प्रांतिक घटना समिती आणि राष्ट्रध्वज समिती इत्यादी समितीच्या त्या सदस्य होत्या. आपला राष्ट्रध्वज फक्त खादी कापडाचा आणि हाताने विणलेल्या सुताचाच असावा हा त्यांचा आग्रह संविधान समितीने मान्य केला. पृथक निर्वाचन (सेपरेट इलेक्टोरेट) पद्धतीला त्यांचा विरोध होता. संविधान सभेच्या सदस्य या नात्याने त्यांनी भारतातील समान नागरी संहितेच्या प्रस्तावाला पाठिंबा दिला. तसेच त्यांनी सार्वत्रिक मताधिकाराची वकिली केली होती. त्या भारताच्या पहिल्या आरोग्य मंत्री होत्या आणि त्यांनी दहा वर्ष हा पदभार सांभाळला, ऑल इंडिया इन्स्टिट्यूट ऑफ मेडिकल सायन्सेस (AIIMS) संस्थेची स्थापना त्यांनी केली होती.

समारोप :

भारतीय संविधान हे भारताच्या लोकशाही व्यवस्थेचा पाया आहे. ते मूलभूत हक्कांचे रक्षण करते. सामाजिक,आर्थिक आणि राजकीय न्यायाला चालना देते आणि सरकारच्या कामकाजाला मार्गदर्शन करते. त्याची व्याप्ती आणि महत्त्व शासन आणि नागरिक कल्याणाच्या सर्व पैलूंपर्यंत विस्तारित आहे. ज्यामुळे ते राष्ट्रातील न्याय, समानता आणि स्वातंत्र्याच्या आदर्शांचे समर्थन करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज बनते.

वरील माहितीच्या आधारे समारोपाच्या टिपण्यांमध्ये आपण असे म्हणू शकतो की, भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीपासून भारताच्या संविधान निर्मितीमध्ये महिलांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. संविधान सभेत महिलांच्या सहभागामुळे घटनेत समानता प्राप्त होण्यास मदत झाली आणि या १५ महिलांच्या सहभागामुळे भविष्यात महिलांना संधी आणि राजकीय स्थानाची समानता आली. महिलांवर होणारे अन्याय कमी झाले, त्यामुळे महिलांनी पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून देशाला प्रगतीच्या मार्गावर नेले.

संविधान सभेच्या इतर सदस्यांसह या महिलांनी भारतीय राज्यघटनेतील महिलांचे हक्क, समानता आणि सामाजिक न्यायाशी संबंधित तरतुदींना आकार देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यांनी स्त्री-पुरुष समानतेचे समर्थन केले, महिलांच्या हक्कांसाठी लढा दिला आणि संविधानात सर्व नागरिकांसाठी न्याय आणि सर्वसमावेशकतेची तत्त्वे प्रतिबिंबित होतील याची खात्री केली.

भारतीय राज्यघटना निर्मितीत महिलांचे योगदान ओळख व त्याच्या सहभाग महत्त्वाचा आहे. कारण त्यांच्या प्रयत्नांनी भारतातील महिलांच्या हक्कांच्या प्रगतीचा पाया घातला गेला आणि पुढील पिढ्यांना राजकारण व समाजकारणातील सहभाग वाढीबाबत व सामाजिक न्यायासाठी प्रयत्नांची प्रेरणा मिळाली .

संदर्भ:

1. नारायण लक्ष्मी (2015), महिलांचे मानवी हक्क, समस्या आणि दृष्टीकोन, डीएनडी पब्लिशर्स, जयपूर.
2. अनुराधा बिस्वास (2013), वुमन राइट्स अँड प्रिव्हिलेजेस इन इंडिया, आराइज पब्लिशर्स आणि डिस्ट्रिब्युटर्स, नवी दिल्ली.
3. कौर मनमोहन, भारतातील स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांची भूमिका, प्रकाशन विभाग, दिल्ली.
4. जाधव तुकाराम व पाटील मल्हार, प्रथमावृत्ती (जानेवारी २०११), भारतीय राजकीय व्यवस्थेचा आकृतिबंध, खंड -१ भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक प्रक्रिया, द युनिट ॲकॅडमी, पुणे.
5. लक्ष्मीकांत एम. (गोखले श्रीकांत यांनी केलेले भाषांतर) पहिली आवृत्ती (2017), भारतीय राजकारण, के. एस. सागर
   पब्लिकेशन्स, पुणे.
6. कोळंबे रंजन, तृतीय आवृत्ती (मार्च, २०२२), भारतीय राज्यघटना आणि प्रशासन, भगीरथ प्रकाशन, पुणे.
7. www.indianexpress.com
8. www.indiatoday.in

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

स्त्रीवाद

अश्विनी भाऊरावजी चौधरी
राज्यशास्त्र विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर,
नागपूर विदयापिठ नागपूर, महाराष्ट्र
Corresponding Author- अश्विनी भाऊरावजी चौधरी
Email: chaudharipuja027@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11178237

सारांशः

स्त्रीवाद म्हणजे काय आणि काय नाही, या बद्दलच्या संकल्पना स्पष्ट असल्या तरीही स्त्रीवादी असल्याचे अभिमानाने सांगता येईल. स्त्रियांचे आंदोलन म्हणजे पुरूषांविरूध्द सुड उगवणे नाही, तर स्त्रियांना न्याय हवा आहे. पण अन्यायाचा प्रतिकार अन्यायाने करता येणार नाही यांची त्यांना जाणीव आहे. एका दमनचक्राचे उत्तर दुसरे दमनचक्र असू शकत नाही. स्त्रीवाद पुरूषांना दोष देत नाही, तर पुरूषत्ताक व्यवस्थेला दोष देतो. पुरूषसत्ताक व्यवस्थेमुळे पुरूष हा स्त्रीपेक्षा श्रेष्ठ आहे, स्त्री ही खालच्या स्तरांवर आहे, आणि स्त्रीही एक उपभोग्य वस्तु आहे, अशी शिकवण पुरूषांच्या मनात बिबवली जाते. स्त्रीवाद म्हणजे काय, स्त्रीवादाची व्याख्या, अर्थ तसेच स्त्रीवादाचे सिध्दांत कोणत्या आधाराने तयार झालेत व त्या सिंध्दाताचा आधार काय आहे. व त्यांना या सिंध्दाताव्दारे नेमके काय ध्येय प्राप्त करायची आहे हे आपण प्रस्तृत निबंधात पाहणार आहोत.

किवर्ड : सामाजिक भेद, स्त्रीवाद, उपभोग्य वस्तु, माक्सवादी स्त्रीवाद स्वातंत्र्य, समान दर्जा.

उद्दीष्टेः

१) स्त्रीवादाचा अर्थ समजुन घेणे. २) स्त्रीवादी चळवळीचे उद्दीष्टे ३) लिंगामधील समानतेला प्रोत्साहन देणे आणि सक्षम करणे हे आहे.

प्रस्तावनाः

स्त्री व पुरूष दोघे मिळून एकत्र येऊन समाज तयार झाला. अर्थातच दोघांचेही महत्त्व समानच असायला हवे पण पुरूसत्ताक अवस्थेमध्ये स्त्रीला मिळणारे स्थान, तिचा दर्जा, तिला प्राप्त होणारे स्वातंत्र्य, अधिकार यामध्ये असमानता आढळून येते, एकंदरीतच स्त्रीला निव्वळ ती स्त्री आहे, म्हणून कमी लेखणे ही प्रवृत्ती समस्या निर्माण करणारी आहे. या समस्येचा तिच्या सर्वागिण विकासाच्या दृष्टीने अभ्यास होणे गरजेचा आहे.

महिलांच्या व्यक्तिमहत्वाला मान्यता मिळावी यासाठी अनेक चळवळी सुरू आहेत. या संपूर्ण संघर्षाचा एकमेव मुख्य उद्देश महिलांचे सुखी भविष्य घडवणे हा आहे. महिलांना न्याय मिळवून देण्यासाठी आणि त्यांच्याकडे निरोगी दृष्टीकोन निर्माण करण्यासाठी या विविध चळवळीत अंर्तगत समाजात प्रचलित असलेल्या लिंगभेद संपविण्याचे काम सुरू झाले. स्त्रीच्या दर्जामागचे एकमेव कारण म्हणजे तिचा स्त्री म्हणून जन्म स्त्रीला जन्मतःच स्त्रीत्वाची अनुभूती येत नाही, तर तिच्या आजुबाजुचे वातावरण तिला या मानसिकतेत बदलते. डॉ. प्रतिभा पाठक यांच्या मते, ‘स्त्रीया आणि पुरूषांमधील मानसिक फरकांचे अनेक प्रकारे विश्लेषण केल्यावर हे स्पष्ट होते की स्त्रीची मानसिकता पुरूषांपेक्षा वेगळी नसते केवळ तिच्या विशेष शारीरिक रचनेमुळे, सामाजिक वातावरण, कौटूबिक आणि वैयक्तिक परिस्थिती, संस्कार आणि मुल्ये या सर्व गोष्टी मिळून स्त्रीची मानसिकता निर्माण होते. जन्मापासून बाल्यवस्थेपर्यत स्त्री पुरूषांच्या मानसिकतेत फरक नसतो. ‘‘समाजाच्या या मानसिकतेतील बदलाच्या प्रक्रियेचा साहित्यावर खोलवर परिणाम होतो.

मुळात अमेरिकेत निर्माण झालेल्या ‘स्त्रीवादाचा प्रसार’ 1960 नंतर लक्षणीय वाढला. 1976 च्या आंतराष्ट्रीय महिला वर्ष नंतर स्त्रीमुक्ती चळवळ आणि स्त्रीवादी विचारसरणीला नवी दिशा मिळाली. सामाजिक व्यवस्थेत लिंगाच्या आधारावर महिलांना दिलेल्या कनिष्ठ स्थानावर सखोल विचार विनिमय झाला. सुरूवातीला सर्व अधिकार स्त्रियांच्या हातात केंद्रीत होते. पण जेव्हा मात्रसत्ताक कुटूबपध्दती पितृसत्ताक कुटूंब पध्दतीत बदलली, तिला धार्मिक, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक कार्यात सहभागी करून घेतले तेव्हा तिच्या आयुष्याची उजळ बाजू भुतकाळातच उरली. स्त्रीच्या या बदलत्या स्थितीच्या संदर्भात एंगेल्सने म्हटले आहे की, मातृसत्ताक कडून पितृसत्ताकडे आलेला वंश हा खरे तर स्त्रीजातीच्या सर्वात मोठा पराभव होता. सत्य हे आहे की स्त्रियासाठी असा सुवर्णकाळ प्रत्यक्षात एकनियक आहे. स्त्री आहे असे म्हणणे म्हणजेच स्त्री-पुरूषांचे परस्पर संबंध नाहीत हे सिध्द होते.

स्त्रीवादाचा अर्थः

प्राचीन समाजातील स्त्रीयाचा दर्जा दुय्यम, कनिष्ठ प्रतिचा होता. स्त्री व पुरूष यांची शारीरिक व मानसिक भिन्नता हा जरी जीवनशास्त्रीय स्वरूपाची असली तरी सामाजिक स्तरांवर तिला या लिंगभेदांवर आधरित वागणूक मिळू लागली. स्त्री-पुरूश समानता हा मूळ मुद्दाधरून तिला सर्वच क्षेत्रात कमीपणा प्राप्त

झाला. दुय्यम स्थान हे अन्यायी विषमतेवर आधारित असल्याने याविरूध्द स्त्रीत्वाचे दुय्यम स्थान नाकारून माणूस म्हणून व्यक्ति म्हणून समाजात स्थान मिळवण्यासाठी तिचा प्रयत्न सुरू झाला. या अवस्थेमध्ये तिला तिचे स्वःचे स्थान निर्माण करण्याची गरज भासू लागली व यातूनच स्त्रीवादाचा जन्म झालेला दिसतो.

स्त्रीवादाचा अर्थात या शब्दाची व्युत्पति लॅटिन भाषेतील शब्दापासून झाली आहे. फेमिनाचा अर्थ स्त्री असा असून फलिस रासी यांनी फेनिनिझम हा शब्द प्रथम 1895 साली या नियतकालिकेत प्रथम वापरला.

एकुणच स्त्रीवादी संकल्पना स्पष्ट करताना तिला तिच्या अस्तित्वाचा, समानतेचा, स्वातंत्र्याचा, अधिकाराचा हक्क प्राप्त करण्यासाठी तिने उभी केलेली व्यवस्था म्हणजे स्त्रीवाद.

स्त्रीला गुलाम म्हणूनच वागवीणे कसे योग्य आहे याचे उदात्तीकरण करण्यात आले आहे, स्त्री शोषनास अनुकूल अशी व्यवस्था समाजात निर्माण करण्यात आली आहे. अशा प्रकारच्या लिंगभेदाच्या विरूध्दची कृतिशील चळवळ म्हणजे स्त्रीवाद.

स्त्रीवाद म्हणजे स्त्री पुरूष समानतेसाठीचा लढा स्त्रीला तिचे गरजेचे, विकासाचे स्वातंत्र्य प्राप्त करण्यासाठीचा लढा.

१) सुमित्रा भावे –

''स्त्रीवाद हा वाद शब्दामुळे बंदीस्त होतो. त्यामुळे स्त्रियांच्या समानतेसाठी केलेली चळवळ हा स्त्रीवाद होय.

२) सुमिती लांडे –

''स्त्री पुरूषांनी स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून सन्मानाने जगण्यासाठी सर्व समाजिक संस्थांचा केलेला पुर्नविचार आणि पुर्नरचना म्हणजे स्त्रीवाद होय.

स्त्रीवादाविषयीचे सिध्दांतः

आधुनिक काळात समाजासमोर नवनवीन प्रश्न उपस्थित होत आहेत. या प्रश्नांना तोड देत आजही जनता विविध सामाजिक चळवळी निर्माण करत आहे. या सामाजिक चळवळीचा प्रभाव स्त्रीवादाच्या विचार सरणीवर दिसून येतो. प्रा.यशवंत सुमन यांच्या मते, मार्क्सवादी स्त्रीवाद, समाजवादी स्त्रीवादी, गांधीवादी स्त्रीवाद अशा अनेक भांडवलशाही विरोधी स्त्रीवाद स्त्रीयांच्या चळवळीतून निर्माण झाले.

1. स्त्रीवादाचा उदारमतावादी सिध्दातः

1960 नंतर प्रबळपणे उदयास आलेली विचारधारा म्हणजे उदारमतावादी स्त्रीवाद. मुळात उदारमतावादी सिध्दांत व्यक्तिला केंद्रस्थानी मानतो. व्यक्ति हितातून समाजविकास आपोआपच घडतो. मात्र सार्वजनिक जीवन जगतांना राज्यसंस्थेने आपली सत्ता मर्यादित ठेवून व्यक्तिवर किमान निर्बंध घालावेत व व्यक्तिच्या खाजगी जीवनात पूर्ण स्वातंत्र दयावे ही भूमिका उदारमतावाद मांडतांना दिसतो. उदारमतावादाची ही वैचारिक मांडणी विविध उदारमतावादी विचारवंतानी मांडलेली दिसते. 1781 मध्ये जेरेम बथम यांनी स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार, सत्तेमध्ये सहभागी होण्याचा अधिकार असे प्रेरक विचार मांडले. नंतर सन 1792 मध्ये मेरी वोल्स्टन क्राफटने ए विंडिकेशन ऑफ वि राईड्स ऑफ वुमन या ग्रंथात स्त्री–स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला. स्त्रीला पुरूषांप्रमाणे शिक्षण मिळावे जर तिला शिक्षण प्राप्त झाले तर ती पुरूषाप्रमाणे स्वतःच्या विचारक्षमतेच्या आधारावर आपले हक्क उपभोगेल. पुरूषांप्रमाणेच ती नागरी जीवनात आत्मविश्वासाने सहभागी होईल आपली जबाबदारी पारा पाडेल अशी स्त्रिविषयक प्रखर भुमिका मेरी वोल्स्टने क्रोफटने मांडली.

उदारमतावादी स्त्रीवादाचा मुख्य हेतू हा की, स्त्रियांना राजकीय व कायदेशीर क्षमता प्राप्त करून देणे, एकदा समाजात स्त्री–पुरूष समानता प्रस्थापित झाली की, स्त्री तिच्या क्षेत्रात किंबहुना तिला हव्या त्या क्षेत्रात संधीच्याव्दारे स्वतःची कुवत, क्षमता सिध्द करेल. विवेकवाद, समता, स्वातंत्र्य व्यक्तिवाद या मुल्यांचा स्वीकार करून स्त्रिसुध्दा विवेकशीर व्यक्ति असल्यानं त्यांना पुरूष या व्यक्तिप्रमाणेच सर्व अधिकार, स्थान दर्जा प्राप्त व्हावा व तो विवेकावर व सामाजिक न्यायावर आधारित कायदे, वैचारिक प्रबोधन या माध्यमातून लैगिक व सामाजिक विषयता नष्ठ करून प्राप्त व्हावा अशा पध्दतीची भूमिका उदारमतावादी स्त्रीवादी सिध्दांत मांडतांना दिसतो.

2. मार्कसवादी/समाजवादी स्त्रीवादी सिध्दांतः

मार्कसवादी स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रीयांच्या स्थितीचा विचार करतांना मार्क्सच्या विचार सरणीच्या आधारे स्त्रीयांचे सर्वहारा व्यक्तिमहत्त्व प्रतिबिबित करणारी कल्पना.

कार्ल मार्क्सने शोषितांच्या स्थितीवर आपले मत मांडले आहे. इथे एक गोष्ट महत्त्वाची आहे की, मार्क्स हा स्त्रीवादी नव्हता पण समाजातील स्त्रियांच्या प्रतिकुल परिस्थितिचा विचार त्यांनी नक्कीच केला. सरला माहेश्वरी यांच्या म्हणण्यानुसार माक्सने अनेक ठिकाणी समाजातील स्त्रियांची स्थिती समाजिक प्रगतीचा निर्देशांक म्हणून पाहण्याविषयी सांगितले होते यावरून ते स्त्रीवादी नसले तरी स्त्रीमुकतीच्या विरोधात नव्हते असे दिसून येते. म्हणून स्त्रीवादी विचारसरणीत मार्क्सच्या विचारांत वेगळे महत्त्व आहे.

मार्क्स वादी स्त्रीवादात एंगेल्सच्या विचारांची महत्त्वाची भुमिका आहे. या निबंधात एंगेल्सचे द ओरिजिन ऑफ द फॅमिली, प्रायव्हेर प्रापर्टी ॲड द स्टेट हे पुस्तक विशेषतः स्त्रीवादी प्रवचनात अतिशय महत्त्वाचे योगदान म्हणून पाहिले जाऊ शकते. स्त्रियांच्या स्थितीवर वैज्ञानिक आधारावर प्रकाश टाकणे त्याच्या मते आर्थिक विषयतेमुळे महिला गुलामगीरीचे जीवन जगत आहे. स्त्रीची स्थिती कुटूंबातील मजुरासारखी आहे. कुटूंबातील पुरूष सदस्यांच्या हातात सर्व अधिकार सुत्रे केंद्रीत झाल्यामुळे कुटूंबात स्त्रीला कनिष्ठ स्थान प्राप्त झाले.

मार्क्स आणि एंगेल्स व्यतिरिक्त मार्क्सवादी स्त्रीवादाला इतर विचारवंताच्या विचारांची दीर्घ परंपरा आहे. फोरियन, सन सिमॅनिष्ठ, रॉबर्ट ओवेन, विल्यम थॉमसन या मार्क्सवादी विचारवंतांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांचा सवतंत्रपणे विचार केला आहे. फोरियर आणि सेंट सिमोइस यांनी स्त्रीयांची सामाजिक स्थिती सुधारने आवश्यक मानले. 1992 मध्ये विल्यम

थॉम्पसन यांनी स्त्री-पुरूषांसाठी समानहक्क आणि कामकारांची पारंपारिक विभागणी नष्ठ करण्याची गरज यासारख्या महत्त्वाच्या गोष्टी स्पष्ठ केल्या.

आर्थिक विषमता दूर करूनच स्त्रियांची स्थिती सुधारू शकते, असे मत मार्क्सवादी स्त्रीवादाने व्यक्त केले. जोपर्यंत भांडवलशाही व्यवस्था आहे तोपर्यंत महिलांना शोषित जीवन जगावे लागेल. 'मार्क्सवादाने स्त्रीमुक्तीच्या प्रश्नाला सामाजिक उत्पादन संबंध आणि स्त्रियांच्या आर्थिक स्वातंत्र्याच्या प्रश्नांशी समाजाच्या अत्यंत सुसगत वैज्ञानिक विश्लेषणाव्दारे जोडले. जेव्हा स्त्रीया आर्थिक गुलामगिरीतून मुक्त होतील तेव्हा जीवनातील विविध बंधने आपोआपच नष्ठ होतील. मार्क्सवादी स्त्रीवादाच्या मते स्त्री-पुरूष असमानतेचा प्रश्न महत्त्वाचा आहे, पण स्त्री-पुरूष असमानता नष्ठ करायची इच्छा करून ही विषमता नष्ठ होणार नाही. त्यासाठी इतिहासातील ज्या क्रमाने स्त्रिया आर्थिक विळख्यात अडकल्या होत्या, त्याच क्रमातून स्त्रीयांची मुक्तता करणे आवश्यक आहे.

मार्क्सवादी स्त्रीवादाने स्त्रियांच्या शोषनाच्या आर्थिक पैलुवर प्रकाश टाकला. आज मोठया प्रमाणात लोक आर्थिक दृष्टया स्वालंबी होत आहेत पण त्याच्या शोषनाच्या प्रक्रियेत कोणताही बदल झालेला नाही तो सतत लैगिंक छळाची शिकार होत आहे. हे नष्ठ करण्यासाठी पुरूषप्रधान व्यवस्थेत बदल आवश्यक आहे. मार्क्सवादी स्त्रीवाद हा पुरूषविरोधी नसला तरी तो पुरूषांच्या सत्तेच्या आणि वर्चस्वाच्या विरोधात आहे. स्त्री - पुरूषांच्या समानता ठेवून स्त्रीमुक्तीसाठी लढा दिला तर स्त्रीमुक्ती शक्य आहे.

3. जहालवादी स्त्रीवादः

स्त्रीची मानसिक गुलामगिरी नष्ठ करायची असेल तर कुटुंबसंस्था मोडली पाहीजे या विचारांवर आधारित जहालवादी विचार पुढे आला. शूलमिथ फायरस्टोन या जहाल स्त्रीवादी स्त्रीने हा विचार मांडला त्यामागील कारणांची मिमांसा करतांना मी म्हणते की, कुटूंबात स्त्रियांचे लैगिंक अविष्कार दडपले जातात. याशिवाय पत्नी व मुले कायम पुरूषी वर्चस्वाखाली असतात व त्यांच्या स्वतंत्र्य व्यक्तिम्हणून विकास हात नाही. मार्क्स,एंगेल्स यांच्या भौतिकतेवर आधारित व फ्राईडच्या मनोविश्लेषनावर आधारित या विचारांची मांडणी फायरस्टोन यांनी केली. हा विचार भांडवलशाही विरोधी आहे. पुरूषी सत्तेचा प्रखरतेने विरोध या विचारसरणीत आढळतो. कुटूंब, संस्था, मातृत्वाची सक्ती, बिनमोबदलयाचे कुटूंबातील श्रम हे सर्व शोषनाला जन्म देतात असे जहाल स्त्रीवाद मानतो. जहाल स्त्रीवाद असे मानतो की, जमा झालेले सर्व मानवी ज्ञान, बहुतांश पुरूषांनी घडविलेले आणि म्हणून शंकास्पद आहे. मानवाची जागविषयी, स्वतः विषयी अशी संपूर्णच समजच, स्त्री-केंद्री ज्ञाननिर्मिती व्दारे बदलनार आहे. या भुमिकेशी मी असमत आहे. कारण स्त्री-पुरूषात भेद आहे हे खरे असले तरीही सामायिक-मानवीही बरेच काही आहे. त्यामुळे ज्ञानशास्त्रच वेगळे असेले हे शक्य नाही. जहाल स्त्रीवाचे दुसरे एक टोक असे की, सर्व मानवी दुर्गूणाचे मुळ हे नर असण्यात आणि सदगुणांचे मूळ मादी असण्यात शोधने राजीव सानेंचे मत त्यांच्या सखोल चिंतनाची ओळख करून देते.

4. उत्तर आधुनिकतावादी व स्त्रीवादः

उत्तर आधुनिकतावादी स्त्रीवादी विचार 1980 च्या दशकात तीव्रतेने पुढे आले उत्तर आाधुनिकतावादात भाषेला महत्त्व आहे.च उत्तर आधुनिकतावादात वंश, धर्म,लिंग, राष्ट्रीयत्व भिन्न वांशियता यांचा समावेश होतो. इतिहासातील स्त्रियांचे विषय मुददाम दर्शविले गेले असल्याने तिकडे लक्ष देण्याची गरज उत्तर आधुनिकतावादी स्त्रीवादी स्पष्ट करते. आधुनिकतावादात कायदा, बुध्दीस महत्त्व,सुव्यवस्था अशा गोष्टींना प्राधान्याने महत्त्व देते. मात्र या सर्वाचा शेवट म्हणजे उत्तर आधुनिकतावाद होय.

उत्तर आधुनिकतावादी स्त्रीवादयांची परंपरागत पुरूसत्ताक पध्दतीच्या सत्तेत विरोध दर्शविला आहे. धर्मशास्त्र व निसर्ग यांना हा सिध्दांत विरोध करतो. ज्ञानाचा संबंध हा सत्तेशी येतो. त्यामुळे त्याचे मुल्यमापन झालेल्या परिणामांच्या विशिष्ठ धारणा, त्यांना मुख्य प्रवाहापासून दूर ठेवण्याची पध्दती यातूनच स्त्रीमुक्ती करण्याची भूमिका उत्तर आधुनिक स्त्रीवाद करतांना दिसतो.

इरीगॅर यांनी पुरूषसत्ताक संस्कृती व 'इतर' म्हणून उल्लेखलेल्या स्त्रियांवर आपले विचार व्यक्त केले तर ग्रोस यांनी स्त्री शरीराच्या भौतिकवादी उपयोगावर भर दिला. तर उत्तर आधुनिकतावादी स्त्रीवादी विचारक बटलर यांनी स्त्री शरीराचा भौतिकवादी सिध्दांत मांडून एक वेगळा विषय स्त्रीवादी अभ्यासात दिला. एकुनच उत्तर आधुनिक स्त्रीवाद हा विषय थोडासा वेगळा मांडण्याचा प्रयत्न झालेला दिसून येतो.

5. ब्रिटीश स्त्रीवादः

ब्रिटीश स्त्रीवाद हा राजकीय स्वरूपाचा आहे. सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात परिवर्तन हे या विचारसरणीचे ध्येय आहे. डॉ. मंगला वानखेडे यांच्या म्हणण्यानुसार अमेरिका खिवड प्रामुख्याने तेथील विदयापीठाच्या इंग्रजी साहित्य विभाग आणि सेटंर फॉर वुमेन्स प्रॅक्टीसमधुन तयार करण्यात आला आहे. याउलट ब्रिटीश स्त्रिवाद मास मिडीया, राजकीय गट इत्यादीनी निर्माण केलेले आहे. त्यानी लिंग आणि वर्ग यांच्यातील परस्परसंबंधाचे विश्लेषण केले आहे. पुरूषशक्तीचा समाजाच्या जडणधडणीवर काय परिणाम होतो, हे स्पष्ट करतानाच या परिणामामुळे महिला कशा दडपणाखाली येतात हे सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

6. भारतीय स्त्रीवादः पाश्चात देशाच्या प्रभावामुळे भारतात स्त्रीवादी विचारांचा प्रसार झाला. भारत स्वतंत्र होताच भारतीय महिलांना कोणताही संघर्ष करता मतदानाचा अधिकार मिळाला. पण आज भारतीय महिलांचा संघर्ष समाजिक, राजकिय जैविक आणि आर्थिक पातळीवर व्यापक आहे. ही केवळ उच्च किंवा उच्च मध्यवर्गीय स्त्रियांची चळवळ नसून प्रत्येक धर्माच्या आणि प्रत्येक जातीच्या मजुर, शेतकरी आणि स्त्रियांच्या मुक्तीचा अभ्यास आहे. पारंपारिक

चालिरीती आणि धार्मिक नियमांचा सखोल अभ्यास करून महिलांचे शोषण संपवणे हा त्यांचा उद्देश आहे. भारतीय राज्यघटनेने स्त्री-पुरूष समानतेसाठी अनेक कायदे केले आहेत. त्यांचे सामाजिकरण करणे मुख्य उद्देश आहे. राजकारण, प्रशासन, अर्थकारण, आदी क्षेत्रात प्रचलित असलेले पुरूषी वर्चस्वे संपवून महिलांना या क्षेत्रात स्थान मिळवून देणे हा येथे निर्माण झालेल्या स्त्रीचळवळीचा मुख्य उद्देश आहे.

निष्कर्षः

1. 'स्त्रीवाद' ही एक मानवीय जाणीव आहे. स्त्रीला मानुसपणांचा हक्क मिळवण्यासाठी केलेला तो प्रयत्न आहे.
2. स्त्रीवादाला हिंदीत 'नारिवाद' इग्रंजीत 'फेमिनिझम' तर मराठी 'स्त्रीवाद' हा शब्द वापरला जातो.
3. स्त्री – पुरूष सन्मानाचे, बरोबरीचे, मैत्रीपूर्ण नातेच जीवन सुखी करीन. त्यासाठी स्त्री आणि पुरूष या दोघांच्याही प्रयत्नांची गरज आहे.

समारोपः

स्त्रीवाद ही मानवीय जाणीव आहेत. स्त्रीच्या दृष्टीकोनातून जीवनाच्या विविध पैलुंवर टाकलेला तो दृष्टी क्षेप आहे. स्त्रीला माणुसपणाचा हक्क मिळवण्यासाठी केलेला तो प्रयत्न आहे. स्त्री-पुरूष यांच्यातील भेदांना श्रेष्ठ, कनिष्ठ न मानता त्यांच्यातील वैविध्य, वैशिष्टय मानले जाणे महत्त्वाचे आहे. अर्थात त्यासाठी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक बदलांची आवश्यकता आहे. एकुणच स्त्रियांच्या हक्कांचे आणि अधिकारांचे समर्थन करणारे हे विचार सुत्र आहे. या विचार सुत्राची जाणीव समाजातील सर्व घटकांना होणे महत्त्वांचे आहे.

संदर्भः

1. डॉ. वदंना प्र. पळसापुरे – स्त्रीवाद
2. समकालिन राजकीय समस्या–2019,
3. कु. वैशाली वि. देशपांडे – स्त्रीवाद आणि हिंदी महिला कादंबरीकार, २००४
4. डॉ. रीना अविनास पिंतळे पुराडकर – स्त्रीवाद. एक समाजनिष्ठीत तात्विक विवेचन
5. विभा सिह – मार्क्सवादी नारीवाद
6. प्रा. रमेश शिंदे – स्त्रीवादी कथालेखन : एक दृष्टीक्षेप
7. डॉ. वासंती रासम – स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादी चळवळ
8. वी. एन. सिह, जनमेजय सिह – नारीवाद
9. विमल थोरात – दलित साहित्य का स्त्रीवादी स्वर
10. स्त्रीवादी समीक्षा – संकल्पना व उपायोजना – डॉ. मंगला वानखेडे
11. उषा शिंडे – स्त्रीवादी आकलन
12. सरला महेश्वरी – नारी प्रश्न.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

आंतरराष्ट्रीय परिप्रेक्ष्य में भारत की महिलाओं के मानवाधिकार

Mrs. Sunanda Anshul Raut
Research Scholar, Politics Science Department,
The Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University Nagpur, Maharashtra, India
Corresponding Author- Mrs. Sunanda Anshul Raut
Email: rautanu0@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11178244

सारांश:

मानवाधिकार मूलतः मानव जाति को दिए या मिलने वाले अधिकारों से संबंधित है। प्राचीन भारतीय ग्रंथों में भी इनका प्रमाण मिलता है। अधिकार से उत्पन्न होने वाली कठिनाइयों का शास्त्रकारों ने पूर्वानुमान कर लिया था और इसी कारण उन्होंने त्याग, तपस्या, सहयोग, परोपकार जैसे सद्गुणों के आधार पर अधिकार की अपेक्षा कर्तव्य को अति महत्वपूर्ण बताया। प्रत्येक व्यक्ति को सभी प्रकार के अधिकार देने के लिए अपने कर्तव्यों का उचित निर्वाह करना आवश्यक है। मानवीय संवेदना में आज निरंतर कमी आ रही है जिसे वैश्विक स्तर पर भी अनुभव किया जा रहा है। मानवाधिकारों के प्रति वैश्विक स्वीकृति को लुइस टेनकिन नामक विद्वान ने स्वीकार किया है। मानवाधिकारों का विकास और उसकी पृष्ठभूमि पर दृष्टिपात करने पर यह स्पष्ट होता है कि- "मानव अधिकार वे अधिकार हैं जो व्यक्ति को मानव होने के कारण प्राप्त हैं। इनका आधार मानव स्वभाव में ही निहित है।" मानवाधिकारों के प्रति सम्मान का भाव विकसित करने के लिए वैश्विक स्तर पर कर्तव्यों की व्याख्या करते समय प्राचीन भारतीय संदर्भ सदैव प्रांसगिक रहे हैं। समता और स्वतंत्रता को कायम रखना कर्तव्य होना चाहिए तथा मानवाधिकारों के संरक्षण हेतु धर्माचरण भी कर्तव्य होना चाहिए। वर्तमान व भावी जीवन के कर्तव्यों को उचित रूप से समझने तथा पालन करने के लिए इनकी शिक्षा देनी जरूरी है। वैश्विक स्तर पर कर्तव्य बोध को जागृत करने के लिए व्यक्ति के अस्तित्व की गरिमा का बोध कराया जाना चाहिए। साथ ही, समाज के सभी वर्गों का विकास जैसे कर्तव्य स्तर पर मानवाधिकारों की दशा बदलने में सक्षम हो सकते हैं। मानवाधिकारों के संरक्षण एवं संवर्धन के लिए सभी राष्ट्र सामूहिक सत्य मार्ग पर चलते हुए सामाजिक कल्याण के कर्मों में लग जाएं तो विश्व का संपूर्ण परिदृश्य ही बदल जाएगा और मानव की कल्पना साकार हो जाएगी।

मानवाधिकार पृष्ठभूमि:

संसार में ईश्वर की अनुपम कृति मानव है। मानव की उत्पत्ति का इतिहास अति प्राचीन है। इसका विकास विभिन्न चरणों में हुआ। मानव के विकास के साथ ही उसे अधिकारो की आवश्यकता महसूस हुई। इस आवश्यकता को ही मानव अधिकार कहा जाता है। मानव को अपनी गरिमा बनाये रखने के लिए मानवाधिकारों की आवश्यकता होती है। मानव के जीवन की कल्पना अधिकारों के बिना नहीं की जा सकती है। वस्तुतः किसी व्यक्ति के मानव होने और मानव बने रहने के लिए अधिकार अनिवार्य है। मानवाधिकारों को स्वीकार करने से मानव सभ्यता का विकास सम्भव हुआ है। मानवाधिकारों की संकल्पना उतनी ही पुरानी है जितनी प्राकृतिक विधि है। प्रकृति पर निवास करने वाले सभी जीव स्वतन्त्रता की इच्छा रखते है। मानव को अपने सर्वांगीण विकास व अस्तित्व की रक्षा की स्वतन्त्रता की आवश्यकता होती है जिसका दूसरा रूप अधिकार है। मानव के आपसी अधिकार के हनन को देखते हुए संयुक्त राष्ट्र संघ ने 10 दिसम्बर 1948 को सभी के लिए उपलब्ध का समान स्तर निर्धारण करने वाला मानवाधिकार की वैश्विक घोषण को पारित किया है। इसी कारण 10 दिसम्बर को सम्पूर्ण विश्व मानव अधिकार दिवस मनाया जाता है। मानव अधिकार आयोग U. N. C. H. R. की घोषणा पत्र में अनुच्छेद 30 है। इसमें मानव समाज के गरिमामय जीवन के सभी बिन्दुओं का समावेश किया गया है, लेकिन यू. एन. ओ. ने 10 दिसम्बर 1990 को मानव अधिकारों के प्रशासन को सार्वभौमिक के लिए प्रत्येक नागरिक मानवाधिकारों का सम्मान करें, अधिकारों राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक उन्नति के सहयोग करें।

मानवाधिकार का इतिहास:

इतिहास तथा प्राचीन धर्मग्रन्थों में मूल मानव अधिकारों का दर्शन किया गया है। आधुनिक इतिहासकार मानवाधिकार के विकास का श्रम मैग्नाकार्टा को देते हैं। अंग्रेज सागतो ने 15 जून 1215 को इंग्लैण्ड के राजा हॉन को एक चार्टर पर हस्ताक्षर करने के लिए विवष किया। मैग्नाकार्ता के द्वारा ही जनता को कुछ अधिकार हस्तान्तरित हुए यह मानवाधिकारों के लिए संघर्ष के इतिहास में सम्भवतः पहली सबसे बड़ी एवं महत्वपूर्ण घटना है। 1028 1880 के अधिकार पत्रों में सम्राट के हस्ताक्षर संसद ने करवाये और ये अधिकार ही बाद में मानव अधिकार के रूप में विकसित हुए। सन् 1679 में बंदी प्रत्यक्षीकरण अधिनियम पारित हुआ, जिसके द्वारा प्रत्येक व्यक्ति की वैयक्तिक स्वतन्त्रता स्वीकार की गई। सन् 1776 में संयुक्त राज्य अमेरिका के स्वतन्त्रता सम्बन्धी घोषणापत्र ने जहरणीय मानवाधिकारों को शामिल किया गया। इनमें जीवन, स्वातन्त्रता और खुषी की तलाष के अधिकार शामिल थे।

सन् 1789 में में फ्रांसीसी क्रांति के दौरान मनुष्य तथा नागरिकों के अधिकारों से सम्बन्धित घोषणापत्र तैयार किया गया। सन् 1833 में सभी ब्रिटिष क्षेत्र में दास प्रथा की समाप्ति के लिए ब्रिटिष संसद ने एक विधेयक पारित किया और दास व्यापार की समाप्ति के लिए अन्तर्राष्ट्रीय समझौते हुए। सन् 1917 को कस क्रांती को पश्चात ही सर्वहाराओं द्वारा मौलिक अधिकार प्राप्त किए गये। सन् 1920 में अन्तर्राष्ट्रीय विधि सस्थान, न्यूयार्क, संयुक्त राज्य अमेरिका ने मानव अधिकारों तथा कर्तव्यों का एक घोषणा पत्र तैयार किया। तत्पश्चात् सन् 1945 में इंटर अमेरिकी कांग्रेस ने मानव जाति के अधिकार की संकल्पना को बढ़ावा देने के लिए अनतर्राष्ट्रीय फोरम तैयार करने का प्रयत्न किया।

1946 में विधिवत् मानवाधिकार आयोग बना एवं मानवाधिकार घोषणापत्र का प्रारूप तैयार किया गया तथा संयुक्त राष्ट्र महासभा को सौंपा गया। प्रारूप में कुछ संवोधनो वो बाद महासमा ने 10 दिसम्बर 1948 के मानवाधिकारों के विष्व घोषणापत्र की घोषणा की। प्रारम्भ में मानवाधिकार प्राकृतिक नियम के रूप में विद्यमान थे परन्तु 10 दिसम्बर 1948 के बाद इसे व्यावहारिक रूप प्राप्त हुआ। संयुक्त राष्ट्र मानव अधिकार घोषणा पत्र मानव सभ्यता के इतिहास में पहला दस्तावेज है जिसमें अधिकारी की न सिर्फ विस्तृत व्याख्या की गई है, अपितु इसे नई विश्व व्यवस्था के आदर्ष व अन्तर्राष्ट्रीय मान्यता प्राप्त नृत्य रूप में स्थापित भी किया गया। मानव अधिकारों की सार्वभौन घोषणा में तीस चाराएँ है जिनमे नागरिक और राजनीतिक अधिकारों के साथ ही आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक अधिकार भी सम्मिलित है। इस घोषणा में यह स्वीकार किया गया है कि मनुष्य स्वतन्त्र जन्म लेते हैं तथा गरिमा, सम्मान और विचारों में समान होते हैं। मनुष्य को समाज एवं राष्ट्र का सदस्य होने के नाते मानवाधिकार उसे अनतर्राष्ट्रीय न्याय व्यवस्था द्वारा मान्य होते हैं। इन अधिकारों का राष्ट्रीय स्तर में हनन होने पर अन्तर्राष्ट्रीय न्यायिक संस्थाओं में अपील करने का भी प्रावधान दिया गया है।

मानवाधिकार घोषणा पत्र में विभिन्न नागरिक और राजनीतिक अधिकारों का समावेष है. जिनमें प्रमुख है जीवन स्वतन्त्रता और सुरक्षा का अधिकार, आत्याचार और उत्पीडन से रक्षा का अधिकार, कानून के समक्ष समता का अधिकार, मनमाने रूम से बदी बनाए जाने और देश निकाले से रक्षा का अधिकार सार्वजनिक एवं महत्तवपूर्ण मुकदमों सम्बन्धी अधिकार प्रमाणित न होने तक निर्दोष समझे जाने का अधिकार राज्य के बाहर आने-जाने का अधिकार, विवेक और धर्म की स्वतन्त्रता का अधिकार राष्ट्रीयता का अधिकार, परिवार की सुरक्षा का अधिकार, पति-पत्नी का अधिकार, सहमति के आधार पर विवाह करने का अधिकार, सम्पत्ति पर अभिकार, शांतिपूर्वक ढंग से एकत्र होने और संघ बनाने का अधिकार, इच्छानुसार सरकार बनाने का अधिकार सार्वजनिक कार्यों और राजनीति में भाग लेने का अधिकार सरकारी नौकरी करने का अधिकार, आदि-आदि।

इसके आसया समय-समय पर मानव के चतुर्मुखी विकास के लिए मानवाधिकार सम्बन्धी अनेक घोषणाएँ की गई, जिसमे दिसम्बर 1948 की जाति संहार के विरुद्ध कार्यवाही का अधिकार, नवम्बर 1950 की बच्चों को अधिकार, नवम्बर 1963 को नस्लीय भेदभाव के विरुद्ध कार्यवाही का अधिकार को संस्कृति के अधिकार दिसम्बर 1966 को आर्थिक, सामाजिक, और सास्कृतिक अधिकार तथा नागरिक और राजनीतिक अधिकार, नवम्बर 1967 को महिलाओं से भेदभाव को विरुद्ध कार्यवाही अधिकार, फरवरी 1991 को अल्प संख्यकों के अधिकार आदि प्रमुख है।

परम्परागत भारतीय समाज में महिलाओं की प्रस्थिति:

समूचे विषम इतिहास के असंख्य पृष्ठ महिलाओं के प्रति हृदयहीन अत्याचारों और अधिकार वर्जना से भरे हैं।

सभी महिलाओं को एक समूह में देखे तो संसार के लगभग सभी देशो में वे समाज का कमजोर हिस्सा रही है। मानव जाति का समूचा इतिहास इसकी गवाही देता है। प्राचीन काल से ही महिलाओं को पुरुषों की बराबरी का दर्जा देना अस्वीकार किया जाता रहा है। वैदिक काल में महिलाओं को बराबरी का दर्जा दिया जाता रहा है। पुत्र और पुत्री दोनों के लिए उपनयन संस्कार अनिवार्य था। शिक्षा के क्षेत्र में भी इन्हें पुरुषों के समान अधिकार प्राप्त थे। इस युग में बालविवाह का प्रचलन नहीं था एवं महिलाओं को अपनी इच्छानुसार जीवनसाथी चुनने का अधिकार था। पर्दा प्रथा का प्रचलन नहीं था तथा महिलाओं के अपमान को पाप समझा जाता था। इस युग में महिलाओं की प्रस्थिति सभी क्षेत्रों में सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, राजनैतिक में समानता पर आधारित थी। वेदो की रचना में अगभग 200 लोकों का योगदान महिलाओं का माना गया है।

उत्तर वैदिक काल में भी महिलाकों की प्रस्थिति अच्छी थी परन्तु इस काल में महिलाओं के लिए कार्मिक कार्यों में लेना सम्भव नहीं रहा, इनके वेद के अध्ययन में भी रोक लगा दी गयी। इस युग में बालविवाह एवं बहुपत्नी विवाह का प्रचलन बढ़ा, विभवा विवाह पर भी प्रतिबन्ध लगे एवं अन्य स्वतन्त्रता पर भी बबन लगा दिये गये।

धर्मशास्त्र काल सामाजिक और धार्मिक संकीर्णता का युग था। इस युग में महिलाओं की स्थिति में काफी गिरावट आई। इस काल में महिलाएं गृहलक्ष्मी से बालिका के रूप में दिखाई देने लगी एवं अत्यन्त निर्बल, असहाय तथा पराधीन हो गई। महिलाओं के लिए एकमात्र विकास सरकार डी नह गया है और उनके सम्पत्ति के अधिकार भी छीन लिये गये। मात्र हितगाह का प्रचलन बढ़ा, जीवनसाथी चुनने का अधिकार छीना गया एवं पुरुष बहुपत्नी विवाह करने लगे। इस युग में महिलाओं की प्रस्थिति बहुत ही तिम्न स्थिति में पहुँच गई थी।

मध्यकाल में हिन्दु धर्म व संस्कृति की रक्षा के नाम पर महिलाओं पर कई तरह के प्रतिबंध लगा दिए गये जिससे उनकी स्थिति में और विपरावट आई। सामाजिक संरचना में जटिलता, कठोरता, संकीर्णता, अपारदर्शी व्यवस्थाओं का उद्‌भव हुआ एवं महिलाओं की स्वतन्त्रता का गनःषने हनन् प्रारम्भ हुआ। महिलाओं की भूमिका को प्रजनन एक पारिवारिकता तक सीमित किया जाने लगा। इस युग में पर्दाप्रथा, बालविवाह, धर्म परिवर्तन, विधवा उत्पीडन, सती प्रथा, बहेज आदि कुरीतियों का प्रचलन बढ़ा। इन सभी के लिए यदि जिम्मेदार पुरुष थे तो स्वयं महिलाएं भी थी जो प्रतिद्वन्द्वी बनकर दूसरी महिला के दोहन और शोषण का का युग था एवं उनकी निम्न दया की चरम सीमा थी। कारण बनी। इस प्रकार सत्यकार महिलाओं के ब्रिटिश शासन काल में भारतीय सामाजिक संरचना में बाहरी प्रभावी का सूत्रपात एप दाल प्राहम्ण हुआ. भी प्रभावित किया। इस काल में महिलाओ की दया में कुछ सुधार हुआ और उनहें आर्थिक क्षेत्र में समान अधिकार दिये गये, विधवा पुनर्विवाह कानून एवं विवाह विच्छेद हेतु कानून लागू किये गये। बाल विवाह और सती प्रथा को रोकने हेतु कानून बनाये गये। पर्दाप्रथा समाप्त होने लगी। महिलाओं का उनके अधिकार दिलाने के अनेक महापुरुषों को संघर्ष जानना पढ़ा। राजा राम मोहन राय, स्वामी दयानन्द सरस्वती, ईश्वरचन्द्र विद्यासागर एवं महात्मा गाँधी आदि ने पूरी शक्ति से महिलाओं की समानता का प्रचार किया, जिससे महिलाओं को बहुत सी सामाजिक और परम्परागत दासताओं और बन्धनों से छुटकारा मिला।

स्वतन्त्रता के पश्चात महिलाओं की स्थिति में काफी सुधार हुआ है। पश्चिमीकरण, लौकिकीकरण तथा जातीय गतिशी लता ने महिलाओं की सामाजिक, आर्थिक स्थिति को उन्नत करने में काफी योगदान दिया है। परिणामस्वरूप अधिकाधिक परम्परागत निर्योग्यताएँ धीरे धीरे समाप्ति की ओर अग्रसर होती चली गई और महिलाओं को विवाह सम्पत्ति, संरखाता और विवाह विच्छेद के क्षेत्र में पुरुषों के समान अधिकार प्राप्त होने तथा सामाजिक सदियों से छुटकारा पाने का अवसर मिला।

वर्तमान परिदृश्य:

महिलाओं योन प्रति शोषण, आत्याचार तथा उत्पीडन वर्तमान परिप्रेष्य में एक सार्वभौमिक तथ्य है आज सार्वभौमिक मानवाधिकार घोषणापत्र को लगभग 60 वर्ष पूरे होने को हैं, फिर भी मानवाधिकारों का उल्लंघन समाज में प्रतिदिन दिखाई देता है. विशेष तौर पर महिलाओं के प्रति। महिलाओं को सदा से ही सामाजिक, धार्मिक विधिक, शैक्षणिक, आर्थिक व सास्कृतिक क्षेत्र में उपेक्षा सहनी पड़ी एवं उन्हें समाज में सदैव दोयम दर्जा ही प्राप्त हुआ। शारीरिक रूप से कमजोर और आर्थिक रूप से पुरुषों पर निर्भर होने के कारण सदियों से महिलाओं के साथ दोयम दर्जा, शोषण और यौन उत्पीठन होता रहा है। और यही

कारण है कि उन्हें अपने मानवाधिकारों के लिए अधिक सघर्ष करना पड़ता है।

संवैधानिक प्रावधानों और कानूनी वो बावजूद महिलाओं के उत्पीडन की घटनाओं की सख्या दिन प्रतिदिन बढ़ रही है। यह अपने आप को पहले से भी कहीं ज्यादा असुरक्षित महसूस करती है। महिलामों में षिक्षा प्राप्ति के अधिकार भी पुरुषों की अपेक्षा न्यून हैं। हालांकि गहरों में तो स्थिति प्रुधर रही है परन्तु गाँवों में अभी भी महिला शिक्षा में भेदभाव किया जाता है। महिलाओ के प्रति शिष्टता का हनन आधुनिक समाज में खुलेआम हो रहा है. फिल्मी और विज्ञापनों में महिलाओं की देह को उमभोग कीसामग्री की तरह बेचा जा रहा है।

आज वर्तमान में घर के बाहर एवं अन्दर महिलाओं को शोषण तथा दनन का सामना करना पड़ता है। घर की चार दीवारी के अन्दर दमन अधिकतर गुप्त होता है तथा परिवार के अंदर महिलाओं की समस्याएँ बढ़ जाती है। महिलाओं एवं पुरुषों के बीच असमान शक्ति सम्बन्धों की अभिव्यक्ति जीवन के अनेक क्षेत्रों में प्रतिबिम्बित होती है और महिलाओं को हिंसा, भ्रूण हत्या, पिषु हत्या, दहेज प्रतावना, मारपीट, यौन शौषण, शारीरिक एवं भावनात्मक दुर्व्यबहार आदि का सामना करना पड़ता है।

यूनीसेफ के एक अनुमान के अनुसार भारत में प्रतिवर्ष 50 लाख भ्रूण हत्याएँ होती है जिनमें अधिकतर मादा भ्रूण हत्या है। महिलाओं की आर्थिक गतिविधि खुल आर्थिक गतिविधि का लगभग 50 प्रतिषत है. किन्तु आमदनी में उनका हिस्सा 34 प्रतिपत से अधिक नहीं है। असमानता के आंकटे हर क्षेत्र में देखे जा सकते है। महिलाओं पर बढ़ती हिंसा और भी अधिक शोचनीय है। षिक्षा के अवसर निरन्तर बड़े है किन्तु बहुसंख्यक बालिकाओं को लाभ नहीं मिल पाया है। विडम्बना है कि विकास की गति के बावजूद महिलाओं की प्रस्थिति में आषानुकूल सुधार नहीं हुआ है, बरिक कुछ क्षेत्रों में तो स्थिति बदतर हुई है। महिलाएं जो देश की आबादी का आधा हिस्सा है और जिनका समाज निर्मान में योगदान पुरुषों से किसी भी प्रकार कम नहीं है. पुरुष प्रधान समाज में कभी भी अपना न्यायोचित स्थान प्राप्त नहीं कर पाई।

भारतीय महिलाओं के संवैधानिक और कानूनी अधिकार:

भारत में मानवाधिकारों की संविधान के तीसरे और चौथे अनुच्छेद में संवैधानिक स्थिति प्राप्त है। संविधान में महिलाओं के साथ होने वाले अन्यायों और विषेषताओं को समाप्त करने का लक्ष्य रखा गया है। महिलाओं के अधिकारों को संरक्षण प्रदान करने के लिए राष्ट्रीय एवं अनार्राष्ट्रीय स्तर पर असंख्य प्रावधान कर रखे है। संविधान में महिलाओं को पुरुषों के समान ही अधिकार दिए है. अत्याचारी से दबी उनकी दयनीय जीगन स्थितियों को रूपांतरित करने और सामाजिक, आर्थिक तथा विधिक पहचान बनाने के लिए कई कल्याणकारी मान्यताएँ दी है लेकिन उनकी विकास की स्थिति और दथा आज मी चिंतनीय है। अतः महिलाओं की अभाव, अत्याचार, घुटन कुरीतियों तथा पशुओं से भी बदतर जीवन स्थितियों को आजादी प्राप्ति के बाद बदलने का सिलसिला प्रारम्भ अन्य हुजा है।

भारतीय संविधान में महिलाओं की पुरुषों के समान सुरक्षा प्रदान की गई है एवं सामाजिक आर्थिक तथा राजनीतिक न्याय देने का आश्वासन दिया गया है। भारतीय संविधान की प्रस्तावाला में ही सामाजिक न्याय, समान अवसर तथा समान श्रेणी देने की बात कही गई है।

संविधान के विभिसा अनुच्छेदों में महिला अधिकारों को अप्राविधिक क्रिया गया है। उनमे से मुख्य प्राविधित अधिकार इस प्रकार है-अनुच्छेद 14 में कानून के समया बराबरी कर प्रावधान है, अनुच्छेद 15 में लिंग जाति बर्म व जन्म स्थान आदि किसी भी आधार पर भेदभाव पर रोक, अनुच्छेद 16 में लोकसेवाओं में बिना भेदभाय अबसर की समानता, अनुच्छेद 19 में समान रूप से अभियाक्ति की स्वतन्क्ता, अनुच्छेद 21 में जीवन एवं व्यक्तिगत स्वतन्त्रता की सुरक्षा अनुच्छेद 23-24 में शोषण के विरुद्ध अधिकार अनुच्छेद 25 में विवार, अतःकरण एवं धर्म की समानता, अनुच्छेद 29 में आर्थिक सामाजिक, सास्कृतिक अधिकार अनुच्छेद 30 में पिक्षा सम्बकियत अधिकार अनुच्छेद 31 में सम्पत्ति स्वाने का अधिकार, अनुच्छेद 30 में काम का अधिकार समान कार्य समान वेतन संघ बनाने का अधिकार, अनुच्छेद 40 में पंचायती राज संस्थाजों में 73 वे 74 वे संविधान संशेधन के माध्यम से आरक्षण, अनुच्छेद 41-42-43 में नीति निर्देषक तत्य के तहत नारी को विषेष सामाजिक सुखका अनुछेद 41 में नारी को काम का अधिकार, षिक्षा अधिकार, बेरोजगारी व अपाहिज होने पर सुरक्षा अनुच्छेद 42 में महिलाओं को प्रसूति सहायता की व्यवस्था, अनुच्छेद 43 में कामकाजी के जीने के लिए अच्छा वेतन

महिला मानवाधिकारों के संदर्भ में किए गए विश्व सम्मेलन:

संयुक्त राष्ट्र संघ द्वारा वर्ष 1975 को अंतर्राष्ट्रीय महिला वर्ष के रूप में मनाया गया तथा इसके उपलक्ष्य में महिलाओं पर प्रथम विश्व सम्मेलन मैक्सिको में आयोजित किया गया। इसके पश्चात् तीन और विश्व सम्मेलन कोपनहेगन (1980), नैरोबी (1985) तथा बीजिंग (1995) में किए गए। इन्हें इस प्रकार देखा जा सकता है।

प्रथम विश्व महिला सम्मेलन, 1975 (मैक्सिको सम्मेलन):

प्रथम अंतर्राष्ट्रीय विश्व महिला सम्मेलन संयुक्त राष्ट्र संघ का महिला कल्याण के लिए प्रथम प्रयास था। मैक्सिको सिटी में वर्ष 1975 में 19 जून से 2 जुलाई के बीच हुई।"

प्रथम अंतर्राष्ट्रीय महिला सम्मेलन में अनेक देशों के सरकारी प्रतिनिधियों ने भाग लिया। इस सम्मेलन की महत्त्वपूर्ण उपलब्धि यह रही कि संयुक्त राष्ट्र की महासभा द्वारा वर्ष 1976 को अंतर्राष्ट्रीय महिला वर्ष और 1975-85 के दशक को अंतर्राष्ट्रीय महिला दशक घोषित किया गया एवं महिलाओं के कल्याण के लिए प्रथम पंचवर्षीय योजना बनाई गई। इस सम्मेलन में स्त्री शिक्षा, महिलाओं के लिए रोजगार के अवसर बढ़ाने, लिंग आधारित भेदभाव मिटाने, नीति निर्धारण में महिलाओं को शामिल करने, समान राजनीतिक, सामाजिक एवं नागरिक अधिकार देने आदि के लिए घोषणाएँ की गई साथ ही संचार व सूचना के प्रचार माध्यमों द्वारा स्त्री की बदलती और विस्तृत होती भूमिका को सकारात्मक रूप से प्रयुक्त किए जाने पर बल दिया गया।"

द्वितीय विश्व महिला सम्मेलन, 1980 (कोपेनहेगन सम्मेलन):

प्रथम अंतर्राष्ट्रीय महिला सम्मेलन में बनाई गई प्रथम पंचवर्षीय योजना के मूल्यांकन के लिए तथा अगली पाँच वर्षों की योजना बनाने के लिए कोपेनहेगन में वर्ष 1980 में 14 जुलाई से 31 जुलाई तक द्वितीय विश्व महिला सम्मेलन आयोजित हुआ। इस सम्मेलन में महिलाओं के लिए तीन उप-विषय शिक्षा, नियोजन एवं स्वास्थ्य जोड़े गए। मैक्सिको में घोषित उद्देश्य कोपेनहेगन के लिए सार्थक माने गए और शेष दशक के कार्यान्वयन कार्यक्रम का आधार भी बने। महिलाओं की स्थिति में सुधार के लिए पारिवारिक, स्थानीय, राष्ट्रीय व अंतर्राष्ट्रीय सभी स्तरों पर महिलाओं व पुरुषों दोनों में महिलाओं की भूमिकाओं से संबंधित दृष्टिकोण में परिवर्तन की बात कही गई।

तृतीय विश्व सम्मेलन, 1985 (नैरोबी सम्मेलन):

नैरोबी में वर्ष 1985 में 15 जुलाई से 26 जुलाई के बीच हुए तृतीय विश्व महिला सम्मेलन में महिलाओं को आगे बढ़ाने के लिए प्रतिनिधि मण्डलों ने नैरोबी, प्रगतिशील रणनीतियों" नामक दस्तावेज का प्रतिपादन किया। इस दस्तावेज में वर्ष 2000 तक महिलाओं की प्रगति के क्षेत्र में काम किए जाने की गतिविधियों व रणनीतियों का ढाँचा तैयार किया गया।

नैरोबी तृतीय विश्व सम्मेलन में महिलाओं के विकास एवं कल्याण हेतु निर्धारित उद्देश्य निम्न थे-

1. महिलाओं की सामाजिक एवं राजनैतिक स्तर पर पुरुषों के समकक्ष समान स्तर पर सहभागिता के लिए सभी सदस्य राष्ट्रों की सरकारो को अपने-अपने देशों में संवैधानिक व कानूनी आधारों पर समानता के प्रावधानों को लागू करने के निर्देश दिए गए।
2. कानूनी सुधारों के अंतर्गत महिलाओं को प्रसूति अवकाश की सुविधा, अपनी पसंद का विवाह एवं तलाक देने के अधिकारों को देने की बात की गई।
3. महिलाओं में अपने सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, पारिवारिक अधिकारों के प्रति जागरूकता पैदा की जाए तथा विकासशील देशों की महिलाओं को भी विकसित देशों की महिलाओं के उन्नत जीवन स्तर तक लाने के प्रयास किए जाए।
4. लड़कियों को लड़कों के समान शैक्षणिकता के स्तर पर लाने हेतु सुविधाएँ दी जाएं तथा रुढ़िबद्ध लिंग आधारित पाठ्यचर्या का उन्मूलन किया जाए।
5. महिलाओं की भागीदारी सुनिश्चित व सुदृढ़ करने के लिए उन्हें प्रशिक्षित व प्रोत्साहित किया जाना चाहिए एवं महिलाओं द्वारा कृषि कार्य एवं अर्थ व्यवस्था में दिए गए योगदान को मान्यता दी जानी चाहिए।
6. विज्ञान व प्रौद्योगिकी तथा अनुसंधान के लिए व बाह्य अंतरिक्ष के सभी शांतिपूर्ण कार्यों में सरकार द्वारा महिलाओं को सम्मानित किया जाना चाहिए।

चतुर्थ महिला सम्मेलन, 1995 (बीजिंग सम्मेलन):

बीजिंग में 4 से 15 सितम्बर तक चलने वाले चतुर्थ विश्व महिला सम्मेलन के मुख्य उद्देश्य थे।"-

1. प्रतिनिधि मण्डलों की प्रगतिशील रणनीतियों की उपलब्धियों का पुनरावलोकन करना।

2. समाज में ऐसी स्थिति पैदा करना जिससे महिलाओं को आगे बढ़ने का प्रोत्साहन मिले। 3 21वीं सदी की वैज्ञानिक, तकनीकी, आर्थिक एवं राजनीतिक विकास संबंधी चुनौतियों और जरूरतों का सामना

3. करने के लिए साधन उपलब्ध कराना।

4. महिलाओं को समर्थ बनाने के लए योजनाएँ बनाना।

मूल्यांकन:

बीसवीं शताब्दी मानवाधिकारों के क्षेत्र में सोच-विचार को नवीन आयाम प्रदान करने के लिए इतिहास में एक विशिष्ट स्थान रखती है। यद्यपि यह एक कटु सत्य है कि आज भी विश्व के अनेक देशों के नागरिको को पूर्ण मानव अधिकार प्राप्त नहीं हो सके है। महिला जनसंख्या के अधिकाष नाम के लिए भारत में ही नहीं वरन् सम्पूर्ण विश्व में मानवाधिकार आज भी निधाक है। आजादी के 75 वर्षों की विकास यात्रा में देष में महिलाओं उनकी षिक्षा, स्वास्थ्य, आर्थिक स्थिति और सामाजिक मान्यताओं के प्रति दृष्टिकोण में परिवर्तन की सुगबुगाहट अवष्य लक्षित हैं लेकिन इस विशाल और अनगिनत विविधताओं वाले देश में इस परिवर्तन का जप नगण्य ही है। लेकिन यह एकदम साय और प्रामाणिक तथ्य है कि देश में महिलाओं पर अत्याचारी की विविधता तथा गंभीरता भी बढ़ी है। महिलाओं से सम्बन्धित अपराधों के नये-नये विकृत रूप सामने आए है जो यह प्रमाणित करता है कि, संविधान, सामाजिक मर्यादा और नारी महाय के सारे प्रगतिपील कायों की बावजूद उन पर हो रहे आधाधारी में वृद्धि होती जा रही है। महिलाओं की स्थिति को सुधारने एवं उसके विकास हेतु उन्हें समाज व संविधान ने कई अधिकार तो दे दिए है. ताकि यह अपने हक को पा सके किन्तु क्या इन अधिकारों से बनने से ही उनकी स्थिति सुधर जायेगी, क्योंकि जो अधिकार उन्हें मिलने चाहिए थे आज भी वे उन अधिकारों से वचित है। उनके जीवन में तभी प्रसन्नता आयेगी जब उन्हें समाज में समानता का अधिकार प्राप्त होगा!

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. IJCRT1801221 इंटरनेशनल जर्नल ऑफ क्रिएटिव रिसर्च थॉट्स (IJCRT)www.ijcrt.orgwww.ijcrt.org
2. ©2018 आईजेसीआरटी | खंड 6, अंक 1 जनवरी 2018 | आईएसएसएन: 2320-2882
3. आहुजा, राम (1994) भारत में सामाजिक समस्याएँ, जयपुर, रायत पब्लिकेषन।
4. अंसारी एम ए. (2000) महिला और मानवाधिकार जयपुर, ज्योति प्रकाषन।
5. डॉ. पूरणमल (2003) मानवाधिकार, सामाजिक न्याय और भानत का संविधान, जयपुर, पोइन्टर पक्तिकेयन्स।
6. डॉ. राजकुमार (2006) नारी के बदलते आयाम, नई दिल्ली, अर्जुन पमित्रचिंग हाउस।
7. जाखड दिलीप (2001) मानवाधिकार जयपुर युनिवर्सिटी बुक हाउस प्रा. ति.।
8. कौषिक आगा (2004) नारी सपक्तिकरण विमर्ष एवं यथार्थ, जयपुर, पॉइन्टर पदिनवर्स।
9. शैतानी प्रकाश नारायण (2003) मानवाधिकार और कर्तव्य जयपुर अविस्कर पशिशेषाना और वितरक। रावत हरिकृष्ण (1998) इनसाइक्लोपीडिया ऑफ सोशियोलॉजी, जयपुर रावत पेस्टिश
10. सारस्वत अजेन्द्रनाथ (2002) सामाजिक न्याय मानवाधिकार और पुलिस, नई दिल्ली, राधा पक्तिकषन्स।
11. शर्मा प्रक्षः (2011) महिला विकास और सषक्तिकरण, जयपुर, आविष्कार पब्लियर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स।
12. सिंह राजबाला (2016) मानवाधिकार और महिलाएँ, जयपुर आविष्कारपब्लिकेपन्ना।
13. मिश्रा सरस्वती-भारतीय स्त्रियों की प्रस्थिति, शारदा पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली संस्करण 1991 CR
14. उ.प्र. गजेटियर 2010 उ.प्र. सरकार लखनऊ 3-सिंह आर. मानवाधिकार एवं महिलाएं प्वाइंटर पब्लिशर्स जयपुर (सस्करण) 2008
15. शर्मा पी.-महिला लैंगिक असमानता एवं अपराध प्वांइण्टर पब्लिशर्स जयपुर सं. 2006 5-यादव सन्तोष-उन्नीसवी और बीसवी शताब्दी में स्त्रियों की स्थिति कामनवेल्थ पब्लिशर्स दरियागंज नई दिल्ली
16. जिला सांख्यिकी पत्रिका आजमगढ़ 2015-182008
17. आर्य साधना-नारीवादी राजनीति: संघर्ष और मुद्दे हिंदी माध्यम दिल्ली विश्वविद्यालय
18. कृष्णा राज-युमेन एण्ड डवलेपमेंट सुभद सुरावत प्रकाशन पूना संस्करण 1988
19. समाचार पत्र-पत्रिका योजना कुरुक्षेत्र लेख आदि
20. जिला महिला स्वास्थ्य चिकित्सालय आजमगढ़ 2015-17 11-मिश्र उर्मिला प्रकाशन प्राचीन भारत में नारी मध्य प्रदेश अकादमी भोपाल 1987

21. भारतीय संविधान की प्रस्तावना अनुच्छेद 42 वें संशोधन
22. IJCRT1801221 इंटरनेशनल जर्नल ऑफ क्रिएटिव रिसर्च थॉट्स (IJCRT) www.ijcrt.org 1622www.ijcrt.org
23. 2018 आईजेसीआरटी | खंड 6, अंक 1 जनवरी 2018 | आईएसएसएन: 2320-2882
24. IJCRT1801221 इंटरनेशनल जर्नल ऑफ क्रिएटिव रिसर्च थॉट्स (IJCRT) www.ijcrt.org 1624www.ijcrt.org
25. ©2018 आईजेसीआरटी | खंड 6, अंक 1 जनवरी 2018| आईएसएसएन: 2320-2882
26. IJCRT1801221 इंटरनेशनल जर्नल ऑफ क्रिएटिव रिसर्च थॉट्स (IJCRT) www.ijcrt.org 1624
27. www.ijcrt.org
28. ©2018 आईजेसीआरटी | खंड 6, अंक 1 जनवरी 2018| आईएसएसएन: 2320-2882

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

जागतिक तापमान वाढ

प्रा. डॉ. सूर्यकांत नागनाथ कळसकर
कै. बापूसाहेब पाटील एकंबेकर कॉलेज, हणेगाव
Corresponding Author- प्रा. डॉ. सूर्यकांत नागनाथ कळसकर
Email: kalaskarsuryakant@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11178260

प्रस्तावना:

जगाला भेडसावणाऱ्या ज्या काही अनेक समस्या आहेत, त्यातील एक समस्या म्हणजे जागतिक तापमान वाढ ही आहे. जागतिक तापमान वाढ ही एक अशी महाभयंकर समस्या आहे की, याचे संपूर्ण जगावर महाभयंकर परिणाम होतात. मानवाच्या पर्यावरणातील हस्तक्षेपमुळे आणि मानवाच्या सुखामय जीवन जगण्याच्या पद्धतीतून पर्यावरणातील साधनसंपतीचा अतिरेकी वापर झालेला आहे. मानवाच्या सुखमय जीवन जगण्याच्या पद्धतीतून निर्माण होणाऱ्या असंख्य गराजांची पूर्तता करण्यासाठी अनेक उद्योगांची निर्मिती करण्यात आली आहे. या उद्योगातून पर्यावरणात अनेक विषारी वायु वातावरणात मोठ्या प्रमाणात सोडले जातात. यातील काही वायु उष्णता धरून ठेवतात. उष्णता धरून ठेवणाऱ्या वायूचे वातावरणातील प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढत असल्यामुळे पृथ्वीचे व पृथ्वीच्या सभोवती असलेल्या वातावरणाचे सरासरी तापमान वाढत आहे. पृथ्वीचे सरासरी तापमान वाढण्याच्या क्रियेस जागतिक तापमान वाढ असे म्हणतात. जागतिक तापमान वाढीस भूमंडळ तापमानवाढ किंवा पृथ्वीची तापमानवाढ असेही म्हणतात. पृथ्वीच्या तापमान वाढीसाठी कारणीभूत ठरणाऱ्या वायुना हरितगृह वायु असे म्हणतात. या हरितगृह वायूमध्ये सर्वात महत्वाची भूमिका बाजवणारा वायू म्हणून कार्बनडाय ऑक्साईड वायूकडे पहिले जाते.

उद्दिष्ट्ये: या संशोधन पेपरची उद्दिष्ट्ये खालील प्रमाणे आहेत.

१. जागतिक तापमान वाढीच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
२. जागतिक तापमान वाढीच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
३. जागतिक तापमान वाढीच्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

माहितीस्त्रोत : या संशोधन पेपरसाठी प्रकाशित पुस्तके, जर्नल्स, वर्तमानपत्रे आणि ऑनलाइन डेटाबेस आणि विविध लेखांमधील लेखकांची मते वापरली आहेत.

विषय विवेचन :

पृथ्वीभोवतालच्या वातावरणाच्या सरासरी तापमानवाढीची प्रक्रिया म्हणजे जागतिक तापमानवाढ होय. याचबरोबर हवामानातील आताचे बदल व त्यामुळे भविष्यात होणारे बदल यांचाही उल्लेख यासंदर्भात करण्यात येतो. सूर्यापासून सूर्यमालेतील ग्रहाना उष्णता मिळते. सूर्याकडून दर सेकंदाला सुमारे ३ लक्ष कि.मी. वेगाने प्रवास करणाऱ्या विद्युत चुंबकीय लघुलहरी द्वारे उत्सर्जित होणाऱ्या उर्जेला सौरशक्ती किंवा सौर ऊर्जा (Insolation) असे म्हणतात, या लहरी वातावरणाच्या बाह्य सीमेपाशी येतात तेंव्हा त्यांचा ४१% प्रकाशकिरणांचा (सूर्यप्रकाश), सुमारे ९% भाग अतिनिल किरणे (Ultra Violate Rays), गॅमा किरण व क्ष-किरणांचा असतो. हे सर्व किरण लघुलहरीच्या स्वरुपात असतात. सौरशक्तीचा उरलेला ५०% भाग उपाठन किंवा अवरक्त किरणांचा (Infra Red Rays) असतो. उपारुण किरणे दीर्घ लहरीच्या स्वरुपात असतात. ते वातावरणातच शोषले जातात. सामान्यपणे सूर्यापासून उत्सर्जित होणाऱ्या सौरशक्तीपैकी ज्या लघुलहरीची तरंग लांबी (Wave Length) ०.४ ते ०.७ मायक्रॉन (एक मायक्रॉन म्हणजे एका सें. मीटरचा दहा हजारावा भाग) असतो. त्या लहारी वातावरणातून पृथ्वीपर्यंत पोहोचतात त्यांच्यामुळे पृथ्वीच्या पृष्ठभाग तापतो.

पृथ्वीने सौरशक्तीचे केवळ शोषण केले असते तर पृथ्वीचे तापमान प्रचंड प्रमाणात वाढले असते. पृथ्वीने ग्रहण केलेली सौरशक्ती भौतिक उर्जेत रुपांतरीत केली जाते व भूपृष्ठावरुन वातावरणात दीर्घ लहरीच्या (Long Waves) स्वरुपात उत्सर्जित केली जाते. अशा प्रकारे पृथ्वीने ग्रहण केलेली सौरशक्ती व उत्सर्जित केलेली उष्णता यांचे प्रमाण समान असते. म्हणूनच पृथ्वीचे तापमान स्थिर राहते. पृथ्वीपासून उत्सर्जित होणाऱ्या उष्णतेमुळे वातावरण तापते. त्यामुळे वातावरणाच्या तपांबर थरात तापमान भूपृष्ठापासून जसजसे उंच जावे तसतसे कमी होत जाते. सूर्यापासून पृथ्वी व चंद्र समान अंतरावर आहेत. दोघानाही सूर्यापासून सारख्या प्रमाणात ऊर्जा मिळते. परंतु चंद्राच्या पृष्ठभागाचे तापमान ऋण म्हणजे (-) १८° से. आहे व पृथ्वीच्या पृष्ठभागाचे सरासरी तापमान १५° से. आहे. हा फरक असण्याचे कारण म्हणजे पृथ्वीभोवती वातावरण आहे. तसे चंद्राभोवती नाही. वातावरणामुळे पृथ्वीकडून उत्सर्जित होणारी भौतिक ऊर्जा आडवली जाते. वातावरण नसते तर

ती सर्व ऊर्जा अवकाशात उत्सर्जित झाली असती. वातावरणामुळे पृथ्वी व पृथ्वीलगतची हवा उबदार राहते.

हरितवायूंचे उत्सर्जन :

पृथ्वीवर अनेक वेळा जागतिक तापमान वाढ झाली होती. याचे पुरावे अंटार्क्टिकातील बर्फांच्या अस्तरात मिळतात. त्या वेळेसची तापमानवाढ ही पूर्णतः नैसर्गिक कारणांमुळे झाली होती व पृथ्वीच्या वातावरणात आमूलाग्र बदल झाले होते. सध्याची तापमानवाढ पूर्णतः मानवनिर्मित असून मुख्यत्वे हरितवायू परिणामामुळे होत आहे. जागतिक तापमानवाढीस मुख्यत्वे अमेरिकेची संयुक्त संस्थाने, यूरोपातील देश, चीन, जपान हे देश जबाबदार आहेत. याचे मुख्य कारण त्यांचा मोठ्या प्रमाणावरील ऊर्जेचा वापर व मोठ्या प्रमाणावरील हरितवायूंचे उत्सर्जन. यातील अमेरिका हा सर्वाधिक हरितवायूंचे उत्सर्जन करणारा देश आहे.

इतिहासातील तापमानवाढीच्या घटना :

गेल्या शंभर वर्षांत यापूर्वी कधीही झालेली नाही एवढ्या झपाट्याने तापमानवाढ झाली आहे. विषुववृत्तीय भागातील जी थोडी पर्वत शिखरे हिमाच्छादित आहेत, त्यातील किलिमांजारो हे पर्वत शिखर प्रसिद्ध आहे. या पर्वत शिखरावरील हिमाच्छादन १९०६ च्या तुलनेत २५ टक्केच उरले आहे. आल्प्स आणि हिमालयातील हिमनद्या मागे हटत चालल्या आहेत आणि हिमरेषा म्हणजे ज्या ऊंचीपर्यंत कायम हिमाच्छादन असते ती रेषा वर वर सरकत चालली आहे. एव्हरेस्टवर जाताना लागणारी खुंबू हिमनदी १९५३ ते २००३ या ५० वर्षांत पाच किमी. मागे सरकली आहे. १९७०च्या मध्यापासून नेपाळमधील सरासरी तापमान १०° से.ने वाढले, तर सैबेरियातील कायमस्वरूपी हिमाच्छादित प्रदेशात गेल्या ३० वर्षांत म्हणजे १९७५-७६ पासून १.५° से. तापमानवाढ नोंदवण्यात आली असून येथील हिमाच्छादन दरवर्षी २० सेंमी.चा थर टाकून देत आहे. इत्यादी जागतिक तापमानवाढीची अनेक उदाहरणे आहेत.

हरितगृह परिणाम :

सूर्यापासून पृथ्वीकडे येणारी ऊर्जा लघुलहरीच्या स्वरुपात असते. ती वातावरणाकडून पृथ्वीच्या पृष्ठभागाकडे येऊ शकते. तथापि पृथ्वीकडून उत्सर्जित होणारी ऊर्जा दीर्घ लहरींच्या स्वरुपात असते. त्यातील कांही ऊर्जा तपांबरातील खालच्या थरात शोषली जाते. हवेतील पाण्याची वाफ ४ ते ७ मायक्रॉन तरंग लहरीची ऊर्जा शोषून घेते. हवेतील कार्बनडाय ऑक्साईड वायू १३ ते १९ मायक्रॉन तरंग लहरीची ऊर्जा शोषून घेतो. सुमारे ६५% ऊर्जा वातावरणातून अवकाशात उत्सर्जित होते. परंतु पाण्याची वाफ व कार्बनडाय ऑक्साईड यांनी शोधून घेतलेली ऊर्जा तपांबराचे तापमान वाढविण्यास कारणीभूत ठरते. तपांबरातील हवा उपारुण किरणांच्या (Infra Red Rays) स्वरुपात उर्जेचे उत्सर्जन करते. त्यातील कांही ऊर्जा वातावरणाच्या वरच्या थरात जाते. परंतु काही ऊर्जा पृथ्वीच्या पृष्ठभागाकडे परत येते. या परत येणाऱ्या उर्जेमुळे पृथ्वीचे तापमान सरासरी पेक्षा जास्त वाढते. याला हरीतगृह परिणाम (Green House Effect) असे म्हणतात.

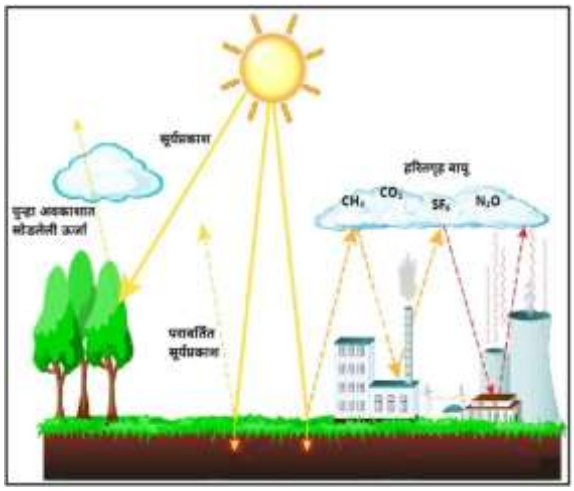

हरितगृह परिणाम:

हरितगृह हे खास प्रकारच्या वनस्पती वाढविण्यासाठी बनवलेले काचेचे घर असते. हे घर वनस्पतींना बाह्य हवामानाचा परिणाम होऊ नये म्हणून बंदिस्त असते व ऊबदार असते. हे घर काचेचे बनविलेले असते व त्यातून आत आलेली उष्णता बाहेर जाण्यास मार्ग नसल्याने आतील तापमान ऊबदार राहत असल्याच्या संकल्पनेमुळे ही संज्ञा जागतिक तापमान वाढीत वापरतात. काही वायूंच्या रेणूंची रचना अशा प्रकारची असते की ते अवरक्त लहरी (infra-red waves) परावर्तित करू शकतात. कार्बन डाय-ऑक्साइड, मिथेन, डायनायट्रोजन ऑक्साइड व पाण्याची वाफ हे प्रमुख वायू असे आहेत जे अवरक्त लहरी परावर्तित करू शकतात. सूर्यापासून पृथ्वीला मिळणाऱ्या ऊर्जेत या लहरींचा समावेश असतो. पृथ्वीवर येणाऱ्या बहुतेक अवरक्त लहरी व इतर लहरी दिवसा भूपृष्ठावर शोषल्या जातात. त्यामुळे पृथ्वीवर दिवसा तापमान वाढते. सूर्य मावळल्यावर ही शोषण प्रक्रिया थांबते व उत्सर्जन

प्रक्रिया सुरू होते व शोषलेल्या लहरी अंतराळात सोडल्या जातात. परंतु काही प्रमाणातील या लहरी वर नमूद केलेल्या वायूंमुळे पुन्हा पृथ्वीच्या वातावरणात परावर्तित होतात व रात्रकाळात पृथ्वीला ऊर्जा मिळते.खालील वायू मुख्यत्वे पृथ्वीवरील तापमान उबदार ठेवण्यास मदत करतात.

अ क्र.	वायू	तापमान वाढ
१	पाण्याची वाफ	२०.६
२	कार्बन डाय-ऑक्साईड	७.२
३	ओझोन	२.४
४	डायनायट्रोजन ऑक्साईड	१.४
५	मिथेन	०.८
६	इतर वायू	०.६
	एकूण सर्व एकत्रित हरितवायू	३३०

वरीलप्रमाणे वाफ, कार्बन डाय-ऑक्साइड हे प्रमुख वायू आहेत ज्यामुळे हरितगृह परिणाम पहावयास मिळतो. पृथ्वीवर पाणी प्रंचड आहे व त्यामुळे वातावरणातील वाफेचे प्रमाणदेखील खूप आहे व त्यामुळेच हरितगृह परिणामात वाफेचा मोठा वाटा आहे. परंतु वाफेचे अथवा बाष्पाचे प्रमाण हे वातावरणात निसर्गनिर्मित असते. सूर्य समुद्राच्या पाण्याची वाफ तयार करतो व त्या वाफेचा पाऊस पडतो. ही प्रक्रिया निसर्गात अव्याहतपणे चालू असते त्यामुळे वातावरणातील वाफेचे प्रमाण हे बऱ्यापैकी एकसारखे असते. तसेच वाफेची हरितगृह वायू म्हणून ताकद इतर वायूंपेक्षा कमीच असते. त्यामुळे सध्याच्या जागतिक तापमानवाढीमध्ये वाफेचा फारसा वाटा नाही.

कार्बन डाय-ऑक्साइड व तापमानवाढीचा संबंध :

वरील तक्त्यात नमूद केल्याप्रमाणे हरितगृह परिणामात दुसरा महत्त्वाचा वायू म्हणजे कार्बन डाय-ऑक्साइड हा आहे. जग विकसित देश व विकसनशील देश या प्रकारात विभागले आहेत. औद्योगिक क्रांतीनंतर विकसित देशात मोठ्या प्रमाणावर कोळसा व खनिज तेलावर आधारित ऊर्जेचा वापर सुरू झाला व ज्वलन प्रकियेमुळे कार्बन डाय-ऑक्साईडचे मोठ्या प्रमाणावर उत्सर्जन सुरू झाले. १९७०च्या दशकानंतर विकसनशील देशांनीही विकसित देशांच्या पावलांवर पाऊल टाकून ऊर्जेचा वापर मोठ्या प्रमाणावर सुरू केला. अति प्रमाणात कोळसा व पेट्रोल यांचा वापर व त्याचवेळेस कमी झालेली जंगले यामुळे वातावरणातील कार्बन डाय-ऑक्साइडचे प्रमाण अजून जोमाने वाढण्यास मदत झाली. औद्योगिक क्रांती यूरोपमध्ये १७६० च्या सुमारास झाली त्यावेळेस वातावरणातील कार्बन डाय-ऑक्साइडचे प्रमाण २६० पीपीएम (Parts per Million) इतके होते. १९९८ मध्ये हेच प्रमाण ३६५ पीपीएम इतके होते तर २००९ मध्ये ४०० पीपीएम च्या जवळ पोहोचले आहे. हे प्रमाण वाढण्यास केवळ मानव जवाबदार आहे. केवळ कार्बन डाय-ऑक्साइड नव्हे तर मानवी कृत्यांमुळे मिथेनचेही वातावरणातील प्रमाण वाढत आहे. मिथेन हा कार्बन डाय-ऑक्साइडपेक्षा २१ पटीने जहाल हरितवायू आहे. पृथ्वीवर मानवाद्वारे केले जाणारे विविध उद्योगधंदे, त्यामुळे कारखान्यातील वायू उत्सर्जनात Co2, co, N2O, CFCS हे वायू मिसळतात व हे वायू नीलकिरणांचे शोषण करतात, गेल्या दोन शतकात हे प्रमाण वाढत आहे व त्यामुळे पृथ्वीवरील उष्णतेत वाढ होत आहे.

जागतिक तापमान वृध्दीची कारणे (Causes of Global Warming):

कार्बन डाय ऑक्साईड, पाण्याची वाफ, मिथेन, नायट्रस ऑक्साईड, ओझोन आणि CFC यांचा हरितगृह परिणाम साधणाऱ्या वायूत समावेश होतो. या सर्वांना "हरिगृह वायू" (Green House Gases) असे म्हणतात.

हरितगृह वायूंचे वाढते प्रमाण : खालील हरितगृह वायूंच्या वाढत जाणाऱ्या प्रमाणामुळे पृथ्वीच्या तापमानात वाढ होते.

१. कार्बन डाय ऑक्साईड (CO_2): पृथ्वीवर गिरण्या, कारखाने व स्वंयचलीत वाहनात दगडी कोळसा खनिजतेल, नैसर्गिक वायू इत्यादी इंधनांचा वापर प्रचंड प्रमाणात वाढला आहे. त्यामुळे वातावरणात फार मोठ्या प्रमाणात कार्बनडाय ऑक्साईड वायू सोडला जातो. विविध मानवी क्रियामुळे वातावरणात मिसळणाऱ्या कार्बनडाय ऑक्साईडची उगमस्थाने पुढील प्रमाणे आहेत.

औष्णिक वीज निर्मिती केंद्रे : औष्णिक वीज निर्मिती केंद्रात इंधन म्हणून दगडी कोळशाचा व अन्य खनिज इंधनाचा वापर केला जातो. इंधन ज्वलनामुळे मोठ्या प्रमाणावर कार्बनडाय ऑक्साईड निर्माण होतो.

स्वंयचलीत वाहनातील इंधन ज्वलन : स्वंयचलीत वाहनात दगडी कोळसा डिझेल, पेट्रोल नैसर्गिक वायू इत्यादीचा इंधन म्हणून वापर केला जातो. रेल्वे इंजिनमध्ये दगडी कोळसा व डिझेल वापरले जाते. या स्वंयचलीत वाहनात इंधनाचे अपूर्ण ज्वलन होऊन कार्बनडाय ऑक्साईडची निर्मिती होते.

कारखाने : कारखान्यामधून जे इंधनाचे ज्वलन होते त्यातून वेगवेगळ्या प्रकारचे वायु निर्माण होतात. हे वायु कारखान्याच्या धुराडयातून बाहेर पडतात. त्यामध्ये कार्बनडाय ऑक्साईड मोठ्या प्रमाणात असतो.

वणवे : जंगलामध्ये नैसर्गिक व मानव निर्मित कारणांमुळे आगी लागतात. या आगीमळे कार्बन डाय ऑक्साईडची निर्मिती होते.

इतर कारणे : घरगुती इंधनाचा वापर, दगडी कोळशाच्या खाणीना लागणाऱ्या आगी, तसेच जंगल तोडीमुळे वनस्पतीकडून कार्बन डाय ऑक्साईड ग्रहणात घट व मानवाच्या व प्राण्याच्या श्वसन इत्यादी कारणामुळे वातावरणात कार्बनडाय ऑक्साईडचे प्रमाण वाढते.

२. क्लोरोफ्ल्युरो कार्बन (CFC) : क्लोरोफ्लुरो कार्बन या द्रव्यांचा उपयोग शीत पेट्या (रिफ्रीजरेटर्स), एरोस्प्रे व अग्निशामक द्रव्यामध्ये केला जातो. CFC द्रव्ये भूपृष्ठावर निरुपद्रवी आहेत, ती स्वस्त सहज उत्पादन करुन साठवून ठेवता येण्याजोगी बिनविषारी व उपयुक्त आहेत. त्यांचा उत्कलन बिंदु ० ते (-) ४० आहे. रासायनिक दृष्ट्या ती स्थिर आहेत. इ.स. १९३० पासून फ्रेऑन-११ व १२ (Freon-11,12) या CFC द्रव्यांचा वापर रिफ्रेजरेटर व अग्नीशामक उपकरणात सुरु झाला. इ.सन १९५० मध्ये CFC युक्त हेअर स्प्रेचे उत्पादन सुरु झाले. आज एरोसोल स्प्रे उद्योगात प्रतिवर्षी सुमारे १ दशलक्ष टनापेक्षा जास्त CFC वापरला जातो. जगभर रासायनिक उद्योगात CFC चा वापर फार मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. प्लास्टिक उद्योगापासून संगणक उद्योगापर्यंत, शीतकरण यंत्रापासून वातानुकुलन यंत्रणा व मोटार उद्योगापर्यंत सर्वत्र CFC चा वापर केला जातो. तपांबरामध्ये त्याचे रासायनिक अथवा जैविक विघटन होत नाही. त्यामुळे त्याचे वातावरणात प्रमाण वाढत जाते.

३. मिथेन (CH) : मिथेन वायूचा इंधनवायू म्हणून वापर केला जातो. औद्योगिक क्रांती पूर्वी त्याचे वातावरणातील प्रमाण नगण्य म्हणजे ०.७५PPM होते. इ.स. १९८६ मध्ये ते १६५ PPM झाले. बॅक्टेरियाच्या जैविक क्रियामुळे तसेच खनिज तेल व नैसर्गिक वायूच्या खाणी तेल शुध्दीकरण क्षेत्रातून मिथेन वातावरणात मिसळतो. मिथेनचे प्रमाणे प्रतिवर्षी १.२ टक्केनी वाढते. मिथेनची तापमान वृध्दी क्षमता CO२ च्या २० ते ३० पट जास्त आहे.

४. नायट्रस ऑक्साईड (N_2O) : नायट्रोजन युक्त रासायनिक खतांच्या वापरामुळे शेतातून वातावरणात मिसळणाऱ्या नायट्रस ऑक्साईड वायूचे प्रमाण सुध्दा वाढत आहे. औद्योगिक क्रांती पूर्वी ते २८० ppb Parts Per Billion (बिलीयन म्हणजे महापद्म) होते. इ.सन १९८९ मध्ये वातावरणातील नायट्रस ऑक्साईडचे प्रमाण ३०५ ppb झाले. या वायुच्या वार्षिक वाढीचा दर ०.२ आहे.

५. ओझोन वायू (0,) : ओझोनांबरात ओझोन वायूचा थर आहे. त्याच प्रमाणे तपांबरात सुध्दा अत्यल्प प्रमाणात ओझोनचे अस्तित्व आहे. सध्या हवेतील ओझोनचे प्रमाण ३५ ppb आहे.

जागतिक तापमान वृध्दीचे परिणाम : (Effects of Global Warming) : IPCC (Inter Governmental Panel on Climatic Change) च्या अंदाजानुसार दर दशकात ०.२° से. तापमान वृध्दी दराने २१व्या शतकाच्या मध्यावर १° ते १.५° से पृथ्वीच्या सरासरी तापमानातवृध्दी होईल. ती सुध्दा पृथ्वीवर अनिष्ठ परिणाम घडवून आणण्यास पुरेशी असेल. हे अनिष्ठ परिणाम पुढील प्रमाणे असतील.

१. ध्रुवीय प्रदेशातील व उंच पर्वतीय प्रदेशातील बर्फ वितळू लागेल.

२. पृथ्वीवरील हिम साठे वितळल्यामुळे इ.सन २१०० पर्यंत सागरांच्या पातळीत १५ ते ९० से.मी. ने वाढ होऊन सागरी किनारे व सखल प्रदेशात पाणी शिरेल. उत्तर व वायव्य युरोप, भूमध्य समुद्रकिनारी प्रदेश, बांगलादेश, उत्तरकॅनडा व उत्तर सैबेरिया इत्यादी प्रदेशातील सुमारे ९० लाख ते १ कोटी लोकसंख्या पूरग्रस्त होईल. या आपत्तीचा आरंभ काळ २१ व्या शतकाच्या मध्यावरच होईल.

३. उंच हिमाच्छादित पर्वतात उगम पावणाऱ्या नद्यांना बर्फ वितळून अधिक पाण्याचा पुरवठा होईल व त्यामुळे नद्यांना महापूर येतील नद्या काठच्या व मुखाशी असलेल्या प्रदेशात हानी होईल.

४. बर्फ वितळल्यामळे हिमप्रदेशाची उष्णता परावर्तकता कमी होऊन पृथ्वीच्या उष्णता ग्रहणात वाढ होईल.

५. पृथ्वीच्या तापमान वृध्दीमुळे भूप्रदेशाची शुष्कता वाढून पर्जन्याचे प्रमाण कमी होईल. शेती उत्पादनात मोठ्या प्रमाणावर घट होईल.

६. तापमान वृध्दीचा प्राणी जीवनावर सुध्दा विपरीत परिणाम होईल. प्राणी वर्गाच्या रचनेत काही जीवजाती नष्ट होतील. त्यामुळे अन्य काही जीव जातीचे उर्ध्वस्तरण होईल. काही नवीन जीव जाती निर्माण होतील. कनिष्ठ स्तरीय जीवजाती बदलत्या परिस्थितीशी अनुकुलन करु शकतील. तथापि काही उच्च स्तरीय जीव जाती असे अनुकुलन व समायोजन करु शकणार नाहीत. त्या जीवजाती नामशेष होण्याचा धोका संभावतो.

७. पृथ्वीवर हवामान परिवर्तने, वनस्पती व प्राणी जीवनातील परिवर्तने व परिस्थतीकी परिवर्तने यांचा परिणाम म्हणून प्राण्यांच्या काही जाती स्थलांतरे करु लागतील.

८. हवेतील CO2 वायूच्या प्रमाणात वाढ झाल्यामुळे पावसाच्या पाण्यात CO२ वायू मिसळून कार्बोनिक आम्ल निर्मितीचे प्रमाण वाढेल. याचा परिणाम म्हणून नद्या व जलाशयाची विशेषतः सागर जलाची आम्लता वाढेल त्यामुळे सागरी जीवसृष्टीवर विपरीत परिणाम होतील.

९. हिमाच्छादनाचा ऱ्हास, जमीनीवरील कुरणांचा नाश, भूप्रदेशाची वाढती शुष्कता, पर्जन्य प्रमाणातील घट, पर्यावरणीय बदल यामुळे उत्तरोत्तर पृथ्वीच्या तापमानात होणाऱ्या वृध्दीचे प्रमाण वेगाने वाढू लागेल.

१०. तापमानवृध्दी CO२ च्या प्रमाणातील वृध्दी व पर्यावरणीय बदल यांचे मानवी आरोग्यावर घातक परिणाम होतील. अनेक सुक्ष्म जीवाणू व विषाणूंचे प्रमाण वाढून

साथीच्या रोगांचे प्रमाण वाढेल. मानवाला अन्न धान्य टंचाई व पाणी टंचाई या समस्यांना तोंड द्यावे लागेल.

निष्कर्ष :

जागतिक तापमान वाढ ही एक अशी महाभयंकर समस्या आहे की, याचे संपूर्ण जगावर महाभयंकर परिणाम होतात. या समस्येच्या उपाययोजनेसाठी १९७५ च्या मध्ये यूनायटेड नेशन्स एनव्हायरनमेंट प्रोग्राम (UNEP), वर्ल्ड मेट्रोलॉजीकल ऑर्गनायझेशन (WMO), National Acadami of Science अशा अनेक संस्थानी पर्यावरणविषयक कार्य सुरू केले. जागतिक तापमान वाढ रोखण्यासाठी वृक्ष तोडण्यावर निर्बंध घालणे आवश्यक आहे. तसेच वृक्ष लागवडीचे प्रमाण वाढवून त्याचे संगोपन करणे. कार्बनडाय ऑक्साईड, CFC, नायट्रस ऑक्साईड, मिथेन सारख्या जागतिक तापमान वाढ करणाऱ्या वायूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी सौर ऊर्जाचा जास्तीत जास्त वापर करावा, सौर उर्जेवर चालणाऱ्या वाहनाची निर्मिती करून या वाहनाच्या वापरासाठी नियम आणि कायदे करावेत.

संदर्भ:

१. प्रा. रजनी देशमुख, प्रा. कल्पना देशमुख, हवामान व सागरशास्त्र
२. प्रा. खतीब के. ए., हवामान परिचय
३. सारंग एस. पर्यावरण भूगोल
४. घरपुरे व्ही. टी., हवामानशास्त्र

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा

प्रा. विजया महादेव पाटील साळोखे
वडरगे रोड, गर्दे नगर गल्ली नं.१, गडहिंग्लज ता - गडहिंग्लज, जि - कोल्हापूर
Corresponding Author- प्रा. विजया महादेव पाटील साळोखे
DOI- 10.5281/zenodo.11178272

प्रस्तावना:

जागतिकीकरणामुळे संपूर्ण विश्वाला खेड्याचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. जग जवळ आले आहे . गगनचुंबी सिमेंटचे वाळवंट सर्वत्र पसरले आहे. पण माणसांची मने मात्र तितकीच संकुचित बनत गेल्याचे चित्र दिसते. जागतिकिकरणामुळे जगभरात अनेक बदल होत आहेत. या बदलांचा परिणाम जसा आपल्या जीवनाच्या आर्थिक आणि सामाजिक अंगांवर होत आहे तसाच तो सांस्कृतिक अंगांवरही होत आहे. मराठी भाषा आणि मराठी संस्कृती या बदलांना कशी तोंड देते यावर तिचे भविष्य अवलंबून आहे. आजच्या गुंतगुतीच्या काळात जगणाऱ्या माणसांचे जीवन दुभंगलेपन,आपापसातील जीवघेण्या स्पर्धा,बदलते समाजजीवन,वाढती ग्लोबल बेकारी अशा कितीतरी गोष्टीमुळे सामान्य माणसाची होणारी गळचेपी मराठी साहित्यात त्याचे प्रतिबिंब पहायला मिळते.जागतिकीकरणामुळे काही भाषा लोप होण्याच्या मार्गावर आहेत.

जागतिकिकरणामुळे लोकांचे मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर होत आहे. महाराष्ट्रातील लोकं मोठ मोठया ठिकाणी पोटापाण्यासाठी गेली आहेत. महाराष्ट्रामध्ये मुंबईसारख्या शहरात व्यापार असल्याने इतर प्रांतातील लोकं येऊन स्थानिक झाली आहेत. आईवडील मुंबईत आणि मुलं अमेरीकेत अशी उदाहरणे आपल्याला आजच्या समाजात सर्रास दिसतात. बदललेल्या काळात मराठी टिकवण्यासाठी आपण काय कले पाहिजे यावर गांभीर्याने विचार करणे गरजेचे ठरते.

१८ व्या आणि १९ व्या शतकात जेव्हा मराठे जेते होते तेव्हा त्यांनी आपल्या भाषेचा आणि संस्कृतीचा प्रसार आजच्या महाराष्ट्राबाहेर गुजरात, कर्नाटक, मध्य प्रदेश, तामिळनाडू आदी प्रदेशात केला. तेथील मराठी संस्कृती आजही थोड्या प्रमाणात का होईना टिकून आहे. आजच्या युगात जेतेपणाची व्याख्या बदलली आहे. तलवारीच्या बळाऐवजी आर्थिक बळाला महत्व प्राप्त झालं आहे. म्हणूनच मराठी समाजाने आर्थिक प्रगती करुन घेणे आवश्यक आहे. जेव्हा एखादा समाज समूह (आर्थिक वा इतर क्षेत्रात) लक्षणीय प्रगती करतो तेव्हा जगामध्ये या समाजसमूहाच्या संस्कृतीविषयी आदरभाव तयार होतो आणि त्याच्या भाषा-संस्कृती विषयी कुतूहल तयार होते. मराठी माणसाने आपआपल्या क्षेत्रात नवी शिखरे पादाक्रांत करणं आवश्यक आहे. त्याने स्वतःचे उद्योग काढून ते यशस्वी करुन दाखवणे आवश्यक आहे. नोकऱ्या करणारे न बनता आपण नोकऱ्या देणारे बनलं पाहिजे. काळावर मात करायची असेल तर मराठी माणसाने हे नीट समजून घेणं आवश्यक आहे.

मराठी भाषेमध्ये सतत नवनिर्मिती होणं आवश्यक आहे. साहित्यात काळानुसार बदल होणं आवश्यक आहे. आजच्या बदललेल्या अभिरुचीनुसार नवीन पिढीला आवडेल अशा कविता, अशा कथा किंवा असे विषय साहित्यातून हाताळणं आवश्यक आहे.वरीलप्रमाणे तयार झालेली निर्मिती नवीन माध्यमांतून - इंटरनेट आणि दृक्-श्राव्य माध्यमातून - लोकांपुढे आणली पाहिजे. अनेक जुन्या पिढीच्या साहित्यीकांनी विश्व मराठी साहित्य संमेलनात बोलताना नवीन माध्यमांबाबत साशंकता व्यक्त केली. इंटरनेटचा वापर बेकायदा नकला करण्यासाठी केला जाईल अशी भितीही त्यांनी व्यक्त केली. अशा प्रकारे भिती बाळगून आपल्या भाषेला आणि साहित्याला कुंपण पडेल. मराठी भाषा जागतिकीकरणाच्या रेट्यासमोर टिकवायची असेल तर कुंपणे काढून सर्वप्रथम भाषेला मुक्त करावे लागेल. एखादी कलाकृती उत्तम असेल तर लोकं ती काहीही करुन मिळवतील हा आत्मविश्वास आजकालच्या जगात - जिथे मनोरंजनासाठी अनेक सोयीस्कर माध्यमे उपलब्ध आहेत - तिथे फोल आहे. काही पुरोगामी प्रकाशकांनी मात्र इंटरनेट आणि दृक्-श्राव्य मांध्यमांना आधीच आपलेसे केले आहे. नवीन पीढीपुढे जर मराठी साहित्य नवीन माध्यमातून सहज उपलब्ध झाले तरच काळाचे हे आव्हान आपण समर्थपणे पेलु शकु.

साहित्यरुपाने मराठी बोली व प्रमाण भाषेने समृद्ध आहे. मराठी भाषेला मोठे करण्यात संत, पंत आणि तंत यांचे योगदान मोठे आहे. तसेच महाराष्ट्रातील साहित्यिकांचा जसा मोलाचा वाटा आहे तसाच सर्वसामान्यांचाही आहे. जागतिकीकरणात मराठी भाषा ताठमानेने कायम उभी राहील, यासाठी शासन स्तरावर प्रयत्न होणे गरजेचे आहे

आपण वर्षभरात भाषा संवर्धन पंधरवडा, भाषा दिन आणि महाराष्ट्र दिन साजरे करतो. जी भाषा 'अमृतातेही पैजा जिंके'अशी होती तिच्या शाळा आज बंद पडत आहेत. पदवी- पदव्युत्तरकडे मराठी विषय निवडणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या दिवसेंदिवस उतरत्या

क्रमाकडे चालली आहे, ही नक्कीच चिंतनीय बाब म्हणावी लागेल. जागतिकीकरणात मराठी शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठातील मराठी विभागाची स्थिती कशी असेल, हा प्रश्न ओघाने पुढे येतोच. आज मराठी शाळेत असणारी विद्यार्थी संख्या पहिली तर जेमतेम आहे .मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळावा ही सकळ मराठीजनाची मागणीमराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळावा ही सकळ मराठीजनाची मागणी असली तरी सध्या ती धूसर आहे. मराठी भाषा शाश्वत राहणे हे निव्वळ मराठी भाषा शिक्षकांच्या व विद्यार्थ्यांच्या उदरनिर्वाहाकरिता अनिवार्य नाही तर मराठीला ज्ञानभाषा बनविण्याकरिता कोश, सूची तसेच अनुवाद, संपादन, भाषा- साहित्यविषयक संशोधन, भाषा आणि तंत्रज्ञान, प्रसारमाध्यमं, मनोरंजनमाध्यमं आदी क्षेत्रांसाठी आवश्यक आहे. मराठी जगली तरच साहित्य, नाटक, चित्रपट, संगीत, मराठी

वर्तमानपत्रं, आकाशवाणी- दूरचित्रवाहिन्यांना वाचक, प्रेक्षक, श्रोते मिळतील अन्यथा जागतिकीकरणाच्या वादळात मराठी भाषेची परवड होईल हे मात्र नक्की!भाषा दिन आपण उत्साहात साजरा करतो; पण विशिष्ट वर्ग सोडला तर आपली भाषा सशक्त होईल याकडे वर्षभर डोकावून पाहत नाही. मराठीला ज्ञानभाषेचं वैभव प्राप्त व्हावं असं वाटत असेल, तर मराठी भाषकांनी वैश्विकता स्वीकारावी; पण आपली मुळं, आपली स्थानिक ओळख विसरु नये. त्यांनी आपापले ज्ञानविषय, संज्ञा- संकल्पना ही संपत्ती मराठीत आणावी. मराठी शिकावी लागेल अशी शासकीय धोरणं आखावीत आणि मराठी शिकावीशी वाटेल अशी व्यवस्था निर्माण करावी.

मराठी माणूस जगभर आहे; पण मराठी भाषा मात्र पोचली नाही मराठी माणूस व्यवसाय आणि नोकरीनिमित्त जगभर पोचला आहे; पण मराठी भाषा मात्र पोचली नाही, विस्तारला फक्त त्याचा व्यवसाय आणि त्याचे पद. त्यातील काही भारतीय अमेरिका, इंग्लंड, जर्मनी आदी देशांतून आपला पेशा सांभाळून आपल्या राज्यातील प्रकाशकांसाठी स्वतंत्र लेखन वा अनुवादकीय काम करतात. यातून इतर भाषेतील नवनवीन विषयांचे ज्ञान मराठी वाचकाला मिळते; पण याद्वारे मराठीला किती बळ मिळते, याचा कुणीही विचार करत नाही. मराठीतील दर्जेदार साहित्यकृती तिकडे नेण्याचा ते मात्र प्रयत्न करीत नाही.. साहित्यरुपाने मराठी बोली व प्रमाण भाषेने समृद्ध आहे. मराठी भाषेला मोठे करण्यात संत, पंत आणि तंत यांचे योगदान मोठे आहे. तसेच महाराष्ट्रातील साहित्यिकांचा जसा मोलाचा वाटा आहे तसाच सर्वसामान्यांचाही आहे. जागतिकीकरणात मराठी भाषा ताठमानेने कायम उभी राहील, यासाठी शासन स्तरावर प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.अशा पद्धतीने प्रयत्न केल्यास मराठी भाषा जागतिकीकरणात आपले अस्तित्व अनंत कालपर्यंत टिकवू शकेल शेवटी मराठी भाषेविषयी म्हणावे वाटते कवी सुरेश भट यांच्या शब्दांत..

लाभले आम्हास भाग्य बोलतो मराठी। जाहलो खरेच धन्य ऐकतो मराठी।

धर्म, पंथ, जात एक जाणतो मराठी। एवढ्या जगात माय मानतो मराठी।।

संदर्भ सूची:

1. मराठी भाषा आज आणि उद्या – अनिल गवळी दर्या प्रकाशन जून २०१८
2. मराठी भाषा उगम व विकास – कृ. पा कुलकर्णी मेहता पब्लिशिंग हाऊस ,पुणे २०१७
3. जागतिकीकरण समाज आणि मराठी भाषा विजय प्रकाशन, पुणे २०१७
4. जागतिकीकरण मराठी साहित्य – संपा डॉ. शरद गायकवाड स्नेहवर्धन प्रकाशन ,पुणे २००९
5. मराठी कादंबरीचे अंतरंग नलिनी महाडीक स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे २००९
6. मराठी समीक्षेची सद्य;स्थिती, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई २०११

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

संशोधन आणि संशोधन कार्यात साधनांचा उपयोग

सुभाष एकनाथ निकम[1], डॉ. दादासाहेब आर. पवार[2]
[1]संशोधक, शिक्षणशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर
[2]मार्गदर्शक, ज्ञानज्योती शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
सोयगाव जिल्हा, छत्रपती संभाजीनगर
Corresponding Author- सुभाष एकनाथ निकम
Email: subhashnikam83@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11178345

गोषवारा:

संशोधन कार्यात माहिती मिळवण्यासाठी अनेक साहित्याचा, घटनांचा, गतसंशोधने व जे संशोधन कार्यास निगडीत आहे त्यांचा उपयोग संशोधन कार्यात केला जातो. संशोधन हे व्यापक असते. संशोधन हि सतत चालणारी प्रकिया आहे. जसजसा आपण एखाद्या समस्याचा शोध घेऊन माहिती मिळवत असतो. संशोधन कार्यात सर्वात महत्वाचा भाग म्हणजे संशोधन कार्यासाठी माहिती मिळवणे, गोळा करणे होय. संशोधक संशोधन कार्यासाठी विविध साधनांचा, साहित्यांचा वापर करीत असतो. त्यामध्ये प्रश्नावली, मुलाखत, निरीक्षण, अनुसूची, समाजमिती तंत्र, पदनिश्चयन क्षेणी व इतर संशोधन साधनाद्वारे माहिती संशोधन कार्यात घेण्यात येते.

प्रस्तावना:

संशोधन हि सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. संशोधन कार्यासाठी संशोधकला अनेक साधनांचा उपयोग करावा लागतो. संशोधन प्रकियेमध्ये एखादी समस्या निवडून त्या समस्येसाठी लागणारे साधने, साहित्य यांचा अभ्यास संशोधकाला करावा लागतो. संशोधनामध्ये संशोधकाला आपल्या संधोधन समस्या विषयाची माहिती मिळवण्यासाठी विविध साधनांची माहिती विविध ठीकानावून गोळा करावी लागते. संशोधन कार्यासाठी डेटा मिळवण्यासाठी प्रश्नावली, मुलाखत, अनुसूची, पदनिश्यन श्रेणी, पडताळसूची, शोधिका, निरीक्षण तंत्र, प्रक्षेपण तंत्र, समाजमिती तंत्र, व इतर साधनाद्वारे माहिती संकलित केली जाते. त्यामुळे या साधनांचा उपयोग संशोधन कार्यात करण्यात येतो.

संशोधन :

शोध या शब्दाला इंग्रजीत Discovery आणि Invention हे दोन शब्द वापरतात. या दोन्ही शब्दांचा अर्थ शोध लावणे हा आहे. Discovery म्हणजे जी वस्तू अस्तित्वात आहे परंतु इतरांना ती माहित नाही. असी वस्तू शोधून काढणे होय. Invention म्हणजे जी वस्तू अस्तित्वात नाही व इतरांना सुद्धा माहित नाही अशी वस्तू नव्याने शोधून काढणे होय. संशोधन म्हणजे पुनःपुन्हा शोधून काढणे किंवा सर्व दिशांना जाणे होय. संशोधनास इंग्रजीत Research असे म्हणतात. Re म्हणजे पुनः आणि Search म्हणजे शोधणे यावरून Research म्हणजे पुन्हा शोधने.

संधोधन संकल्पना :

संशोधनाच्या व्याख्या :

Tuckman B. W. - " प्रश्नांची उत्तरे देऊन त्यांच्या निराकरणाची पद्धतशीर प्रक्रिया म्हणजे संशोधन होय."

मौले, जॉर्ज जे. - " संशोधन म्हाणजे यथार्थ परिभाषित समस्येच्या सामाधानाकरिता केकेला सुव्यावस्थित, वस्तुनिष्ठ आणि अचूक असे संशोधन होय."

जॉन. डब्ल्यू. बेस्ट : " संशोधनातून अधिक प्रमाणात शास्त्रीय पद्धतीचे उपयोगी नियमबद्धता, क्रमबद्धता आणि त्यातील सुप्त एकीकरनाचे विवेचन असून त्या अंतर्गत संशोधनासाठी एक व्यवस्थित संरचना असते कि, ज्यामुळे अध्ययन प्रक्रियेमध्ये त्यांच्या परिणामाच्या निष्कर्षाचे एक प्रकारच्या नियम बद्धतेच्या प्रतिवेदनेचा अभिलेख असतो."

शॉर्ट ऑक्सफोर्ड इंग्लिश डिक्शनरी - " वस्तुस्थिती जाणून घेण्यासाठी एखाद्या विषायचा बारकाईने केलेला समीक्षात्मक अभ्यास किंवा वैज्ञानिक चिकित्सा म्हणजे संशोधन होय."

"कोणत्याही ज्ञान शाखेत नवीन तत्वे शोधण्यासाठी आणि जुनी तत्वे परीक्षणासाठी तयार

केलेला चिकित्सक व पद्धतशीर अभ्यास म्हणजे संशोधन होय.''

संशोधनांची साधने :

संशोधनामध्ये साधनांना खूप महत्व आहे. संशोधन हि एक वैज्ञानिक प्रकिया आहे. संशोधन समस्या जाणून घेण्यासाठी, संशोधकाला समसेच्या मुळापर्यंत खोलात खोल जाऊन माहिती मिळवण्यासाठी विविध साधनांचा उपयोग करावा लागतो. संशोधनातील माहिती संकलनासाठी निवडलेली साधने व तंत्रे जेवढी अचूक तेवढी संशोधन माहिती व्यवस्थितपणे मिळते.

संशोधन साधनांचे दोन प्रकार आहे :

1. **प्राथमिक साधने –**
2. **द्वितियक साधने -**

प्राथमिक साधने :

१) **निरीक्षण :**

ज्ञान प्राप्तीचे एक प्रमुख साधन म्हणजे निरीक्षण होय. व्यक्ती व व्यक्ती समूहाला प्रत्यक्ष पाहून त्यांच्या वर्तनाचे विश्लेषण व नोंदी करण्याची व्यवस्थित पद्धती म्हणजे निरीक्षण होय. कोणतेही शास्त्र निरीक्षनापासुनच सुरु होते. व शेवटी त्यांच्या वैधतेसाठी परत निरीक्षनाकडेच वळते. निरीक्षणासाठी व्यक्तीची सावधानता, ज्ञानाच्या कक्षा, आवडी, हेतू इत्यादीवरूनच तिच्या निरीक्षनाच्या मर्यादा व स्वरूप ठरते. निरीक्षण करण्यासाठी कार्यक्षम, ज्ञानेंद्रिय, सावधानता, अचूकता, तत्परता, अनुमान क्षमता, दोन बाबीची तुलना करून फरक समजण्याची आणि पूर्वग्रहीत व अचूक माहिती घेण्याची क्षमता निरीक्षकास असणे आवश्यक आहे.

२) **प्रश्नावली :**

संशोधन कार्यात माहिती मिळवण्यासाठी प्रश्नावली हे एक महत्वाचे साधन आहे. सामाजिक संशोधनात प्रश्नावली या साधनाला खूप महत्व आहे. प्रश्नावली पद्धतीत संशोधन कर्ता उत्तरदात्यांना प्रत्यक्ष प्रश्न विचारत नाही. तर त्याच्याकडे प्रश्नावली देतो व माहिती भरून घेतली जाते.

प्रश्नावलीचा अर्थ व व्याख्या :

१) एका विषयाच्या संदर्भात व्यक्तीकडून माहिती मिळवण्यासाठी तयार केलेली प्रश्नाची एक क्रमबद्ध सूची म्हणजे प्रश्नावली होय.

२) **लुंडबर्ग :** " मुलभूत स्वरुपात प्रश्नावली हि एक प्रेरणांचा असा समूह आहे कि जी शिक्षित लोकांपुढे या प्रेरनेच्या अंतर्गत त्यांच्या मौखिक व्यवहारांचे निरीक्षण करण्यासाठी प्रस्तुत केली जाते.''

३) **विल्सन गी :** " विस्तृत क्षेत्रात मोठ्या संख्येने पसरलेल्या अथवा एखाद्या निवडलेल्या लहान क्षेत्रात पसरलेल्या लोकांकडून मर्यादित प्रमाणात तथ्थे संकलित करण्याची सरळ पद्धत म्हणजे प्रश्नावली होय.''

प्रश्नावलीचे प्रकार :

१) संवरचित प्रश्नावली
२) असंवरचित प्रश्नावली
३) बंदिस्त
४) मुक्त प्रश्नावली
५) चित्रमय प्रश्नावली
६) मिश्रित प्रश्नावली

मुलाखत :

संशोधन कार्यात मुलाखतीला खूप महत्व आहे. मुलाखतीच्या माध्यमातून संशोधन समस्येची अचूक माहिती या साधनाद्वारे मिळवता येते. मुलाखतीचे व्यक्तीच्या जीवनामध्येपण खूप महत्व आहे. प्रत्यक्ष व्यक्ती समोर असल्यामुळे व्यवस्थित माहिती घेता येते.

मुलाखतीच्या व्याख्या :

१) **श्री. यंग** " ज्या क्रमबद्ध विधीच्या योगे एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीच्या आंतरिक जीवनात कमी अधिक प्रमाणात प्रवेश करते ती मुलाखत होय.''

२) **हेडर आणि लिन्डमन** : मुलाखतीत दोन किंवा व्यक्तीमध्ये संवाद अथवा मौखिक पद्धतीची प्रश्नोत्तरे होतात.

३) **गुड आणि हट** : मुलाखत हि मूलतः सामाजिक आंतरक्रियेची प्रक्रिया आहे

मुलाखतीचे प्रकार :

निदानात्मक मुलाखत : समस्येचे निदान करणे आणि त्यांची करणे जाणून घेणे.

उपचारात्मक मुलाखत : सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी काही उपयंचा शोध घेण्यासाठी.

संशोधनात्मक मुलाखत : सामाजिक विषय व घटनांचा, संबधांचा शोध घेण्यासाठी.

औपचारिक मुलाखत : या मुलाखतीत अनुसुचीचा उपयोग करून प्रश्न विचारले जातात.

अनौपचारिक मुलाखत : या मुलाखतीत प्रश्न विचारण्याच्या संदर्भात मुलाखतकर्त्यावर कोणतेही बंधन नसते.

व्यक्तिगत मुलाखत : ज्या मुलाखतीत एकावेळी एकाच व्यक्तीची मुलाखत घेतली जाते.

सामुहिक मुलाखत : एकावेळी अनेक व्यक्तीची मुलाखत घेतली जाते.

पथक मुलाखत : या मुलाखतीत मुलाखतकार एक असून प्रतिसादक एक अथवा अधिक असतात.

अनुसूची :

संशोधन कार्यात अनुसुचीला महत्वाचे स्थान आहे. अनुसूचीमध्ये अध्ययन समस्या विषयाशी संबधित प्रश्नाची एक सूची असते. म्हणून त्याला अनुसूची असे म्हणतात.

अनुसूचीची व्याख्या :

गुड आणि हट : अनुसूची एक प्रकारची प्रश्नावली असून ती मुलाखत घेणारा संशोधक प्रतिसादकास प्रश्न विचारून इतर व्यक्तीसमोर भरण्याचे काम करतो.

बोगार्डस - अनुसूची हि अशी तथ्थे प्राप्त करणाऱ्या औपचारिक पद्तीचे प्रतिनिधित्व करते की, जे वस्तुनिष्ठ स्वरुपात आणि सहजतेने ओळखण्यासाठी आहेत. संशोधनकर्ता स्वत: अनुसूची भरतो.

अनुसुचीचा उद्देश : अनुसुचीचा महत्वाचा उद्देश म्हणजे प्रश्नाच्या उत्तरांच्या

माध्यमातून संशोधन विषया संबंधीची वस्तुनिष्ठ माहिती संकलित करणे होय.

अनुसुचीचे प्रकार :

१. **मुलाखत अनुसूची :** मुलाखत अनुसूचित संशोधक व संशोधनाचे एकक यांच्यात समोरासमोर संबंध येतो. संशोधक पूर्वनियोजित प्रश्नावालीनुसार प्रश्न विचारत जातो व त्याची उत्तरे अनुसूचित भरली जातात.

२. **प्रलेख अनुसूची :** प्रलेख अनुसूची हि अनुसूचीतील एक महत्वाची पद्धती आहे. प्रलेखीय अनुसुचीचा उपयोग हा स्वकथा, दैनदिनी, शासकीय आणि अशासकीय रेकोर्ड व इतर लिखित स्रोतापासून माहिती संकलित करण्यासाठी केला जातो.

३. **अवलोकन अनुसूची / निरीक्षण अनुसूची** : या अनुसुचीचा उपयोग एखाद्या घटनेचे निरीक्षण करताना होतो. निरीक्षण अनुसूचित संशोधकाला आपल्या क्षेत्रात जाऊन प्रश्न विचारून तथ्य संकलन करावे लागत नाही. तर तो स्वतः जाऊन घटनांचे निरीक्षण करून स्वतः तथ्य संकलित करतो व ती अनुसूची लिहतो.

४. **मूल्यांकन अनुसूची** : ज्यावेळी एखादी घटना किंवा वास्तूशी संबंधित विषयाबाबत उत्तरदात्याच्या अभिवूर्ती, मत, विचार, आवड इत्यादी सांख्खीकीय मापन करायचे असते, त्यावेळी या अनुसूचीचा वापर केला जातो.

५. **संख्यात्मक सर्वेक्षण अनुसूची :** या प्रकारच्या अनुसुचीचा उपयोग धर्म, कुटुंब, विवाह इत्यादीच्या विशिष्ट पैलूचे अध्ययन करण्यासाठी केला जातो.

समाजमिती तंत्र :

जेकोब एल. मोरेनो : यांचा Who Shall Surview ? हा ग्रंथ १९३४ मध्ये प्रसिद्ध झाला. या ग्रंथात मोरेना यांनी सामाजमितीच्या मुलभूत सिद्धांत आणि तंत्राचा सर्वप्रथम उल्लेख केला. मोरेनो हे एक ऑस्ट्रियन मानसशास्त्र म्हणून नावाजलेले आहे.

समाजमितीच्या व्याख्या :

युरी ब्रोनफेन ब्रित्रर : समाजमिती हि समूहातील व्यक्तीमध्ये असणारे पारस्पारिक आकर्षण विकर्षणाच्या मर्यादा आणि विस्तार मापनाचे व त्यावरून सामाजिक स्थिती, संरचना आणि विकास शोधण्याचे व त्याचे मुल्यांकन करण्याचे एक साधन आहे.

जे. जी. फेन्ज - "समुहातील सदस्यामध्ये असलेल्या पारस्पारिक आकर्षण आणि विकर्षणाचे मापन करून सामाजिक आंतरक्रियाच्या समग्रचा किंवा समुच्याचा शोध लावण्याची आणि त्याच बरोबर अशा संबंध समग्रास हाताळण्याची पद्धत म्हणजे समाजमिती होय."

समाजमिती तंत्राचे प्रकार :

१. **ळखा बरे ? तंत्रओ - The guess who ? Technique:** या तंत्रामध्ये काही विधाने दिलेली असतात. प्रत्येक विधान विध्यार्थ्यांना लागू पडेल असे असते.

२. **नामनिर्देशन तंत्र – (Nomination Technique):** वर्गातील एखादा विद्यार्थी त्याच्या गुणामुळे सर्वांनाच आवडतो. तर दुसरा आवडत नाही. गटाने एखादे काम करावयाचे असते तेव्हा या तंत्राचा फार चांगला उपयोग होऊ शकतो.

३. **पदनिश्यन तंत्र (Rating Scale) :** या तंत्रात एक निश्चित समूहातील सर्व विद्यार्थ्यांचे पदनिश्यन करण्याची सूचना देण्यात येते.

४. **सामाजिक आंतर मापन क्षेणी (The Social Distance Scale) :** एखादी व्यक्ती अथवा गट किती प्रमाणात दुसऱ्या व्यक्तीकडून अथवा गटाकडून स्वीकारली जाते अथवा हे सामाजिक अंतर मापन क्षेणी विशेषत: पाच बिंदू क्षेणी व सात बिंदू क्षेणीचा वापर करण्यात येतो.

पदनिश्चयन क्षेणी (Rating Scale):

पद निश्चयन क्षेणी माहितीच्या नोंदीचे हे गुणात्मक साधन आहे. एखादी वस्तू, परिस्थिती व्यक्ती, यांच्या बद्दल अभिप्राय निर्णय घेण्यासाठी पदनिश्यन हे साधन वापरले जाते.

पदनिश्चयन क्षेणीची व्याख्या :

बार डेविस आणि जॉन्सन " एखद्या स्थितीचे, वस्तूचे अथवा व्यक्तीच्या गुणांच्या संबंधविषयाचे मत अथवा निर्णय दर्शविणाऱ्या पद्धतीला पदनिश्यन क्षेणी असे म्हणतात."

जॉन बेस्टने " पदनिश्यन क्षेणी कोणत्याही व्यक्तीच्या गुणांचे किंवा वस्तूच्या मर्यादित वैशिष्ट्यांचे गुणात्मक विवरण प्रस्तुत करते."

पदनिश्यन क्षेणीचे प्रकार :

1. **प्रमाणित पदनिश्यन क्षेणी** : या प्रकारात विशिष्ट घटक दिलेले असतात. त्या घटकांचे काही नमुने देण्यात येतात. अशा नमुन्यापैकी कोणत्या घटकांच्या प्रकारशी तो मिळता जुळता आहे ते ठरविण्यात येते. त्यानंतर प्रतिसादकांना त्या क्षेणी विषयी विचारणा केली जाते.

2. **सक्तीची निवड पदनिश्यन क्षेणी** : या पदनिश्यन क्षेणीत विशिष्ट आशयाच्या अनुशंगाने दोन मते दिलेली असतात. त्या दोन मतांपैकी पदनिश्ययकास एकमत निवडण्यासाठी सूचना करण्यात येते.

3. **संस्थात्मक / संख्यांकित पदनिश्यन क्षेणी** - या पदनिश्यन क्षेणीत केवळ आकडे देण्यात येतात. उदा. अंक एक ते पाच , अंक एक ते सात अथवा अंक एक ते नऊ

4. **वर्णनात्मक पदनिश्यन क्षेणी** : या पदनिश्यन क्षेणीत क्षेणी दिलेली असते. व त्या क्षेणीचे वर्णन केलेले असते. त्यानुसार क्षेणीतील परिमाणे ठरविण्यात येतात. व्यक्तीच्या वैशिष्ट्यांच्या बाबतीत किंवा त्यांच्या व्यक्ती महत्व गुणांच्या अनुशंगाने शब्दाचे वर्णन देलेले असते. त्यानुसार अशा व्यक्तीचे पद ठरविण्यात येते.

5. **क्षेणी रेखित पदनिश्यन :** एका आडव्या रेषेवर विशिष्ट वैशिष्ट्याचे परिणाम दर्शवून रेखित क्षेणी तयार करतात.

पडताळा सूची :

एखाद्या संस्थेचे, प्रक्रियेचे किंवा व्यक्तीचे विविध घटक, विशिष्ट गुण प्रतिसादकाकडून जाणून घ्यावयाचे असल्यास पडताळा सूचीचा उपयोग केला जातो. एखादी व्यक्ती प्रकिया वा संस्था इत्यादी बद्दल विधानांची तयार केलेली यादी म्हणजे पडताळासूची.

पडताळा सूचीचे प्रकार :

पडताळा सूचीमध्ये विधानाची सत्यता पडताळून पाहता येते. त्यात अपेषित योग्य अथवा अयोग्य वर्तन, विशिष्ट कृती करण्याकरिता आवश्यक असलेली कौशल्य अथवा कल्पना यांच्या अनुशंगाने पडताळासूचीत काही विधाने दिलेली असतात.

१) परस्थितीच्या घटकांची माहिती विचारण्यासाठी तयार केलेली पडताळासूची
२) कृतीच्या क्रमाची पडताळासूची
३) कल्पना संचाची पडताळासूची
४) माहिती उपलब्ध करण्याची पडताळासूची
५) समस्या सूची

मानसशास्त्रीय कसोट्या / चाचण्य :

मानसशास्त्रीय कसोट्या आथवा चाचण्याचा उपयोग शैक्षणिक संशोधन कार्यासाठी तसेच मानसशास्त्रातील संशोधनासाठी केला जातो. संशोधन कार्यासाठी तज्ञांकडून तयार केलेल्या प्रमाणित केलेल्या चाचण्याचाही उपयोग संशोधनात केला जातो.

व्याख्या :

गे Gay " एखाद्या व्यक्तीच्या अथवा गटांच्या ज्ञानाचे कौशल्याचे, भावनांचे, बुद्धीचे अथवा अभियोग्यतेचे मापन करण्याचे साधन म्हणजे कसोटी होय.''

क्रोनबँक " विशिष्ट वेळी दोन अथवा अधिक व्यक्तीची अथवा अधिक व्यक्तीची अथवा निरनिराळयांपैकी एक अथवा अधिक व्यक्तींची पद्धतशीरपने त्यांच्या वर्तनांची तुलना करण्याची पद्धती म्हणजे कसोटी होय.''

जॉन डब्ल्यू.बेस्ट " मानवी वर्तनाचे वर्णन आणि मापन करणे ज्या साधनाद्वारे सोपे जाते त्यास मानसशास्त्रीय कसोटी असे म्हणटले जाते."

मानसशास्त्रीय चाचण्यांचे प्रकार :

१. **अप्रमाणित अथवा अध्यापकाद्वारे तयार केलेल्या चाचण्या :**

२. **प्रमाणित चाचण्या :**

३. **निर्मित चाचण्या :**

अध्यापक निर्मित अथवा अप्रमाणित चाचण्या यात प्रमाणीकरणीकरणाची प्रक्रिया करण्यात येत नाही. या चाचणीची सप्रमानता आणि विश्वसनीयता सामान्य दर्जाची असते. ती उच्च दर्जाची असत नाही.

प्रमाणित चाचण्या :

प्रमाणित चाचण्याचा शैक्षणिक संशोधनात अधिक वापर करण्यात येतो. प्रमाणित चाचण्या या अध्यापकांनी तयार केलेल्या चाचणीपेक्षा अलग स्वरूपाच्या नसतात. यातील ज्ञानक्षेत्रे, निर्मिती, प्रक्रिया, प्रश्नांचे प्रकार प्रमाणित चाचण्यातहि असतात.

प्रमाणित चाचण्यांचे प्रकार :

१. **अभियोग्यता / अभिक्षमता चाचणी:**

या चाचण्यामध्ये शालेय आणि व्यवसायिक अभियोग्यता चाचण्यांचा समावेश करण्यात येतो.

2. **संपादन / प्रक्रिया चाचणी :**

पाठ्यक्रमावर आधारित अशी हि संपादन चाचणी असते. **फ्रीमेन यांच्या मते,** शेक्षणिक संपादन चाचणी हि विशिष्ट पाठ्यक्रमाची उद्दिष्टे विद्यार्थ्यांना संपादन केलेले ज्ञान व त्याचे आकलन त्यांच्या मते, विकसित केलेली कौशल्य व मूल्य एखाद्या विद्यार्थ्याने अथवा विद्यार्थी वर्गाने कितपत यशस्वीपणे संपादित केलेली आहेत, हे पाहत असते.

प्राविण्य चाचणीचे प्रकार :

१) **तोंडी चाचणी :**

२) **निबंधात्मक चाचणी -**

३) **वस्तुनिष्ठ चाचणी -**

बुद्धिमापन चाचणी -

व्यक्तिगत, सामुहिक, लेखी इत्यादी स्वरुपात बुद्धिमापन चाचण्या उपलब्ध आहेत. या चाचण्या प्रमाणित सुद्धा आहेत. या चाचण्यांचा सर्वत्र वापर करण्यात येतो. या चाचण्याचे एक छापील पत्रक असल्याने अशा चाचण्यांचे आयोजन करणे अगदी सोपे असते.

व्याख्या :

टर्मन- अमूर्त कल्पना विषयी विचार करण्याची क्षेमता म्हणजे बुद्धी होय.

वेक्षर- बुद्धी, व्यक्तीच्या शक्तीचा असा एक समुदाय आहे कि त्याची उद्दिष्टपूर्ण क्रिया विवेकशील चिंतन आणि वातावरणात प्रभावीपणे समायोजन करण्यात सिद्ध होते.

सारांश:

अशाप्रकारे संशोधन म्हणजे काय? संशोधनाचा अर्थ, संकल्पना, व्याख्या तसेच संशोधन कार्याची माहिती संकलित करण्यासाठी विविध साधनांचा उपयोग संशोधन कार्यात केला जातो. संशोधन कार्यासाठी लागणारे विविध साधनांचा अभ्यास या पेपर मध्ये करण्यात आला आहे.

संदर्भसूची :

1. संशोधनशास्त्र आणि पद्धती - डॉ. सुहास पाठक
2. शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे - प्राचार्य डॉ. के.यु. घोरमोडे , डॉ. कला कृष्णा घोरमोडे
3. अध्यापन व संशोधन अभियोग्यता संपूर्ण मार्गदर्शक - डॉ. शशिकांत अत्रदाते / स्वाती शेटे
4. शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे - प्रा. रा. शं. मुळे, प्रा. वि. तु. उमाठे
5. संशोधन पद्धती, प्रक्रिया,अंतरंग - डॉ. दु.का.संत

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

भारत में स्त्री शिक्षा की स्थिति

डॉ. कुमारी प्रेमलता
असिस्टेंट प्रोफेसर, इतिहास विभाग,
सुंदरवती महिला कॉलेज, भागलपुर, बिहार, तिलकामांझी भागलपुर विश्वविद्यालय, बिहार
Corresponding Author- डॉ. कुमारी प्रेमलता
ईमेल: prem.bgp19@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11178365

शोध सार:

मानव सभ्यता के विकासक्रम में आरंभ से लेकर अब तक जहाँ सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक स्थितियों में निरंतर विकास एवं बदलाव आया वहीं भारतीय स्त्री के जीवन में भी काफी बदलाव के बावजूद शिक्षा के अभाव के चलते उनकी स्थिति निरंतर दयनीय होती चली गई। भारत में वैदिक काल में स्त्री की छवि सम्मानजनक थी। उन्हें समाज में अत्यंत प्रतिष्ठापूर्ण स्थान प्राप्त था एवं वे शिक्षा ग्रहण कर सकती थी। सर्वाधिक महत्वपूर्ण बात तो यह थी कि उन्हें स्वैच्छिक रूप से विवाह या विवाह योग्य वर का चयन करने का अधिकार भी प्राप्त था। प्राचीन भारतीय परम्परा में स्त्रियों को पृथ्वी पर समस्त दैवीय गुणों का प्रतीक बताया गया है, यथा सोम ने अपनी समस्त पवित्रता नारियों को प्रदान की है, तो गन्धर्वों ने उन्हें अपनी मृदु वाणी प्रदान की है तथा अग्नि ने उन्हें अत्यंत आकर्षक बनाने के लिए अपनी समस्त चमक उन पर न्यौछावर कर दी है। इस बात को सहर्ष स्वीकार किया गया है कि सम्पूर्ण मानव जीवन का कोई भी क्षेत्र ऐसा नहीं है जो स्त्रियों के बिना पूर्ण हो। परन्तु मध्यकाल में मुगलों तथा उसके पहले के मुस्लिम आक्रमणकारियों के शासनकाल में महिलाओं की दशा में अत्यधिक गिरावट आई। शिक्षा का अधिकार भी उनसे छिन लिया गया एवं उनकी स्वतंत्रता पर प्रतिबंध लगा दिया गया। इस काल में अशिक्षा एवं विभिन्न तरह की बंदिशों जैसे, पर्दा प्रथा, विधवा विवाह पर रोक, बाल-विवाह आदि के कारण स्त्रियाँ घरों की चहारदीवारी में कैद होती गईं। ईस्ट इण्डिया कंपनी के शासन में स्त्री शिक्षा की कोई व्यवस्था नहीं थी। परन्तु ईसाई मिशनरियों ने बालिकाओं की शिक्षा के लिए कुछ विद्यालय अवश्य खोले। आधुनिक काल में ब्रिटिश भारत के अन्तर्गत उन्नीसवीं सदी के पूर्वार्द्ध में भारत के कुछ महान समाज सुधारकों जैसे राजा राममोहन राय, स्वामी विवेकानंद, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, स्वामी दयानंद सरस्वती, केशवचंद्र सेन आदि के सतत् प्रयास से स्त्री जीवन पर लगी कई तरह की पाबंदियाँ हटीं। उन्हें समाज में बराबरी का स्थान मिलना आरंभ हुआ। आजादी के बाद सरकार ने निरंतर कानूनी बदलाव कर स्त्रियों की स्थिति एवं उनकी शिक्षा में सुधार करने का प्रयास किया। शिक्षा किसी भी व्यक्ति, समाज एवं राष्ट्र के विकास की धुरी होता है। इस कारण स्त्री शिक्षा के द्वारा पारिवारिक विघटन को रोका जा सकता है, लगातार बढ़ती आबादी पर प्रभावी रोक लगायी जा सकती है एवं कई प्रकार की सामाजिक समस्याओं को सुलझाया जा सकता है। हमें आज देश और समाज की उन्नति एवं विकास के लिए स्त्रियों की शिक्षा को बढ़ावा देना ही होगा। जिससे भारत की स्त्रियाँ सशक्त एवं आत्मनिर्भर बन सकें।

विशिष्ट शब्द: स्त्री शिक्षा, समाज, राष्ट्र, आत्मनिर्भरता एवं स्त्री सशक्तिकरण।

प्रस्तावना:

शिक्षा मनुष्य के विकास का मूल साधन है। शिक्षा मनुष्य में नए कौशल के साथ नवीन बातों एवं विचारधारा का विकास करके उसे योग्य एवं सुसंस्कृत नागरिक बनाती है। शिक्षा के द्वारा मनुष्य अपनी समस्याओं का समाधान करता है तथा जीवन को आनन्दमय बनाता है। प्राचीन भारत के इतिहास के पृष्ठ भारतीय स्त्रियों की गौरवमयी कीर्ति से भरे पड़े हैं। स्त्री का त्याग और बलिदान भारतीय संस्कृति की अमूल्य निधि है। स्त्री शिक्षा के विषय में नेपोलियन ने अपने विचार इन शब्दों में व्यक्त किए हैं कि "मुझे सुशिक्षित माताएँ दो, मैं एक सुशिक्षित राष्ट्र का निर्माण कर दूंगा।" हमें यह याद रखना चाहिए कि स्त्रियों की स्थिति उनके समाज के सभ्यता-स्तर का प्रतिबिंब होती है। हमें पुरुषों के साथ स्त्रियों को समान शैक्षिक अवसर सुलभ कराने चाहिए। जैकवेलाइन केबॉड (1970) ने यूनेस्को द्वारा प्रकाशित अपनी पुस्तक 'द एजूकेशन एंड एडवांसमेंट ऑफ वुमेन' में ठीक ही लिखा है, प्रौद्योगिक तथा वैज्ञानिक सभ्यता के द्वार तक स्त्रियों को न पहुंचाने वाला शिक्षा तंत्र विश्व की आधी मानवता को विश्व से पृथक् कर देगा। यह जीवन की एक सतत् आवश्यकता है एवं मानव समुदाय की प्रगति की निर्धारक है। देश के सम्पूर्ण मानव जनसंख्या के

लगभग आधे भाग की शिक्षा की उपेक्षा कर हम देश के भविष्य को खतरे में नहीं डाल सकते।

हमें स्त्रियों की शिक्षा एवं उनको आत्मनिर्भर बनाने के लिए न केवल अधिक अवसर उपलब्ध कराने होंगे बल्कि बदलते परिवेश में इनकी उपयोगिता के विषय में पुरुष वर्ग को भी समझाना होगा। इस विषय में राधाकृष्णन आयोग के प्रतिवेदन में सही उल्लेखित है की "यदि स्त्रियों तथा पुरुषों में से केवल एक के लिए सामान्य शिक्षा उपलब्ध करानी हो तो यह अवसर निःसन्देह स्त्रियों को प्राप्त होना चाहिए क्योंकि तब शिक्षा आवश्यक रूप से अगली पीढ़ी को मिल जाएगी।" इस प्रकार यदि हमें अपनी अगली पीढ़ी को शिक्षित करना हो तो स्त्रियों को उचित शिक्षा प्रदान कर उन्हें सशक्त बनाना ही होगा। देखा जाए तो हमारे देश की स्त्रियों की अनेकों समस्याएँ हैं। उन्हें अपने जीवन में काफी कुछ सहन करना पड़ता है परंतु उनमें एक भी समस्या ऐसी नहीं है जिसे शिक्षा के द्वारा हल न किया जा सके।

तथ्य विश्लेषण:

भारत में वैदिक काल में स्त्रियों को समाज में समानता का दर्जा प्राप्त था। उन्हें पुरुषों के समान शिक्षा का अधिकार दिया गया था। प्राचीन काल में मैत्रयी, अपाला, घोषा, विश्ववारा, शची, पौलोमी, गार्गी, घोषा आदि जैसी अनेकों स्त्रियों ने अपनी विद्वता, त्याग एवं समर्पण का उदाहरण प्रस्तुत किया था। उत्तर वैदिक काल में भी महिलाओं को समाज में गरिमामय स्थान प्राप्त था। उसे सहधर्मिणी और सहचरी माना जाता था। आरंभ में धार्मिक तथा सामाजिक कार्यों में ही नहीं बल्कि रण-क्षेत्र में भी स्त्रियाँ अपने पति को सहयोग देती थीं। स्मृति काल में नारी को शक्ति का स्वरूप मानकर उसकी आराधना की जाती थी। जैसा कि याज्ञवलक्य स्मृति में स्पष्टतः वर्णित है, 'स्त्रियाँ पृथ्वी पर समस्त दैवीय गुणों की प्रतीक हैं, सोम ने अपनी समस्त पवित्रता नारियों को प्रदान की है, तो गंधर्व ने उन्हें अपनी मृदु वाणी प्रदान की है तथा अग्नि ने उन्हें अत्यंत आकर्षक बनाने के लिए अपनी समस्त चमक उन पर न्यौछावर कर दी है।' प्राचीन भारत में स्त्री शिक्षा के कारण नारी चेतना अपने उत्कर्ष पर थी। इसके उपरांत धीरे-धीरे स्त्रियों की दशा में गिरावट होनी आरंभ हो गयी।

मध्यकालीन भारत में मुगलों तथा उसके पहले के मुस्लिम आक्रमणकारियों के शासन काल में स्त्रियों की दशा में अत्यधिक गिरावट आई। स्त्रियाँ अपनी आर्थिक और सामाजिक सुरक्षा के लिए पुरुषों पर ही आश्रित थीं। उनके बीच शिक्षा का काफी अभाव था। अशिक्षा एवं विभिन्न तरह की बंदिशों जैसे, पर्दा प्रथा, विधवा विवाह पर रोक, बाल-विवाह आदि के कारण स्त्रियाँ घरों की चहारदीवारी में कैद होती गईं। पर्दा प्रथा, बाल विवाह तथा बहु-विवाह जैसी कुरीतियों ने स्त्रियों के जीवन को दयनीय बना दिया। मुस्लिम शासन काल में स्त्रियों की शिक्षा का अधिकार भी उनसे छिन लिया गया। उन पर अनेकों अत्याचार किए जाने लगे तथा उनकी स्वतंत्रता पर प्रतिबंध लगा दिया गया। आधुनिक काल में ईस्ट इंडिया कंपनी ने भारत में जब अपना शासन स्थापित किया, तब कंपनी सरकार के शासन में स्त्री शिक्षा की कोई व्यवस्था नहीं की गयी थी। उन्होंने स्त्री शिक्षा के प्रति उपेक्षा की नीति अपनाई। इस काल में ईसाई मिशनरियों ने बालिकाओं की शिक्षा के लिए कुछ विद्यालय अवश्य खोले। ईसाई धर्म प्रचारकों ने इस क्षेत्र में महत्वपूर्ण कार्य किए एवं 1819 ई. में स्त्री शिक्षा के लिए कलकत्ता में 'तरुण स्त्री सभा' की स्थापना हुई। इस तरह कंपनी शासन के दौरान स्त्री शिक्षा का प्रसार के प्रयास अवश्य आरंभ हुए।

सर्वप्रथम डब्लू. बेथ्यून द्वारा स्त्री शिक्षा के क्षेत्र में महत्वपूर्ण योगदान दिया गया। उन्होंने 7 मई, 1849 ई. को भारत में कलकत्ता में प्रथम बालिका विद्यालय की स्थापना की। जिसे कालांतर में 'बेथ्यून कॉलेज' के नाम से जाना जाता है। इसे एशिया का सबसे पुराना महिला कॉलेज माना जाता है। 1854 ई. के वुड डिस्पैच में स्त्री शिक्षा के महत्व को स्वीकार किया गया तथा स्त्री शिक्षा की आवश्यकता पर विशेष ध्यान दिया गया। इस घोषणा पत्र में कहा गया कि 'भारतीय जन-जीवन में पाश्चात्य सभ्यता एवं संस्कृति का बीजारोपण तभी हो सकेगा जब स्त्रियों में शिक्षा का प्रसार होगा।' घोषणा पत्र में स्त्री शिक्षा के लिए विद्यालयों को सहायता अनुदान देने की सिफारिश की गई, इससे स्त्री शिक्षा को बहुत प्रोत्साहन मिला। वहीं 1882 ई. के हंटर कमीशन में स्त्री शिक्षा पर काफी ज़ोर दिया गया।

ब्रिटिश भारत के अंतर्गत उन्नीसवीं सदी में कुछ महान समाज सुधारकों जैसे राजा राममोहन राय, स्वामी दयानन्द सरस्वती, ईश्वर चंद्र विद्यासागर, केशवचंद्र सेन, स्वामी विवेकानंद आदि ने अत्याचारी सामाजिक व्यवस्था के खिलाफ आवाज उठाई। इन्होंने तत्कालीन ब्रिटिश शासन के समक्ष स्त्री-पुरुष समानता, स्त्री शिक्षा, सती प्रथा पर रोक, बाल विवाह तथा बहू विवाह पर रोक के लिए आवाज उठाई। इसी के परिणामस्वरूप सती प्रथा निषेध अधिनियम, 1829 ई. में, हिन्दू विधवा पुनर्विवाह अधिनियम, 1856 ई. में, बहू विवाह रोकने के लिए नेटिव मैरिज एक्ट, 1872 ई. में, एज ऑफ कंसेंट बिल, 1891 ई. में पास हुआ। इन महत्वपूर्ण प्रयासों से आने वाले समय में स्त्री संगठनों का सूत्रपात हुआ तथा महिला शिक्षा की माँग की गई। स्त्री शिक्षा के लिए ज्योतिबा फूले और उनकी पत्नी ने पूना में लड़कियों के लिए एक स्कूल खोला। 1901 ई. में रवीन्द्र नाथ टैगोर ने शांति निकेतन में स्त्री शिक्षा विभाग की स्थापना की। वहीं आर्य समाज ने भी स्त्री विद्यालयों की स्थापना स्वीकार करते हुए 'कला गुरुकुल' खोले। इसके अतिरिक्त आर्य समाज ने प्रत्येक नगर में आर्य कन्या पाठशालाएँ खोलीं। महान समाज सुधारक प्रोफेसर डी. के. कर्वे ने 1906 ई. में बंबई में प्रथम 'भारतीय महिला विश्वविद्यालय' की स्थापना की तथा दिल्ली में इसी वर्ष प्रथम महिला चिकित्सा

विश्वविद्यालय के रूप में लेडी हार्डिंग मेडिकल कॉलेज स्थापित किया गया।

20वीं शताब्दी तक भारत कि स्त्रियाँ स्वयं अपने अधिकारों के लिए आगे बढ़ीं। धीरे-धीरे स्त्रियों में शिक्षा के विकास के साथ-साथ राजनीतिक चेतना का भी उद्भव हुआ। परिणामस्वरूप, भारत में 1919 ई. के अधिनियम द्वारा स्त्रियों को भी मताधिकार का अधिकार प्राप्त हुआ। नारी मुक्ति के लिए 1927 ई. में 'अखिल भारतीय महिला संघ' की स्थापना हुई। इसके द्वारा स्त्रियों की स्वतंत्रता एवं समानता के लिए कड़ा संघर्ष किया गया। 1929 ई. में हार्टोंग समिति ने स्त्री शिक्षा संबंधी अनेकों सुझाव दिये। समिति द्वारा इस बात पर विशेष ज़ोर दिया गया की बालक एवं बालिकाओं की शिक्षा को समान महत्व दिया जाए। इसके लिए अधिक संख्या में ग्रामीण क्षेत्रों में बालिका विद्यालयों की स्थापना, उच्च शिक्षा प्राप्त करने के लिए बालिकाओं को प्रोत्साहन देना, ग्रामीण क्षेत्रों में कार्यरत शिक्षिकाओं को आकर्षक वेतन एवं सुविधाएँ देना इत्यादि कार्य किये जायें। इस प्रकार स्वतंत्रता पूर्व सरकारी प्रयत्नों के फलस्वरूप स्त्री शिक्षा की कुछ प्रगति अवश्य हुई एवं भारत में धीरे-धीरे सह शिक्षा को प्रोत्साहन मिला। 1937 ई. की वर्धा योजना में स्त्री उपयोगी पाठ्यक्रम के विकास एवं गृह शिल्प कला की व्यवस्था करने की संस्तुति की गई। 1944 ई. के शिक्षा के सार्जेंट योजना में 6 - 11 वर्ष तक के बालक एवं बालिकाओं के लिए व्यापक निःशुल्क एवं अनिवार्य शिक्षा की व्यवस्था की अनुशंसा की गयी थी। इन प्रयासों के कारण स्त्रियाँ शिक्षित होने के लिए प्रेरित हुईं।

स्त्री शिक्षा की वर्त्तमान स्थिति:

भारत की स्वाधीनता प्राप्ति के पश्चात् स्त्रियों की सामाजिक तथा शैक्षिक स्थिति में अनेकों क्रांतिकारी परिवर्त्तन हुए। भारत के विभिन्न पंचवर्षीय योजनाओं में स्त्री शिक्षा को पर्याप्त महत्व देने के प्रयास किए गए। किसी भी समाज की खुशहाली का आधार उस समाज में महिलाओं के स्तर एवं उन्हें प्राप्त सम्मान से आँका जा सकता है। इतिहास गवाह है कि जिन समाजों में महिलाओं को बराबरी का दर्जा प्राप्त है, वे विकास एवं प्रगति की दौड़ में अपने समकालीनों से बहुत आगे रहे हैं। महात्मा गाँधी ने अपनी पुस्तक 'हिन्द स्वराज' में लिखा है, 'जब तक आधी मानवता की आँख में आँसू है, मानवता पूर्ण नहीं कही जा सकती।' स्वतंत्रता के उपरांत स्त्री शिक्षा के मार्ग में आने वाली बाधाओं का समाधान प्रस्तुत करने हेतु अनेक समितियों तथा आयोगों का गठन किया गया। इनमें कुछ प्रमुख आयोगों तथा सिफारिश समितियों के सुझाव निम्नलिखित हैं-

विश्वविद्यालय शिक्षा आयोग

(1948-49) डॉ. राधाकृष्णन की अध्यक्षता में नियुक्त इस आयोग ने स्त्री शिक्षा पर विशेष बल दिया। स्त्री शिक्षा के विषय में इस आयोग ने कई सिफारिश की। जिनमें मुख्य यह है की शिक्षण संस्थानों का पाठ्यक्रम ऐसा होना चाहिए जिससे स्त्रियाँ सामान्य समाज में अपना सम्मानजनक स्थान ग्रहण कर सकें।

माध्यमिक शिक्षा आयोग

(1952) इस आयोग द्वारा बालक तथा बालिकाओं के पाठ्यक्रम में विभिन्नता लाने पर विशेष ज़ोर नहीं दिया गया, परंतु बालिकाओं को गृह विज्ञान के अध्ययन की विशेष सुविधा प्रदान करने की बात की गई। इसके अतिरिक्त ग्रामीण क्षेत्रों में कार्यरत शिक्षिकाओं को आकर्षक वेतन एवं सुविधाएँ देने का सुझाव दिया गया।

दुर्गाबाई देशमुख समिति

(1958) स्त्री शिक्षा की समस्या एवं इसके समाधान करने पर विचार करने हेतु भारत सरकार ने दुर्गाबाई देशमुख की अध्यक्षता में 'राष्ट्रीय महिला शिक्षा समिति' का गठन किया। इस समिति ने यह सुझाव दिया कि लड़कों और लड़कियों कि शिक्षा के बीच शैक्षिक समानता की स्थापना की जाए। समाज में स्त्रियों के समान अधिकार सुनिश्चित करने के लिए संगठन की स्थापना की जाए। इसके साथ ही ग्रामीण क्षेत्रों में स्त्री शिक्षा के प्रसार के लिए विशेष प्रयास किये जाने चाहिये।

हंसा मेहता समिति

(1962) सन् 1962 ई. में राष्ट्रीय महिला शिक्षा परिषद ने विद्यालय स्तर पर बालक तथा बालिकाओं के शैक्षिक पाठ्यक्रम में अंतर होने अथवा नहीं होने की महत्वपूर्ण समस्या पर सुझाव देने हेतु श्रीमती हंसा मेहता की अध्यक्षता में एक समिति का गठन किया। जिसे समिति की अध्यक्षा के नाम पर 'हंसा मेहता समिति' कहा जाता है। इस समिति ने सुझाव दिया कि विद्यालय स्तर पर बालक तथा बालिकाओं के शैक्षिक पाठ्यक्रम में अंतर नहीं होना चाहिए। शिक्षा का संबंध व्यक्तिगत क्षमताओं तथा रुचियों से होना चाहिए न की स्त्री या पुरुष के भेद से।

भक्त वत्सलम् समिति

(1963) राष्ट्रीय स्त्री शिक्षा परिषद द्वारा इस समिति का गठन स्त्री शिक्षा के लिए किया गया। इस समिति के अध्यक्ष मद्रास राज्य के मुख्यमंत्री श्री एम. भक्त वत्सलम् थे। इस समिति ने स्त्री शिक्षा के विषय में कई महत्वपूर्ण सुझाव दिये। इसके द्वारा दी गयी सिफारिशों के अनुसार विवाहित महिलाओं को कम से कम पार्ट टाईम और स्कूल, मदरसा में अध्यापिका के रूप में कार्य करने के लिए प्रोत्साहन देने के लिए और स्त्री शिक्षा के प्रति विरोध समाप्त करने के लिए पर्याप्त प्रचार करने में जनता के सहयोग की माँग की गई। इसके साथ ही सभी प्राथमिक विद्यालयों में शिक्षिकाओं की नियुक्ति अधिक से अधिक एवं अनिवार्य रूप से की जाए। इससे बालिकाओं को विद्यालय भेजने हेतु अभिभावकों को प्रोत्साहन मिलेगा।

कोठारी कमीशन

(1964-66) भारत सरकार ने प्रो. दौलत सिंह कोठारी की अध्यक्षता में कोठारी कमीशन का गठन किया, जो सभी स्तरों पर शिक्षा के विकास एवं शिक्षा की राष्ट्रीय पद्धति पर अपना सुझाव दे। कोठारी आयोग ने मानव

संसाधनों के विकास, परिवारों की उन्नति तथा बालकों के चरित्र निर्माण में पुरुषों की अपेक्षा स्त्रियों की शिक्षा को अधिक महत्वपूर्ण माना। इस आयोग ने उच्च और प्राथमिक स्तर पर बालिकाओं के लिए अलग-अलग विद्यालय खोलने, निःशुल्क छात्रावास की व्यवस्था करने, स्त्रियों के लिए पृथक कॉलेज खोलने, स्त्री शिक्षा अनुसंधान इकाई खोलने जैसे कई महत्वपूर्ण सुझाव दिये।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति

(1986) इस राष्ट्रीय शिक्षा नीति में स्त्री शिक्षा से संबन्धित कई बातें सम्मिलित थीं। इसके अनुसार यह सिफारिश की गयी की विभिन्न पाठ्यक्रमों के अंग के रूप में स्त्री अध्ययनों को बढ़ावा दिया जाए। शिक्षण संस्थानों को स्त्री विकास कार्यक्रम संचालित करने के लिए प्रोत्साहित किया जाए। स्त्री शिक्षा के मार्ग की बाधाओं को निराकरण से संबन्धित प्रयासों को प्राथमिकता देने का प्रावधान किया जाए। इसके अंतर्गत विभिन्न स्तरों पर तकनीकी और व्यावसायिक शिक्षा में बालिका शिक्षा की भागीदारी और लिंग आधारित भेद-भाव को समाप्त करने पर विशेष ध्यान देने की आवश्यकता पर बल दिया गया।

प्रोग्राम ऑफ एक्शन

(1992) इस प्रोग्राम के तहत स्त्री सशक्तिकरण के लिए किए गए प्रयासों में स्त्री के आत्मसम्मान एवं आत्मविश्वास को बढ़ाना, राजनैतिक, सामाजिक एवं आर्थिक क्षेत्रों में स्त्रियों के योगदान को पहचान प्राप्त कराना, शिक्षा, रोजगार आदि का विकास करना प्रमुख है।

राष्ट्रीय महिला सशक्तिकरण नीति

(2001) इस राष्ट्रीय महिला सशक्तिकरण नीति के तहत स्त्रियों एवं बालिकाओं के लिए शिक्षा के समान अवसर, भेद-भाव खत्म करने, शिक्षा को जन-जन तक पहुंचाने, निरक्षरता दूर करने, उच्च शिक्षण संस्थानों में स्त्रियों का नामांकन बढ़ाने इत्यादि के विषय में सुझाव दिये गए। माध्यमिक और उच्च शिक्षा में लिंग भेद को कम करने की ओर ध्यान आकर्षित किया गया।

निष्कर्ष:

आजादी के बाद से ही भारत सरकार के द्वारा महिलाओं के उत्थान के लिए अनेक निर्णय लिए गए एवं स्त्री शिक्षा के लिए अनेक कार्यक्रम घोषित किए गए। जिनमें कस्तूरबा गाँधी बालिका विद्यालय योजना, कन्याधन योजना, बेटी बचाओ-बेटी पढ़ाओ योजना, राष्ट्रीय सशक्तिकरण मिशन, सर्वशिक्षा अभियान आदि योजनाएँ चलायीं। भारत सरकार ने सर्वप्रथम सन् 2001 ई. को महिला सशक्तिकरण का वर्ष घोषित किया। स्त्री शिक्षा की प्रगति को देखकर निष्कर्षतः यह कहा जा सकता है कि 'स्त्री शिक्षा ने विद्रोह की उस कुल्हाड़ी की धार तेज़ कर दी है जिससे सामाजिक जीवन की जंगली झाड़ियों को साफ करना संभव हो गया है।' आज स्त्रियों का कार्य क्षेत्र केवल घर तक नहीं बल्कि राष्ट्रीय जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में विस्तृत हो चुका है। स्वाधीनता पूर्व जहाँ स्त्रियों की साक्षरता का प्रतिशत काफी कम था, वहीं अब उनकी साक्षरता का प्रतिशत काफी बढ़ गया है। शिक्षा का महत्व हमेशा सर्वोपरि है। वास्तविकता में शिक्षा के द्वारा ही स्त्रियों का सामाजिक, बौद्धिक, आर्थिक, राजनैतिक एवं सांस्कृतिक विकास संभव है।

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. पाण्डेय, रामशकल एवं मिश्र, करुणाशंकर, भारतीय शिक्षा की ज्वलंत समस्याएँ, अरावली बुक्स इंटेरनेशनल प्राइवेट लिमिटेड, नई दिल्ली 1990, पृ 145
2. अग्निहोत्री, रविन्द्र, भारतीय शिक्षा की वर्त्तमान समस्याएँ, इंटर इंडिया पब्लिकेशन, नई दिल्ली, 1998, पृ 56
3. पाण्डे, मृणाल, परिधि पर स्त्री, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, 1998
4. यादव, राजेंद्र, वर्मा, अर्चना, अतीत होती सदी और स्त्री का भविष्य, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 2001, पृ 186
5. ग्रोवर, बी. एल., मेहता, अलका एवं यशपाल, आधुनिक भारत का इतिहास: एक नवीन मूल्यांकन, एस. चंद एण्ड कंपनी लिमिटेड, नई दिल्ली, 2018, पृ 260
6. पाण्डे, डॉ॰ वी. पी. एवं प्रकाश, सुधा, शिक्षा में नवाचार तथा आधुनिक प्रवृत्तियाँ, 2002, पृ 450
7. अग्निहोत्री, रवीन्द्र, आधुनिक भारतीय शिक्षा की समस्याएँ और समाधान, राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, जयपुर, 2006
8. गुप्ता, एस. पी. तथा गुप्ता, अलका, भारतीय शिक्षा का इतिहास: विकास एवं समस्याएँ, शारदा पुस्तक भवन, 2008
9. रावत, प्यारे लाल, प्राचीन और भारतीय शिक्षा का इतिहास, भारत पब्लिकेशन्स, आगरा, 1975
10. सक्सेना, एन. आर., शिक्षा का समाजशास्त्रीय आधार, सूर्या पब्लिकेशन, मेरठ, 2006
11. सिंह, कर्ण, भारत में शिक्षा प्रणाली का विकास, लखीमपुर खीरी, गोविन्द प्रकाशन, 2008
12. सिंह, बी. एन. एवं जनमेजय सिंह, नारीवाद, रावत प्रकाशन, दिल्ली, पृ. 407
13. अग्रवाल, गोपाल कृष्ण, भारतीय सामाजिक संस्थाएं, आगरा बुक स्टोर, आगरा, 1995, पृ. 280

14. देसाई, नीरा, भारतीय समाज में नारी, मैकमिलन इंडिया लिमिटेड, दिल्ली, 1982, पृ. 10
15. तिवारी, आर. पी. एवं शुक्ल, डी. पी., भारतीय नारी, वर्तमान समस्याएँ और भावी समाधान, ए. पी. एच. पब्लिशिंग कॉरपोरेशन, 2009.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

परभणी जिल्ह्यातील रेशीम उत्पादनाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास

रुपणार प्रतिभा खंडेराव[1], बादाडे अभिजीत राजपाल[2]
[1]महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय, लातूर
[2]कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव
Corresponding Author- रुपणार प्रतिभा खंडेराव
Email: pratibharupnar1983@gmail.com
Email: abhijeet.badade@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11178381

सारांश :

रेशीम शेती व रेशीम उद्योग हा जवळ जवळ देशातील सर्व राज्यांमध्ये वाढत चाललेला व्यवसाय आहे. परभणी जिल्ह्यामध्ये हा व्यवसाय सुरू असून सध्या परभणी जिल्ह्याच्या सर्व तालुक्यांमध्ये हा व्यवसाय केला जातो. पारंपारिक पिकांसोबत घेतल्या जाणाऱ्या रेशीम उद्योगाचे जिल्ह्यातील ग्रामीण भागामध्ये राहणाऱ्या लोकांच्या विकासामध्ये नक्कीच योगदान ठरत आहे. याचाच आढावा घेण्यासाठी प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये या जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या रेशीम शेती व रेशीम उद्योगात मिळणाऱ्या उत्पादनाचा आढावा घेतला आहे. रेशीम शेतीचा सूक्ष्म अभ्यास करण्यासाठी परभणी जिल्ह्यातील एकूण नऊ तालुक्यातून प्रत्येकी दोन गावे अशी एकूण 18 गावे निवडण्यात आली आहे. या गावातून प्रत्येकी पाच रेशीम शेतकऱ्यांची यादृच्छिक पद्धतीने निवड करण्यात आली आहे. एकूण 90 रेशीम उत्पादक शेतकऱ्यांचा सूक्ष्म अभ्यास करून रेशीम शेतीचे आर्थिक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

बीज सज्ञा : रेशीम शेती, कृषी उद्योग, सामाजिक आर्थिक विकास, तुती शेतकरी इत्यादी.

प्रस्तावना :

रेशीम शेती हा एक कृषी पूरक उद्योग आहे. ज्याचे अंतिम उत्पादन रेशीम आहे. रेशीम हे रेशीम किड्याद्वारे तयार केलेल्या प्राण्यांच्या अवयवांचे तंतुमय प्रथिन आहे. रेशीम धाग्याला स्वतःची एक नैसर्गिक चमक आणि रंग आहे. हे वजनाने हलके, मऊ आणि टिकाऊ असते. या वैशिष्ट्यांमुळे रेशीमला वस्त्रांची राणी असे संबोधले जाते. भारत हा जगातील एकमेव देश आहे. जेथे चारही प्रकारचे रेशीम उत्पादन घेतले जाते. रेशीम शेती हा मुळात कृषीवर आधारित ग्रामीण उद्योग आहे. ज्यामध्ये शेती आणि उद्योग दोन्हीही समाविष्ट आहेत. रेशीम शेती उद्योगामध्ये लाखो लोकांसाठी उच्च रोजगार क्षमता व उच्च परताव्यासह कमी भांडवलाची आवश्यकता लागते. वाढत्या लोकसंख्येमुळे संपूर्ण देशात रोजगाराची समस्या उपलब्ध होत आहे. याला परभणी जिल्हा सुद्धा अपवाद ठरत नाही त्यामुळे रोजगाराच्या विविध संधी उपलब्ध करून शाश्वत विकास साधने ही बदलत्या काळाची गरज आहे. रेशीम उद्योगामध्ये ती क्षमता आहे. याचाच आढावा घेण्यासाठी प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये परभणी जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या रेशीम शेती व रेशीम उद्योगातील शेतकऱ्यांच्या मिळणाऱ्या उत्पादनाचा अभ्यास केला आहे.

उद्देश :

1. तुती लागवड व रेशीम आळी संगोपनासाठी येणाऱ्या खर्चाचा अभ्यास करणे.
2. परभणी जिल्ह्यातील रेशीम उद्योगातून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा अभ्यास करणे.

माहिती स्त्रोत व संशोधन पद्धती :

परभणी जिल्ह्यातील रेशीम उत्पादनाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्यासाठी जिल्ह्यातील एकूण नऊ तालुक्यातून प्रत्येकी दोन गावे अशी एकूण 18 गावे निवडण्यात आली आहेत. या गावातून प्रत्येकी पाच रेशीम शेतकऱ्यांची यादृच्छिक पद्धतीने निवड करण्यात आली आहे. एकूण 90 रेशीम उत्पादक शेतकऱ्यांची सूक्ष्म अभ्यासासाठी निवड करण्यात आली आहे. सन 2017-18 या कलावधीत परभणी जिल्ह्यातील रेशीम शेतीचा व्यवसाय करणाऱ्या शेतकऱ्यांना रेशीम शेतीसाठी येणाऱ्या खर्चाचा व मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा प्रत्यक्ष मुलाखत घेऊन प्रश्नावलीच्या माध्यमातून अभ्यास केला आहे.

अभ्यास क्षेत्र :

परभणी जिल्हा महाराष्ट्राच्या मध्यभागी वसलेला आहे भौगोलिक निर्देशांकानुसार परभणी जिल्हा 18^0 45' उत्तर ते 20^0 01' उत्तर अक्षांश व 76^0 13' पूर्व ते 77^0 39' पूर्व रेखांश या भौगोलिक पट्ट्यामध्ये वसलेला आहे. परभणी

जिल्ह्याच्या उत्तरेस बुलढाणा व हिंगोली पश्चिमेस बीड आणि जालना दक्षिणेस लातूर तर पूर्वेस नांदेड व हिंगोली या जिल्ह्यांच्या सीमारेषा येतात. जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ 6511 चौरस कि.मी. इतके आहे.

विषय विवेचन :

परभणी जिल्ह्यातील रेशीम शेतीचा तुती लागवड, रेशीम आळी संगोपन व कोष उत्पादन खर्चाचा तपशील तक्ता क्र. 1 मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. 1. रेशीम शेतीचा वार्षिक तुती लागवड व कोष उत्पादन खर्चाचा तपशील

तपशील	एकक	प्रथम वर्ष	द्वितीय वर्ष
अ) तुती बाग जोपासना खर्च (सरासरी मध्ये)			
तुती लागवड क्षेत्र	एक एकर	एक एकर	एक एकर
जमीन मशागत नांगरणी/वखरणी/सऱ्या पाडणे	रुपये	2000	1500
शेणखत (सेंद्रिय खत) प्रती एकरी 8 टन रु. 400 प्रमाणे	रुपये	3200	3200
रासायनिक खते	रुपये	2500	5000
तुती बागेचा देखभाल खर्च	रुपये	2500	4000
सिंचन व्यवस्था खर्च	रुपये	1200	1200
एकूण	**रुपये**	**11400**	**14900**
ब) रेशीम आळी संगोपन खर्च (सरासरी मध्ये)			
प्रति 100 अंडीपुंजास रु 100/-(25 टक्के) प्रमाणे पहिल्या वर्षी 400 व दुसऱ्या वर्षापासून 1200 अंडीपुंज प्रमाणे होणारा खर्च	रुपये	400	1200
रेशीम आळी संगोपनाकरिता मजुरी खर्च	रुपये	6204	18612
निर्जंतुकीकरणाकरिता औषध, कोष विक्री व्यवस्था व इतर खर्च	रुपये	1400	3500
एकूण		**8004**	**23312**
एकूण (अ+ब)		**19404**	**38212**
क) उत्पादन तपशील (सरासरी मध्ये)			
प्रति एकरी तुती पाला उत्पादन	कि.ग्रॅम	4000	12000-15000
संगोपन होणारे अंडीपुंज	संख्या	400	1200
प्रति 100 अंडीपुंजास 70 कि. ग्रॅम कोष उत्पादन	कि.ग्रॅम	280	840
प्रति कि. ग्रॅम कोषास सरासरी दर रु. 300 प्रमाणे	रुपये	84000	252000
तुती बेणे विक्रीपासून उत्पादन (पहिल्या वर्षी प्रति एकरी 3 मे. टन रु. 1200 प्रमाणे)	रुपये	3600	7200
एकूण उत्पादन	**रुपये**	**87600**	**259200**
एकूण निव्वळ उत्पन्न (क-अ+ब)	**रुपये**	**68196**	**220988**

संदर्भ: प्राथमिक स्त्रोत

रेशीम उद्योगामध्ये येणाऱ्या खर्चाचा व उत्पन्नाचा अभ्यास सरसरीमध्ये केला असून तक्ता क्रमांक-1 मध्ये मांडण्यात आला आहे. मुलाखतीमधून मिळालेल्या माहितीनुसार परभणी जिल्ह्यातील रेशीम शेतकऱ्यांनी एक एकर ते दोन एकर शेती क्षेत्रावर तुती लागवड केलेली आढळते. एकूण तुती बाग जोपासना खर्च पाहिल्या वर्षी 11400 इतका येतो. तर दुसऱ्या वर्षी 14900 इतका येतो. त्यापैकी जमीन मशागत/नांगरणी/वखरणी व सऱ्या पाडण्यासाठी पाहिल्या वर्षी 2000 रु. खर्च येतो. तर दुसऱ्यावर्षी 1500 रु. खर्च येतो, शेणखत (सेंद्रिय खत) प्रती एकरी 8 टन (रु. 400 प्रमाणे) पहिल्या व दुसऱ्या वर्षी प्रत्येकी 3200 रु. खर्च येतो. पहिल्या वर्षी रासायनिक खतांसाठी 2500 रु. तर दुसऱ्या वर्षी 5000 रु. खर्च येतो. तुती बागेचा देखभाल खर्च पहिल्या वर्षी 2500 रु. येतो तर दुसऱ्या वर्षी 4000 रु. येतो. पहिल्या व दुसऱ्या वर्षी सिंचन व्यवस्था खर्च प्रत्येकी 1200 रु. येतो. रेशीम अळयांच्या संगोपनासाठी पहिल्या वर्षी 8004 रु. इतका खर्च येतो. तर दुसऱ्या वर्षी 23312 रु. इतका खर्च होतो. यापैकी रेशीम आळी संगोपनाकरिता मजुरी खर्च पहिल्या वर्षी 6204 व दुसऱ्या वर्षी 18612 रु. येतो. निर्जंतुकीकरणाकरिता औषध, कोष विक्री व्यवस्था व इतर बाबींसाठी पहिल्या वर्षी 1400 रु. तर दुसऱ्या वर्षी 3500 रु. इतका खर्च येतो.

तुती पाला उत्पादन पहिल्या वर्षी 4000 कि.ग्रॅम होते व दुसऱ्या वर्षी 12000 ते 15000 कि.ग्रॅम इतके होते.

प्रति 100 अंडीपुंजास 70 कि. ग्रॅम कोष उत्पादन हे प्रमाण आहे. पहिल्या वर्षी 280 कि.ग्रॅम कोष उत्पादन होते व दुसऱ्या वर्षी 840 कि.ग्रॅम कोष उत्पादन होते. प्रति कि. ग्रॅम कोषास सरासरी दर रु. 300 प्रमाणे पहिल्या वर्षी 84000 रु. चे कोष उत्पादन होते. तर दुसऱ्या वर्षी 252000 रु इतके कोष उत्पादन होते. तुती बेणे विक्रीपासून (पहिल्या वर्षी प्रति एकरी 3 मे. टन रु. 1200 प्रमाणे) पहिल्या वर्षी 3600 रु. उत्पादन तर दुसऱ्या वर्षी 7200 रु. इतके उत्पादन होते. रेशीम उद्योगामध्ये तुती लागवड खर्च व रेशीम आळी संगोपन खर्च पहिल्या वर्षी 19404 रु. इतका होतो व दुसऱ्या वर्षी 38212 रु. इतका खर्च होतो. कोष उत्पादन व तुती बेणे विक्रीमधून पहिल्या वर्षी प्रती एकरी 87600 रु. व दुसऱ्या वर्षी 259200 रु. इतके उत्पादन झाल्याचे दिसून येते. अशाच प्रकारे पूर्णा व मानवत या दोन तालुक्यांचा अभ्यास करताना चौधरी (2021) यांनी प्रती हेक्टरी तुती लागवड खर्च 130680.20 रु. इतका होत असून निव्वळ उत्पन्न 132502.3 रु. इतके होत असल्याचे संगितले आहे.[1]

निष्कर्ष :

परभणी जिल्ह्यातील रेशीम उत्पादनाच्या अभ्यासातून असे दिसून येते की, तुती बाग जोपासना व रेशीम आळी संगोपन खर्च वगळता एक एकर तुती लागवड क्षेत्रातील तुती बेणे विक्री व कोष उत्पादनातून पहिल्या वर्षी 68196 रु. व दुसऱ्या वर्षी 220983 रु. इतका रेशीम शेतकऱ्यांना निव्वळ नफा मिळालेला आहे.

संदर्भ :

1. Choudhari D. S., Latpate C.B., Mhetre A.V.(2021): “Analysis of sericulture production in parbhani district,” The Pharma Innovation Journal SP-10(1): pp.207-208

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

भारतातील निवडणूक रोखे - एक विश्लेषण

डॉ. दिलीपकुमार दगडू क्षीरसागर
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, आझाद महाविद्यालय, औसा जि. लातूर
Corresponding Author- डॉ. दिलीपकुमार दगडू क्षीरसागर
ई-मेल: dilipkumarkshirsagar321@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11178398

प्रस्तावना:

26 जानेवारी 1950 रोजी भारतीय गणराज्याचे संविधान अमलात आणून त्या दिवशी स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर औपचारिकरित्या भारताने आधुनिक संस्थात्मक चौकट असलेल्या संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार केल्यापासून आजपर्यंत सर्वसाधारणपणे 75 वर्षाचा काळ लोटला आहे. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी ब्रिटिशांच्या पारतंत्र्यातून स्वतंत्र झालेल्या भारताने 26 जानेवारी 1950 रोजी प्रजासत्ताक होऊन प्रौढ मतदारांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीची संसदीय शासन प्रणाली स्वीकारलेली आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताने स्वीकारलेल्या संसदीय शासन प्रणालीला आज 75 वर्षांचा काळ लोटला आहे आणि अनेक गुणदोषासह भारतातील संसदीय लोकशाहीचे अस्तित्व टिकून असल्याचे स्पष्ट होते.

भारतीय संसदीय लोकशाहीतील सार्वत्रिक निवडणुकीचे महत्त्व अधोरेखित करणारे पोलाक नामक राज्यशास्त्राचे विद्वान अभ्यासणे संयुक्तिक ठरेल. पोलाक यांच्या मते सार्वत्रिक निवडणुका काटेकोरपणे आणि कार्यक्षमतेने पार पाडल्या नाहीत तरनुसत्या सार्वजनिक यंत्रणाच कुचकामी ठरत नाही तर संपूर्ण लोकशाही व्यवस्थाच संकटात सापडते. या विधानावरून भारतीय लोकशाहीसाठी निवडणुकीचे महत्त्व स्पष्ट होते. नागरिकांमध्ये सार्वजनिक जीवन व्यवहारात सहभागी होण्याची भावना आणि राज्यव्यवस्थेविषयीची आत्मीयता निर्माण करण्याचे सर्वात मोठे माध्यम निवडणूका हे आहे. निवडणुकांमधून लोकांनी दिलेले कौल सरकारला आधी मान्यता मिळवून देते. तसेच शांततामय मार्गाने व सुविहितपणे सत्तांतर घडवून आणतो त्यामुळे उत्तम निवडणूक व्यवस्था ही प्रतिनिधी लोकशाही शासनाची आधारशिला असते.

ही व्यवस्था प्रत्यक्षात कशी क्रियान्वीत होते, किती कार्यक्षम व निपक्षपातीपणे कार्य करणे, तिचे सूत्रधार किती, सक्षम प्रामाणिक आणि राजकीय पूर्वग्रहांपासून व दडपणापासून मुक्त असतात यावरच लोकशाहीचे भवितव्य अवलंबून असते. निवडणुकीचे प्रशासन निवडणूक प्रक्रिये वर भारतीयांचा विश्वास टिकून राहावा व वाढावा. यासाठी पक्षीय सरकारच्या हस्तक्षेपापासून व नियंत्रणापासून मुक्त असलेल्या संविधानाच्या कलम 324 अन्वये स्थापन झालेल्या भारत निवडणूक आयोग या घटनात्मक संस्थेची स्थापना घटनाकारांनी करून निवडणुकीची कार्यवाही निपक्षपातीपणे होण्याची दक्षता घेतल्याचे स्पष्ट होते.

भारत निवडणूक आयोगाने आजवर लोकसभेच्या 17 सार्वत्रिक निवडणुकांसह घटक राज्यांच्या विधानसभांच्या विविध निवडणुकीचे आयोजन केल्याचे दिसून येते असे असले तरी निवडणूक सुधारणा हा आज भारतीय चर्चा विश्वात अत्यंत महत्त्वपूर्ण विषय असल्याचे स्पष्ट होते. भारतीय निवडणूकातील सातत्याने घडत असलेल्या अपप्रवृत्ती व गैरप्रकारांची सार्वत्रिक चर्चा होताना दिसून येते. भारतातील निवडणूक सुधारणासंदर्भात सन 2017 मध्ये केंद्र सरकारने सुरू केलेली निवडणूक रोखे योजना भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या पाच न्यायाधीशांच्या घटनापिठाने दिनांक 15 फेब्रुवारी 2024 रोजी एका ऐतिहासिक निर्णयाद्वारे असे या संविधानिक ठरवून रद्द केली. त्यामुळे भारतीय निवडणूक सुधारणाविषयी सन 2017 पासून सुरू केलेल्या निवडणूक रोखे योजनेचा संक्षिप्त अभ्यास करण्यासाठी “भारतातील निवडणूक रोखे एक विश्लेषण” या लेखाची पुढील प्रमाणे मांडणी केली आहे.

निवडणुकांमधील बेहिशोबी आर्थिक उलाढाल:

भारतीय निवडणुकांमधील एक महत्त्वपूर्ण सुधारणा म्हणून आर्थिककारणाशी संबंधित सुधारणांचा समावेश होतो. निवडणूक सुधारणांची चर्चा जेथे होते. तेथे सर्वप्रथम निवडणुकांमध्ये होणाऱ्या बेहिशोबी आर्थिक उलाढालीचा मुद्दा अग्रक्रमाने येतो. सन 1964 मध्ये संथानाम समितीने केलेल्या शिफारशीत बेहिशोबी काळा पैसा, बेसुमार प्रमाणात देशात असून तोच येथील भ्रष्टाचाराचा मूळस्त्रोत आहे असे नमूद करून पुढे स्पष्ट केले की, राजकारणाच्या उच्च स्तरावरील भ्रष्टाचाराचे प्रमाण प्रचंड आहे. या जनतेच्या समजुतीला राजकीय पक्ष निवडणुकांसाठी गोळा करत असलेल्या निधीचा आकार पाहता बळकटी मिळते आणि त्यामुळेच राजकीय पक्षांनी निवडणूक उत्पन्न व खर्चाचे हिशोब चोख ठेवणे अत्यंत आवश्यक ठरते. पुढे सन १९७३ मध्ये नेमलेल्या वांछू समितीने सादर केलेल्या शिफारसीमध्येही या विषयावर भर देताना म्हटले आहे की, व्यक्तीश: उमेदवाराच्या प्रचाराचा खर्च सरकारने करावा, राजकीय पक्षांचे सर्व हिशोब त्यांच्या लेखापरीक्षण विभागाने तपासावेत आणि लोकांच्या तपासणीसाठी प्रकाशित करावेत, लोकशाही शासनप्रणालीत राजकीय पक्षांना प्रचंड खर्च करावा लागत असून निवडणुकांचा हा अफाट खर्च सगळयांनाच मान्य आहे. भारतीय लोकप्रतिनिधित्व कायद्यातील तरतुदींनुसार सर्व उमेदवारांनी निवडणुकीत केलेल्या खर्चाचा संपूर्ण हिशोब ठेवावा आणि निवडणूक आयोगाला सादर करावा. ठराविक मुदतीत ठराविक नमुन्यात हीशोब सादर न करणाऱ्या उमेदवाराला अपात्र घोषित करण्याचा अधिकार भारत निवडणूक आयोगाला असल्याचे दिसून येते. भारतातील राजकीय पक्षांना निवडणूक निधी पुरविण्यासंदर्भात सन 1998 मधील इंद्रजीत गुप्ता समितीने काही महत्वपूर्ण शिफारशी केल्याचे स्पष्ट होते. कमी आर्थिक संसाधने असलेल्या राजकीय पक्षांना समान स्पर्धा करता यावी यासाठी निवडणूकामध्ये विविध राजकीय पक्षांना सरकारी निधी देण्यात यावा. निवडणूक चिन्ह असलेल्या राजकीय राजकीय आणि राज्यस्तरीय राजकीय पक्षांनाच सरकारी निवडणुका निधीचे वाटप करावे. अपक्ष उमेदवारांना सरकारने निवडणूक निधीचा फायदा देऊ नये. सरकार समोरील आर्थिक अडचणी मान्य करताना या समितीने संपूर्ण सरकारी निवडणूक निधीऐवजी अंशिक सरकारी निवडणूक निधीचा शिफारस केली होती.

भारतातील राजकीय पक्षांना मिळणाऱ्या निवडणूक निधी संदर्भात प्रमुख मुद्दे म्हणजे निनावी देणग्या हा पहिला मुद्दा होय. राजकीय पक्षांना मिळणाऱ्या प्रमुख देणग्यामधील निनावी रोखे देणग्यांचे प्रमाण 70% इतके आहे. या देणग्यामुळे राजकीय पक्षांना आयकरात सवलत आहे. या देणग्यांमुळे काळया पैशाला उत्तेजन मिळते. निवडणूक निधी संदर्भातील दुसरा प्रमुख मुद्दा म्हणजे राजकीय पक्षांकडून निवडणुकीतील प्रचारादरम्यान मोफत वस्तूंचे वाटप सर्रास मार्गाने निवडणूक काळात येतो. यामुळे निवडणूक आयोगाने निवडणूक निर्धारित केलेल्या खर्चापेक्षा जास्त खर्च राजकीय पक्ष व उमेदवार करताना आढळतात. अशाप्रकारे भारतातील निवडणूक निधीमधील गैरप्रकार रोखून राजकीय पक्षांच्या निवडणूक निधीत पारदर्शकता आणण्याच्या उद्देशाने सन 2017 मध्ये पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या नेतृत्वाखाली केंद्र सरकारने निवडणूक रोखे योजना सुरू केल्याचे स्पष्ट होते. या निवडणूक रोखी योजनेची माहिती पुढील प्रमाणे स्पष्ट केली आहे

निवडणूक रोखे योजना प्रारंभ:

भारतातील राजकीय पक्षांना मिळणाऱ्या निवडणूक निधीतून पारदर्शकता आणण्याच्या प्रमुख उद्देशाने केंद्रीय अर्थमंत्री अरुण जेटलीने सन 2017-18 वार्षिक अर्थसंकल्प निवडणूक रोखे योजना जाहीर केली होती. भारतीय स्वातंत्र्याला 70 वर्ष होऊनही भारतातील राजकीय पक्षांना अर्थ पुरवठा करण्यासाठीचे पारदर्शक माध्यम निर्माण करू शकले नसल्याने निवडणूक रोख योजना सुरू करून एक स्वतंत्र्य व निपक्ष निवडणूक होण्यासाठी निवडणूक निधीची निवडणूक रोखे योजना केंद्र सरकारने सुरू केल्याचा युक्तिवाद तत्कालीन केंद्रीय अर्थमंत्री अरुण जेटली यांनी केल्याचे स्पष्ट होते. सन 2017-18 केंद्रीय अर्थसंकल्पना जाहीर केलेली निवडणूक रोखे योजना दिनांक 2 जानेवारी 2018 रोजी केंद्र सरकारच्या अर्थमंत्र्याच्या अधिसूचनेद्वारे सुरू झाली होती. दिनांक 2 जानेवारी 2018 रोजी या निवडणूक रोखे योजनेचा सर्व तपशील जाहीर केला होता. 2 जानेवारी 2018 रोजी केंद्रीय अर्थमंत्री यांनी निवडणूक रोख्याबाबत संसदेत घोषणा करून भारतीय लोकप्रतिनिधित्व कायदा 1951 कलम 29 (अ) अंतर्गत भारतीय भारतातील नोंदणीकृत व मान्यता प्राप्त राजकीय

पक्षांना या निवडणूक रोख्यांची उपलब्धता झालेली आहे. भारतात राजकीय पक्षांना निधी वैयक्तिक किंवा संस्थांमार्फत मिळतो. आयकर अधिनियमात 1961 परकीय मदत नियंत्रण अधिनियम 1974 द्वारे हा निधी नियंत्रित केला जातो. सन 2017 संसदेच्या अर्थसंकल्पीय अधिवेशनात केंद्रीय अर्थमंत्री अरुण जेटली सर्वप्रथम निवडणूक रोखे योजनेची घोषणा केली होती. निवडणूक रोखे योजना जाहीर करताना भारतीय संसदेने सन 2017 अर्थसंकल्प कायद्याद्वारे लोकप्रतिनिधित्व कायदा 1951, आयकर कायदा 1961 आणि कंपनी कायदा 2013 या कायद्यात दुरुस्त्या केलेल्या आहेत. राजकीय पक्षांना निनावी देणग्या प्राप्त करण्यासंबंधी परवानगी देणारी निवडणूक रोखे योजना राबविण्याची जबाबदारी भारतीय स्टेट बँकेकडे सोपविण्यात आली होती. भारतीय स्टेट बँकेच्या निवडक शाखांमधून जानेवारी, एप्रिल, जुलै आणि ऑक्टोबर या चार महिन्यांमध्ये प्रत्येक दहा दिवसांसाठी 1000, 10000, 100000, किंवा 1 कोटी रुपयाचे निवडणूक रोखे विकत घेता येत होते. एखादी भारतीय नागरिक व्यक्ती आणि हिंदू अविभक्त कुटुंब एकट्याने किंवा इतर व्यक्तींसोबत संयुक्तपणे आणि भारतामध्ये स्थापन झालेली कंपनी किंवा फर्म निवडणूक रोखे खरेदी करू शकत होती. या निवडणूक रोख्यांवर देणगीदाराचे नाव नमूद केले जात नसले तरी निवडणूक रोखे भारतीय स्टेट बँकेमधून खरेदी करताना केवायसी कागदपत्रे सादर करावी लागत होती. हे निवडणूक रोखे देणगीदाराला जारी केल्याच्या तारखेपासून पंधरा दिवसापर्यंत वैध होते. खरेदीनंतर 15 दिवसात हे रोखे नोंदणीकृत राजकीय पक्षांना देता येत होते. हे रोखे पात्र राजकीय पक्षांना केवळ पूर्वी जाहीर केलेल्या बँक खात्यामध्येच ते जमा करता येत होते. भारत सरकारना स्टेट बँक ऑफ इंडियाच्या भारतातील 29 शाखांमध्ये ही निवडणूक रोखे योजना अंमलात आणली होती.

निवडणूक रोखे स्वीकारण्यासाठी अटी:

भारतीय लोकप्रतिनिधित्व कायदा 1951 कलम 29 (अ) अंतर्गत नोंदणीकृत राजकीय पक्षांनी मागील सार्वत्रिक लोकसभा किंवा विधानसभेच्या मागील सार्वत्रिक निवडणुकात वैद्य मतांपैकी एक टक्के मते प्राप्त करणे आवश्यक होते. केंद्र सरकारने नमूद केल्याप्रमाणे जानेवारी, एप्रिल, जुलै, ऑक्टोबर महिन्यात प्रत्येकी 10 दिवसाच्या कालावधीसाठी भारतीय भारतातील कोणत्याही नागरिकांकडून हे रोखे खरेदीसाठी भारत स्टेट बँक च्या 29 शाखा उपलब्ध करून दिले जात होते. तसेच लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणूक वर्षात निवडणूक रोखे खरेदीसाठी केंद्र सरकारकडून 30 दिवसांचा अंतिम अतिरिक्त कालावधी आणि राज्य व केंद्रशासित प्रदेशाच्या विधानसभांच्या सार्वत्रिक निवडणुकीच्या वर्षात 15 दिवसाच्या आत अतिरिक्त कालावधी देण्याची तरतूद होती. या निवडणूक रोख्याद्वारे केलेल्या राजकीय देणग्यांना 100% आयकारात सूट दिलेली होती.

निवडणूक रोख्यांना निवडणूक आयोगाचा विरोध:

भारतातील विविध राजकीय पक्षांना निवडणूक निधी उपलब्ध करून देण्यासाठी केंद्र सरकारने सन 2017-18 आर्थिक वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अधिवेशनात जाहीर केलेल्या निवडणूक रोख्यांना दिनांक 27 मार्च 2019 रोजी सर्वोच्च न्यायालयात भारतीय निवडणूक आयोगाने विरोध करीत राजकीय पक्षांना दिल्या जाणाऱ्या निधीतील पारदर्शकतेवर निवडणूक रोख्यांचा गंभीर परिणाम होणार असल्याचा युक्तिवाद करीत निवडणूक रोखे योजनेला विरोध केल्याचे स्पष्ट होते. निवडणूक आयोगाने पुढील मुद्द्याच्या आधारे निवडणूक रोख्यांना विरोध केल्याचे दिसून येते. निवडणूक रोखे लागू करण्यासाठी भारतीय लोकप्रतिनिधित्व कायदा 1951, कंपनी कायदा 2013 तसेच विदेशी योगदान नियमन कायदा 2010 मध्ये दुरुस्ती केलेली होती. निवडणूक रोखे योजना कायदा 2017 द्वारे लोकप्रतिनिधित्व कायद्यात दुरुस्ती करीत राजकीय पक्षांनी निवडणूक रोख्यांच्याद्वारे मिळालेल्या देणग्यांची माहिती भारतीय निवडणूक आयोगाला सादर करण्याची अट रद्द केली होती. या दुरुस्तीमुळे राजकीय पक्षांना परदेशी स्त्रोतव्दारे राजकीय देणग्या मिळणार होत्या. त्यामुळे निवडणूक रोख्यांच्याद्वारे मिळणाऱ्या देणग्यांची माहिती जर भारतीय निवडणूक आयोगाला राजकीय पक्षांनी सादर न केल्यास भारतीय लोकप्रतिनिधित्व कायदा मधील कलम 29 (ब) उल्लंघन झाल्याचे सिद्ध करणे कठीण झाले होते. याशिवाय निवडणूक रोखे योजना लागू करण्यासाठी आयकर कायद्यातील दुरुस्तीमुळे अनामित देणग्यांना परवानगी मिळून 20000 रुपये यापेक्षा कमी देणग्या देणाऱ्यांची व्यक्तींची नाव पत्ता व पॅनक्रमांक देण्याची आवश्यकता नव्हती. निवडणूक आयोगांच्या मतानुसार

अनेक राजकीय पक्षांच्या देणग्या 20000 रुपयांपेक्षा कमी होत्या.

विदेशी योगदान नियम कायद्यातील दुरुस्तीमुळे भारतीय कंपन्यांमध्ये बहुसंख्य सहभाग आलेल्या परदेशी कंपन्यांनी दिलेल्या देणग्या राजकीय पक्षांना स्वीकारता येत नव्हत्या. निवडणूक रोख्यांसाठी करण्यात आलेल्या विविध कायद्यातील दुरुस्त्या हे एक प्रतिगामी पाऊल असल्याचे मत व्यक्त करीत भारतीय निवडणूक आयोगाने राजकीय पक्षांना निवडणूक रोख्यांद्वारे मिळणाऱ्या देणग्या परदेशी स्रोतांकडून किंवा अवैध मिळाल्या आहेत किंवा नाही हे तपासण्याचा कोणताही मार्ग नसल्याचा दावा केला होता. याशिवाय निवडणूक लोकांसाठी विविध कायद्यांमध्ये केलेल्या दुरुस्तीमुळे राजकीय देणग्यामध्ये शेल कंपण्याच्या माध्यमातून काळया पैशाचा शिरकाव होणार असल्याची शक्यता निवडणूक आयोगांनी सर्वोच्च न्यायालयात व्यक्त केली होती.

निवडणूक रोखे वित्त अधिनियम 2017 मधील कलम 154 अन्वये कंपनी कायदा 2013 कलम 182 (1) दुरुस्ती अन्वये कंपन्या किंवा व्यक्तीद्वारे राजकीय पक्षांना दिल्या जाणाऱ्या राजकीय देणग्यावरील 7.5% नफ्यापर्यंतची मर्यादा उठवण्यात आली. निवडणूक रोखे योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी केंद्र सरकारने लोकप्रतिनिधित्व कायदा 1951, कंपनी कायदा 2013, प्राप्तिकर कायदा 1961, विदेशी योगदान नियमन कायदा 2010 इत्यादी कायद्यात बदल केले होते. सन 2017 मध्ये केंद्र सरकारने वित्त विधेयकाच्या मंजुरीद्वारे निवडणूक रोखी योजना सुरू केली होती. 14 सप्टेंबर 2017 रोजी असोसिएशन फॉर डेमोक्रोस्तिक रेफॉर्मन्स या स्वयंसेवी संस्थेने निवडणूक रोखे योजनेला विरोध करीत सर्वोच्च न्यायालयात याचिका दाखल केली होती. त्यामुळे सर्वोच्च न्यायालयाने दिनांक 3 ऑक्टोबर 2017 रोजी या स्वयंसेवी संस्थेच्या जनहित याचिकेची दखल घेत केंद्रशासन व भारत निवडणूक आयोगाला सूचना जारी केली होती. असे असूनही 2 जानेवारी 2019 रोजी केंद्र सरकारने एका अधिसूचनेद्वारे ही योजना लागू केली होती. दिनांक 07 नोव्हेंबर 2022 रोजी केंद्र सरकारने या योजनेत सुधारणा करण्याचा अधिसूचना जारी केली. नवीन सुधारणा नुसार राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांच्या सार्वत्रिक निवडणुकीच्या वर्षात अतिरिक्त 15 दिवसांसाठी निवडणूक रोख्यांची विक्री करण्यास परवानगी दिली होती. या अधिसूचनापूर्वी निवडणूक रोखे केंद्र शासनाने निर्विष्ठ केल्यामुळे प्रत्येक वर्षी जानेवारी, एप्रिल, जुलै आणि ऑक्टोबर महिन्यामध्ये प्रत्येक 15 दिवसाच्या कालावधीत रोखी खरेदी करताना येत असत, तसेच लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीच्या वर्षात निवडणूक रोख खरेदीसाठी केंद्र सरकारकडून 30 दिवसांचा अतिरिक्त कालावधी निर्विष्ठ करण्याचीही तरतूद होती. हे सुधारित अधिसूचनाप्रमाणे केंद्र सरकारला 09 नोव्हेंबर 2022 पासून निवडणूक रोखे जारी करण्यासाठी अतिरिक्त कालावधी मिळण्याची तरतूद केली होती. स्टेट बँक ऑफ इंडिया हे रोखे जारी करण्यासाठी आणि ते रोखे रकमेत बदलून देण्यासाठीची अधिकृत बँक होती. दिनांक 16 ऑक्टोबर 2023 रोजी सर्वोच्च न्यायालयाचे सरन्यायाधीश न्यायमूर्ती डी वाय चंद्रचडांच्या अध्यक्षतेखाली 05 न्यायाधीशांच्या घटनापीठाकडे ही याचिका सोपवण्यात आली होती. तर पुढे 31 ऑक्टोंबर 2023 रोजी या याचिकेवर सुनावणी झाली होती. याचिकेवरील निकाल राखून ठेवले. पुढे दिनांक 15 फेब्रुवारी 2024 रोजी 05 सदस्यांची घटनापिठाने एकमताने माहितीच्या अधिकाराच्या उल्लंगणामुळे ही योजना रद्द केली.

राजकीय पक्षाकडून पाच वर्षात 22217 रोखे खरेदी:

भारतातील राजकीय पक्षांनी एक एप्रिल 2019 ते 15 फेब्रुवारी 2024 या साधारणपणे पाच वर्षाच्या दरम्यान एकूण 22,217 निवडणूक रोखे खरेदी केल्याची माहिती भारतीय स्टेट बँकेने बुधवार दिनांक 13 मार्च 2024 रोजी सर्वोच्च न्यायालयात सादर केली होती. त्यापैकी 22030 निवडणूक रोखे वाठविण्यात आल्याचे आढळून आले. भारतीय स्टेट बँकेने सर्वोच्च न्यायालयात एक अनुपालन प्रतिज्ञापत्र सादर करून त्यात सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्देशानुसार निवडणूक रोख्यासंदर्भातील सर्व तपशील निवडणूक आयोगाला दिनांक 12 मार्च 2024 रोजी सादर करण्यात आला. यात प्रत्येक निवडणूक रोखीच्या खरेदीची तारीख, रोखीने खरेदीदाराचे नाव, रोखे मिळालेल्या राजकीय पक्षाचे नाव, रोख्याचे मूल्य आणि रोखीकरणाची तारीख अशा सर्व प्रकारच्या माहितीचा समावेश होता. 01 ते 11 एप्रिल 2019 दरम्यान एकूण 3346 निवडणूक रोख्यांची खरेदी झाली. या कालावधीत 1609 रोखे वटविण्यात आले. तर दिनांक 12 एप्रिल 2019 ते 15 फेब्रुवारी 2024 दरम्यान 18871 रोख्यांची खरेदी झाली

होती. या कालावधीमध्ये 20421 रोख्यांची रोखीकरण केले गेले होते. एकंदरीत सन 2019 ते फेब्रुवारी 2024 पर्यंत 22217 निवडणूक रोखे जारी केले होते. या रोख्यांद्वारे 22030 राजकीय पक्षांनी पैसे जमा केले होते. तर 01 एप्रिल 2019 ते 11 एप्रिल 2019 या 11 दिवसाच्या कालावधीत 3345 निवडणूक रोख्यांची खरेदी झाली होती. 1609 निवडणूक रोखें मांडण्यात आले. 12 एप्रिल 2019 ते 15 फेब्रुवारी 2024 या कालावधीने एकूण 18171 निवडणूक रोखे खरेदी झाले होते. एकूण 187 रोख्यांचे पैसे कोणत्याही राजकीय पक्षांनी घेतलेले नाहीत. महत्त्वपूर्ण म्हणजे जे रोखे राजकीय पक्षांनी वटविले नाहीत तो पैसा पंतप्रधान मदतनिधीत वर्ग करण्यात आला. राजकीय पक्षांनी निवडणूक रोख्याच्या माध्यमातून निवडणूक निधी गोळा करण्याच्या पद्धतीलाच मध्यंतरी भारतीय निवडणूक आयोगाने बेकायदेशीर ठरविले होते. याबाबतचा सर्व तपशील देखील भारतीय स्टेट बँकेला सादर करण्यास सांगितले होते. 01 कोटी रुपयाचे 12207 रोखे, 10 लाख पर्यंतचे 5366 रोखे, 01 लाख रुपयाचे 2526 रोखे, 10000 हजार रुपयाचे 219 रोख, तसेच 1000 रुपयाचे 103 रोखे भारतीय स्टेट बँकेने विकले आहेत. या निवडणूक रोख्यातून भाजप, काँग्रेस, अण्णा तमुक, भारत राष्ट्र समिती, शिवसेना, तेलगू देसम वायएसआर, काँग्रेस, द्रमुके, राष्ट्रवादी काँग्रेस, तृणमुल काँग्रेस, जनता दल संयुक्त, जनता दल धर्मनिरपेक्ष, राष्ट्रीय जनता दल, आम आदमी, समाजवादी पक्ष, जम्मू काश्मीर नॅशनल कॉन्फरन्स पक्ष, बिजू जनता दल, गोवा फॉरवर्ड पार्टी, महाराष्ट्रवादी गोमंतक इत्यादी राजकीय पक्षांनी देणग्या मिळाल्या आहेत.

तक्ता क्रमांक 01 निवडणूक रोख्याद्वारे सर्वाधिक देणगी मिळणारे पक्ष

अ.क्र.	राजकीय पक्षाचे नाव	मिळालेले रोखे	दोगी कोटी रूपये	एकुण देणगीतील प्रमाण
1	भारतीय जनता पक्ष	8633	6060.50	47.46%
2	तृणमूल काँग्रेस	3305	1609.50	12.60%
3	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस	3146	1421.90	11.14%
4	भारत राष्ट्र समिती	1806	1214.70	9.51%
5	बिजू जनता दल	861	775.50	6.07%
6	द्रविड मुनेत्र कळघम	648	639.00	5.00%
7	वायएसआर काँग्रेस पक्ष	472	337.00	2.64%
8	तुलगू देसम पक्ष	279	218.90	1.71%
9	शिवसेना	355	159.40	1.24%
10	राष्ट्रीय जनता दल	149	72.50	0.57%
11	आम आदमी पक्ष	245	65.50	0.51%
12	जनतादल (धर्मनिरपेक्ष)	936	43.50	34.00%
13	सिक्कीम क्रांतिकारी मोर्चा	निरंक	36.50	29.00%
14	राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष	121	30.50	24.00%

वरील तक्ता क्रमांक एकचे अवलोकन केल्यास असे स्पष्ट होते की, सध्या केंद्रात सत्तेत असलेल्या भारतीय जनता पक्षाला एकूण निवडणूक रोख्यांपैकी सर्वाधिक रक्कम प्राप्त झालेली आहे. केंद्रीय तपास संस्था अंमलबजावणी संचालनालय, केंद्रीय अन्वेष ब्युरो आणि आयकर विभागाद्वारे तपास सुरू असणाऱ्या अनेक कंपन्यांनी निवडणूक रोखे खरेदी केलेले असून या कंपन्यांनी एकत्रितपणे 4787.3 कोटी रुपयांचे निवडणूक रोखे खरेदी केलेले असून त्याचे मूल्य एकूण देण्याच्या 39% पेक्षा जास्त आहे. तसेच निवडणूक रोख्यांच्या आकडेवारीतून पुढे आलेली धक्कादायक बाब म्हणजे विविध कंपन्यांनी आपल्या नफ्यापेक्षा जास्त रक्कम निवडणूक रोख्यांच्या माध्यमातून राजकीय पक्षांना दान दिलेली आहे.

निवडणूक रोखे योजना असमवैधानिक म्हणून रद्द केली:-

दिनांक 15 फेब्रुवारी 2024 रोजी एका ऐतिहासिक निकालाद्वारे सर्वोच्च न्यायालयाच्या पाच न्यायाधीशांच्या

घटनापिठाने एकमताने निवडणूक रोखे योजना आणि वित्त कायदा 2017 द्वारे आणलेल्या संबंधित दुरुस्त्या असंविधानिक म्हणून रद्द करण्याचा निर्णय दिला. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 19 (1) (अ) अंतर्गत माहितीच्या मूलभूत अधिकाराचे निवडणूक रोखे योजनेमुळे उल्लंघन झाले असल्याने निवडणूक रोखे योजना रद्द करण्याचा निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाने दिल्याचे स्पष्ट होते. सर्वात सर्वोच्च न्यायालयाने या निर्णयाद्वारे केंद्र सरकारने निवडणूक रोखे योजना अमलात आणण्यासाठी संमत केलेल्या निवडणूक रोखे योजना आणि वित्त कायदा 2017 द्वारे लोकप्रतिनिधित्व कायदा 1951, आयकर कायदा 1961, कंपनी कायदा 2013 या कायद्यातील सुधारणासुद्धा असंविधानिक ठरवत या कायद्यांची आधीची स्थिती पण स्थापित करण्याचा निर्णय घोषित करण्याचे स्पष्ट होते. सर्वोच्च न्यायालयाने यापुढे निवडणूक रोखे जारी करणे ताबडतोब थांबविण्यासह 12 एप्रिल 2019 पासून 15 फेब्रुवारी 2024 या कालावधीत विविध राजकीय पक्षांनी खरेदी केलेल्या रोख्यांचा तपशील भारतीय निवडणूक आयोगाला सादर करण्याचे आदेश सुद्धा दिल्याचे दिसून येते. या तपशिलात प्रत्येक रोखे खरेदीच्या तारीख, रोखे खरेदी करणाऱ्याचे नाव आणि खरेदी केलेल्या रोख्यांची मूल्य अशी सर्व माहिती 13 मार्च 2024 पर्यंत भारतीय निवडणूक आयोगाला सादर करण्याचा आदेश दिला. भारतीय स्टेट बँकेने भारतीय निवडणूक आयोगाला निवडणूक रोख्यासंबंधी सादर केलेली सर्व माहिती भारत निवडणूक आयोगाने त्यांच्या अधिकृत संकेतस्थळावर प्रकाशित करण्याचे प्रभुत्व मानले होते. या निकालाद्वारे सर्वोच्च न्यायालयाने वैधता कालावधीतील परंतु राजकीय पक्षाद्वारे रोखे न झालेले निवडणूक रोखे हे जारी करण्याच्या बँकेद्वारे खरेदीदारांना परताव्यासह परत करण्याचे आदेश दिले.

निष्कर्ष:

भारतातील केंद्र सरकारने सन 2017 मध्ये अमलात आणलेली निवडणूक रोखे योजना नावाची जी अपारदर्शक, माहितीच्या अधिकाराची उल्लंघन करणारी, तसेच अनेक गैरप्रकारांना चालना देणारी आणि भारतातील भांडवलदारांचे हीतसंबंध जोपासणारी योजना 15 फेब्रुवारी 2024 रोजी सर्वोच्च न्यायालयाने एका निर्णयाद्वारे घटनाबाह्य ठरवीत रद्द करण्याचा ऐतिहासिक निकाल दिला. राजकीय पक्षांना उद्योगधंद्यांनी निधी देण्यासाठीच्या उद्देशाने यंत्रणात्मक स्वरूप देताना सर्वात वादग्रस्त ठरलेली योजना म्हणजे केंद्र सरकारने 2017 मध्ये लागू केलेली निवडणूक रोखे योजना होती. ही योजना भारतातील बड्या उद्योग समूह आणि राजकीय पक्षांमध्ये परस्परांचे हितसंबंधाला पोषक होती. त्यामुळे साटयालोट्याच्या निवडणूक रोखे योजनेमुळे विरोधी पक्ष्यांपेक्षा सत्ताधारी राजकीय पक्षांना या योजनेतून अधिक प्रमाणात निवडणूक निधी मिळाल्याचे स्पष्टपणे जाणवते. भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 32 अन्वये निवडणूक रोखे योजनेच्या घटनात्मक वैद्यतेला सर्वोच्च न्यायालयात सन 2017 मध्येच असोसिएशन फॉर डेमोक्रॉसिक रिफार्म्स या स्वयंसेवी संस्थेने याचिका दाखल करीत वित्त कायदा 2017 च्या तरतुदींनाही असे आव्हान दिले होते. निवडणूक रोखे देणगीदारांचा तपशील गोपनीय ठेवणे हे उघडपणे पारदर्शकतेच्या तत्वाला मुरड घालणारे होते. निवडणूक निधी आणि निवडणुकीचे राजकारण यापेक्षाही भारताची लोकशाही महत्त्वाची आहे असे स्पष्ट करीत सर्वोच्च न्यायालयाने निवडणूक रोख्ये योजना रद्दबातल करण्याचा निकाल ते या योजनेच्या संदर्भात केलेल्या कायदेशीर दुरुस्त्या भारतीय लोकशाहीच्या आदर्शांना पायदळी तुडवतात हे स्पष्ट केले. निवडणूक खुल्या व न्याय वातावरणात पार पाडणे आवश्यक असते. परंतु या योजनेत सत्ताधारी पक्षाला मिळालेला निवडणूक निधी विरोधी पक्षांपेक्षा कितीही तरी पटीने जास्त आहे.

भारतीय लोकप्रतिनिधित्व कायदा, कंपनी कायदा मध्ये निवडणूक प्रक्रिया राजकीय पक्षांना मिळणारा निधी याविषयी भारतीय मतदारांना माहिती मिळणे आवश्यक होते. असे असताना केंद्र सरकारने सन 2017 मध्ये केलेल्या निवडणूक रोखे योजनेमुळे पारदर्शकतेला हरताळ फासला गेला होता. भारतीय निवडणूक मध्ये सर्व राजकीय पक्षांना समान संधी असणे अत्यंत आवश्यक आहे. अपारदर्शक निवडणूक रोख्यांमुळे ही समान संधी नाकारली जात होती. निवडणूक रोखे कोणी खरेदी केले, कोणास दिले, कोणाला कोणत्या राजकीय पक्षाने ते वटवले हा सत्ताधाऱ्यांना तपशील सरकारी भारतीय स्टेट बँकेच्या माध्यमातून सातत्याने कळत होती. परंतु विरोधी पक्षांना ही माहिती मिळत नव्हती. त्यामुळे ही असमानता निवडणूक रोखे योजना रद्द झाल्याने संपल्याचे स्पष्ट होते. एकंदरीत भारतातील राजकीय पक्षांना निवडणूक निधी उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने सन 2017 मध्ये अमलात आलेली

निवडणूक रोखे योजना सर्वोच्च न्यायालयाने रद्द केल्यानंतर भविष्यात पारदर्शक समान संधी देणारी राजकीय निधीची योजना अमलात आणणे ही भारतातील आर्थिक निवडणूक सुधारणांसाठीचे महत्त्वपूर्ण पाऊल असेल.

सारांश:-

निवडणूक रोखे योजना सर्वोच्च न्यायालयाने असंविधानिक घोषीत केल्यामुळे राजकिय पक्षांना निवडणूक निधी उपलब्ध करून देणारी परदर्शक, निपक्षपाती पर्यायी योजना केंद्रसरकारने अंमलात आणणे हि तातडीची गरज आहे. कारण निवडणूकातील प्रचंड आर्थिक व्यवहार नियंत्रीत करण्यासाठी आणि राजकिय पक्षांना त्यांची आर्थिक निकड पुर्ण करण्यासाठी अशी योजना अंमलात आणणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भ सुची:-

1. N.N. Ojha (Edited) July 2019, Civil Services Chronical, Page 96, Chronical Publications Pvt. Ltd. Noida.
2. तांबे रूपाली, शिंदे अपुर्वा, शेडगे कोमल, सहामाही परिक्रमा भाग- 1, जानेवारी ते जून 2019, प्रष्ठ 11 व 12, पृथ्वी ॲकॅडमी पब्लीकेशन्स, पुणे.
3. पाटील विश्वनाथ जयसिंग (संपादित), जानेवारी 20243 व एप्रिल 2024, यशाची परिक्रमा (मासिक) पृष्ठ 7 ते 9, पृथ्वी पब्लीकेशन्स, पुणे.
4. राक्षेभूषण (संपादित), प्रथमावृत्ती जानेवारी 2019, सकाळ इयरबुक 2019, पृष्ठ 48 व 49, सकाळ प्रकाशन पुणे.
5. N.N. Ojha (Edited) April 2020, Civil Services Chronical, Page 95, Chronical Publications Pvt. Ltd. Noida
6. गोडबोले माधवराव (अनुवाद गोडबोले सुजाता) प्रथमावृत्ती मे 2012, भारताच्या संसदीय लोकशाहीची अग्नीपरीक्षा, पृष्ठ 224 ते 230, राजहंस प्रकाशन पुणे.
7. Chaturvedi Suchita (Edited) Sepember 2020, Yojana (Monthly) New Delhi, N. Gopal Swami's Article on Public Funding of Elections.
8. विघे प्रशांत, तेलगोटे धमेंद्र, प्रथमावृत्ती 24 एप्रिल 2019, लोकशाही निवडणूक प्रक्रिया आणि सुशासन, पृष्ठ 161 ते 165, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपुर.
9. सुरणे बालाजी, महाले-सुरणे दिव्या, सिंपलीफाईड चालू घडामोडी डायरी, 01 जानेवारी ते 15 मार्च 2024, सिंपलीफाईड पब्लीकेशन्स म्हाडा, पृष्ठ 13 ते 15.
10. दिव्यकिर्ती विकास (संपादित) एप्रिल 2024, करंट अफेअर्स टुडे, पृष्ठ 12 ते 14, दृष्टी पब्लीकेशन्स दिल्ली.
11. काश्यप सुभाष (अनुवाद चर्तुर्वेदी ध्रुवनाथ) व्दितीय परिवृध्दित संस्करण 2017, पृष्ठ 264 ते 274, भारतीय संविधान और आम आदमी.
12. Kashyap Subhash, 2012, Our Political System, National Book Trust India, New Delhi, Page 257 to 271.
13. कश्यप सुभाष (अनुवाद पाटील न.ब.), 2015, आपली संसद, पृष्ठ 1 ते 16, नॅशनल बुक ट्रस्ट नवी दिल्ली.
14. दैनिक लोकसत्ता, दैनिक सकाळ, दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स, द हिंदू, इंडिय एक्सप्रेस, टाईम्स ऑफ इंडिया, फेब्रुवारी, मार्च 2024.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

जैन ग्रंथांतील स्त्री विषयक दृष्टिकोण एक अभ्यास

डॉ. एस. वाय. गवळी[1], प्रा. वाय. ए. गांगुर्डे[2]
[1]उत्तमराव पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, दहिवेल ता - साक्री जि. धुळे.
[2]कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय कळवण (मानूर) ता- कळवण जि- नाशिक.
Corresponding Author- डॉ. एस. वाय. गवळी
ई-मेल: _yogeshgangurde9579@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.11178406

प्रस्तावना:

प्राचीन काळापासूनच्या इतिहासाचा अभ्यास करत असताना अनेक घटना नजरेसमोर येतात. प्राचीन काळापासून आजपर्यंत पुरुष प्रधान संस्कृतीमध्ये पुरुषांचे अस्तित्व दिसत असले तरी स्त्रिया या कुठेही कमी नव्हत्या. परंतु त्यांना राजकारण, समाजकारण व धर्मकारण या सत्तेच्या चढाओढीमध्ये दूर ठेवले गेल्याचे दिसून येते. जेव्हा जेव्हा संधी मिळेल तेव्हा तेव्हा स्त्रियांनी स्वतःला सिद्ध करून दाखविले आहे व समाजमनावर स्वतःच्या कार्याची एक वेगळी प्रतिमा उमटवली आहे. सदर शोधनिबंधात आपण जैन धर्म ग्रंथांतील स्त्री विषयक दृष्टिकोनाचा अभ्यास करणार आहोत.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. जैन स्त्रियांचे कौटुंबिक स्थान याबाबत अभ्यास करणे.

२. जैन विवाह संस्थेचा अभ्यास करणे.

३. जैन परिवारातील पती-पत्नी व इतर सदस्यां बरोबर असणाऱ्या संबंधांचा अभ्यास करणे.

४. स्त्रियांवर असणाऱ्या जबाबदारीचा अभ्यास करणे.

गृहितके :-

१. जैन स्त्रीच्या वर्तनामुळे एकत्र कुटुंब व्यवस्था टिकून राहिली.

२. स्त्रियांचे स्थान हे दुय्यम ठेवले आहे.

संशोधनाचा विश्लेषणात्मक आढावा :-

स्त्रियांचे शिक्षण :-

स्त्री शिक्षण हा मुद्दा प्राचीन काळापासून सर्व धर्मांमध्ये कमीअधिक प्रमाणात चर्चेत आहे. स्त्री शिक्षणाकडे कोणत्याही धर्मात मोठ्या प्रमाणात लक्ष देण्यात आले नाही असेच दिसून येते. त्याला जैन धर्म सुद्धा अपवाद नाही. परंतु जैन धर्मात मुलींच्या जन्माचा आनंदोत्सव साजरा केला जात असल्याचे अनेक संदर्भ सापडतात.[१] नाव ठेवण्यासाठी देखील महोउत्सव साजरा केला जात असे. परंतु मुलींचा उपनयन संस्कार केल्याचे उल्लेख मिळत नाही. असे असले तरी मुलींनी चौसष्ट कलांमध्ये पारंगत असावे असे संदर्भ आहे. या शिक्षणाचा उद्देश पुढे जाऊन सांसारिक जीवनामध्ये मुलींना कोणत्याही प्रकारची अडचण येऊ नये असा होता. पण हे शिक्षण कसे आणि कुठे दिले जात असे यासंदर्भात कोणत्याही ग्रंथांमध्ये उल्लेख आढळून येत नाही.

वरील बाजूचा विचार केला तरी अविवाहित मुली (कुवारी) यांनी जैन धर्माची दीक्षा घेऊन तीर्थंकर पदवी प्राप्त केल्याचे संदर्भ मिळतात.[२] सामान्य मुलीकडून असे केल्याचे ठोस प्रमाण मिळत नाही.

मुली प्रति असणारी आई वडिलांचे प्रेम :-

आई-वडिलांचे आपल्या मुलींवर असणाऱ्या प्रेमामुळे आपल्या मुलींना मुलाप्रमाणे सांभाळत असे. आपल्या मुलीवर असणाऱ्या अपार प्रेमामुळे आपल्या मुलीच्या विवाहा नंतर होणारा वियोग ते सहन करू शकत नसे. म्हणून आपल्या मुलीसाठी ते सुयोग्य घरजावई शोधत असत.[३] यामागील त्यांची भावना आयुष्यभर आपली मुलगी आपल्या नजरेसमोर, आपल्याच घरी राहावी ही होती. क्वचित असे ही संदर्भ सापडतात आपल्या मुलीला जावयाकडून जर काही त्रास होत असेल तर त्याला घरातून काढून दिले जात असे.[४] याशिवाय काही मुली स्वतःच्या अंगी असणाऱ्या उणिवांमुळे, सौंदर्याच्या अभावामुळे विवाहास योग्य नसे. त्यामुळे त्या आपले संपूर्ण आयुष्य आपल्या आई वडिलांच्या घरी राहत असे. आई-वडील देखील त्यांचा योग्य सांभाळ करत असत.

विवाह पद्धती :-

विवाह संस्कार मानवी जीवनातील अत्यंत महत्त्वाचा संस्कार मानला आहे. जैन धर्मात देखील विवाहाला महत्त्वाचे स्थान आहे. आपली मुलगी उपवर झाल्यानंतर आई-वडिलांच्या मनात आपल्या मुलीचा विवाह योग्य मुलाबरोबर करून द्यावा ही इच्छा असे. त्यासाठी ते योग्य मुलाचा शोध घेत. विवाह हा दोन्ही पक्षाकडून त्यांचे आई-वडील, वडीलधारे किंवा पालक ठरवत असे. वर पक्षाची मंडळी वधू पक्षाच्या घरी वरात घेऊन जात असे. वधू पक्षाच्या घरी वऱ्हाडी मंडळींना दिल्या जाणाऱ्या जेवणाला जैन आगम ग्रंथांमध्ये आलेल्या उल्लेखाप्रमाणे "पहेण" असे म्हणत असे. हा सोहळा विधीपूर्वक संपन्न केला जात असे. नववधूला विवाहनंतर पती घरी आणले जात असे . वराच्या घरी याप्रसंगी असणाऱ्या संबंधित सर्व नातेवाईकांना जे जेवण दिले जात असे त्यास "आहेणी"[५] असे म्हणत. या विवाहाची आधारशिला ही भावनात्मक नसून वडीलधाऱ्यांच्या इच्छेवर आधारित होती. त्यामुळे पती-पत्नीचे भावनात्मक संबंध जुळण्यासाठी उशीर होत असे. जैन आगम ग्रंथात यासंदर्भात अनेक उल्लेख आले आहे की अनेक विवाहित स्त्रिया या सांसारिक जीवनाला कंटाळून किंवा त्याचा त्याग करून जैन धर्माची दिक्षा घेत असे.[६] याशिवाय अनेक जैन ग्रंथांमध्ये विवाह संबंधी विविध पद्धती असल्याचे दिसून येतात.

पती-पत्नी संबंध :-

पती जर घरातील कर्ता पुरुष असेल तर पत्नी ही गृहस्वामिनी[७] म्हणून स्थान प्राप्त करीत असे. असे उल्लेख जैन आगम ग्रंथात दिसून येतात. पत्नीला आपल्या मर्यादा सांभाळून विनम्रतापूर्वक वर्तन करावे लागत असे. पती बरोबरच परिवारातील इतर सदस्यांसोबत असणाऱ्या सर्व कार्यामध्ये सक्रीय सहभाग घ्यावा लागत असे. पतीच्या इच्छेप्रमाणे कार्य करण्यावर पत्नीला अधिक भर द्यावा लागत असे. पतीला खुश ठेवण्यासाठी तिचा नेहमी प्रयत्न असे, पती साठी पत्नी म्हणजे प्रिय, कांता, वल्लभ, मधुरा असे. पत्नीला धैर्य, विश्वास व घरामध्ये स्थान पती मिळवून देत असे. त्याबरोबरच पत्नीसाठी विविध आभूषणे, वस्त्रे, अलंकार घेत असे. हे संबंध प्रेमयुक्त व भावनात्मक रित्या तयार होण्यासाठी पती-पत्नी दोघेही प्रयत्न करत असे. परिवारामध्ये शब्द, स्पर्श, रूप, गंध आणि रस या पाच प्रकारांमध्ये काम भोगा सोबत सुख पूर्ण जीवन पत्नी व्यतीत करत असे.[८]

पत्नीचे कार्य :-

प्राचीन काळापासून भारतात एकत्र कुटुंब पद्धती अस्तित्वात होती. एकत्र कुटुंब पद्धती बरोबरच बहुपत्नीत्व प्रथेचे अनेक उदाहरणं दिसून येतात. या एकत्र कुटुंब पद्धतीत स्त्रियांच्या कार्याचे विभाजन केले जात असे. जैन कुटुंब पद्धतीमध्ये ही विभाजन श्रेष्ठतेच्या आधारावर नसून प्रामुख्याने गुण, चातुर्य, विवेक यावरच आधारित असल्याचे दिसून येते. कार्य विभाजन करत असताना या गुणांबरोबरच त्यांची मनोवैज्ञानिक परीक्षा देखील घेतली जात असे. मग त्या स्त्रीच्या अंगी असणाऱ्या गुणांच्या आधारावर क्रमशः त्यांना गृहसंचालिका, कोषागार नियंत्रक, घुसलखाना प्रमुख (स्वयंपाकघर प्रमुख), आणि साफ-सफाईचे काम यात विभाजन केले जात असे.[९]

स्त्रियांची प्रतिष्ठा :-

जैन ग्रंथांमध्ये महिलांच्या प्रति विशेष उल्लेख आलेले आहे. तिला चक्रवती च्या 14 दागिन्यांपैकी एक दागिना मानले आहे. स्त्री ही कशी असावी याविषयी वर्णन करताना जैन ग्रंथांमध्ये म्हटले आहे. अतिसुंदर, प्रसन्न, दर्शनीय, मधुरवाणी अशी असावी. ती कशी नसावी या संदर्भात देखील वर्णन आले आहे. अतिस्थूल, अतिसूक्ष्म, वार्निश, अतिकुरूप, अतिकृष्णवर्णीय, अतिपांढरी इ. नसावी. अशा प्रकारचा उल्लेख "समवाओ" या ग्रंथात सापडतो.

तिचा स्पर्श लोकर आणि कापसाच्या स्पर्श सारखा असून हिवाळयात तिचे शरीर गरम असावे तर उन्हाळयात थंड असावे. चंदनाचा वास तिच्या शरीरातुन फुटत राहो. चक्रवती झोपल्यानंतर तिने झोपावे चक्रवती उठण्यापूर्वी तिने उठावे. अशा स्त्रिया घराची कुलाची प्रतिष्ठा वाढवत व स्वतःचे स्थान त्या घरांमध्ये निश्चित करतात. स्त्रियांनी विविध भूमिका पार पाडाव्या असे संदर्भ जैन ग्रंथात सापडतात उदाहरणार्थ आदर्श पुत्री, आदर्श बहीण, आदर्श पत्नी, आदर्श माता, आदर्श पुत्रवधू म्हणून तिने जीवन जगावे अशी अपेक्षा केली जात असे. अशी अपेक्षा करणाऱ्या सर्व समाजात स्त्रियांची एक दुःखद बाजू सुद्धा जैन ग्रंथांमध्ये मांडली आहे. स्त्रियांविषयी अत्यंत निंदनीय शब्दात वर्णने केलेली दिसून येतात.

स्त्रीविषयक दुसरी बाजू मांडताना स्त्रियांच्या दुःखाचे कारणे जैन ग्रंथात मांडली गेली आहे. स्त्रियांची

निंदा करताना म्हटले आहे तिच्या अंतकरणात वेदना असतात. त्यांची छाती उकळती असते, तिच्या अंगी बरीच वासना असते, अशा स्त्रिया पुरुषांना मोहात अडकून त्यांना गुलाम करतात. अति सूड, अति उग्रपणा संदिग्धता हा त्यांचा स्थायी स्वभाव असतो. अशा स्त्रियांचे प्रेम हे हळदीच्या रंगाप्रमाणे तात्पुरत्या स्वरूपाचे असते. या स्त्रिया जेव्हा प्रेमात येतात तेव्हा उसाच्या रसा प्रमाणे मादक दिसतात. परंतु या स्त्रिया जेव्हा रागावतात तेव्हा त्या कडुलिंबाहूनही अधिक कडू होतात. अत्यंत ज्ञानी लोक जे गंगेची वाळू, समुद्राचे पाणी आणि हिमालयाची विशालता यांचा अंदाज करू शकतात, असे ज्ञानी लोक देखील स्त्रियांच्या मनाचा हृदयाचा अंदाज बांधू शकत नाही. इतक्या त्या गुढ स्वरूपात वावरत असतात. त्या कुठल्याही विद्वान पुरुषाला आपले हावभाव गुप्त अंगांचे प्रदर्शन करून पदभ्रष्ट करू शकतात. अशा प्रकारचा उल्लेख "उत्तराध्यानसुत्र"(नेमिचान्द्र टीका) या ग्रंथात सापडतो.

त्यामुळे खास करून साधू, विद्वान, तीर्थंकर, श्रमण धर्माचे पालन करणारे यांनी स्त्री पासून दूर राहावे. आपले निवासस्थान देखील अशा ठिकाणी असावे जेथे स्त्रियांचा वावर किंवा निवास नसेल. तीर्थंकर, यांच्या निवासस्थानाला संदर्भात वर्णन करताना जैन ग्रंथात असे उल्लेख आहे की, ज्याठिकाणी मांजरीचा वावर आहे तेथे उंदरांनी आपले निवासस्थान करू नये.[१०]

स्त्रियांच्या व्यभिचाराचे स्वरूप :-

जैन ग्रंथ व आगामी काळातील ग्रंथांमध्ये स्त्रियांच्या व्यभिचाराची वर्णन करताना म्हटले आहे. ज्या स्त्रियांचा स्वभाव हा दुर्बल आणि व्याभिचारी आहे. त्या स्त्रियांच्या मनामध्ये भिक्षू आणि तीर्थंकर यांना बघितल्यानंतर कामवासणा जागृत होऊन त्यांच्यावर त्या भाळतात व मनात विचार करतात श्रमण भगवान असून गुणवान, संयमी, शीलवान, शांत व ब्रह्मचारी असल्यामुळे त्यांच्यासोबत मैथुन (शारीरिक) संबंध ठेवल्यामुळे आपल्याला जो पुत्र प्राप्त होईल तो तेजस्वी, रूपवान, प्रभावशाली, प्रतिभाशाली, ओजस्वी यशस्वी आणि शूर वीर होईल या भावनेने त्या आकृष्ट होतात. अशा स्त्रिया व्याभिचारी असल्याचे मत जैन ग्रंथांमध्ये दिसून येते. मग अशा स्त्रिया पासून श्रमण व तीर्थंकर यांनी दूर राहावे असे सांगितले आहे. या स्त्रियांची निंदा निर्भत्सना केली आहे.[११]

असा व्यभिचार परिणाम हा कधीच योग्य नसतो, दुष्परिणाम होतो. अनेक जैन ग्रंथांमध्ये त्याच्या दुष्परिणामाचे वर्णन दिसून येतात अशा परपुरुषावर मोहीत होणारी स्त्री आपले हावभाव व कटाक्ष यांच्या माध्यमातून त्या पुरुषाला आपल्या मोहपाशात अडकवतात व नंतर त्यांच्या सोबत पळून देखील जातात. अशा स्त्रियांची कुळहीन म्हणून निंदा केली आहे. याशिवाय तिला घरातून काढून दिले जात असे, पती तिची हत्या देखील करत असे. "विपाक सूत्र" या ग्रंथात अशा आशयाचे संदर्भ आले आहे.[१२]

स्त्रियांचे दासी स्वरूप :-

भारतामध्ये आलेल्या अनेक परकीय प्रवाशांच्या वर्णनावरून असे दिसून येते की, भारतात दासी प्रथा अस्तित्वात नव्हती. असे असले तरी त्यांनी भारतात असणाऱ्या दासांची तुलना ही युरोपातील दासांबरोबर केली म्हणून त्यांना असे वाटते, कारण रोम, युनान व अमेरिका इत्यादी देशांमध्ये हे दासांबरोबर अत्यंत क्रूरपणे वागवले जात असे. तसे भारतात होत नसे. भारतीय दास हे आपल्या घरातील एक सदस्य आहे. या स्वरूपात त्यांच्यासोबत वर्तन केले जात असे. घरातील अंतर्गत कामांबरोबर बाहेरील कामांमध्ये देखील हे दास आपल्या स्वामीची मदत करत असत.[१३]

जैन आगम ग्रंथांमध्ये श्रमणानी दास ठेवू नये असा संदेश देण्यात आला आहे. परंतु राजा, जमीनदार, श्रीमंत वर्ग व घरांमध्ये देखील दास ठेवण्याची परंपरा दिसून येते. इतर भोग्य वस्तू प्रमाणे दास हे उपभोगाची वस्तू समजली जात असे. महावीरांनी देखील दासांच्या संदर्भात उपदेश दिला आहे. ते म्हणतात दासांना जरी हीन समजले जात असले तरी विवाह सारख्या प्रसंगी व इतर शुभ कार्याच्या वेळी दास घरातील सदस्य असल्याचे सांगतात. "स्थानांग सूत्र" या ग्रंथात दासाचे सहा प्रकार सांगितले आहे.

१. जन्मदास:- जन्माने असणारा दास.

२. खरेदी केलेला दास.

३. दिलेले कर्ज फेडेपर्यंत असणारा दास.

४. अन्नावाचून वंचित असणारी व्यक्ती तिचा दास म्हणून केलेला स्वीकार.

५. शिक्षा दिलेला दास (दंड)

६. कर्ज परत न फेडू शकणारा दास.

याव्यतिरिक्त युद्ध दास इ. दासांचे प्रकार आहेत.[१४]

स्त्री दासींचे कार्य :-

जैन आगम ग्रंथांमध्ये दासींनी घरातील कामांमध्ये तत्पर असावे असा उल्लेख आहे. घरातील कामांमध्ये सर्वात जास्त उपयोग दासींचा होत असे. त्याबरोबरच जनावरांचे शेण काढणे, साफसफाई करणे, अंगणात सडा टाकणे, धुणं-भांडी करणे, मालक व मालकिणीच्या आंघोळीची तयारी करणे, देवपूजेची तयारी करणे, त्यांच्या मुला-मुलींची काळजी घेणे, त्यांना खेळविणे, सांभाळणे, जेवण भरविणे, त्यांचे मनोरंजन करणे, अशी घरगुती कामे करावी लागत असे. याशिवाय राजघराण्यामध्ये स्त्रिया अंगरक्षकांची नियुक्ती असल्याचे उल्लेख सापडतात. मालकाच्या आजारपणात त्यांची सेवा सुश्रूषा करण्यासाठी दासींचा मोठा उपयोग केला जात असे. तसेच अत्यंत महत्त्वाचा व जोखमीचा संदेश हा आपल्या विश्वासू दासी मार्फत पाठविला जात असे.[१५]

गणिका व वेश्या :-

जैन काळात विशेष आगम काळात गणिका यांना सन्मानाने बघितले जात असे. गणिका यांचा उदय कधी झाला याविषयी जैन ग्रंथांमध्ये संदर्भ दिसून येतात. भरत चक्रवर्ती राजा आपल्या राज्याच्या दौऱ्यावर असताना त्याच्या अधिपत्याखाली असणाऱ्या राजांनी भरतला आपल्या मुली उपहार म्हणून भेट स्वरूपाने दिल्या. परंतु भरत जेव्हा राजवाडयात परत आला तेव्हा राणीला ही गोष्ट आवडली नाही. राणी खूप नाराज झाली. परिणाम स्वरूप भरतने या सर्व मुली आपल्या गणांना देऊन टाकल्या पुढे जाऊन याच मुली गणिका म्हणून नावारूपास आल्या. या गणिका आगम काळात आपले स्थान प्रस्थापित करून राजकीय व्यवस्थेचे एक प्रमुख अंग बनल्या.

आज याच गणिका वेश्या नावाने ओळखल्या जातात,[१६] त्यांच्याकडे तिरस्काराने बघितले जात असले तरी तत्कालीन समाजात गणिका एक संस्था रूपाने विकसित असून सन्माननीय होती. ज्या आपल्या अंगी असणाऱ्या कला, गुण आणि सौंदर्यामुळे राजाकडून सन्मानासाठी पात्र ठरत असत. त्या विविध कलागुणां मध्ये पात्र असत. त्यांच्याकडून या कला शिकून घेण्यासाठी त्यांची विनवणी देखील केली जात असे. मथुरा अभिलेखा मधून संदर्भ मिळतो की गणिका व नृत्यांगना केवल जैन धर्माचा स्वीकार करत नव्हत्या तर जैन मूर्तींची पूजा देखील करत असत. (शिलालेख संग्रह, भाग २, अभिलेख संख्या 8)

वरील उल्लेख केल्याप्रमाणे गणिका नगराची, राजधानीची शोभा असे. पुढे जाऊन गणिकेला समानार्थी शब्द 'वेश्या'असल्याचा उल्लेख दिसतो. परंतु वेश्या व गणिका या दोन्ही शब्दांची सरमिसळ आहे. वेश्या या शब्दाचा उल्लेख जैन ग्रंथांमध्ये फार क्वचित सापडतो. गणिकाचे स्थान नंतरच्या काळात वेश्या समुदायाचे नेतृत्व करणारी म्हणून पुढे आले. त्यांच्या राहण्याच्या ठिकाणाला वेश्या घर म्हणून उल्लेखले गेले. असे असले तरी ही वेश्या घरे राज वैभवाचे एक प्रमुख अंग बनली.

गणिकांच्या विशेष गुणांची चर्चा करताना जैन ग्रंथात पाच इंद्रियांनी निपुण परिपूर्ण शरीराची मालकीण असे तिला म्हटले आहे. चंद्राप्रमाणे शीतल, सुंदर म्हणजे गणिका असा देखील तिचा उल्लेख आहेत. गणिकाच्या अंगी 72 कला, 64 कुशल गुण, 29 विषयांमध्ये कोणत्याही व्यक्तीला रममाण करणारी व 21 प्रकारच्या रती गुणांनी युक्त असणारी असे म्हटले आहे.[१७] विशेष करून पाटलिपुत्रच्या गणिकांच्या विषयी हे वर्णने आली आहे. त्यांचे शरीर म्हणजे जणू काही शृंगाराचे घर असून गीत, संगीत, वाद्य, नृत्य, मधुर हास्य, बोलणे चालणे व्यवहार यात गणिका निपुण असत.

वरील गुणांच्या जोरावर गणिका प्रचंड संपत्तीच्या मालकीण होत असत. त्यांची स्वतःची प्रचंड अशी चल व अचल संपत्ती असे. याशिवाय गणिका यांची नियुक्ती थेट पत्नी म्हणूनही केल्याचे संदर्भ आढळतात. परंतु पत्नी म्हणून स्वीकार केल्यानंतर तिच्याकडून पतिव्रत्त धर्माचे पालन करण्याची अपेक्षा केली जात असे. तिने तसे केले नाही तर राजाच्या परवानगीने तिची हत्या देखील केली जात असे. वरील सर्व मते गणिका यांच्याबाबतीत चांगली असली तरी तिच्याकडे उपभोगाची वस्तू या दृष्टीनेच बघितले जात असे.

निष्कर्ष :-

विविध जैन ग्रंथांच्या माध्यमातून स्त्रियांचा विचार केल्यानंतर स्त्री ही परिवाराची कुलाची प्रतिष्ठा असे. आचरणात ती व्यभिचारी, निंदनीय असे वर्णन आले असले तरी ती पुरुषापेक्षा कुठेही कमी दिसून येत नाही. मुलीच्या जन्माच्या संदर्भात केल्या जाणाऱ्या संस्कारांमध्ये कुठेही लिंगभेद संस्कार आपल्याला जैन ग्रंथांमध्ये दिसून येत नाही. उलट मुलीच्या जन्माचा आनंद उत्सव साजरा केला जात असे. मुलीचे नाव ठेवताना महोउत्सव साजरा करून शुभलक्षणी असे नाव ठेवले जात असे. रोज सकाळी वडिलांचे दर्शन घेण्यासाठी आल्यानंतर वडील तिला आपल्या कुशीत उचलून घेत असे. तसे मुलाच्या बाबतीत फारसे घडत नसे. वडील आपल्या मुलाला आपल्या खुर्चीच्या बाजूला बसून घेत असत. कदाचित हा राजकीय वारसा हक्काचा परिणाम असावा.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. ज्ञातृधर्मकथा अध्ययन ८, सूत्र ३०,३१.
2. ज्ञातृधर्मकथांगसूत्र, १/8/१८२, पृ.२७७.
3. कित्ता, १/१६/४२,पृ.४०७.
4. अन्तकूतदशांगसूत्र, ३/२३, पृ.७८.
5. आचारांगसुत्र,२/१/३४८, पृ.४१.
6. ज्ञातृधर्मकथांगसूत्र, १/१४/२८, पृ. ३६७.
7. निशिथचूर्णी,१, पृ.१५.
8. ज्ञातृधर्मकथांगसूत्र, १/२/११, पृ.११२.
9. कित्ता, १/३/२०, पृ.२०५.
10. महानीशीथ, २ सूत्र २३ पृ.३६.
11. डॉ. हिराबाई बोरदिया, जैनधर्म की प्रमुख साध्वियाँ एंव महिलाएँ, पार्श्वनाथ विद्याश्रम शोध संस्थान, वाराणसी, १९९१ प्रथमावृत्ती, पृ. २७
12. डॉ. हिराबाई बोरदिया, जैनधर्म की प्रमुख साध्वियाँ एंव महिलाएँ, पार्श्वनाथ विद्याश्रम शोध संस्थान, वाराणसी, १९९१ प्रथमावृत्ती, पृ. २७.
13. ज्ञातृधर्मकथांगसूत्र, १/१/९६, पृ.४७.
14. कित्ता, १/७/२०, पृ.२०५.
15. कित्ता, १/१८/8, पृ.४९६.
16. अमरकोश, २/६/१८, पाइअ, पृ. २८६.
17. विपाकसूत्र, १/२/२ पृ.६२.
18. कित्ता, ४/१२/ पृ.६२.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 14 Mar- Apr 2024

भारताचे 'पूर्वेकडे पहा आणि कृती करा' धोरण

डॉ. कीर्तिकर वाल्मीक भीमराव
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज सोलापूर
Corresponding Author- डॉ. कीर्तिकर वाल्मीक भीमराव
DOI- 10.5281/zenodo.11178415

गोषवारा:

1992 मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी आसीयान देशाशी संबंध दृढ करण्यासाठी 'लूक ईस्ट धोरण' जाहीर केले. या धोरणालाच भारताचे 'पूर्वेकडे पहा धोरण' असेही म्हणतात. भारताचे पूर्वेकडे पहा हे धोरण आसीयान चे सर्व सदस्य राष्ट्रे तसेच याशिवाय इतर शेजारी देशांच्या आर्थिक सबलीकरणावर भर देते. तसेच या धोरणाद्वारे पूर्व व दक्षिण आशियाई देशांसोबत सामूहिक सुरक्षितता निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न केले जावे यासाठी हे धोरण आहे. या धोरणाचा दुसरा टप्पा म्हणजे 'ॲक्ट पॉलिसी' हा होय. भारताचे विद्यमान पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी 'लूक ईस्ट' धोरणाच्या पुढच्या टप्प्याच्या रणनीतीला 'ॲक्ट ईस्ट' असे नाव दिले आहे. लूक ईस्ट धोरणांतर्गत भारताने आसीयान देशांना दिलेल्या आश्वासनाची पूर्तता कालमर्यादेत केली नाही. चीनने या गोष्टीचा फायदा घेऊन आसीयान देशांशी आपले संबंध दृढ केले म्हणून भारताच्या आश्वासनाची कालबद्ध मर्यादेत पूर्तता करण्यासाठी 'ईस्ट पॉलिसी' घोषित करण्यात आली आहे.

हिंदी महासागरातील चीनचा हस्तक्षेप झुगारणे, आशिया खंडातील सत्ता संतुलनात भारताची महत्त्वाची भूमिका बजावणे, हिंदी महासागरात भारताची स्वतःची भूमिका स्पष्ट करणे हे या धोरणाचे महत्त्वाचे तत्त्व आहे.

उद्दिष्टे:

1. हिंदी महासागरातील भारताच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे
2. भारताचे पूर्वेकडे पहा आणि कृती करा या धोरणाची प्रासंगिकता अभ्यासणे

1962 च्या भारत-चीन युद्धानंतर चीन आणि भारत, दक्षिण आणि पूर्व आशिया आशियात राजकीय स्पर्धेतील स्पर्धेक म्हणून ओळखले जात होते. दरम्यानच्या काळात चीनने भारताचा शेजारी देश पाकिस्तान सोबत व्यापारी आणि लष्करी संबंध निर्माण केले तसेच नेपाळ आणि बांगलादेश ला प्रभावित करण्यासाठी भारतासोबत चीन नेहमी स्पर्धकाच्या भूमिकेत राहिलेला दिसून येतो याशिवाय आणखी एक महत्त्वाची बाब म्हणजे शियाऑपिंग हे चीनचे सत्ताधीश बनल्यानंतर चीनच्या विस्तारवादी धोरणात त्यांनी बदल करून आशियाई देशांसोबत व्यापार आणि आर्थिक विकासाचे धोरण स्वीकारलेले याच दरम्यान आंतरराष्ट्रीय राजकारणात एक महत्त्वाची घटना घडली ती अशी की, 1991 ला शीतयुद्धाची समाप्ती झाली.

भारताचे 'पूर्वेकडे पहा आणि कृती करा' या धोरणाचा उदय व विकास :

शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर जागतिक राजकारणात अनेक बदल झालेले दिसून येतात त्यामध्ये प्रामुख्याने अमेरिका केंद्रित एकध्रुवीय युगाची सुरुवात झाली होती अशातच भारताने जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खासगीकरणा चे धोरण स्वीकारले या दरम्यानच्या काळात भारताचे तत्कालीन प्रधानमंत्री श्री. नरसिंह राव यांनी 1992 ला भारताचे 'पूर्वेकडे पहा धोरण' घोषित केले.

भारताचे पूर्वेकडे पहा धोरणाचा उद्देश: दक्षिण-पूर्व आशियाई (भारत पाकिस्तान बांगलादेश श्रीलंका

अफगाणिस्तान भूतान मालदीव) देशांसोबत आर्थिक-सामाजिक संबंधाचा विकास करणे. जेणेकरून एक क्षेत्रिय शक्ती म्हणून भारताला आपली स्थिती आशिया खंडात मजबूत करता येईल. तसेच चीनच्या एकतर्फी राजकीय प्रभावाचा सामना करता येईल. कारण चीन आशिया खंडात आपली ताकद वाढविण्याचा प्रयत्न सातत्याने करीत आहे याशिवाय आशियातील सत्ता संतुलनात महत्त्वाची भूमिका पार पाडणे या उद्देशाला अनुसरून भारताने 'पूर्वेकडे पहा आणि कृती करा' हे धोरण स्वीकारलेले आहे या धोरणाचा विकास विविध टप्प्यामध्ये झालेला दिसून येतो. या धोरणाबाबत भारताचे माजी प्रधानमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग म्हणतात, "पूर्वेकडे पहा हे धोरण म्हणजे भारताचा जगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलण्याची आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेत भारताला स्थान मिळविण्याची खुण आहे."

भारताचे 'पूर्वेकडे पहा आणि कृती करा' या धोरणाचा विकास क्रम:

1. प्रधानमंत्री नरसिंहराव- (1992 ते 1996) नरसिंहराव यांनी आपल्या शासन काळात पूर्वेकडे पहा या धोरणाला विकसित आणि अधिनियमित केले.
2. अटल बिहारी वाजपेयी- (1998 ते 2004) आणि डॉ. मनमोहन सिंग (2004 ते 2014) या दोन्ही पंतप्रधानांनी या धोरणाच्या उद्देशाला अनुसरून प्रशासकीय पातळीवर अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला.
3. श्री. नरेंद्र मोदी- (2014 ते 2022)

आशियातील भू-राजकीय गुंतागुंत:

जगातील इतर देशांच्या तुलनेत अतिशय विशाल अशा भूप्रदेशावर वसलेला भारत देश आहे. भारताची भौगोलिक रचना वैविध्यपूर्ण आहे. भौगोलिकदृष्ट्या भारताच्या विविध राज्यांमध्ये भौगोलिक विविधता दिसून येते. भारतातील ईशान्येमधील सर्व राज्ये भारताच्या मुख्य प्रवाहापासून यामुळेच दुर्लक्षित राहिलेली आपल्याला दिसून येतात. किंबहूना ईशान्येकडील राज्यांची सांस्कृतिक रचना ही चीन, म्यानमार, भूतान, बांगलादेश, नेपाळ या शेजारील राष्ट्रांशी कमी-अधिक प्रमाणात मिळतीजुळती असल्याचं दिसून येतं

उपरोक्त देशांनी वेढलेल्या या ईशान्य भारतीय राज्यांचे जवळपास 5436 कि.मी. एवढी आंतरराष्ट्रीय सीमा आहे. तर सिलिगुडीजवळील केवळ 20-25 किलोमीटर रुंदीच्या चिंचोळ्या (चिकन- नेक) मार्गाने ही राज्य भारताच्या मुख्य भूमीशी जोडली गेली आहे. या सगळ्या भौगोलिक रचनेचा आणि वैशिष्ट्यांचा परिणाम आंतरराष्ट्रीय संबंधावर होणे अगदी स्वाभाविक आहे. त्यामुळेच आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये ईशान्य भारत हा राजकीयदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. नुकतेच भारतीय सुरक्षा दलांनी 'ऑपरेशन मॅनमार' पार पडल्यानंतर ईशान्य भारताची सुरक्षा स्थिती आणि तेथील चीनचा वाढता प्रभाव किती धोकादायक आहे हे लक्षात येते.

भारताचे 'पूर्वेकडे पहा आणि कृती करा' धोरण:

भारताचे पूर्वेकडे पहा हे धोरण दक्षिण आशियाई देशाची संघटना असलेली आसीयानधील देश इंडोनेशिया, मलेशिया फिलिपाईन्स, सिंगापूर, थायलंड यांच्या आर्थिक एकीकरणावर लक्ष केंद्रित करते. कारण तुलनात्मकदृष्ट्या विचार केल्यास भारत देश 1996 ला आसीयानचा फक्त संवाद भागीदार होता, 2002 ला भारत आसीयानचा शिखरस्तरीय भागीदार बनला. आणि 2012 ला भारताचे आसीयान सोबतचे संबंध राजकीय भागीदारीमध्ये बदललेले दिसून येतात.

1992 मध्ये जेव्हा भारताने 'पूर्वेकडे पहा' या धोरणाची घोषणा केली होती तेव्हा आसीयानसोबत भारताचा व्यापार 2 बिलियन अमेरिकी डॉलर इतका होता. 2010 मध्ये भारताने आसीयानसोबत मुक्त व्यापार धोरणावर स्वाक्षरी केली त्यानंतरच्या काळात या व्यापारात वृद्धी होऊन 72 बिलियन डॉलर (2017- 18) इतकी वृद्धि झाली यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की, भारताच्या 'कृती करा धोरणाला'

आंतरराष्ट्रीय राजकारणात मोठ्या प्रमाणात यश आले आहे.

लूक ॲक्ट पोलिसी :

भारताचे विद्यमान पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी 'लुक ईस्ट' धोरणाच्या पुढच्या टप्प्याच्या रणनीतीला 'ॲक्ट ईस्ट' असे नाव दिले आहे. 'लुक इस्ट' धोरणांतर्गत भारताने आशियाई देशांना दिलेल्या आश्वासनांची पूर्तता कालबद्ध मर्यादेत केली नाही, चीनने याचा अचूक फायदा घेऊन आशियाई देशांशी आपले संबंध दृढ केले. भारताच्या आश्वासनांची कालबद्ध मर्यादित पूर्तता करणे हाच 'ॲक्ट ईस्ट' चा मुख्य गाभा आहे तसेच आशियाई देशातील भू- राजकीय डावपेच यांमध्ये संपर्क क्षमतेचा मुद्दा अत्यंत महत्त्वाचा आहे तसेच ईशान्यमध्ये दळणवळणांच्या साधनांचा विकास करणे ही 'ॲक्ट ईस्ट' च्या यशस्वीतेसाठी ची पूर्वअट आहे.

लूक ॲक्ट पॉलिसी ही आशियान देशाच्या 'आर्थिक एकीकरणावर' तसेच पूर्व आशियाई देशाच्या 'सुरक्षा आणि सहकार्य' यावर आधारलेली योजना आहे. भारताचे पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी 'लुक ॲक्ट' पॉलिसीच्या अंमलबजावणीसाठी **4C** वर भर दिला आहे.

1. **Culture- संस्कृती:** रशियन आणि इतर दक्षिण व पूर्व आशियाई देशांच्या संस्कृतीमध्ये आदान प्रधानाला प्राधान्य दिले आहे
2. **Commerce-वाणिज्य:** तसे पाहिले तर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात 2014 नंतर जो महत्त्वाचा बदल झाला तो असा की, व्यापार विषयक धोरणात आपण मोठ्या प्रमाणामध्ये बदल केले आहे. या अंतर्गत भारताने आंतरराष्ट्रीय राजकारणात व्यापार वाढीचे प्रयत्न सुरू केलेले आहेत.
3. **Connectivity-कनेक्टिव्हिटी:** शेजारील देशांसोबत कनेक्टिव्हिटी वाढविण्यासाठी भारत आणि बांगलादेश यांच्यामध्ये प्रयत्न केले जात आहेत त्यात पुढील प्रयत्नांचा समावेश होतो.

भारत आणि बांगलादेश यांच्यामध्ये आगरतळा- अखैरा रेल्वे लींक योजना, मॉडेल परिवहन संपर्क- भारत आणि बांगलादेशच्या माध्यमातून आंतरदेशीय जलमार्गाची योजना, कलादान मल्टी मॉडेल ट्रान्झिट ट्रान्सपोर्ट योजना, म्यानमार, थायलंड, भारत या तीन देशांना भारताच्या नॉर्थईस्टला जोडली जाणारी त्रिपक्षीय राजमार्ग योजना.

याशिवाय भारत-जपान ॲक्ट ईस्ट फोरम 2017 ला स्थापना करण्यात आल आहे. महत्त्वाचा उद्देश असा की, भारताची एक्ट ईस्ट पॉलीसी आणि जपानची "फ्री अंड ओपन इंडो पॅसिफिक रणनीती" यासाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध करणे.

4. **Capacity Building- क्षमता निर्माण:**

Quad ची भूमिका :

हिंदी महासागरात आलेल्या सुनामी नंतर नैसर्गिक अपत्ती तून एकमेकांना मदत करण्यासाठी अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, जपान व भारत या चार देशांनी औपचारिक संघटनेची स्थापना केली या संघटनेमध्ये जगातील चार मोठ्या आर्थिक महासत्ताचा समावेश होतो. 2007 मध्ये चीनचे पंतप्रधान सीजो आंबे यांनी या संघटनेची औपचारिक घोषणा केली.

2017 मध्ये या संघटनेला पुन्हा पुनर्जीवित करण्यात आले आणि चीनचा आशिया खंडाला असलेला धोका लक्षात घेऊन जपान आणि भारत या दोन देशाने पुढाकार घेतला. आशियाई- प्रशांत महासागरात चीनची वाढती दादागिरीला काबूत ठेवण्यासाठी अमेरिका, जपान ऑस्ट्रेलिया व भारत हे देश सामूहिक प्रयत्न करतील असे ठरवण्यात आले.

निष्कर्ष:

भारताचे 'पूर्वेकडे पहा आणि कृती करा' या धोरणाचा महत्वाचा उद्देश हा आहे की, आशियान देशाच्या आर्थिक एकीकरणावर तथा पूर्व आशियाई देशांसोबत सामूहिक सुरक्षिततेवर भर देणे तसेच सुरक्षित भारत निर्मितीसाठी आणि हिंदी

महासागरातील चीनचा हस्तक्षेप झुगारण्यासाठी आशियाई तसेच इतर देशांच्या मदतीने चीनची दादागिरी संपविण्यासाठी प्रयत्न करणे यासाठी या धोरणाची निर्मिती व अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

संदर्भ:

1. Madan,Gopal, India as a world Power: Aspects of foreign Policy,New Delhi
2. S.R. Morkhandikar: India's foreign Policy
3. डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर: समकालीन जागतिक राजकारण, प्रमुख प्रश्न, विद्या बुक पब्लिषेर औरंगाबाद.
4. डॉ. वासंती रासम डॉ. करीअप्पा खापरे: आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि राजकारण
5. बिपिनचंद: इंडिया आफ्टर इंडिपेंडेंस- स्वातंत्र्योत्तर भारत के सागर पब्लिकेशन, पुणे जानेवारी, 2004
6. दैनिक: सकाळ, लोकसत्ता, दिव्य मराठी, इंडियन एक्सप्रेस

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde	Dr. M. B. Potdar	Dr. P. K. Pandey
Dr. L. R. Rathod	Mr. V. P. Dhulap	Dr. A. G. Koppad
Dr. S. B. Abhang	Dr. S. P. Mali	Dr. G. B. Kalyanshetti
Dr. M. H. Lohgaonkar	Dr. R. D. Bodare	Dr. D. T. Bornare